

324
У34
Ўзбекистон Республикаси Президенти
хузуридаги

Давлат ва жамият қурилиши академияси

**Ўзбекистон
жамиятни
демократлаштириш
ва
янгилаш,
мамлакатни
модернизация
ва
ислоҳ қилиш
йўлида**

30.11.2009

«Akademiya» nashriёти
Тошкент — 2005

**Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш
ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох
қилиш йўлида. Тошкент, «Akademiya», 2005 й.**

Мазкур китобда Президент Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир» номли маърузасида баён этилган муҳим масалалар ёритилган.

Унда давлат қурилиши ва бошқаруви, суд-ҳуқуқ тизимини ислох қилиш, оммавий-ахборот воситаларини ривожлантириш, Ўзбекистон ташқи сиёсати, иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг устувор вазифалари, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этиш билан боғлиқ масалалар ўрин олган.

Ўзбекистонда демократик жамият асосларини шакллантириш вазифалари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма йиғилишидаги “Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш” номли маърузасида мамлакат тараққиётининг устувор йўналишлари ва стратегик вазифалари асослаб берилган.

Таъкидлаш керакки, маърузада илгари сурилган аниқ мақсад ва ғоялар, амалий таклиф ва мулоҳазалар нафақат юртимизда, балки жаҳон жамоатчилигида ҳам катта қизиқиш уйғотди. Чунки маърузада ҳар томонлама чуқур асослаб берилган жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш йўллари халқимизнинг қўп асрлик давлатчилик анъаналари, бутунги ривожланган давлатлардаги илғор тажрибалар асосида ишлаб чиқилган янги бир тараққиёт концепцияси эканини бутунги ҳаётнинг ўзи исботлаб турибди.

Президентимиз ўз маърузасида, авваламбор, юртимизда ҳукуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнига, бу борадаги ислохотларнинг ўзига хос жиҳатларига баҳо берди. Истиқлол йилларида Ўзбекистон халқимизнинг меҳнати ва саъй-ҳаракати билан дунё ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллади. Қисқа давр мобайнида ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг асослари, халқ ҳокимияти тизими шакллантирилиб, мустақамланмоқда, жамият ҳаётида ижтимоий адолат тамойиллари ва демократик қадриятлар тобора чуқур илдиз отиши натижасида одамларнинг онгу тафаккури ҳам юксалиб бормоқда.

Амалга оширилаётган туб ислохотлар мамлакатимизнинг дунё ҳамжамиятига тўлақонли интеграциялашуви ва халқаро сиёсатнинг фаол иштирокчисига айланишига кенг

имкониятлар яратмоқда. Ўтган йиллар мобайнида Ўзбекистон халқининг бой тарихи, қўхна анъаналари, урф-одатлари, ўзига хос менталитети ва психологиясининг умуминсоний қадриятлар билан уйғунлашуви асосида ривожланиб-борадиган демократик тизимнинг миллий модели шакллантирилди.

Аниқроқ айтганда, бугун юртимизда ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш борасида ўзимизга хос ва ўзимизга мос тараққиёт йўлининг тамал тоши қўйилди. Аммо бугунги мураккаб ҳаёт бу борада халқимиз олдига ҳал этилиши лозим бўлган янги-янги долзарб вазифаларни қўймоқда. Жумладан, Ўзбекистонда демократияни янада ривожлантириш, сиёсий жараёнда кенг аҳоли оммасининг фаол иштирокини таъминлаш, ислохотлар самарадорлигини ошириш, мамлакатни модернизация қилиш бўйича давлатимиз раҳбари белгилаб берган устувор йўналиш ва вазифалар ҳам бугунги ҳаёт талаби сифатида ғоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу боис, уларни амалга ошириш борасидаги ёндашувларни аниқлаб олишда бугунги давр талабларини инобатга олган ҳолда иш тутиш зарур.

Мустақиллик йилларида, биринчидан, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш чора-тадбирлари изчил ва қонуний тус олди. Ўтган даврда жамият ҳаёти ва келажагини белгилаб берадиган қонунлар яратилди, ҳуқуқ-тартибот идоралари мустаҳкамланди, ижтимоий ҳимоянинг янгича мазмундаги тизими барпо этилди. Юртимизда демократлаштириш жараёни ва парламент фаолиятининг самарадорлигини таъминлашга эришилди, кўппартиявийлик тизими шаклланди, ўзини ўзи бошқариш тузилмалари, айниқса, маҳалла институтига эътибор кучайди.

Маърузада таъкидланганидек, жамиятимиз олдига қўйилган принципаал масалаларни ўз вақтида самарали ҳал этиш учун изчил чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ қилишни бугун замоннинг ўзи тақозо этмоқда. Энг аввало, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятининг конституциявий асосда бўлиниши таъминлини оши-

май амалга ошириш; давлат бошқарувининг замонавий ва самарали усуллари шакллантириш, жойларда янгича бошқарув тизимини ташкил этиш, суд ҳокимиятини ислоҳ қилиш шулар жумласидандир. Буларнинг барчаси фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат асосларини шакллантиришга хизмат қилади. Ўтган даврда халқимизнинг ўзига хос хусусиятлари, давлатчилик борасидаги қадимий анъаналари ҳамда жаҳондаги илғор тажрибаларга асосланган миллий тараққиёт йўли белгилаб олинди. Бу, биринчидан, юртимизда ҳокимият ва бошқарув идоралари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг шаклланиши ва такомиллашувига, улар фаолиятининг янгича маъно-мазмун касб этишига тўртки берди, иккинчидан, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида олиб борилаётган ислохотларни ягона мақсад йўлида амалга ошириш учун зарур шарт-шароит яратди.

Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги илк сабоқлар давлат қурилишининг тадрижий ривожланиш мақсадларини янада чуқурроқ англаш, ҳаётнинг ўзи долзарб қилиб қўяётган муаммоларни ҳал этишнинг стратегик йўналишларини аниқлаш имкониятини берди. Бу борада маъмурий-буйруқбозлик иллатларига барҳам бериш, миллий давлатчилик анъаналарини тиклаш ва ривожлантириш учун зарур ташкилий-ҳуқуқий асосларни яратиш вазифаси ҳал этилди. Навбатдаги устувор вазифа — демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг ҳозирги босқичида ҳуқуқий давлат тамойилларини амалда рўёбга чиқариш, давлат органлари, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар фаолияти устидан жамоат назоратини ўрнатишдан иборат.

Маҳаллий ҳокимият органларининг иш самарадорлигини ошириш жараёнида вакиллик ҳокимиятининг тутган ўрни ва салоҳиятини кучайтириш, айниқса, уларнинг назорат функцияларини қонуний асосда мустаҳкамлаш масалалари муҳим аҳамият касб этади.

Давлат қурилиши жараёни билан боғлиқ муҳим масалалардан яна бири — бошқарув тизими учун кадрларни тайёрлаш ва уларни тақсимлаш масаласидир. Зеро, Президент

Ислом Каримов таъкидлаганидек, “Ўтиш даврининг ва бозор муносабатлари қарор топишининг, демократик жамият ва ҳуқуқий давлат шаклланишининг энг мураккаб вазифаларини ҳал этишга қодир бўлган юқори билимли, касб тайёргарлиги кучли кадрларни тайёрлаш бизнинг бутун фаолиятимизнинг муҳим устуворлиги ҳисобланади”¹.

Мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида демократик тамойилларни жорий қилиш жараёнларини чуқурлаштириш ислохотларнинг асосий мақсади, яъни бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш зарурати билан узвий боғлиқдир. Бунинг учун барча шарт-шароитлар яратилган: ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқароларнинг миллатлараро тотувлиги таъминланган; жамиятнинг ижтимоий тизимида чинакам демократик тамойиллар қарор топмоқда; ҳокимиятларнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойили изчил тадбиқ этилиб, вакиллик, ижро этувчи ва суд органлари шу тамойил асосида фаолият юритмоқда; жамиятда қонун устуворлиги изчил амалга оширилмоқда; сайлов тизими шакллантирилди, кўппартиявийлик ҳаётимизнинг таркибий қисмига айланди ва ҳоказо.

Бинобарин, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантириш узлуксиз давом этадиган жараён бўлгани сабабли, маълум вақт ўтгач, босиб ўтилган йўлга ҳолисона баҳо берилиши ва танланган стратегияга мос муайян ўзгартиришлар киритилиши — бу ҳаёт тажрибасидан ўтган табиий ҳол. Шу боис, Президентимиз ўз маърузасида жамиятимизни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш билан боғлиқ бешта йўналишни белгилаб берди.

Биринчи йўналиш бўйича амалга ошириладиган устувор вазифа — мамлакат парламентининг бутунги тараққиётимизда тутган ўрни ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида мута-

¹ Қаранг: «Халқ сўзи», 1999 йил 17 февраль

носиблик ва барқарор мувозанатга эришишни назарда тутади. Ушбу йўналиш бўйича амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларга қуйидагилар киради:

- Президент ваколатларининг бир қисмини парламентнинг юқори палатаси — Сенатга ва ҳукуматга ўтказиш, профессионал, доимий асосда ишлайдиган қуйи — Қонунчилик палатасини шакллантириш, унинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш; Бош вазир ва умуман, мамлакат ҳукумати-нинг роли ва масъулиятини кучайтириш;

- суд ҳокимияти мустақиллиги ва эркинлигини мустаҳкамлашга қаратилган аниқ, қонуний чора-тадбирларни амалга ошириш; парламент ўз ваколатларини самарали амалга ошириши, ҳар томонлама асосли ва пишиқ-пухта қонун ва қарорлар қабул қилиши учун зарур бўлган ўзаро мувозанат ва назорат тизимини яратиш;

- аҳолининг мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётидаги иштироки кўламини янада кенгайтириш;

- ўзини ўзи бошқариш органлари: маҳалла, маҳалла қўмиталари ва қишлоқ фуқаролик йиғинларининг жамият ҳаётида тутган ўрни ҳамда ваколатларини амалда кучайтириш;

- сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик энг муҳим қарорларни қабул қилишда тутган ўрни ва таъсирини кучайтириш.

Ушбу вазифаларни бажариш, ўз навбатида, тадрижий янгиланишлар, ижтимоий муносабатлар ва турмуш тарзининг такомиллашуви, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш билан узвий боғлиқ.

Иккинчи йўналиш бўйича амалга ошириладиган устувор вазифалар суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва янада либераллаштиришни назарда тутади. Бу борада амалга ошириладиган ишлар жумласига қуйидагилар киради: судларнинг чинакам мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш; суд органларининг ролини ошириш ва прокуратура ваколатларининг бир қисмини судларга ўтказиш; шахсни ушлаб ту-

риш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурий чораларни қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш; суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш борасида жазолаш тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташлаш; суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг масъулиятини кучайтириш; тадбиркорлик, бизнес ва хусусий сектор вакилларига нисбатан муносабатни тубдан ўзгартириш назарда тутилади.

Учинчи йўналишдаги муҳим масалалар оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш, улар фаолиятида демократик андозаларни жорий этиш борасида аниқ ва изчил чораларни амалга оширишни назарда тутди. Бу йўналишда матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш; уларнинг мустақиллиги ва эркинлигини, айниқса, иқтисодий эркинлигини таъминлаш; оммавий ахборот воситалари фаолиятининг такомиллашувига хизмат қиладиган мустақил жамоатчилик жамғармасини ташкил этиш; давлат телевидениеси негизида жамоатчилик телевидениеси каналларини босқичма-босқич шакллантириш муҳим вазифалар сирасидандир. Шу билан бирга, телерадио индустрияси бозорини янада ривожлантириш, тижорат ва ҳудудий нодавлат телерадиостудияларнинг фаолият юритиши учун зарур шарт-шароит яратиш; гоёлар ва дастурлар ўртасида ижодий рақобат муҳитини вужудга келтириш бўйича аниқ чора-тадбирлар мажмуини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; замонавий рақамли ахборот технологияларини жорий этишни жадаллаштириш вазифаларини амалга ошириш талаб этилади.

Тўртинчи йўналиш бўйича амалга ошириладиган устувор вазифалар ташқи сиёсатимиз билан боғлиқ. Бунда Ўзбекистон ташқи сиёсатида мамлакатимиз манфаатларини ҳимоя қилиш; миллий манфаатларимизни эътиборга олган ҳолда чет мамлакатлар билан фаол ҳамкорлик олиб бориш; халқаро муносабатларни мафкуралаштиришга қаратилган ҳар қандай уринишларга қарши курашиш муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда Марказий Осиёда тинчлик ва осойишта-ликни сақлаш, бу минтақани барқарор хавфсизлик ҳудуди-га айлантириш; интеграция жараёнлари ва бозор ислохотла-рини ривожлантиришга, минтақада умумий бозорни шакл-лантиришга алоҳида аҳамият бериш зарур. Бу борада минтақага хос иқтисодий, сув-энергетикавий, транспорт-коммуникациявий, экологик хусусиятга эга бўлган минта-қавий масалаларни ҳал этиш учун ўзаро ҳамжиҳатликка эришиш ва амалий ҳаракатлар механизмини шаклланти-риш, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти, Марказий Осиё ҳам-корлик ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва бошқа ташкилотлар билан ўзаро фойдали алоқаларни янада ривожлантириш лозим.

Бундан ташқари, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти доирасидаги ҳамкорликни ривожлантириш, Европада Хавф-сизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Европа Иттифоқи ва НАТО, Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Осиё тараққи-ёт банки ва бошқа йирик, нуфузли халқаро институтлар ҳамда ташкилотлар билан алоқаларни янада мустаҳкамлаш мақсадга мувофиқ.

Бешинчи йўналиш бўйича амалга ошириладиган му-ҳим устувор вазифалар иқтисодий соҳага алоқадор. Бу ўринда асосий эътибор бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш; хусусий тармоқнинг жадал ривожланишини, унинг мамлакат иқтисодиётидаги улуши кўпайишини таъминлаш; давлат тузилмаларининг хусусий тадбиркорлик фаолиятига аралашувини янада ка-майтириш масалаларига эътибор қаратилади.

Хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, кичик биз-нес ва фермерликни ривожлантириш борасидаги ислохот-ларни чуқурлаштириш ва уларнинг кўламини кенгайтириш бу борада амалга оширилиши лозим бўлган муҳим вазифа-лар сирасидандир. Солиққа тортиш тизимида кўшимча им-тиёзларни жорий этиш, фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланиш учун рухсат олиш тартибини соддалаштириш, кичик бизнес субъектларини соддалаштирилган тарзда

рўйхатга олиш тизимини босқичма-босқич жорий этиш ҳам шундай вазифалар қаторига киради.

Ер ажратиш ва фермерларни танлаш ишлари ошкора, адолатли тарзда ва уларнинг фақат танлов (тендер) асосида ўтказилишини таъминлаш ҳамда бу соҳада шартномавий мажбуриятларни бажариш юзасидан қатъий интизом ўрнатилишга алоҳида эътибор бериш даркор. Мамлакатнинг банк ва молия тизимида бошлаб юборилган ислохотларни чуқурлаштириш, ҳукуматнинг қатъий пул-кредит сиёсатини амалга ошириш, инфляция даражасининг барқарорлигини, миллий валюта ҳамда унинг алмашув курси мустаҳкамлигини таъминлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Юқорида қайд этилган вазифалар мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда фуқаролик жамияти асосларини янада ривожлантириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашнинг муҳим омилidir.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва сайлов қонунчилигига мувофиқ, Олий Мажлис Сенатининг ўн олти нафар аъзоси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 24 январдаги фармонида кўра фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида, давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган обрўли фуқаролар орасидан тайинланди.

Юртимизда илк бор ўтказилган икки палатали парламент сайлови натижаси ўлароқ, халқимиз фаровонлиги йўлида астойдил ишлаган бел боғлаган билимдон, фидойи шахслардан иборат ишчан Олий Мажлис таркиби шаклланди.

Мухтасар қилиб айтганда, мамлакатимизда сайловлар Конституциямиз, миллий сайлов қонунчилиги талаблари ҳамда халқаро меъёр ва қоидаларга тўлиқ амал қилган ҳолда, очиқлик ва сиёсий бағрикенглик шароитида ўтди.

Сайловлар давлатнинг халқаро майдондаги обрў-эътиборининг кўзгуси эканини ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак. Шу маънода, бу сиёсий тадбир биз учун яна бир жиддий синов бўлгани ва халқимиз бу синовдан ёруғ юз билан ўтганини эътироф этиш мумкин.

Мустақиллик ва сайловлар

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда халқаро андозаларга жавоб берадиган миллий сайлов қонунчилиги шаклланди. Илк бор сайлов ҳуқуқлари кафолатлари, Марказий сайлов комиссияси туғрисидаги, икки палатали парламент сайловларига доир қонунлар қабул қилинди.

Ўтган ўн тўрт йиллик давр мобайнида юртимизда кўппартиявийликка асосланган сиёсий тизим шаклланди, сайлов жараёнининг асосий иштирокчилари бўлмиш сиёсий партиялар ривожланди. Сайлов партияларнинг сиёсий рақобатлашув майдонига айланди.

Илк бор сайлов амалиётида мустақил номзодлар институти вужудга келгани ва янги парламентда ўз ўрнига эга бўлганини таъкидлаш лозим. Хусусан, 2004 йилги сайловда 120 депутатлик ўрнидан 12 тасини мустақил номзодлар эгаллади.

Сайловни тарғиб этиш ҳамда кенг ёритишда оммавий ахборот воситаларининг роли ва аҳамияти ошди. Радио ва телевидениеда, газета ва журналларда номзодларнинг сайловда дастурлари, таржимаи ҳоли ва чиқишлари, фикрлар хилма-хиллиги одатий тус олди.

Сайловда миллий ва хорижий кузатувчиларнинг иштироки қонуний ва амалий аҳамият касб этди. Сайловнинг барча босқичида очиқлик ва ошкоралик тўлиқ қарор топди.

Парламент сайловларини ташкил этувчи ва ўтказувчи мустақил орган — Марказий сайлов комиссияси шаклланди ва ривожланди.

Энг муҳими, сайловчиларнинг сиёсий, маънавий ва ҳуқуқий қиёфаси, онгу тафаккури ҳамда дунёқараши ўзгарди. Сайловчилар оддий кузатувчидан сайлов жараёнининг фаол иштирокчисига айланди. Сайлов демократик кўникма ва қадриятларни аҳоли онига сингдириш йўлида муҳим восита бўлди.

Ўзбекистондаги сайловлар жаҳон ҳамжамиятининг доимий диққат марказида турди ва мамлакатимизнинг халқаро обрў-эътиборининг юксалишига хизмат қилди.

Шундай қилиб, истиқлол йилларида Ўзбекистондаги тадрижий тараққиёт жараёнида халқаро андозаларга мос миллий сайлов қонунчилиги, замонавий сайлов амалиёти ҳамда янги давр сайловчиси шаклланди.

Сайловлар масаласига тарихий жиҳатдан ёндашиб, унинг қуйидаги жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, илгариги даврларда сайловни ўтказишда ҳеч қачон “сайлов” сўзининг луғавий мазмунидан келиб чиқилмаган, сайлаш деган оддий тушунчага риоя қилишнинг имкони ҳам бўлмаган. Бир ўринга бир номзод — тамом-вассалом. Сайласангиз ҳам сайлайсиз, сайламасанг ҳам сайлайсиз, деган қоида амал қилган.

Иккинчидан, сайлов жараёнида рақобат муҳити бўлмаган, чунки унда яккаю ягона партия номзодлари иштирок этган, ҳолос.

Учинчидан, номзодлар олдиндан “партком” томонидан тайинланар, халқ номзод танлаш ва кўрсатиш имкониятидан маҳрум этилган эди. Депутатлар корпуси таркиби “ишчи-деҳқон-зиёли” вакиллиги фоидаларидан келиб чиққан ҳолда, олдиндан белгилаб қўйилган.

Тўртинчидан, сайловда амалда қанча сайловчи иштирок этганидан қатъи назар, ҳисоботда “99,99 фоиз сайловчи қатнашди” деб кўрсатилган.

Шу сабабли сайловчиларда шўролар ҳокимияти давридаги сайловга нисбатан бефарқлик, ишончсизлик муносабати шаклланган эди.

Истиқлол йилларида сайловларнинг сиёсий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти беҳад ортди. Авваламбор, сайлов том маънодаги сайловга, чинакам сиёсий тадбирга айланди. Ҳар бир сайловчи номзодлар орасидан энг муносибини саралаш ва танлаб олиш имконига эга бўлди. Бугунги кунга келиб аҳолининг сайловга муносабати тубдан ўзгарди.

Мисол ахтариб узоққа бормайлик: яқинда бўлиб ўтган икки палатали парламентга сайловлар бунинг яққол далилидир. Ушбу сайловлар аввалгиларидан наинки очиқ-ошкора-лиги ва кескин кураш руҳида ўтгани билан, балки аксарият сайловчиларнинг бу жараёнлардан тўлақонли хабардор эка-

ни, ушбу муҳим сиёсий тадбирга онгли муносабати билан ҳам тубдан фарқ қилади.

Эндиликда парламент таркиби халқ хоҳиш-иродаси асосида, сайловчилар кимни қандай сайлаган бўлса, шундай тартибда ва таркибда шаклланди. Шу ўринда масаланинг баъзи жиҳатларига эътибор қаратмоқчимиз.

Биринчидан. Қонунчилик палатаси депутатлигига рўйхатга олинган номзодлардан 15,5 фоизи иқтисодчи, 14,7 фоизи юрист, 6 фоизи тиббиёт ходимлари, 63,2 фоиз номзод бошқа ихтисослик вакилларидан ташкил топган эди. Сайлов якунларига кўра, янги сайланган депутатлар орасида юристлар — 18,3, иқтисодчилар — 21,7, саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа соҳаси вакиллари — 10, қишлоқ хўжалиги вакиллари — 7,5, тадбиркорлар — 12,5, таълим, фан, маданият ва соғлиқни сақлаш соҳаси ходимлари — 20, давлат нотижорат ташкилотлар вакиллари эса 16 фоизни ташкил этди.

Иккинчидан. Депутатликка номзодларнинг 31,3 фоизини аёллар ташкил этган бўлса, қонунчилик палатасига сайланган депутатларнинг қарийб 18 фоизи хотин-қизлардир. Бу эса 1999 йилда Олий Мажлисга бўлган сайловлар натижаларига нисбатан икки ярим барабар кўп дегани.

Учинчидан. Депутатликка номзодлар сафидан жой олган ҳамюртларимизнинг миллий таркиби ҳам ранг-баранг, яъни рўйхатда мамлакатимизда истиқомат қилаётган 12 миллат вакиллари қайд этилган эди. Бу ранг-баранглик сайлов якунида ҳам намоён бўлди. Сайланган депутатлар орасида қарийб 91 фоизи ўзбеклар, 9 фоиздан ортиғи қорақалпоқ, қozoқ, тожик, туркман, рус, татар ва украинлардир.

Яна бир муҳим жиҳат — сайловларда фуқароларимизнинг фаол қатнашганини таъкидлаш жоиз. 2004 йил 26 декабрдаги асосий сайловда 12 миллион 197159 нафар, яъни 85,1 фоиз сайловчи, жорий йил 9 январидан эса 5 миллион 400 мингдан ортиқ киши ёки тақрорий овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқига эга сайловчиларнинг қарийб 80 фоизи қатнашди.

Президентимиз эътироф этганидек, **“Фуқароларимиз сайловларга мамлакатимиз ҳаётидаги энг муҳим, жамиятимизнинг барча жабҳаларида амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳиятига, демакки, ҳар бир сайловчи тақдирига таъсир кўрсатадиган сиёсий воқеа сифатида ёндашдилар”**.

**Бўлиб ўтган парламент сайловларининг
аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари
нималардан иборат?**

Президент Ислон Каримов ушбу сайловлар Ўзбекистоннинг янги тарихида алоҳида, ғоят муҳим ўрин эгаллайди, дея ҳолис ва юксак баҳо бергани юқорида таъкидлаб ўтилди. Юртбошимизнинг маърузасида сайловларга берилган сиёсий баҳо ва ундан келиб чиқадиган ҳулосалар қуйидагилардан иборат:

1. Сайловлар Конституция ва миллий сайлов қонунчилиги асосида ўтди. Сайловларда, Марказий сайлов комиссияси мунтазам хабар бериб борганидек, жиддий қонун бузилиш ҳоллари кузатилмади.

2. Сайловлар халқаро сайлов амалиёти талаблари ва андозаларига мос равишда ўтди. Бу жараёнда очиқлик ва сиёсий бағрикенглик муҳити устувор бўлди. Бу ҳол сайловларда иштирок этган халқаро ва хорижий кузатувчилар томонидан ҳам эътироф этилди.

3. Давлатимиз раҳбари янги парламент минбаридан туриб қайд этганидек, **“ушбу сайловлар биз учун чинакам демократик тамойиллар, сайловнинг меъёр ва механизмларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда яхши мактаб вазифасини ўтади”**.

4. Сайловлар мамлакатимизда сиёсий партиялар ва фуқаролик жамияти институтларининг фаоллашуви, шунингдек, масъулиятини оширишга ғоят кучли туртки бўлди. Сайловлар сиёсий партиялар ўртасида рақобатнинг кучайга-

ни ва уларнинг қутбланиганини кўрсатди. Ҳар бир партия ўз электорати учун кураш олиб борди ва Қонунчилик палата-сида ўз фракциясини тузишга муваффақ бўлди.

5. Сайловларда бевосита демократия институти бўлиши мустақил номзодлар иштироки салмоқли бўлди. Аҳолининг бирон-бир партияга мансуб бўлмаган кўпмиллионли қатлам-лари манфаатларини ифода этган, сайловчилар ўзи бевоси-та кўрсатган 54 номзоддан 12 нафари мустақил депутат сифатида сайланди. Умуман, сайлов жараёнининг турли босқичларида мустақил номзодларни 2 миллиондан ортиқ сайловчи қўллаб-қувватлади. Бу овоз беришга қадар сай-ловчиларнинг еттидан бир қисми сайлов жараёнининг фаол иштирокчисига айланди демакдир.

6. Сайловлар сайловчиларнинг сиёсий, ҳуқуқий ва фу-қаролик савияси юксалганини намоён этди. Ушбу сиёсий тадбир фуқароларимизнинг давлат тараққиёти, эл-юрт рав-нақи ва келажагига нисбатан бефарқ эмаслиги, мамлакати-мизда амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси экани, юртдошларимизда ҳаётимизни эркин-лаштиришдан манфаатдорлик ҳисси шаклланиганини яққол кўрсатди. Сайловлар демократик қадриятлар халқимиз онг-шуури ва дунёқарашига тобора чуқурроқ сингиб бораётгани-дан далолатдир.

7. Юртбошимиз айтганидек, бўлиб ўтган сайловлар яна бир ҳақиқатни тасдиқлади: мамлакатимизнинг демократик янгиланиш ва эркин ижтимоий тузумга хос бўлган барча асосий қадриятларни ўзида мужассам этган фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги босқичма-босқич, изчил ҳара-кати ҳозирги кунда ҳеч қандай куч тўхтата олмайдиган муқаррар, қонуний жараёнга айланди.

8. Сайловларнинг очиқ ва кескин курашлар руҳида ўтга-ни алоҳида эътиборга молик. Сайловчиларнинг сайловлар-дан, сайлов қонунчилигидан ва партиялар дастурларидан хабардорлиги, номзодларга муносабати тубдан ўзгарди. Шу ўринда "Ижтимоий фикр" маркази томонидан 2004 йил 20-

ни алоҳида эътиборга молик. Сайловчиларнинг сайловлардан, сайлов қонунчилигидан ва партиялар дастурларидан хабардорлиги, номзодларга муносабати тубдан ўзгарди. Шу ўринда “Ижтимоий фикр” маркази томонидан 2004 йил 20-27 июнь кунлари олтита вилоят, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳри бўйича “Сайлов-2004” мавзуида ўтказилган ижтимоий сўров натижаларида келтирилган айрим далил ва рақамларга эътибор қаратиш жоиз. Жумладан, сайловдан олти ой илгари сўралганларнинг 86,6 фоизи бўлажак парламент сайловларидан хабардор эканини билдирган. Сўров давомида қарийб 41 фоиз фуқароларимиз сайланадиган номзоднинг шахсий сифат ва фазилатларини юқори баҳолашини эътироф этган бўлса, салкам 40 фоиз сўралганлар учун уларнинг ишчанлиги, билими ва касбий маҳорати муҳим экани маълум бўлди.

9. Олдинги сайловлардан фарқли ўлароқ, бу гал ўз номзодларини ҳимоя қилишда сиёсий партиялар ва ташаббускор гуруҳлар кузатувчиларининг фаол иштироки кузатилди. 30 мингдан ортиқ маҳаллий кузатувчининг саъй-ҳаракатлари сайлов қонунчилигига қатъий риоя этилишини таъминлашда етакчи омил бўлди. Сайлов компанияси жараёнини мамлакатимизнинг 493, хорижнинг 107 оммавий ахборот воситаси ёритиб борди. Унда дунёнинг қирққа яқин мамлакатидан 228 нафар хорижий кузатувчи, жумладан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Европа халқаро ҳамкорлик ташкилоти кузатувчилари миссиялари қатнашди. Халқаро экспертлар юртимиздаги сайлов жараёнининг барча босқичларини, айниқса, овоз бериш жараёнини синчиклаб кузатиб борди.

10. Энг муҳими, сайловларга ҳар бир сайловчи ўз тақдирига таъсир кўрсатадиган сиёсий воқеа сифатида ёндашди. Яъни, сайловчилар эндиликда дуч келган одамга эмас, балки дастури ва ғоялари маъқул келган партияга овоз берди.

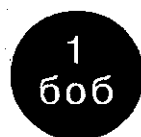
Сайловлар ўзбек миллий давлатчилиги тарихида янги даврни бошлаб берди. Илк бор Ўзбекистонда икки палата-

сита сайлов жараёнида халқимиз фаоллиги, сиёсий онги ва савияси ёрқин намоён бўлди. Шу боис бу муҳим сиёсий тадбир халқаро ҳамжамият, хорижий кузатувчилар томонидан юксак баҳоланди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, бу сайловлар биз учун яна бир жиддий синов вазифасини ўтади. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “бу синов бизнинг ҳеч кимдан кам эмаслигимизни, юртимизда демократик давлат барпо этиш, ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қуриш йўлида салмоқли қадамлар қўяётганимизни яна бир бор кўрсатди. Шунинг учун ҳам бу сайловлар Ўзбекистоннинг янги тарихида алоҳида саҳифа бўлиб қолади”.

Биринчи бўлим

ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ЭНГ МУҲИМ ВАЗИФАЛАРИ

Давлат қурилиши ва бошқаруви
соҳасини ислоҳ қилишнинг
устувор йўналишлари

1.1. Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойилини амалга ошириш

Ҳуқуқий демократик давлат қуриш халқимизнинг асосий стратегик мақсадларидандир. Ҳуқуқий давлатта олиб борадиган устувор тамойиллардан бири эса — ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойили ҳисобланади.

Дунёдаги барча тараққий этган демократик мамлакатларда давлат ҳокимияти ана шу принцип асосида ташкил этилади ва фаолият юритади.

Шунинг учун ҳам жаҳон давлатчилиқ тажрибасини чуқур ўрганиш мустақил Ўзбекистон Конституциясини қабул қилишда ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойилининг Асосий қонунимизда мустаҳкамланишига олиб келди. Бу тамойил Конституциянинг 11-моддасида “Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципи асосланади” деган қоидада акс эттирилган.

Ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойили жаҳондаги ривожланган мамлакатларда демократик жараёнлар натижасида вужудга келган ва давлат ҳокимиятини амалга оширишда қўлланадиган энг изчил, самарали усул ҳисобланади.

Жаҳон давлатчилиқ назарияси ва амалиётида давлат-

нинг асосий функциялари сифатида қонунчилик, ижро ва суд фаолияти эътироф этилади. Уларнинг ҳар бири мустақил равишда тегишли давлат органлари томонидан амалга оширилишида давлат ва халқ манфаатлари ўртасида ўзаро муштараклик намоён бўлади.

Президент Ислоҳ Каримов Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузасида давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини эркинлаштиришнинг асосий вазифаларидан бири сифатида “ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлаш” масаласига алоҳида эътибор қаратган эди¹. Давлатимиз раҳбарининг бу кўрсатмаси бевоқифа ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойилини янада ривожлантиришни назарда тутди.

Мазкур кўрсатма асосида кейинги йилларда мамлакатимизда кенг қамровли ишлар амалга оширилди. Юртимизда умумхалқ референдуми ўтказилиб, унинг натижаларига кўра, икки палатали парламентни шакллантириш асоси яратилди. 2002 йилнинг 27 январида ўтказилган ана шу референдум натижалари асосида 2003 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонуни қабул қилинди. Унга биноан, Конституцияга тегишли тузатиш ва қўшимчалар киритилди. Ушбу қонунда ҳам ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойилининг амал қилиш доирасини янада кенгайтириш кўзда тутилган.

Парламент ваколатларининг кенгайтирилиши, ҳукумат ваколатлари ва масъулияти, ҳокимият турли тармоқларининг бир-бирини назорат қилиш механизмнинг кучайтирилиши шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги “Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” ном-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999, 15-17-бетлар.

ли маърузасида мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг энг муҳим масалалари, жумладан, ҳокимият бўлинишига ҳам жиддий эътибор қаратилди. Маърузада “Давлат қурилиши ва бошқарув соҳасидаги энг муҳим вазифа бу — қонунчилик ҳокимияти бўлмиш парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш, ҳокимиятнинг қонунчилик, ижро ва суд тармоқлари ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатта эришишдан иборат” экани қайд этилди¹.

Бунда, авваламбор, Президентнинг баъзи ваколатларини парламентнинг юқори палатаси — Сенатга ва ҳукуматга ўтказиш, профессионал, доимий асосда ишлайдиган қўйи — Қонунчилик палатасини шакллантириш, унинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш кўзда тутилган. Ҳозирнинг ўзидаёқ бу борадаги саъй-ҳаракатларнинг амалий самараси кўриниб турибди. Чунончи, илгари Президент бажариб келган чет элларга дипломатик ва бошқа вакилларни тайинлаш, амнистия эълон қилиш ваколати Сенатга топширилди. Шу пайтгача Президент Бош вазирни тайинлаб, тасдиқ учун унинг номзодини Олий Мажлисга киритган бўлса, энди у фақат Бош вазир лавозимига номзодни муҳокама қилиш ва тасдиқлаш учун Олий Мажлис палаталарига киритади. Шу тариқа Бош вазир лавозимига тасдиқлаш Парламент ваколати бўлиб қолди.

Ҳукуматни бошқариш Бош вазирга юкланиши, Президентнинг Вазирлар Маҳкамаси раиси лавозимидан холи бўлиши, ҳукумат аъзоларини лавозимга тайинлаш учун тақдим қилиш ваколати Бош вазирга берилиши ҳукумат фаолиятининг кенгайишига ҳамда масъулиятининг ошишига олиб келади. Бу давлат органлари фаолиятини қонуний асосда чегаралаш, уларнинг ваколатларини аниқлаштиришга хизмат қилади.

Доимий асосда ишлайдиган қўйи — Қонунчилик палатаси кўппартиявийлик, муқобиллик асосида шакллантирилиши демократиянинг ёрқин ифодаси бўлди.

¹ “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

Қуғи палатаға 5 та сиёсий партия ва ташаббускор гуруҳлардан 489 та номзод қўйилиб, улар ўртасида ҳалол кураш олиб борилди.

Сайловлар икки турда ўтказилди. Биринчи турда 62 та, иккинчи турда эса 58 та депутат сайланди.

2004 йил 26 декабрдаги сайловда 85,1 фоиз сайловчи овоз беришда иштирок этган бўлса, 2005 йил 9 январдаги сайловда сайловчиларнинг қарийб 80 фоизи овоз беришда иштирок этди. Бу кўрсаткичлар фуқароларимиз ижтимоий-сиёсий фаоллигининг, ўз тақдирини ўзи белгилашга бўлган интилиши ва ишончининг ортиб бораётгани, шунингдек, давлат ишларида қатнашиш ҳаётий заруратга айланиб бораётганини кўрсатади.

Қонунчилик палатасида барча сиёсий партия ва ташаббускор гуруҳлар вакилларининг бўлиши, улар ўз фракция ва гуруҳини тузиш имкониятига эга экани Қонунчилик палатасида турли фикрлилик, баҳс-мунозара асосида фаолият юритиш, ишчанлик муҳити шаклланаётганидан далолат беради. Депутатларнинг 18,3 фоизини юристлар, 21,7 фоизини иқтисодчилар ташкил этиши, парламентда саноат, қурилиш, транспорт, алоқа, қишлоқ хўжалиги, фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш соҳалари вакиллари ва тадбиркорларнинг бўлиши, бир сўз билан айтганда, Қонунчилик палатаси аҳоли кенг қатламларини қамраб олгани унинг аҳоли турли қатламлари манфаатларини тенг ифода этишини кўрсатади. Бу эса қонунларни пухта-пишиқ тайёрлашда муҳим аҳамият касб этади. Парламентдаги депутатларнинг 18 фоизини хотин-қизлар ташкил этаётгани, депутатлар миллий таркибининг ранг-баранглиги мамлакатда аҳоли турли гуруҳ ва қатламлари манфаатларининг қонуний тарзда рўёбга чиқишига имкон яратади.¹

Қонунчилик палатаси депутатларининг маълум қисми

¹ Маълумотлар Марказий сайлов комиссияси ахборотидан олинган. Қаранг: «Халқ сўзи», 2005 йил 15 январь.

аввалги парламентда фаолият юритган халқ вакиллари дир. Парламент мактабини ўтагани сабабли уларнинг билими, тўплаган тажрибаси янги парламент фаолиятига ижобий таъсир этишига шубҳа йўқ.

Профессионал асосда доимий ишлайдиган парламент Ўзбекистон тажрибасида илк бор шакллантирилиб, ҳозирги кунда самарали фаолият юритмоқда. Албатта, унинг тажрибаси ҳам, иш самарадорлиги ҳам борган сари ортиб, янги-янги вазифаларни бажариш салоҳияти юксалиб боради. Президентимиз томонидан Қонунчилик палатаси ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш масаласи илгари сурилаётгани ҳам бежиз эмас.

Мамлакат Бош вазири ҳамда ҳукумати фаолияти самарадорлиги ва масъулиятини кучайтириш масаласига ҳам жиддий эътибор қаратилмоқда. Давлатимиз раҳбари «Независимая газета» мухбирига берган интервьюсида, ривожланган мамлакатлардагидек мустақил ҳукуматга эга бўлиш истаги ҳақида гапириб, бундай деган эди: «Мен ҳукуматнинг амалда мустақил бўлишини жуда истар эдим. Бугун эса тан олиш керакки, бизнинг шароитимизда барча масалалар менга — Президентга келиб тақалади, бу бежиз эмас, албатта, биз мураккаб йўлни босиб ўтдик. Замоннинг турли таҳдидларига жавоб беришга тўғри келди ва мен бутун масъулиятни ўз зиммамга олишга мажбур эдим»¹. Кўриниб турибдики, кенг ваколатларга эга бўлиш фақат чексиз ҳуқуқлар эмас, балки катта масъулият ҳамдир. Конституцияга киритилган тегишли тузатиш ва қўшимчалар кучга киргунга қадар Президент ҳукуматни бошқариш масъулиятини ҳам зиммасига олган эди. Эндиликда, Президент Вазирлар Маҳкамаси раиси ҳисобланмаслиги, ҳукуматни эса Бош вазир бошқариши, унинг мустақиллигини таъминлаш йўлидаги дадил қадам бўлди дейишга асос бор. Бундан тапқари, Президент томонидан асосий вазифалар қаторида суд ҳокимияти мустақиллиги ва эркинлигини мустаҳкамлашга қара-

¹ Қаранг: «Халқ сўзи», 2005 йил 19 январь.

тилган изчил чора-тадбирларнинг белгилаб берилиши қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ваколатларини аниқ белгилаш, улар ўртасидаги мувозанатнинг мутаносиблиги ва барқарорлигига эришиш имконини яратади.

Ҳозирги вақтда мамлакатимиз бошқарув тизимида демократик давлатлар тажрибасида синалган қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ўртасида барқарор мувозанат, бир-бирининг фаолияти устидан назорат қилиш ва ўзаро чегаралаб туришни таъминловчи механизмлар шакллантирилди. Бу механизмлар Конституция ва қонунларимизда мустаҳкамланган. Масалан, Қонунчилик органи — Олий Мажлис қонунлар қабул қилиш орқали барча давлат ҳокимияти идоралари фаолиятини белгиловчи ҳуқуқий асосларни яратади. Президент, Вазирлар Маҳкамаси, суд органлари ва барча идоралар Парламент қабул қилган қонунлар асосида иш юритишга мажбур.

Шунингдек, Парламент Бош вазирни лавозимга тайинлаш, ҳукуматни зиммасидаги ваколатидан соқит қилиш ҳақидаги аризасини қабул қилиш, Конституциявий суд, Олий суд, Олий Хўжалик суди раислари ва судьяларини сайлаш билан улар фаолиятига таъсир ўтказади.

Президент, ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида, қонунчилик ва суд ҳокимияти органлари фаолиятига кучли таъсир этади. Давлат раҳбари қонунчилик таппаббуси ҳуқуқига эга. У Парламент қабул қилган қонунларни имзолаб, эълон қилади. Зарур ҳолларда, дейлик, муайян қонун лойиҳасига нисбатан эътироз туғилган тақдирда Президент уни имзоламаслиги ва такрор муҳокама қилиш учун Парламентга қайтариши мумкин. Президентнинг суд ҳокимияти фаолиятига таъсирини Конституциявий суд, Олий суд, Олий Хўжалик суди раислари ва судьяларини лавозимга сайлаш учун Сенатга тақдим қилиш, қуйи поғона суд раислари ва судьяларини лавозимга тайинлаш ва лавозимидан озод этиш ҳуқуқига эга эканида кўриш мумкин.

Ижро ҳокимиятини амалга оширувчи Вазирлар Маҳкамаси қонунлар ижросини таъминлар экан, турли воситалар

орқали қонунчилик жараёнига ҳам таъсир қилади. Бундай таъсирнинг энг самарали усулларида бири — Республика ҳукуматининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга эканидир. Бу ҳуқуқдан фойдаланиб, Вазирлар Маҳкамаси қонунчилик органи фаолиятига, қонунлар мазмунига таъсир қилади. Ҳукуматнинг бу борадаги фаолияти ҳокимият тизимида мутаносибликни таъминлашга хизмат қилади.

Суд ҳокимиятини амалга оширувчи суд органлари ҳам ҳокимият муносабатида мутаносибликни таъминлашда иштирок этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий Хўжалик суди қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга экани туфайли қонунчиликка таъсир этади. Қонунлар эса мувозанат мутаносиблигини сақлашдаги асосий воситадир. Ҳокимият тармоқлари ўртасида мутаносибликни сақлашда Конституциявий суд фаолияти алоҳида ўрин тутади. У Конституцияга асосан Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис палаталари қарорлари, Президент фармонлари, ҳукумат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорлари, давлатлараро шартнома ва бошқа мажбуриятларнинг Ўзбекистон Конституциясига мослигини аниқлайди; Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига, Ўзбекистон қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулосалар беради; Ўзбекистон Конституцияси ва қонунлари нормаларига мажбурий кучга эга бўлган шарҳлар беради.

Конституциявий суд Конституцияга зид қонун, фармон ва қарорларни, қонунга хилоф фармон, қарорларни аниқлаганда, уларни бекор қилиш ҳуқуқига эга. Бу ваколат суд ҳокимиятини қонунчилик ва ижро ҳокимияти фаолиятини чегаралаш, яъни мутаносиб мувозанат, ҳокимият мутаносиблигини таъмин этишнинг энг самарали воситаси ҳисобланади.

Ўзбекистон Президенти, ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида, ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамойили таъсири доирасида Конституция бўйича ўзига юкланган вазифаларни бажариб, турли ҳокимият тармоқларининг ўзаро ҳамкорликда ишлашини таъминлайди.

Конституциянинг 93-моддаси, 7-бандида «Президент республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди», деган қоида мустаҳкамлаб қўйилган.

Баъзи хорижий манбаларда ҳокимиятнинг конституциявий бўлиниши таъминли кўпҳокимиятчилик ҳолатига олиб келиши, давлат ҳокимияти таъсирини заифлаштириши мумкин, деган фикрларни ҳам учратиш мумкин. Бундай фикрларга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Чунки Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ягона бўлиб, унинг бирдан-бир манбаи, Конституциянинг 7-моддасига биноан, халқдир. Ҳеч бир давлат ўз органи ҳокимиятини мутлақо суверен (мустақил) ҳолда амалга оширмайди ва бунга интилмайди ҳам. Давлат ҳокимияти тегишли органлар ўртасида бўлинмайди, уни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти органлари конституция берган ваколатлар доирасида амалга оширади. Улар фақат Конституцияда белгиланган ваколатларини амалга оширишда мустақил, холос. Ўзбекистонда ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши таъминлининг марказий органларга нисбатан татбиқ қилиниш масаласида қарашлар яқдил бўлса-да, маҳаллий бошқарув тизимида ҳокимият тармоқлари ваколатларини чегаралаб қўйишга ҳожат йўқ, деган фикрлар ҳам мавжуд.

Лекин бу унчалик тўғри эмас. Чунки Ўзбекистон маҳаллий бошқарув тизими доирасида ҳам (вилоят, шаҳар ва туманларда) давлат ҳокимияти амал қиладиган мамлакатлар қаторига киради. Айрим мамлакатларда эса жойларда давлат ҳокимияти органлари эмас, балки маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органлари фаолият юритиши боис ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши таъминли амал қилмайди.

Ўзбекистон Конституциясининг 102-моддасида вакиллик ва ижро ҳокимияти органлари фаолияти белгилаб қўйилган. Демак, ҳокимиятнинг конституциявий бўлиниши таъминлининг амал қилишини кўрсатувчи ўзаро назорат, ҳисоб

бериш, бир-бирини тийиб туриш қондаси маҳаллий бошқарув тизимида ҳам зарур. Акс ҳолда вакиллик ва ижро ҳокимияти ўртасидаги мувозанат бузилади, номуносиблик вужудга келади.

Ўзбекистон Президентининг бир қатор чиқишларида давлат ва жамият қурилишининг кўпгина масалалари қатори ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши тамо-йилини маҳаллий ҳокимият органлари фаолиятида қўллаш зарурати ва аҳамияти атрофлича асослаб берилган. Чунончи, давлатимиз раҳбари ҳокимиятнинг конституциявий бўлиниши, нафақат, давлат органларининг самарали ишлашини таъминловчи восита, айни пайтда, адолат ва тартиб-интизом гарови экани ҳақида тўхталиб, бундай деган эди:

“Агар биз ҳокимият тармоқларининг бўлиниши тамо-йилига амал қилмасак, ҳар қайси ижро ҳокимият раҳбари ҳокимиятнинг бошқа тармоғи ишига бундай ўзбошимчалик билан аралашшига уринадиган бўлса, у ҳолда, ҳаётда адолат у ёқда турсин, оддий тартиб-интизомни ўрнатиб бўладими?”¹

Мамлакатимизнинг турли вилоятларида бўлиб ўтган халқ депутатлари кенгашларининг навбатдан ташқари сессияларида сўзлаган нутқларида Президент Ислон Каримов кўпгина иллатларни ана шу принципнинг бузилиши билан боғлагани бежиз эмас. Дарҳақиқат, бу тамойилнинг бузилиши ҳокимият тармоқлари ўртасидаги муносибликнинг бузилишига олиб келади.

Мамлакатимизнинг янги сайланган икки палатали парламенти кўшма мажлисидаги маърузасида Президент ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши принципини амалга ошириш борасидаги вазифалар хусусида тўхталиб, бундай деган эди: «Биз олдимизга қўйган мақсадни соддагина ифодаламакчи бўлсак — ҳар қандай ҳокимият, у қонунчилик ёки ижро ва суд ҳокимияти бўладими — буларнинг барчаси қуйидаги талабларга жавоб бериши шарт. Яъни ҳар

¹ Ислон Каримов. Эл-юртга ҳалол, виждонан хизмат қилиш - ҳар бир раҳбарнинг муқаддас бурчи. “Халқ сўзи”, 2004 йил 26 май.

қайсиси ўз вазифасини англаши, ўз масъулиятини ҳис қилиши, ўз юкини кўтариши ва таъбир жоиз бўлса, ўз аравасини мустақил равишда тортиши даркор»¹. Демак, ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши натижасида ҳаётнинг ўзи кун тартибига қўяётган вазифаларни амалга ошириш имкониятини берувчи ваколатлар аниқ бўлиши, буни тегишли ҳокимият тузилмалари раҳбарлари теран англаши, масъулиятини ҳис этиши керак. Шундагина ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши кутилган самара бериши, мамлакат тараққиётига ижобий таъсир қилиши, ҳуқуқий демократик давлат, кучли адолатли жамият қуриш омилига айланиши мумкин.

1.2. Ўзбекистонда парламентализмнинг ривожланиши

Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш борасида амалга оширилаётган ислохотларни жамият ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш сиёсатининг мантиқий давоми ва демократик тараққиётнинг янги босқичи сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқдир.

Шу ўринда табиий савол туғилади. Нима учун парламент ислохотлари мамлакатимизда сиёсий ислохотларнинг асосий бўғинига айланди? Биринчидан, парламентнинг қонунчилик вазифаси шахс, жамият ва давлат фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш имконини беради. Иккинчидан, парламент давлат ҳокимияти институтлари тизимида сайлаб қўйиладиган асосий вакиллик органи саналади. Бу эса унинг фуқаролар учун очиқ ва демократик табиатини белгилаб беради. Учинчидан, парламент ўзининг таъсири, ваколатлари нуқтаи назаридан ҳокимият шохобчалари орасида муҳим аҳамият касб этади. Турли ижтимоий манфаатлар ва қарашларнинг айнан парламентда жамлангани жамият аъзолари, ҳокимият шохобчалари, “марказ” ва

¹ Қаранг: «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

“хууд” ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган турли зиддиятларнинг олдини олиш имконини беради. Умуман, парламент демократиянинг муҳим шarti, ҳокимиятлар бўлиниши тамойилининг асосий механизмларидан биридир.

Агар “парламентаризм” атамасига тўхталадиган бўлсак, унинг турли хил маънолари борлигига гувоҳ бўламиз. Баъзи олимлар парламентаризмни “ҳокимиятлар бўлиниши тамойили асосида бошқариладиган тизимда қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг устуворлиги”¹ сифатида таърифлайди. Бироқ бу таъриф “парламентаризм” атамасининг моҳиятини тўлиқ очиб бера олмайди. Аслида, “парламентаризм” деганда, парламент ҳақида, унинг ривожланиши ва шаклланиши, фаолият юритиши ҳақидаги барча қарашлар, фикрлар ва ҳуқуқий меъёрлар йиғиндиси тушунилиши лозим.

Парламент нафақат қонунчилик ва вакиллик вазифаларини бажариши билан, балки ҳокимият бўлиниши тамойилининг амалга оширилиши билан ҳам аҳамиятлидир. Бундан ташқари, жаҳондаги аксарият мамлакатлар парламенти тадрижий тараққиёти давомида профессионал парламент даражасига эришишга интилади. Шу ўринда, “профессионал парламент” атамасига тўхталиб ўтиш лозим. Юқорида таъкидланганидек, парламент давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи шохобчасидир. Шу билан бирга, парламентнинг профессионал табиатини белтилаб берадиган бир қатор омиллар ҳам мавжуд. Биринчидан, нафақат қонунчилик вазифасини бажарадиган, балки ҳокимиятлар бўлиниши тамойилини амалда қўллаш имконини берадиган, халқ вакиллигини ҳаққоний амалга ошира оладиган парламентгина “профессионал парламент” деб аталиши мумкин. Иккинчидан, депутатларнинг парламент ишида доимий иштирок этиши, яъни уларнинг ваколат муддати давомида бевосита қонун яратиш билан шуғулланиши ҳам профессионал парламентнинг муҳим белгисидир. Учинчидан, профессионал парламентнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, унинг

¹ Юридическая энциклопедия. М.: 1997. - С.178.

аъзолари қонунчилик фаолиятини яхши тушунадиган, бу жараённинг бутун масъулиятини ҳис этадиган етук мутахассис бўлиши лозим.

Ўзбекистонда икки палатали парламентни ташкил этиш зарурати ижтимоий тараққиёт талабларидан келиб чиқади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида халқимиз ўтиш даврининг қийинчиликларини енгиш билан банд бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётимизда барқарорлик қарор топиб, кенг қўламли ривожланиш палласига қадам қўймоқдамиз. Демак, энди бизга ўтиш даври учун эмас, балки барқарор ривожланиш даври талабларига жавоб берадиган мукаммал қонунлар яратилиши зарур.

Мамлакатнинг босқичма-босқич тараққий этириш таъмоилини танлаб олган Ўзбекистонда парламент ислохотини амалга оширишда ҳам ана шундай йўл танланди. Бу соҳада ислохотларнинг дастлабки босқичида — давлатчиликнинг ҳуқуқий пойдевори яратилаётган масъулиятли бир паллада парламентнинг бир палатали модели жорийлиги этилган эди. Чунки паламентнинг бу шакли ҳуқуқий базаси етарлича шаклланмаган, кўпгина соҳаларда қонунлар танқислиги сезилаётган ёш давлат учун муҳим аҳамият касб этади. Зеро, у бунда қонун яратувчилик жараёнини тезлаштириш имконини беради. Шу жиҳатдан баҳоланганда, Олий Мажлиснинг дастлабки беш йиллик фаолияти ниҳоятда унумли бўлганини таъкидлаш лозим. Бу даврда 138 та қонун, 468 та қарор, 10 та Кодекс, 2 та Миллий дастур қабул қилинди. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки босқичида бир палатали парламентнинг ижобий томонларидан тўлиқ фойдаланди.

Мамлакатимизда истиқлолнинг дастлабки йиллари профессионал асосда ишлайдиган икки палатали парламентнинг ташкил этилмаганлиги сабаблари ҳақида юридик фанлар доктори Э.Х. Халилов бундай дейди: «Агар биз мустақилликка эришишимиз биланоқ, дарҳол профессионал асосда ишловчи икки палатали парламент тузишни олдимизга мақсад қилиб қўйганимизда, Ўзбекистон парламентида доимий

асосда ишлаш учун кимлар ва қандай кучлар келиши, улар қандай қонунлар қабул қилиши ва умуман, мамлакатимиз қандай аҳволга тушиши мумкинлигини ҳозир тасаввур қилиш қийин эмас»¹.

Таъкидлаш жоизки, кўплаб олимлар икки палатали парламентни шакллантиришни ҳуқуқий давлат қурилишининг энг самарали воситаларидан бири деб эътироф этади. Зеро, ҳуқуқий давлат мукаммал қонунлар яратишни тақозо этади. Шу боис бир қонуннинг "икки қўлдан ўтиши", яъни уларнинг ҳар иккала палата вакиллари томонидан кўздан кечирилиши ҳам қонунларнинг изчиллиги, халқчиллиги ва мукаммаллигини таъминлашга хизмат қилади. Албатта, юқори палатанинг вазифаси фақат қабул қилинаётган қонунларнинг сифатини қўшимча назорат қилишдан иборат бўлмайди. Аслида, парламентнинг икки палатали қилиб шакллантирилиши натижасида палаталар ўртасида ваколатларнинг тақсимланиши муаммоси юзага келади. Бир вақтлар бу масала кўплаб баҳсларга сабаб бўлган. Бироқ, вақт ўтиши билан парламент палаталари ўртасидаги ваколатлар тақсимотида мувозанатга эришилди.

Ўзбекистонда бутунги кунга қадар икки палатали парламент мавжуд бўлмаганлигини ҳисобга олиб, парламент ислохотларини амалга оширишда, икки палатали парламентни шакллантириш билан боғлиқ қонунларни ишлаб чиқишда, бир томондан, Ўзбекистон сиёсий тизимининг ўзига хос хусусиятлари инобатта олинган бўлса, иккинчи томондан, жаҳон тажрибаси чуқур ўрганилди.

Жаҳон тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, кейинги вақтда парламент палаталари сонининг ўсиши кузатилаётганини таъкидлаш жоиз. Маълумотларга кўра, **«XX аср сўнгги ўн йилликларида умуммиллий қонун чиқарувчи органлардаги иккинчи палаталар сони 45 тадан 70**

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Х.Халиловнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлиси еттинчи сессиясидаги Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисидаги маърузаси. "Халқ сўзи", 2001 йил 11 декабрь.

тага кўпайди»¹. Эътиборли жиҳати шундаки, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Германия, Япония, Швейцария каби дунёнинг илғор мамлакатлари икки палатали парламентнинг афзаллигини тан олиб, шунга мос равишда ўз парламентларини ислоҳ қилганлар.

Бугунги кунда Ўзбекистонда икки палатали парламент тизимига ўтиш учун барча шарт-шароитлар яратилган. Биринчидан, мамлакатимизда профессионал парламент учун зарур профессионал корпус — юксак малакали сиёсатшунос, ҳуқуқшунос, иқтисодчи мутахассислар етишиб чиқди. Иккинчидан, жамият аъзоларининг онгидаги собиқ тузумдан мерос бўлиб қолган эскича қарашлар барҳам топди, фуқароларнинг ҳуқуқий ва сиёсий онги юксалди, сайлов институти такомиллашиб, унинг қонунчилик асоси мустаҳкамланди. Учинчидан, сиёсий муносабатларнинг янги субъектлари пайдо бўлди: сиёсий партиялар шаклланди, нодавлат, ноҳукумат ташкилотлар, хусусий мулкдорлар ва тадбиркорлар қатлами вужудга келди. Тўртинчидан, давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг маъмурий-буйруқбозлик усуллари барҳам топди. Бошқача айтганда, бошқарув тизими тоталитар унсурлардан халос бўлди. Ва ниҳоят, Ўзбекистон Республикасида жаҳоннинг илғор мамлакатлари тажрибаларидан унумли фойдаланиш учун барча шарт-шароит ва имкониятлар яратилди. Шу тариқа, икки чақириқ давомида фаолият юритган Олий Мажлис икки палатали парламентни шакллантириш учун замин яратиб берди.

Бу ҳақда парламент ислохотларини ўтказиш тапшаббусини илгари сурган Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов шундай деган эди: **“Икки палатали парламентни шакллантиришдан мақсад:**

Биринчи — парламент ўз ваколатларини самарали амалга ошириши, ҳар томонлама асосли ва пухта қарор-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси раиси Э.Х.Халиловнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлиси еттинчи сессиясидаги Ўзбекистон Республикаси референдумини ўтказиш тўғрисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2001 йил 11 декабрь.

лар қабул қилиш учун зарур бўлган ўзаро мувозанат ва чекловлар тизимини яратиш.

Иккинчи — Қонунчилик палатаси ўз фаолиятини доимий профессионал тарзда олиб боришини назарда тутган ҳолда, парламентнинг қонун ижодкорлиги борасидаги ишнинг сифатини кескин ошириш.

Учинчи — Сенат, асосан, маҳаллий Кенгашлар, ҳудудларнинг вакилларида иборат бўлишини ҳамда вакиллик вазифасини бажаришини инобатга олиб, умумдавлат ва ҳудудий манфаатларнинг мутаносиблигига эришиш.

Тўртинчи — аҳолининг мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётидаги иштироки кўламини янада кенгайтириш.

Айнан шу мақсад юқори палата — Сенатнинг вилоят, шаҳар ва туман вакиллик органлари депутатларидан сайланиши замирида ҳам мужассам¹.

Демак, Ўзбекистондаги парламент ислохотлари мамлакатимиздаги қонун чиқарувчи олий органни шаклан ўзгартиришга қаратилмаган, балки парламент фаолиятини моҳиятан такомиллаштириш, уни тараққий этган давлатлар тажрибасига таянган ҳолда ташкил этишга йўналтирилган. Дарҳақиқат, Ўзбекистонда шаклланган парламентнинг фаолияти профессионал асосга қурилади. Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасида қонунларни ишлаб чиқиш депутатлар учун асосий машғулоти, касб-корга айланади. Ўз соҳасининг билимдонлари, юқори малакали кадрлар, ўз касбининг ustalари, бошқача айтганда, профессионалларнинг қуйи палатада доимий ишлаши қонунларнинг сифатига ижобий таъсир кўрсатиши муқаррар. Икки палатали парламент қонун устуворлигига асосланган ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг жаҳон тажрибасида синовдан ўтган воситаларидан бири саналиши бежиз эмас.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, икки палата-

¹ «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир». Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

ли парламент тизимининг шаклланиши илгарилари давлатларнинг унитар ёхуд федератив тузилишга эга эканлигига боғлиқ бўлган. Бир вақтлар икки палатали парламентлар фақат федератив давлатларга хос, деган тушунча мавжуд эди. Бунда иккинчи палатанинг федерация субъектлари манфаатларини ифодалашга урғу берилар эди. Бироқ ҳозирги даврда бикамерализм федератив тузилишга эга давлатларнинг барчасида, яъни 24 давлатда мавжуд бўлса, қирққа яқин унитар давлатларда ҳам икки палатали парламентлар фаолият юритади.

Айни пайтда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо бўлган 12 мамлакатнинг олтитасида — Украина, Туркменистон, Арманистон, Озарбайжон, Грузия, Молдовада бир палатали парламент амал қилади. Россия Федерацияси, Қозоғистон, Беларус ва Тожикистонда эса икки палатали парламент фаолият кўрсатмоқда (бугунги кунда Қирғизистонда икки палатали парламент тизимидан бир палатали тизимга ўтиш билан боғлиқ ислохотлар олиб борилмоқда). Бу ҳол парламент даражасида федератив ва унитар давлатлар ўртасидаги фарқ йўқолиб бораётганига ишора қилади.

Икки палатали парламент нафақат умуммиллий, балки мамлакатнинг минтақалари, кичик тузилмалари, олис жойлашган ҳудудлари манфаатларини ҳам инобатга олиш имконини яратади. Иккинчи палата қонунлар чиқариш жараёнида учрайдиган популизмга, тор доирадаги гуруҳлар манфаатларига қарши турувчи қўшимча тўсиқ вазифасини бажаради.

Агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак, Туркистонда илк бор 1917 йили маҳаллий бошқарув органи сифатида шаҳар Думаларига сайловлар бўлиб ўтган. Бу даврда ўлкада сиёсий жараёнлар тобора фаоллашиб, кузда Таъсис мажлиси ўтказилиши режалаштирилган эди. Унда Туркистоннинг ҳуқуқларини ҳам белгилаб берадиган конституция қабул қилиш кутилмоқда эди. Шунинг учун Туркистон тараққийпарварлари унга жиддий тайёргарлик олиб боргани бежиз эмас. «Биз туркистонликларга, — деб ёзган эди ўша пайтда

Маҳмудхўжа Бехбудий, — она тилида ҳам, рус тилида ҳам эркин сўзлай оладиган, таҳрир қиладиган, шариатни биладиган, жаҳон сиёсий шароитини тушунадиган кишилар дарҳол керак. Улар Туркистоннинг ҳаётий манфаатларини ҳисобга олувчи, биз учун зарур қонунлар лойиҳаларини ишлаб чиқишлари лозим. Агар, биз мусулмонлар бу ишни ўзимиз қилмасак, руслар бизнинг ўрнимизга қонунлар чиқаради. Улар худди аввалгидек, бизнинг дин ва ҳаётимизга мувофиқ келмайди... Биз қабул қиладиган қонунлар яҳудийларнинг ҳам, насронийларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам, умуман, барчанинг манфаатини ҳимоя қилиши керак». Миллий зиёлиларнинг сиёсий ҳуқуқларни қўлга киритишга интилиши, ўлкани бошқариш истаги, қонуний ҳокимият органларининг легитим асосларини яратиш, Туркистонда истиқомат қиладиган аҳолининг турмуш шароити ва менталитетига тўғри келадиган қонунчилик ҳужжатлари ва қарорларининг қабул қилиниши уларнинг олий ҳокимият органлари, хусусан, қонунчилик органини шакллантиришни мақсад қилиб олганидан дарак беради. Бироқ, 1917 йилнинг октябрида Тошкентда большевиклар ҳокимиятни қўлга олади ва ўлкада давр тақозоси билан юзага келган илғор гояларни бўғиб ташлайди, уларни амалга оширишга йўл бермайди. Ваҳоланки, туркистонлик тараққийпарварлар бу пайтда ҳокимиятни тинч йўл билан сайловлар асосида, яъни демократик йўл билан қўлга киритиш учун жиддий тайёргарлик қўриб турган эди. Зеро, улар мамлакат тараққиётига хизмат қиладиган дунёвий қонунчилик тизимини шакллантириш зарур эканини англаб етган, демократик сайлов асосида қонун чиқарувчи органга эга бўлган дунёвий давлат тузиш режасига эга эди. XX асрнинг дастлабки чорагида туркистонлик илғор фикрли зиёлилар томонидан бундай гояларнинг илгари сурилиши уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларининг анча ривожланганидан далолат берарди. Афсуски, тараққийпарвар ватандошларимизнинг интилишлари зое кетди.

Ўзбекистон истиқлолга эришгач, жамият ва давлат бош-

қарувининг мукаммал институтларини яратишга имкон туғилди. Бу даврда юртимизда босқичма-босқич замонавий парламент тизими шаклланди. Олий Мажлис жамиятдаги турли ижтимоий қатламлар иродасини ифодалаш ва уларнинг манфаатларини рўёбга чиқаришнинг чинакам институтига айланди. Мамлакатда қонун чиқарувчи, ижриоя ва суд ҳокимиятларининг мустақиллигини ва ўзаро мувозанатини таъминлаш асосида ижтимоий барқарорликка эришиш ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг устувор йўналишига айланди.

Профессионал парламентни шакллантириш ижро ҳокимияти устидан парламент назоратини ўрнатиш имконини беради. Бу вазифа, нафақат, марказий ижро органлари, балки маҳаллий давлат ҳокимияти органларида ҳам қонунлар ижросини тўлиқ таъминлаш имконини яратади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда икки палатали парламентни шакллантириш учун умумхалқ референдуми асосида Конс-титудияга тегишли ўзгартиришлар киритилди, парламент ҳамда сайловлар тўғрисидаги қонунлар қайтадан кўриб чиқилди ва моҳиятан янги қонунлар қабул қилинди. Мазкур ислохотлар Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёнлари ўзига хос тарзда кечаётгани, тараққиётнинг «Ўзбек модели» жаҳондаги кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилаётганини кўрсатмоқда.

Замонавий парламентларнинг юксалиб ва такомиллашиб бориши фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат учун муҳим бўлган давлат ҳокимиятининг тақсимланиши тамойилини амалга ошириш имконини берди. Қонун чиқарувчи ҳокимият парламент тимсолида ижро ва суд ҳокимиятлари билан ўзаро сиёсий муносабатларда ҳокимиятлар мувозанатини таъминлаб туриш вазифасини ҳам бажариб келмоқда. Ҳозирги даврга келиб, давлат ҳокимиятининг ҳар уч тармоғи, нафақат, мустақил сиёсий кучга айланди, балки улар ўзаро бир-бирини назорат қилиш, ўзаро масъуллик асосида фаолият юритиш, фуқаролар фаровонлиги йўлида ўзаро ҳамкорлик қилиш тамойилларига амал қилмоқдалар.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Ўзбекистонда икки палатали парламент барпо этишнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари яратилди. Ҳуқуқий демократик давлат учун хос бўлган икки палатали парламентнинг ҳуқуқий ва сиёсий асосларини ишлаб чиқиш ва уни Олий Мажлиснинг қонун қабул қилиш жараёнларида янада такомиллаштириш натижалари шуни кўрсатдики, Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари дадил қадам қўймоқда. Яқинда фаолият юрита бошлаган икки палатали парламент, нафақат, жамиятдаги ижтимоий қатламлар, балки минтақавий манфаатларни эътиборга оладиган, фуқароларнинг иродасини янада кенгроқ ифодаладиган халқ минбарига айланиши, шубҳасиздир. Шу билан бирга, парламент Қонунчилик палатасининг сиёсий партиялар ва фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари томонидан кўрсатилган номзодлари асосида шаклланиши орқали қонунларда, нафақат, давлат манфаатлари, балки фуқароларнинг турли ижтимоий қатламлари туб манфаатлари ҳам ифодаланишига эришилади. Шу боис, икки палатали парламентни шакллантириш йўлида бошланган ислохотлар «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» ғоясининг амалиётдаги ифодаси бўлмоқда.

Хуллас, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар бош мақсад — инсоннинг эрки, шаъни, кадр-қиммати ва манфаатларини ҳимоя этиш, шахс салоҳиятини юзага чиқаришга йўналтирилган.

1.2.1. Парламентнинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш — унинг роли ва таъсирини кучайтириш омили

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси — бир палатали парламент фаолияти натижалари ва сабоқлари

Парламент ислоҳоти ва тараққиётнинг ўзбек модели. Юртбошимиз илгари сурган жамиятимизни демократлаштириш ва янгилаш концепциясида мамлакатимизни модернизация ва ислоҳ этишда парламентнинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш, унинг роли ва таъсирини кучайтириш масаласи алоҳида ўрин тутди. Чунки парламент тараққиётнинг ўзбек моделида ҳокимиятнинг бошқа тармоқлари — ижроия ва суд ҳокимияти билан бирга алоҳида аҳамият касб этади. Ҳокимият ваколатларини тақсимлаш тизимида у ўзига хос мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришилш вазифасини ўтайди.

Парламентнинг демократик тараққиётимиздаги ўрни ва аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, парламент мамлакатимиз аҳолисининг барча қатлам ва гуруҳларининг ижтимоий манфаатлари ва қизиқishларини ифода этади;

иккинчидан, ҳаётимизнинг барча (иқтисодий, сиёсий, маданий, ташқи сиёсат) соҳаларида амалга оширилаётган ислохотларнинг ҳуқуқий асослари парламентда қабул қилинаётган қонунлар билан мустахкамланади;

учинчидан, демократик миллий давлатчилик органлари тизимида парламент алоҳида ўрин тутди.

Шундай қилиб, парламент — тараққиётнинг ўзбек модели таркибий ва узвий қисмидир. Истиқлол йилларида парламент фаолиятида жамиятимизнинг бутунги ва келажакдаги тараққиётининг ҳуқуқий пойдевори, тамал тоши қўйилди.

Парламент ислоҳоти XXI аср бошида Ўзбекистон демократик давлатчилик тараққиётининг устувор йўналишларидан биридир. Зеро, мустақил ва кучли қонун чиқарувчи ҳокимиятсиз демократик ҳуқуқий давлатни тасаввур этиб бўлмайди.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган парламент ислохотининг асосий мақсадлари:

- икки палатали тизимга ўтиш;
- ҳокимият ваколатларини тақсимлаш тизимида парламентнинг роли ва таъсирини кучайтириш;
- қонун чиқариш жараёнини демократлаштириш;
- қабул қилинаётган қонунлар сифати ва самарадорлигини ошириш;
- жамиятни демократлаштириш ва янгилашнинг, "Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти"га ўтишнинг мустақам қонуний асосларини яратишдан иборатдир.

Парламент ислохоти нима учун зарур? Парламент ислохотининг амалга оширилиши зарурати куйидаги омиллар билан белгиланади:

1. Мамлакатда профессионал парламентга ўтиш учун иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий шарт-шароит юзага келди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида депутатларнинг доимий асосда ишлаши учун зарур шароит мавжуд эмас эди. Бугунги кунда парламентда профессионал асосда фаолият кўрсатишга тайёр сиёсатчи ва қонун ижодкорларининг тегишли касбий тайёргарликка эга етарли қатлами шаклланди.

2. Ўзбекистонда хорижий парламентаризм тажрибасидан ижодий фойдаланган ҳолда қонунчилик ҳокимияти қарор топди, миллий парламент аъёналари ривожланди.

3. Кўппартиявийлик тизим ва замонавий парламентаризмга хос хусусиятлар, яъни партиялар фракциялари ташкил топди.

4. Электорат — тегишли сиёсий маданият руҳида тарбияланган сайловчилар шаклланди, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ошди.

5. Икки палатали парламентга ўтиш учун тегишли ҳуқуқий асослар яратилди.

6. Икки палатали парламентнинг ташкил топиши қонун ижодкорлиги фаолиятига минтақаларнинг таъсир доирасини кучайтиради, қабул қилинадиган қонунлар сифатини

яхшилайти, қонунчилик фаолиятининг демократлаштирилишига хизмат қилади.

7. Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи тармоқлари ўртасида имкон қадар кучларнинг барқарор мувозанати ўрнатилади.

Истиқлол ва парламент тараққиётининг устувор тамойиллари ва тенденциялари. Истиқлол йилларида Ўзбекистонда парламент тараққиётининг устувор тамойиллари қаторига қуйидагилар киради:

биринчидан, тадрижийлик ва босқичма-босқичлик;

иккинчидан, миллий манфаатлар ва қонунчилик фаолияти устуворлиги;

учинчидан, парламент тараққиёти суръатларининг демократик ўзгаришлар даражасига, миллий менталитетимизга мувофиқлиги;

тўртинчидан, миллий парламент тажрибасига таяниш;

бешинчидан, парламентаризм борасидаги халқаро андозаларни ва хорижий тажрибани ҳисобга олиш.

Шу маънода, парламент тараққиётига мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли демократик ислохотларнинг таркибий қисми сифатида ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Ўзбекистонда парламентаризм ўз тараққиётининг ҳар бир босқичида тегишли ҳуқуқий асосларга таянган ҳолда ва муайян таркибий ўзгаришларга эришиш ҳисобига ривожланиб келмоқда.

Парламент тараққиёти тамойилларини қуйидаги гуруҳларга бўлиб, тасниф этиш мумкин:

- биринчи гуруҳ — парламентни шакллантириш тартиби, яъни сайлов тизими, қонунчилик ва амалиёти;

- иккинчи гуруҳ — қонун ижодкорлиги жараёнидаги иш тажрибаси;

- учинчи гуруҳ — давлат ҳокимияти органлари тизимида парламентнинг тутган ўрни, яъни ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши ва парламентнинг жамиятдаги сиёсий роли билан боғлиқ жиҳатлар.

Биринчи гуруҳ тенденциялари Ўзбекистон парламен-

тини шакллантириш билан боғлиқ бўлиб, қуйидагилардан иборат:

1. Парламентга сайловлар том маънода муқобиллик касб этди;
2. Сайловлар кўппартиявийлик асосида ўтадиган бўлди;
3. Парламент депутатлари касбий жиҳатдан ихтисослашди;
4. Парламентнинг профессионал тузилмалари — қўмита ва комиссиялар, партия фракциялари ва депутатлар гуруҳлари ташкил топди.

Иккинчи гуруҳ тенденциялари қонунчилик жараёнларининг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ бўлиб, қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Парламентга хос ички тузилишни, Олий Мажлиснинг нисбатан аниқ фракцияларга бўлиниши;
2. Парламентга хос прагматиклашув ва аксилмафкура-лашув (XX асрнинг 90-йиллари бошида демократия, компартия тақдири ва бошқа масалалар муҳокама қилинган мафкуравий баҳс-мунозаралардан фарқли ўлароқ, бугунги парламент жараёнлари амалий тус олиб, бевосита қонунчилик фаолиятига йўналтирилган);
3. Парламент ишининг изга тушган (унинг нормалар, анъаналар, процедураларнинг пайдо бўлиши, парламент иш тарзи 90-йиллардаги каби фавқулодда эмас, балки оддий, кундалик аҳамият касб этиши);
4. Ўз қонунчилик амалиётимиз, яъни миллий парламент тажрибасининг тўпланиб бораётгани (қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси, миллий дастурлар ва янги таҳрирдаги қонунлар қабул қилиш);
5. Олий Мажлисдаги индивидуаллашув, яъни партиялар фракциялари билан бирга алоҳида депутатнинг роли ортиб бораётгани.

Учинчи гуруҳ тенденциялари парламентнинг сиёсий аҳамияти билан боғлиқ бўлиб:

1. Парламент фаолиятида консенсус тамойили қарор топганини англатади. Давлат мустақиллигининг мустаҳкамла-

ниши, демократия, бозор иқтисодиётига ўтиш, терроризмга қарши кураш, мустақил ташқи сиёсат юритиш — Олий Мажлиснинг барча фракциялари ва гуруҳлари томонидан бирдек маъқулланади;

2. Икки палатали парламентга ўтиш учун тайёргарлик бошланиши муносабати билан қонунчилик ҳокимиятига нисбатан қизиқиш орта бошлади.

Шундай қилиб, тарихий нуқтаи назардан ёндашиб, Ўзбекистон парламенти мустақил давлат-ҳуқуқ институти сифатида қарор топгани, том маънода парламентаризм тизими шаклланишини қайд этиш мумкин.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда парламентаризм тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари. Миллий парламентаризмнинг истиқлол йилларидаги ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, истиқлол йилларида ҳокимият ваколатларини тақсимлашнинг конституциявий принципи асосида жаҳон парламентаризми андозаларига мос халқ вакиллиги ва қонун чиқарувчи органи сифатида ўзбек парламенти — бир палатали Олий Мажлис шаклланди. У давлат ҳокимияти органлари тизимида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади ва демократик ислохотлар чуқурлашган сари унинг таъсири ҳам муттасил ортиб борди. Мамлакатимизда собитқадамлик билан амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг ҳуқуқий асосларини яратишда унинг хизмати беқиёсдир.

Иккинчидан, Олий Мажлис замонавий парламентларга хос қонун ижодкорлиги, парламент назорати, парламентлараро алоқалар каби вазифаларни амалга оширди. Шу билан бирга, ўзига хос миллий парламент анъаналари шаклланди. Бу ўринда сўз қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига ҳавола этиш, миллий дастурлар ва янги таҳрирдаги қонунлар қабул қилиш амалиёти ҳақида бормоқда. Эндilikда биз наинки халқаро ва хорижий юридик тажрибани ўрганмоқдамиз, балки парламентимиз қабул қилган қонунлар хорижий мамлакатлар томонидан ўрганиш объектига айланаётгани эътироф этилмоқда.

Учинчидан, Олий Мажлиснинг замонавий парламентларга хос ташкилий тузилмалари, яъни партия фракциялари ва депутатлар гуруҳлари, қўмита ва комиссиялари ташкил топди. Натижада, парламентда доимий ишлашга лаёқатли ва парламентаризм кўникмаларига эга профессионал депутатлар корпуси шаклланди.

Тўртинчидан, мамлакатимиз аҳолисининг муҳим демократик институт — парламентга муносабати тубдан ўзгарди. Олий Мажлис қабул қилган миллий дастурлар, қарорлар ва қонунлар аҳоли ҳуқуқий онги ва тафаккурини ўзгартиришга, сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга ижобий таъсир кўрсатди.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Ўзбекистонда парламентаризм кадриятларининг қарор топиши ва ўзбек қонунчилиқ мактабининг шаклланиши, миллий парламент давлат ҳокимиятининг мустақил соҳаси сифатида демократик тамойиллар асосида ривожланиши ва парламент ислохотларининг амалга оширилишида Президентимизнинг хизмати беқиёсдир. Юртбошимизнинг Олий Мажлис сессияларидаги дастуриламал маърузалари мамлакатимиз тараққиётининг устувор йўналишларини белгилаб бериши билан алоҳида эътиборга сазовор. Ислон Каримов парламенти-миз қабул қилган аксарият миллий дастур, қарор ва қонунларнинг ташаббускори ва бевосита муаллифидир.

Мухтасар қилиб айтганда, халқ вакиллик органи — миллий парламент чинакам демократик институт сифатида қарор топди. Бундан ташқари, ўз фаолиятини тугатган Бир палатали парламентнинг Олий Мажлис янги парламент тизимига ўтиши учун зарур ҳуқуқий асос яратишга қўшган ҳиссасини эътироф этиш лозим.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, Бир палатали парламент:

биринчидан, Ўзбекистонда сиёсий ва иқтисодий мустақилликни мустаҳкамлаш, миллий давлатчилигимиз ҳуқуқий асосларини яратиш;

иккинчидан, Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини ошириш;

учинчидан, мамлакатимизда тинчлик ва барқарорликни, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликни сақлаш;

тўртинчидан, миллатимизнинг асл маънавий қадриятларини, муқаддас ислом динимиз арконларини, миллий удум ва анъаналаримизни тиклаш;

бешинчидан, ҳаётимизнинг барча соҳаларида демократик ислохотларни чуқурлаштиришда самарали фаолият кўрсатди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси: мақоми ва ваколатлари

Юртбошимиз ўз маърузасида ўзбек парламенти — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтиришнинг икки асосий йўналишини кўрсатиб берди.

Биринчи йўналиш — Президент ваколатларининг бир қисmini парламентнинг юқори палатаси — Сенатга ўтказиш.

Иккинчи йўналиш — доимий асосда ишлайдиган қуйи — Қонунчилик палатасини шакллантириш, унинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш.

Бунинг асосий шарти парламент ўзининг конституциявий вазифаларини чуқур англаши, мамлакатимиз тараққиётидаги масъулиятини ҳис этилиши, ўз ваколатларини самарали бажариши, давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, “ўз аравасини мустақил равишда тортиши даркор”.

Икки палатали парламентнинг конституциявий мақоми. Президентимиз: «...ҳокимиятнинг ҳар бир алоҳида тармоғи — ҳоҳ у қонунчилик, ҳоҳ — суд ҳокимияти бўлсин — уларнинг ваколатларини ўзгартириш нуқтаи

наздидан амалга ошириладиган барча ислохотлар қонунчилик доирасида кечади», дея қайд этади¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига киритилган ўзгартиришлар, Олий Мажлисининг Сенати ва Қонунчилик палатаси туғрисидаги конституциявий қонунлар ва уларнинг Регламенти ҳақидаги қонунлар парламент ваколатларини қонуний асосда кенгайтирди.

Конституциямизнинг 76-моддасига мувофиқ, «Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади». Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси икки палатадан — Қонунчилик палатаси (қуйи палата) ва Сенатдан (юқори палата) иборат. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ваколат муддати — беш йил этиб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ҳудудий сайлов округлари бўйича кўппартиявийлик асосида сайланадиган бир юз йигирма депутатдан ташкил топса, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ҳудудий вакиллик палатаси сифатида, юз нафар Сенат аъзосидан (сенаторлардан) иборат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар орасидан яширин овоз бериш йўли билан Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда — олти кишидан сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн олти нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002, 184-б.

алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан бевосита Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Сайлов куни йигирма беш ёшга тўлган ва камида беш йил Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзоси бўлиши мумкин. Депутатликка номзодларга қўйиладиган бошқа талаблар фақат қонун билан белгиланади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, айтиб бериш керакки, бир пайтнинг ўзida Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутати ва Сенати аъзоси (сенатор) бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи мажлислари Қонунчилик палатасига сайловдан кейин икки ойдан кечиктирмай ва Сенат таркиб топиғанидан кейин бир ойдан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан чақирилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси мажлислари сессиялар даврида бўлиб ўтади. Сессиялар, қонун тартибиде, сентябрнинг биринчи иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июнь ойи охиригача иш кунига қадар ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати мажлислари эса заруратга қараб, лекин йилда камида уч марта ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлислари, агар улар ишида барча депутатлар, сенаторлар умумий сонининг камида ярми иштирок этган тақдирда, ваколатли ҳисобланади. Конституциявий қонунларни қабул қилишда эса барча депутатлар, сенаторлар умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати мажлисларида, шунингдек, уларнинг органлари мажлисларида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Бош вазир, Вазирлар Маҳкамасининг аъзола-

ри, республика Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди раислари, Бош прокурори, Марказий банк бошқаруви раиси иштирок этишлари мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва унинг органлари мажлисларида Сенат Раиси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати ва унинг органлари мажлисларида Қонунчилик палатаси Спикери иштирок этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президенти қасамёд қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раҳбарлари нутқ сўзлаганда ўтказилади. Палаталарнинг келишувига биноан, қўшма мажлислар бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон парламенти палаталарининг биргаликдаги ваколатлари. Ўзбекистон Конституциясининг 78-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги қуйидаги йиғирма йўналишдаги ваколатлари белгилаб қўйилган:

- Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

- Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунларини, қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

- Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси қонун чиқарувчи, ижро

этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш;

- Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш;

- бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг тақдимиға биноан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш;

- солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш;

- Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш;

- туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш;

- давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясини тузиш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимиға биноан Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасига ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурати тутилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

- халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш.

Шу билан бирга, Олий Мажлис палаталари Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириши мумкин.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар, қоида тарикасида, аввал, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатида кўриб чиқилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг мутлақ ваколатлари. Конституциямизда Олий Мажлис палаталарининг фақат ўзларига хос мутлақ ваколатлари ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Масалан, Конституциямизнинг 79-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасининг тўрт йўналишдаги мутлақ ваколатларига қуйидагилар киритилган:

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

- ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш;

- сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги муайян масалалар, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг мутлақ ваколатлари. Конституциямизнинг 80-мод-

дасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг ўн тўрт йўналишдаги мутлақ ваколатларига қуйидагилар киритилган:

- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати Раисини ва унинг ўринбосарларини, қўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини сайлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий судини сайлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судини сайлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлаш ҳамда уни лавозимидан озод этиш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломати ва бошқа вакилларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш;

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг тақди-

мига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш;

- Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви раисининг ҳисоботларини эшитиш;

- ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш;

- сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги муайян масалалар, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенати ўз ваколатларига киритилган масалалар юзасидан қарорлар қабул қилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қарорлари Қонунчилик палатаси депутатлари ёки Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилик овози билан қабул қилинади, Конституцияда назарда тутилган ҳоллар бундан мустаснодир.

Ўзбекистонда қонунчилик жараёни. Конституциямизнинг 83-моддасига мувофиқ, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти;
2. Ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси;
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари;
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси;
5. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурори эгадирлар.

Бу ҳуқуқ қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади.

Қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб,

Сенат томонидан маъқулланиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланиб ва қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилинган, юридик кучга эга бўлади. Қонунларнинг ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши уларнинг амалиётда қўлланилишининг мажбурий шартидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун шу кундан эътиборан ўн кундан кечиктирилмай Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига юборилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати маъқуллаган қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига ўн кун ичида юборилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонун ўттиз кун ичида имзоланади ва эълон қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига қайтарилади. Агар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонунни қайта кўриб чиқишда Қонунчилик палатаси депутатлар умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан қонун яна маъқулланса, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига Қонунчилик палатаси томонидан юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат ўртасида юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида келишув комиссияси тузилиши мумкин. Палаталар келишув комиссияси таклифларини қабул қилганда қонун одатдаги тартибда кўриб чиқилиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунни ўз эътирозлари билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига

қайтаришга ҳақли. Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳрирда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат қўлчилик овози билан маъқулланса, у Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши ва эълон қилиниши керак.

Шундай қилиб, Юртбошимиз таъкидлаганидек, мамлакатимизда **“қонунчилик ҳокимияти бўлиши мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш”** борасида зарур ҳуқуқий асос яратилган. Демак, бутунги кунда барча савб-ҳаракатимиз ана шу асосга таяниб, Парламент фаолиятини янада такомиллаштириш, қабул қилинаётган қонунларнинг изчиллиги ва пишиқ-пухта тайёрланишини таъминлашга йўналтирилмоғи даркор.

1.3. Сенат фаолияти асосида умумдавлат ва ҳудудий манфаатларнинг мутаносиблигига эришиш

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатига бўлиб ўтган сайловлар жамиятнинг парламент ислохотларини ўтказишга асосан тайёрлигини кўрсатди. Минтақалар аҳолиси Парламент ва парламентарийлардан ҳам кенг қамровли сиёсий фаолиятни, ҳам бир вақтнинг ўзида жойлардаги одамларнинг манфаатларини акс эттирувчи қарорлар қабул қилишни, айниқса, уларни бажаришда катта масъуллик билан ёндашишга умид боғлаётгани сир эмас. Чунки бутун кишилар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг халқнинг орзу-умид ва хоҳишларини самарали, изчил ифода этадиган ижро ҳокимияти, олий мартабали мансабдор шахслар фаолиятини назорат этадиган халқ вакилчилигининг чинакам олий органига айланишини истайди.

Ҳар қандай мамлакатнинг, айниқса, икки палатали

тизимга эга давлатларнинг парламентлари, биринчи навбатда, турли сиёсий, минтақавий ҳаракатларни ўз атрофида ёки ўзида умуммиллий шаклда яхлитлаштиришга интилишларини кузатиш мумкин. Бундай интилиш демократиянинг турлича, ҳатто бир-бирига зид бўлган манфаатларни ягона умуммиллий манфаатлар йўлида бирлаштира олмаслиги, ўзаро яқинлаштира олмаслиги, амалда ўз яшовчанлигини таъминлай олмаслигидан келиб чиқади. Миллат тараққиётига парламент бир-бири билан узвий боғлиқ икки асосий вазифани адо этиши — қонун ижодкорлиги воситасида умумдават масалаларини ҳал этишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш ва вакилликни таъминлаш орқали таъсир қилади.

Парламентнинг ваколатлилиги ва вакиллиги кенгайиши тамойиллари замирида демократизмнинг ўзига хос ворислиги ифодаланган. Парламентаризмнинг тарихий тараққиёти давомида унга жамият демократик маданияти ва қадриятлари ривожининг гарови сифатида вакиллик мақоми хос бўлиб келгани бунинг далилидир.

Парламент ислохотларининг дастлабки босқичида асосий эътибор вакилликни кенгайтириш ва қонун ижодкорлиги жараёнининг самарадорлигини оширишга қаратилган эди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов парламент ислохотларини ўтказиш ғоясини илгари суриб, икки палатали парламентни шакллантириш зарурлигини асослаб берган. Иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг иккинчи сессиясидаги маърузасида, биринчи галда вакиллик субъектлари ва усулларини кенгайтириш масаласига алоҳида урғу берган эди. Бу ҳол умумхалқ (сиёсий) ва ҳудудий вакилликнинг тузилмавий-функционал бўлинишига кучли эҳтиёж сезилаётгани, ҳудудий вакиллик ҳамда парламентнинг қонунчилик, назорат ва сиёсий фаолиятини кучайтириш зарурати билан изоҳланади.

Давлатимиз раҳбари икки палатали парламентни барпо этишдан кўзланган мақсадлар ҳақида тўхталиб, ўзаро мувозанат ва чекловлар тизимини яратиш, қонун ижодкорлиги сифатини ошириш масаласига жиддий эътибор қаратди.

Президент маърузасида алоҳида урғу берилган яна бир муҳим вазифа бу — Сенатнинг, асосан, маҳаллий кенгашлар, ҳудудларнинг вакилларида иборат бўлиши ҳамда унинг вакиллик вазифасини бажаришини инобатга олиб, умумдавлат ва хусусий манфаатларнинг мутаносиблигига эришиш масаласидир. Кун тартибига қўйилган ушбу вазифа замирида қатор долзарб ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар мужассам этилганки, уларни теран мушоҳада қилиш, англаш ва тегингли хулосалар чиқариш жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни медресизация ва ислоҳ этиш вазифаларини амалга оширишда ғоятда муҳим аҳамият қасб этади.

Минтақавий вакиллик — Сенатнинг вилоят, шаҳар ва туман маҳаллий вакиллик органлари депутатларидан сайланиши аҳолининг мамлакат ижтимоий ва сиёсий ҳаётида кент иштирок этишини таъминлаш имконини яратади.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг бир палатали Олий Мажлиси фаолияти даврида халқ депутатлари вилоят ва Тошкент шаҳар кенгашлари депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига эга эди. Маҳаллий кенгашлар вакиллариининг Парламентдаги иштироки минтақалар манфаатларини инобатга олиш зарурати билан изоҳланарди. Бироқ, уларнинг Парламентдан жой олиши сайлов натижаларига боғлиқ эди.

Юқори палатанинг ҳудудий вакиллик органи сифатида Олий Мажлисида алоҳида мақомга эга экани ушбу муаммони бартараф этди. Қонунда Сенатга сайланган депутатларга умумдавлат вазифаларидан ташқари ўз вилоятлари манфаатларини ҳимоя этиши ҳам кўзда тутилган. Ҳудудий вакилликнинг тенглигини таъминлаш мақсадида ҳар бир вилоятдан юқори палатага сайланадиган депутатлар сонини бир хилда қилиб белгилаш таклифи киритилди ва амалиётга жорий этилди. Президент юқори палата фаолиятининг асосий йўналишларига алоҳида урғу бериб, давлат фаолиятининг барча соҳаларига бир хилда муносабатда бўлиши лозимлиги ва айнаи чоғда, халқ манфаатларини худди шундай тарзда муҳофаза этиши зарур эканини таъкидлади.

Маҳаллий депутатлар орасидан сенаторлар сайлаш орқали ҳудудий вакилликни шакллантириш ғояси замирида мамлакат турли минтақа ва ҳудудлари жамоатчилигининг давлат бошқаруви жараёнида иштирок этишга бўлган интилишининг кучайиши намоён бўлади. Маҳаллий кенгашлар ўз вакиллари орқали олий давлат вакиллик органлари томонидан қарор қабул қилиш жараёнига бевосита таъсир этиш имкониятига ҳам эга бўлди.

Бундан ташқари, ҳудудий вакиллик институтининг аҳамияти шундаки, у назария ва амалиёт ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш, янги ғоя ва ечимларни ҳаётга тез ва изчил тадбиқ этиш имконини яратади. Сенаторларнинг аксарияти ўзининг асосий иш жойида меҳнат қилиб, бир вақтнинг ўзида давлат аҳамиятига молик қарорлар ва қонунларни қабул қилиш, мамлакат ички ва ташқи ҳаётига доир бошқа масалаларни ҳал этиш жараёнида амалиётда ўзлари дуч келадиган муаммоларни инобатга олиб иш тутиш, овоз бериш имкониятига эга бўлади.

Қонунларни қабул қилишда Сенатнинг ҳолислиги юқори палатанинг қонунчилик ташаббуси ваколатига эга эмаслиги билан таъминланади. Икки палатали парламент концепциясини ишлаб чиқиш жараёнида Президент юқори палата бевосита қонунлар яратишда қуйи палата билан тенгма-тенг равишда иштирок этмаслиги лозимлигини таъкидлаган эди. Унинг асосий вазифаси — вилоят туман ва шаҳарлар депутатлари вакиллари тимсолида минтақа аҳолиси, маҳаллий ҳокимият манфаатларини ифодалаш ва қуйи палата тақдим этган тегишли қонунларни маъқуллаш ёки маъқуламасликдан иборатдир. Демак, юқори палата сенатори қонун яратиш фаолиятида, асосан, ўз минтақасининг манфаатларидан келиб чиқиб иштирок этиши мумкин. Иккинчи қақирқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн биринчи сессиясида Конституцияга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги масала муҳокамаси чоғидаги маърузасида Президент Ислом Каримов Сенатнинг шаклланти-

рилиши парламентга мамлакат томир уришини доимий билиб туриш, минтақалар билан бевосита алоқа боғлаш, уларнинг манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш имкониятини беришини уқтирган эди.

Аммо юқори палата тимсолида Олий вакиллик органининг сиёсий умумдавлат вазифаларини марказлаштириш ҳам кўзда тутилган. Яъни Сенатнинг аксарият ваколатлари парламент самарали ишлаши учун зарур консерватив элементга эга бўлган нафақат ҳудудий вакиллик палатаси сифатида, балки умуман парламентнинг, айниқса, ижро этувчи ҳокимият билан ҳамкорлик қилиш ва унинг устидан назорат қилиш борасида сиёсий восита вазифасини бажаради. Шунинг қайд этиш керакки, вакиллик хусусияти туфайли Сенат гуруҳларга бўлинмаган, нопартиявий моҳиятга эга. Бу ҳолат "Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида"ги Конституциявий қонуннинг ҳудудий белгига кўра ҳамда сиёсий ва бошқа асосда гуруҳлар тузилишини истисно этадиган нормаси (2-модданинг бешинчи қисми) билан мустаҳкамланган. Қонунлар лойиҳаларида ва қўйи палатанинг бошқа қарорларида ўз аксини топадиган партиявий ҳамда бошқа гуруҳларнинг сиёсий манфаатлари уларнинг минтақавий ва умумдавлат манфаатларига мувофиқлиги жиҳатидан саралашдан ўтказилади. Булар орқали Сенат Қонунчилик палатаси билан ҳамкорликда умумдавлат манфаатлари ва ҳудудларнинг манфаатларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик ва вакиллик ишида қатнашиши орқали ифода этади.

Палаталарнинг биргаликдаги тасарруфига киритилган ваколатлар, аслини олганда, парламентнинг қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширувчи ягона олий давлат вакиллик органи сифатидаги асосий вазифасини акс эттиради ва бунда Сенатнинг тенгма-тенг иштироки унинг умумдавлат манфаатларини акс эттирувчи органи эканини тасдиқлайди.

Сенат қўйи палата билан биргаликда Ўзбекистон Республикаси таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш

ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш (6-банд); Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш (10-банд); туманлар, шаҳарлар, вилоятларни таъкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш (1-банд) сингари ваколатларга ҳам эгалити унинг умумдавлат вазифаларини бажаришга тўғридан-тўғри дахлдорлигини кўрсатади.

Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар аввал Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатида кўриб чиқилиши кераклиги (Конституция 78-моддасининг иккинчи қисми) тўғрисидаги қоида Сенат томонидан Қонунчилик палатаси қарорларини тасдиқлаш йўли билан тийиб туриш, мувозанатни сақлаш ва шу тариқа, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси бутун фаолиятининг самарадорлигини ошириш борасидаги мавқеини мустаҳкамлайди. Шунга мувофиқ равишда юқори палатанинг фаолияти пировард натижада ҳокимият бўлиниши тизимида қонунчилик ҳокимиятининг ролини кучайтиришга ва аҳолининг сиёсий фаоллигини оширишга кўмаклашмоғи лозим.

Шундай қилиб, иккинчи палатани тузиш ғояси замирида, биринчидан, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш манфаатларига тўла-тўқис жавоб берадиган парламент фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсади ётган бўлса, иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати пайдо бўлиши билан ўзаро назорат ва чекловлар воситасида ҳудудий вакилликнинг вазифалари янада аниқлаштирилди, бойитилди.

Икки палатали тизимдаги ҳудудий вакиллик (Сенат), назаримизда, умумдавлат ва минтақалар манфаатларининг мутаносиблигини имкон борича тўлиқроқ таъмин этиши учун у олий қонунчилик ҳокимияти ва маҳаллий ҳокимият органлари ўртасида боғловчилик вазифасини ўташи, уларни ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлайдиган бўғинга айланиши лозим.

Бу вазифани, албатта, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадига тўла-тўқис жавоб берадиган Парламент фаолиятининг самарадорлигини оширмасдан бажариш қийин. Шунинг учун бугуннинг ўзидаёқ Сенатнинг ижро ҳокимияти органларига нисбатан назорат фаолиятини, шунингдек, мамлакат сиёсий ҳаётида тўлақонли фаол иштирок этишига имкон берадиган, сиёсий ваколатларини кенгайтирадиган ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқиш ва Сенат Регламенти лойиҳасига киритиш мақсадга мувофиқдир. Бундай меъёрларда Сенатнинг нафақат ички ва ташқи сиёсий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга муносабати, балки унинг ваколатига кирадиган барча масалалардаги фикри билан ижро органлари ҳисоблашишга мажбур эканлиги ҳам белгилаб қўйилиши лозим.

Умуман, Президент томонидан илгари сурилган вазифаларни амалга ошириш учун Регламентга бир қатор қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиши жоиз. Уларда мутараққий мамлакатлар Сенатлари Регламентида белгилаб қўйилган кенг ваколатлар, уларни амалга ошириш механизмлари ҳам акс эттирилиши даркор. Чунки, жойлардаги ҳокимият вакиллик органи депутатининг сенатор мақомига эга бўлгани ва унга тегишли ваколатлар берилгани уни нафақат минтақалар манфаатларини таъминлайдиган вакил, балки умумдават аҳамиятига молик масалаларнинг ҳал этилишида бевосита иштирок қиладиган умуммиллий миқёсдаги сиёсатчи даражасига кўтаради.

Умумдават ва ҳудудий манфаатларнинг мутаносиблигига Сенатдаги нопартиявий ва ноғуруҳий асосдаги фаолияти орқали эришилади. Бундан ташқари, унинг Кенгаш депутатлари билан сессиялар оралиғидаги даврда ўзаро алоқаларнинг мунтазамлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Кенгашларнинг тегишли ҳудуддан сайланган сенаторлари билан алоқаларини таъминлаш учун вилоят кенгашларида Сенатор кунларини ташкил этиб, унда вилоятнинг барча бўғиндаги раҳбарлари иштирокида Сенат аъзоларининг парламентдаги фаолиятида ифодалайдиган позициясини бирга-

ликда ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Сенатор кунларини ойнинг қулай кунларидан бирида, масалан, ойнинг охирги душанба кунда ўтказилиши ва унга вилоят (ёки ушбу минтақадан) сайланган турли бўғин депутатлари таклиф этилиши фойдадан холи бўлмасди. Вилоятлар, Тошкент шаҳри, Қорақалпоғистон Республикаси сенаторлари ўз минтақаларида парламент текширувлари олиб бориш ва унинг натижаларини Сенат эътиборига ҳавола этиб, қарорлар қабул қилиш учун тегишли комиссиялар тузиш юзасидан ташаббус билан чиқиш ҳуқуқига ҳам эга бўлиши керак.

Сенат тизимида сиёсий гуруҳларнинг тузилиши тақиқлангани унинг органларини шакллантириш тартибида ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, қуйи палата Спикери лавозимига номзод сайловда нисбатан кўп депутатлик ўринларини эгаллаган сиёсий партиялар ёки ташаббускор гуруҳларнинг вакиллари (депутатлари) орасидан кўрсатилса, Сенатда бундай номзодни (Сенат Раисини) Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этади. Сенат Раисининг вазифасидан муддатидан илгари озод этилиши тўғрисидаги масала ҳам давлат раҳбари томонидан кун тартибига киритилиши кўзда тутилган.

Хорижий тажриба таҳлили ушбу қонданинг юқори палата фаолиятидаги демократия тамойилларига зид эмаслигини кўрсатади.

Сенат Раиси ва унинг ўринбосарларининг лавозими хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати тўғрисидаги қонун ҳужжатларини янада такомиллаштириш мақсадида, Сенат Регламентига раиснинг палата мажлисларида овоз бериш натижалари томонларнинг тенглигини кўрсатган ҳоллардан ташқари, овоз бериш ҳуқуқини чеклаб қўядиган алоҳида ҳуқуқий меъёр билан мустаҳкамлаш тавсия қилинади.

Регламентга раис ўринбосарларининг раис ёки ўринбосар сайланган вилоятдан ва Тошкент шаҳридан сайланиш учун кўрсатилишини истисно этувчи нормани ҳам киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўз-ўзидан қонунчиликда (бу ўринда регламентда) Раисликка номзод кўрсатилиши ва унинг сайланиши механизми-ни (тартиби, йўл-йўриқлари, қоидалари) тўлиқ акс эттириш ва Сенат Раиси ҳамда унинг ўринбосарлари номзодларини рад этиш ҳолатлари батафсил ёритилиши керак.

Ушбу масалаларнинг ечими умумдавлат ва минтақавий манфаатларнинг мутаносиблиги ва мувозанатини ташкилий жиҳатдан таъминлаган бўларди.

Депутатнинг талаби, депутатлик ва парламент сўрови сингари ҳужжатларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаб олиш, уни бажаришдан бўйин товлаганлик учун жавобгарлик кўрсатилиши лозим деб ҳисоблаймиз.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонун лойиҳаларида палата ва қўмита қарори сингари ҳужжатларнинг ҳуқуқий мақомини аниқлаштириш, уларга нисбатан бўлган жавобгарлик чораларини ҳам кўрсатиб қўйиш зарур.

Бунда қўмиталарнинг давлат бошқарувининг айрим бўғинларида маъмуриятчилик, сансалорлик ва бошқа салбий ҳолатлар кўзга ташланадиган вазиятларда муайян масалаларни ҳал қилишдаги ролини кучайтириш лозим. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати қўмиталари масъул орган сифатида Қонунчилик палатаси билан биргаликдаги тасарруфига киритилган айрим ваколатларни амалга оширишда қатнашади, холос. Бу ўринда қўмиталарнинг давлат органларига юбориладиган ва кўриб чиқирилиши мажбурий бўлган қарорлар чиқариш юзасидан ваколатлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Ушбу ваколатлардан, нафақат, назорат мақсадида, балки ўрни келганда, бошқарув таъсири кўрсатиш мақсадида ҳам фойдаланилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси бир палатали фаолияти даврида ушбу ҳужжатлар кўпроқ тавсиявий хусусиятга эга эди. Янги қонунчиликда ҳам ушбу ҳужжатлар мақоми аниқ белгилаб қўйилмагани қўмиталарни ҳокимият тузилмасига айлантиради.

Қонунчиликда Сенат қўмиталарининг Ўзбекистон Рес-

публикаси Президентининг Вазирликлар, Давлат қўмиталари, бошқа давлат бошқарув органларини тузиш ва тарқатиб юбориш ҳақидаги фармонларини тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Марказий Сайлов комиссиясини тузиш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг тақдимига кўра Ўзбекистон Республикаси Бош Вазирининг номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш; Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш; халқаро шартномаларни ратификация қилиш ва денонсация этиш юзасидан ваколатлари ҳам аниқ-тиниқ белгилаб берилгани йўқ. Назаримизда, ташқи сиёсат масалалари бўйича қўмита кун тартибида ратификация ёки денонсация қилиниши лозим бўлган халқаро шартномаларни аввалдан кўриб чиқиши ва унга тегишли ҳужжатлардан тўлиқ хабардор бўлиш лозим. Мудофаа ва хавфсизлик масалалари бўйича қўмитага эса ўз ваколати доирасида бу соҳага тегишли масалалар муҳокама-сида қатнашиш ҳуқуқи берилиши даркор. Ўйлашимизча, Регламентда қўмиталарнинг жойлардан сайланган минтақа вакилларида иборат таркибда мана шу ваколатларни амалга ошириши бўйича ўрни янада аниқроқ белгиланиши долзарб ва муҳим вазифаларнинг мамлакат ва минтақалар манфаатига мос ҳолда амалга оширилишига қўмақлашган бўлар эди.

Келгусида Сенат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида Сенатнинг мутлақ ваколатларини амалга оширилишида унинг қўмиталари қандай иштирок этиши тартиби ва тартиботи ҳам янада аниқлаштирилиши зарур.

Хуллас, давлатимиз раҳбари илгари сурган гояларни амалга ошириш мукаммал механизмини яратиш, уни ҳаётга жорий этиш ижтимоий-гуманитар соҳа мутахассислари, чунончи, ҳуқуқшунос, файласуф ва тарихчи олимлар, амалиётчилар зиммасига улкан масъулият юклайди. Бунда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида Ўзбекистон Респуб-

ликаси Президенти И.А.Каримовнинг таклиф ва тавсия-лари ҳамда ҳаётий ҳулосалари Сенатнинг ҳудудий ва минтақавий вакиллик органи сифатидаги фаолиятида умумдавлат ва ҳудудий манфаатларнинг уйғунлашувини таъминлашга эришиш йўлида дастуриламал сифатида хизмат қилиши шубҳасиздир.

1.4. Суд ҳокимиятининг мустақиллигини мустаҳкамлаш масалалари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, “... суд ҳокимиятининг мустақиллиги ва эркинлигини мустаҳкамлашга қаратилган аниқ, қонуний чора-тадбирларни амалга ошириш” лозим бўлади.¹

Юртбошимиз суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва янада либераллаштириш соҳасида судларнинг ҳақиқий мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган вазифаларни икки гуруҳга ажратиб кўрсатиб берди:

1) ўтган йиллар мобайнида амалга оширилган ишлар таҳлили;

2) ҳали ечимини кутиб турган жиддий муаммолар.

Ўтган йилларда амалга оширилган ижобий ишлар нималардан иборат? Суд-ҳуқуқ ислохотлари мамлакатда амалга оширилаётган янгиланишларнинг таркибий қисми бўлиб, тугал суд тизимини шакллантириш, уни кадрлар билан ва молиявий жиҳатдан таъминлаш, судлар ва судьяларнинг мустақиллиги кафолатларини кучайтиришга йўналтирилди. Суд-ҳуқуқ ислохотлари, биринчи навбатда, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини суд тартибида ҳимоя қилиш кўламини кенгайтириш, суд ишларини юритишнинг процессуал тартибини такомиллаштириш, жиноий жазоларни либераллаштириш, одил судлов ҳимоя-сидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришни ҳамда Ўзбекистон қонунларини

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 36-37-бетлар.

жаҳон стандартларига, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари ва принципларига мослаштиришни назарда тутди.

Суд-ҳуқуқ ислохотларининг асоси 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мустаҳкамланган қоидаларда ўз ифодасини топди. Конституция инсон ҳуқуқларининг судлар томонидан ҳимоя қилиниши, судларнинг ихтисослашуви, яъни Конституциявий, Хўжалик судларининг ташкил этилиши принципларини ўзида мужассам этди.

1993 йил 2 сентябрдаги "Судлар тўғрисида"ги, 1995 йил 30 августда «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги, 1994 йил 22 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал, Маъмурий жавобгарлик кодексларининг қабул қилиниши суд-ҳуқуқ ислохотларини амалга ошириш борасидаги дастлабки жиддий қадамлардан бўлди. Бу қонунлар суд ҳокимияти мустақиллигининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш билан бирга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини суд тартибидан ҳимоя қилиш кафолатларини бир қадар кучайтирди.

1996 йил 5 апрелда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши «Ўзбекистон Республикасида суд ислохотларини янада ривожлантириш дастури»ни тасдиқлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Дастурда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1995 йил 21 декабр Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўртинчи сессиясида сўзлаган маърузасида қўйилган вазифалардан келиб чиққан ҳолда мамлакатда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, фуқаролар онгида судга уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қиладиган орган деб қарашни шакллантириш, суд юрисдикцияси доирасини кенгайтириш, қонунийлик ва ижтимоий адолатни таъминлашда суднинг ролини кучайтиришга йўналтирилган тадбирлар мажмуи белгиланди.

Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Пре-

зиденти суд ислохотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун суд тизимини демократлаштириш, судни жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айлантириш вазифасини қўйди.

Белгиланган вазифалар амалга оширила бориб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1995 йил 30 августда «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги Қонун, 1995 йил 21 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (1-қисми 1995 йил 21 декабрь, 2-қисми 1996 йил 30 августда қабул қилинган), 1996 йил 30 августда «Нотариат тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди.

2000 йил 22 январда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида ҳокимиятнинг тўлақонли мустақил тармоғи сифатида судларнинг фақат қонунга бўйсунилиш таъминлаш мақсадида суд тизимини ислоҳ этиш, суд жараёнида айблов ва ҳимоянинг амалда тенглигини таъминлаш, жиноят ва фуқаролик ишларини кўрувчи судьяларнинг ихтисослашувини амалга ошириш вазифасини қўйган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 14 августдаги «Ўзбекистон Республикасининг суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармонида асосан умумий юрисдикция судлари негизида фуқаролик ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар, Тошкент шаҳар ва туманлараро судлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси жиноят ишлари бўйича Олий суди, жиноят ишлари бўйича вилоят, Тошкент шаҳар ва туман (шаҳар) судлари ташкил қилинди. Бу Фармоннинг қабул қилиниши суд тизимининг демократик асосларини ислоҳ қилиш ва янада демократлаштириш, суд ишларининг адолатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини таъминлаш, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий,

ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш ҳамда судларнинг ихтисослашувини амалга ошириш имконини берди.

2000 йил 14 декабрдаги Олий Мажлисининг IV сессиясида Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонуни янги таҳрирда қабул қилинди. «Судьяларнинг малака ҳайъатлари тўғрисида»ги, «Судьяларнинг малака даражалари тўғрисида»ги, «Суд ходимларининг мансаб даражалари тўғрисида»ги, «Ҳарбий судлар фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги Низомларга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилиб, уларнинг янги таҳрири тасдиқланди.

Шу сессияда Олий Мажлис «Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал, Хўжалик процессуал ва Фуқаролик процессуал кодексларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунини қабул қилди.

Қабул қилинган қонун судларда кўрилаётган ишларни апелляция тартибида кўриб чиқишни жорий қилиш, кассация ва назорат инстанцияси судларида ишларни кўриб чиқиш тартибини такомиллаштириш орқали фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва манфаатларини суд тартибида ҳимоя қилишни кучайтириш, тарафларнинг, жумладан, прокурор ва адвокатнинг суд жараёнида тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш имконини берди.

Фуқаролик ва жиноят ишларини кўришнинг апелляция тартибининг жорий қилиниши, ортиқча сансалорликларсиз, биринчи инстанция судлари томонидан йўл қўйилган хатоларни ўз вақтида тузатиш, иш юзасидан қонуний қарор қабул қилинишини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Агарда илгари қонуний кучга киргунига қадар маълум бир сабабларга кўра, шикоят қилинмаган суд қарорлари устидан бу қарор қонуний кучга киргач, берилган шикоятларнинг назорат тартибида кўрилиши суд раиси ёки прокурорнинг протест келтиришига боғлиқ бўлган бўлса, янги қабул қилинган қонунлар апелляция тартибида шикоят қилинмаган суд қарорлари устидан тўғридан-тўғри кассация инстанция-

си судига шикоят бериш тартибини назарда тутлади. Бу тартиб суд жараёнида иштирок этган прокурор, адвокат, тарафлар (даъвогар, жавобгар, судланувчи, жабрланувчи) ва бошқа манфаатдор шахсларнинг суд олдида тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш билан бирга, ишларни назорат инстанцияси судига олиб чиқмасдан, тезкорлик билан кассация тартибида кўриб чиқиш, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини ўз вақтида тиклашни таъминламоқда.

2001 йил 29 августда иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг ташаббуси билан киритилган Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан «Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни қабул қилинди.

Бу қонун нафақат амалиётда, балки ҳуқуқ назариясида ҳам жиддий бурилиш ясади. Чунончи, жиноятларни таснифлаш (классификациялаш) мезонлари ўзгартирилди. Илгари ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар қаторига фақат озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазолар назарда тутилган жиноятлар киритилган эди. Янги қонунга кўра, қасддан содир этилиб, уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо тайинланиши назарда тутилган жиноятлар ҳам ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар қаторига киритилди.

Мазкур қонун билан Жиноят кодексида назарда тутилган 87 жиноят таркиби бўйича жазолар енгиллаштирилди, жумладан, 26 жиноят таркиби бўйича тегишли моддалардан озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқ жазоси умуман чиқариб ташланди, қатор моддаларда озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқ жазоси ўрнига жарима тўлаш жазоси жорий қилинди. Шундай қилиб, қонуннинг қабул қилиниши

187 жиноят таркиби бўйича жарима жазосини қўллаш имкониятини таъминлади.

Иқтисодий зарар етказиш билан боғлиқ қатор жиноятлар оқибатида қўрилган моддий зарарнинг ўрни қопланган тақдирда, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмаслиги қатъий белгиланганлиги жазо чораси сифатида иқтисодий санкцияларни кучайтириш билан бирга озодликдан маҳрум қилиш жазосига муқобил жазоларни қўллаш имкониятини кенгайтирди. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш чегарасининг камайтирилиши билан бирга, тасодифан жиноят содир қилган шахслар жиноят оқибатида етказилган зарар ўрнини ихтиёрий равишда қоплашлари рағбатлантирилди.

142 жиноят таркиби бўйича Кодекснинг тегишли моддалари санкцияларида назарда тутилган қўшимча жазо чораси — мол-мулкни мусодара қилиш чиқариб ташланиб, совет тизимининг қолдиғи бўлган — адолатсиз жазо туридан халос бўлинди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 50-моддаси озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга ҳамда 60 ёшдан ошган эркекларга нисбатан тайинланаётган жазо муддати Жиноят кодексининг тегишли моддасида назарда тутилган озодликдан маҳрум этиш энг кўп муддатининг тўртдан уч қисмидан ортиқ бўлиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги янги норма билан тўлдирилди.

Жиноят-процессуал кодексига киритилган янги “Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича иш юритиш”га оид боб ҳуқуқшунослик фанидаги ва қонунчиликдаги мутлақ янги институтдир.

2001 йил 29 августда Жиноят кодексига киритилган 66-1 моддасининг тарихий-ҳуқуқий моҳияти шундан иборатки, 26 та моддада акс этган 32 турдан иборат жиноят таркиблари бўйича ўзаро келишган ҳолда жиноят иши тақдирини ҳал этиш тарафларнинг ўз ихтиёрларига берилди.

Янги қонуннинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда белгиланган шартларга риоя қилинган тақдирда, жиноят ишини ту-

гатиш тергов ва суд идораларининг ҳуқуқи эмас, балки уларнинг процессуал мажбуриятига айланди. Бу эса, ўз навбатида, инсон ҳуқуқлари тантанасининг ёрқин бир тинимлидир.

Жиноят кодексининг қатор моддаларига киритилган ўзгартиришлар жазони ўташдан муддатдан илгари шартли равишда озод қилиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш муддатларини қисқартиришни назарда тутганки, бу озодликдан маҳрум қилиш жойларида жазо ўтаётганлар учун рағбатлантирувчи норма бўлиб, уларнинг эртароқ тузалиш йўлига киришларида ёрдам қилмоқда.

Суд тизимини ислоҳ қилиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлашни такомиллаштириш, судлар мустақиллигини мустаҳкамлаш, шунингдек, суд қарорларининг ўз вақтида ва сифатли ижро этилишини таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 2001 йил 22 сентябрда «Ўзбекистон Республикаси судлари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Қарор қабул қилди. Бу қарорга кўра, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Судлар фаолиятини ташкилий, моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти сифатида қайта ташкил этилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судьялари малака ҳайъатлари фаолиятини ташкил этиш билан боғлиқ қатор тадбирларни белгилади.

1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва ҳўжалик судларидан ташқари, бошқа судлар фаолиятига ташкилий раҳбарлик қилиш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва унинг жойлардаги органларига юклатилган эди. Адлия вазирлиги ва

унинг жойлардаги органлари судьялик лавозимига номзодлар тавсия этиш, судьяларга нисбатан шикоятларни кўриб чиқиш, уларга нисбатан интизомий иш қўзғатиш, судьянинг ваколатларини муддатидан илгари тугатиш тўғрисида тақдимнома киритиш, судларнинг ташкилий фаолиятини текшириш, суд статистикасини юритиш, судьяларнинг ҳисоботларини эшитиш каби қатор ҳуқуқларга эга эди. Бу ўзидан ҳокимиятлар бўлиниши ва суд ҳокимияти мустақиллиги принципларига ҳилоф эди.

Янги қабул қилинган қонун бу номутаносибликни бартараф қилиб, суд ҳокимиятини бошқа ҳокимият тармоқларига қарам бўлмаган мустақил ҳокимият тармоғи сифатида қарор топишини таъминлади.

Ўзбекистон Президентининг маърузаси суд тизимини тубдан ислоҳ қилиш билан бирга, мамлакатда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотларини янада чуқурлаштириш учун янги асослар яратди. Хусусан, у суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш, судда ишларни кўриш тартибини такомиллаштириш ва фуқаролар ҳуқуқини суд тартибида ҳимоя қилинишини янада кучайтириш билан боғлиқ қатор тадбирларни амалга ошириш имконини беради.

Биринчидан, судларда ишларнинг кўрилиши сифатини ошириш, фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий (мулкӣ) ҳуқуқлари ва эркинликларини суд тартибида ҳимоя қилиниши кафолатларини кучайтириш мақсадида суд тизими такомиллаштирилиб, умумий юрисдикция судлари ихтисослаштирилди — фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича алоҳида-алоҳида судлар ташкил этилиб, уларнинг иши яхшиланмоқда.

Иккинчидан, ижро ҳокимияти органи бўлмиш Адлия вазирлиги ваколатидан судьялик лавозимига номзодлар тавсия этиш, судьяларнинг ваколатини тўхтатиб туриш ва муддатидан илгари тугатиш тўғрисида тақдимнома киритиш, судьяга нисбатан интизомий жавобгарлик тўғрисида иш қўзғатиш, судлар фаолияти ҳақида ҳисоботларни эшитиш, судларни ташкил этиш масалалари юзасидан так-

лифлар ишлаб чиқиш ва уларни Ўзбекистон Республикаси Президенти муҳокамасига киритиш, суд кадрлари малакаси оширилиши, халқ маслаҳатчилари сайловини ўтказишни ташкил қилиш, суд статистикаси ва суд амалиётининг тизимли таҳлилини амалга ошириш каби вазифалар белгиланиб, бу вазифалар тегишли равишда юқори турувчи судларга ва судьяларнинг малака ҳайъатларига юкланди.

Учинчидан, давлат ҳокимиятининг тармоқларга тақсимланиши конституциявий принципга асосланган ҳолда, судлар фаолиятини ташкилий таъминлаш Адлия вазирлиги ваколатидан чиқарилди. Судлар фаолиятини ташкилий таъминлаш судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунishi принципларига қатъий риоя қилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси томонидан амалга оширилиши белгилаб қўйилди.

Тўртинчидан, судьялар малака ҳайъатларининг судьяликка номзодлар захирасини шакллантириш борасидаги ваколатлари кенгайтирилди ва бу жараён демократлаштирилди. Судьяликка номзодлар захирасини судларнинг ихтисослашувини ҳисобга олган ҳолда, энг яхши тайёргарлик кўрган, юқори малакали юристлар орасидан, судьяларнинг тегишли малака ҳайъатлари томонидан шакллантирилиши тартиби белгилаб қўйилди.

Бешинчидан, судьялик лавозимларига номзодларни танлаш ва тавсия этишнинг кўп поғонали тизимини назарда тутувчи ҳуқуқий механизм яратилди.

Олтинчидан, суд амалиётига ишларни апелляция тартибида кўришни жорий этиш, ишларни кассация ва назорат тартибида кўриш жараёнини ислоҳ қилишнинг ҳуқуқий асослари яратилди.

Еттинчидан, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузурида судларни моддий-техника ва молиявий жиҳатдан таъминлаш ҳамда уларнинг фаолияти учун зарур

шароитлар яратиш, шунингдек, суд қарорларини ижро этиш ишларини ташкил этиш билан шуғулланадиган махсус ваколатли орган — Суд қарорларини ижро этиш, судлар фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти ташкил қилинди.

«Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши процессуал қонунларга апелляция институтини жорий этиш, Судларда ишларни кўришда тортишувлик принципининг амал қилишини, фуқаролик ва жиноят ишларини кўришда суд ишларини юритиш жараёнининг барча босқичларида прокурор ва ҳимоячининг тенглигини, одил судлов сифати ва тезкорлигини ошириш, суд қарорларининг адолатлилигини таъминлаш ҳамда юқори турувчи судларнинг суд қарорларини узил-қесил бажарилишини таъминлаш борасидаги жавобгарлигини оширишга йўналтирилган ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилишини тақозо этди.

Юртбошимиз судларнинг ҳақиқий мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган ҳали ечимини кутиб турган жиддий муаммолар сифатида прокуратура органларининг айрим ваколатларини, шу жумладан, шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурлов чораларини қўллаш ҳуқуқини судларга ўтказиш; жиноят ва жиноят-процессуал қонун ҳужжатларимизнинг дастлабки тергов ва судгача бўлган жараён устидан суд назоратини кучайтириш билан боғлиқ бўлган айрим қоидаларини қайтадан кўриб чиқиш; жиноий жазо тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташлаш; суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг масъулиятини кучайтириш; ҳуқуқ-тартибот органлари тизимида коррупцияга қарши курашиш; тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимоясини тўла таъминлаш вазифаларини кўрсатиб берди.

2.1. Ўзбекистон фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида

Маърузанинг тарихий аҳамияти. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида юртимизда истиқлол йилларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар жараёни чуқур таҳлил этилди, ҳаётимизнинг барча соҳаларини демократлаштириш ва янгилаш борасидаги жараёнларда эришилган ютуқлар умумлаштирилди, мавжуд камчиликлар ҳолиси, танқидий баҳоланди ҳамда мамлакатни модернизация ва ислох этиш йўллари кўрсатиб берилди.

Ушбу маърузанинг тарихий ва методологик аҳамияти қуйидагиларда айниқча яққол намоён бўлади:

Биринчидан, маърузада мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар таҳлил қилиниб, тегишли илмий хулосалар чиқарилдики, улар муҳим назарий аҳамият касб этади.

Иккинчидан, маъруза амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, унда тараққиётимизнинг устувор йўналишлари кўрсатиб берилган. Шу жиҳатдан, ушбу маъруза жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этиш ҳамда фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш йўлидаги стратегик дастурдир.

Учинчидан, маъруза мафкуравий аҳамиятга ҳам эга бўлиб, унда олдимизга қўйилган устувор вазифалар давлатимиз, жамиятимиз раънақида халқимиз тафаккури, дунёқараши, миллий қадриятларимиз, маънавият, маърифат нуқтаи назаридан нечоғли муҳим экани теран очиб берилган.

Тўртинчидан, маъруза улкан сиёсий аҳамиятга молик

хужжатдир. Чунки у том маънода мамлакатимиз раҳбарининг олдинги чиқишларида асослаб берилган, бойитилган ва ривожлантирилган жамият ҳаётининг барча соҳаларни демократлаштириш ва янгилашга қаратилган стратегик дастурнинг узвий давомидир.

Ўн тўрт йиллик мустақил тараққиёт давомида юртимиз иқтисодий, сиёсий, маънавий жиҳатдан, жамиятда демократия тамойилларини шакллантириш борасида катта тарихий йўлни босиб ўтди.

Президентимиз ўз маърузасида ҳозирги ривожланиш босқичида алоҳида эътибор бериш лозим бўлган масалалар хусусида тўхталиб, **“Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари”** деган мамлакатимизнинг сиёсий қурилиш дастурини амалда тўла татбиқ этиш ва айна шундай ёндашув билан фуқароларимизга ўз ҳаёти ва бутун жамият ҳаётини бошқаришда ва ташкил этишда фаол иштирок этиш учун имконият яратишда қайси масалаларни биринчи галда ҳал этиш зарурлигини аниқ ва равшан белгилаб берди.

Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий негизи. Буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темурнинг **“Куч — адолатда”** деган ҳикматли сўзлари ҳаммамизга яхши маълум. Президентимиз Ислом Каримов бу чуқур маънолииборани бугунги тараққиёт талаблари асосида ривожлантириб, **“Адолат — қонун устуворлигида”**, деган эди. Бинобарин, бугун ҳаётнинг ана шу ҳаётий тамойилга қатъий амал қилиб яшашни тақозо этмоқда.

Ана шу талабдан келиб чиққан ҳолда юртимизда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш жараёни мустаҳкам ҳуқуқий асос ва конституциявийлик негизида амалга оширилмоқда. Бу борада истиқлол йилларида Конституциямизга таянган ҳолда бир қанча қонунлар қабул қилингани диққатта сазовордир.

Хусусан, бугунги кунда амалда бўлган жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, сиёсий партияларни молиялаштириш, оммавий ахборот воситалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат

нотижорат ташкилотлари, жамоат фондлари, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар, сайловлар тўғрисидаги бир қатор қонунлар, Фуқаролик ва Солиқ кодекслари каби ҳужжатлари юртимизда фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг етарли ҳуқуқий асос яратилганидан яққол далолат беради. Энг муҳими, Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида қонунчилик тизими яратилди ва ҳаётга кенг жорий этилмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг бу масалага доимий эътибор бериб келаётганини таъкидлаш зарур. Масалан, иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги қонунга зарур ўзгартиришлар киритиш, шунингдек, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва уюшмалари тўғрисида”, “Хайрия фаолияти тўғрисида”ги қонунларни қабул қилиш ташаббускори Президентимиз бўлган эди. Табиийки, бундай янги қонун ҳужжатлари фуқаролик институтлари ва ўзини ўзи бошқариш органларини ривожлантириш учун зарур ташкилий-ҳуқуқий механизмларни, тегишли қонунчилик асосларини янада мукаммаллаштиришда муҳим амалий аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, тараққиётимизнинг ҳозирги босқичи фуқаролик жамиятини шакллантиришга хизмат қиладиган айрим қонун ҳужжатларини қайта кўриб чиқишни талаб этмоқда. Жумладан, “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги қонуннинг янги таҳририни қабул қилиш - давр тақозосидир. Бу қонун қабул қилинганига ўн тўрт йилдан ошди. У мазмунан эскириб қолди. Жамоат бирлашмаларининг нодавлат нотижорат ташкилотларининг муайян ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатидаги мақомини белгилаб қўйиш фурсати етди.

Бугунги кунда мамлакатимизда “Хайрия фаолияти тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Негаки, айтиш чоқда юртимизда турли хил ижтимоий аҳамиятга молик лойиҳаларга ҳомийлик қиладиган бир қанча хайрия ташкилотлари мавжудлигига қарамай, ҳозирга қадар уларнинг фаолияти билан боғлиқ ҳуқуқий асос етарли даражада мустаҳкамланмаган. Гарчи қонунчилигимизда хайрия

хизмати билан шуғулланувчи ташкилотлар учун муайян имтиёзлар кўзда тутилган бўлса-да, бундай эзгу ишларга бош қўшаётган корхона, ташкилот, муассаса ва жисмоний шахслар фаолиятини, ўзаро муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш механизми ҳалигача ишлаб чиқилмаган.

Шу сабабли ҳозирги пайтда бу борада зарур бўлган янги қонунларни қабул қилишга жиддий эътибор берилмоқда. Айни чоқда, Президентимиз таъкидлаганидек, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятининг кафолатлари ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳақида”ги қонун лойиҳасини тайёрлаш ва қабул қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Бундай қонун давлат, нодавлат нотижорат ташкилотлари ўртасида ижтимоий ҳамкорликнинг ҳуқуқий асосларини яратади.

Фуқаролик жамияти институтлари. Истиқлол туфайли фуқароларимизнинг дунёқараши ва тафаккури, ҳуқуқий онги ва маданияти тубдан ўзгарди. Уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ошди. Бу ижобий жараёнлар кишига мамнуният бағишлайди. Зеро, биз демократия неъматларининг истеъмолчиси бўлиш билангина чекланиб қолмасдан, балки ана шу неъматларни яратувчи фаол шахслар бўлишимиз бугунги куннинг асосий талабларидан биридир. Фуқароларимиз жамиятда юз бераётган ўзгаришларга бефарқ қарашдек эски замон иллатларидан халос бўлмоқда, манфаатдорлик ҳисси қарор топмоқда. Демократик кўникмалар одамлар ҳаёт тарзига тобора чуқур сингиб бормоқда. Бир сўз билан айтганда, фуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий, маънавий белги ва тамойиллари шаклланимоқда.

Ватандошларимизнинг давлат ва жамият ҳаётида фаол иштирок этиши эса, ўз навбатида, жамиятимизни янада демократлаштириш, эркинлаштириш ва фуқаролик институтларини шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ.

Фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтлари сирасига нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари, маҳалла, оила, шахс каби субъектлар киришини назарда тутган ҳолда, шунини таъкидлаш жоизки, бу

жараённинг устувор йўналишларидан бири — нодавлат нотижорат ташкилотларини ривожлантиришдир.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда 5 мингтадан ортиқ нодавлат нотижорат ташкилоти фаолият кўрсатмоқда. Янги босқичда ана шундай ташкилотлар сафини янада кенгайтириш баробарида, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва мавқеини кескин кучайтириш кўзда тутилмоқда.

Нодавлат нотижорат ташкилотларига фуқаролик жамиятининг муҳим элементи сифатидаги алоҳида хусусият бахш этувчи сифатлар қуйидагилардир:

- биринчидан, улар фуқароларга конституциявий асосда ўзаро бирлашиш, уюшиш ҳуқуқини рўёбга чиқаришга имкон беради;

- иккинчидан, улар аҳоли турли гуруҳ ва қатламларининг ижтимоий манфаат ва қизиқишларини ифода этади;

- учинчидан, улар фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини юксалтиришнинг муҳим воситасидир.

Давлатимиз раҳбарининг маърузасида уқтирилганидек, **“Одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлашда, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини оширишда, мамлакатда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқурлаштиришда бу ташкилотларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир”.**

Фуқаролик жамиятининг муҳим институтларидан яна бири — оммавий ахборот воситалари фаолиятини эркинлаштириш масалалари хусусида тўхталиб, Юртбошимиз сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек, ошкораликни, жамиятда ўтказилаётган ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик принципларни ҳаётга кенг жорий қилиш — жамиятимизни янада ривожлантириш ва сифат жиҳатидан янгилаш борасидаги энг муҳим устувор йўналиш эканини таъкидлади.

Мамлакатимиз раҳбари белгилаб берганидек, **бу борадаги асосий вазифа — мамлакатимизда ислохотларни чуқурлаштириш жараёнининг муҳим таркибий қисми**

бўлмиш матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақиллиги ва эркинлигини амалда таъминлашдан иборат.

Эркинликсиз демократия бўлмайди — бу оддий ҳақиқат. Шундай экан, матбуот эркинлигини сўзда ёки қоғозда эмас, амалда таъминлашга, барча оммавий ахборот воситаларига, мулки, шакли, тиражи, қамрови ҳамда мавзу йўналишидан қатъи назар, уларнинг мамлакатимиз ахборот майдонида ҳалол рақобат асосида фаолият олиб бориши учун яқин келажакда давлат томонидан зарур шарт-шароит яратиб бериш, бу жабҳадаги қонунчилик асосларини янада мустаҳкамлаш лозим бўлади.

Президентимизнинг сўз ва матбуот эркинлигининг ҳеч бир қонун билан тартибга солиш мумкин бўлмаган ўзига хос жиҳатлари — шарқона одоб, шарм-ҳаё, фаросат, гурур, бурч ва масъулият ҳақидаги, халқ, Ватан, мустақиллик манфаатлари тушунчалари мазмун-моҳияти хусусидаги фикрлари ҳам ғоят аҳамиятлидир. Чунки биз барча жабҳалар қатори сўз ва матбуот эркинлигини таъминлаш, оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш борасида ҳам умумэътироф этилган халқаро мезонлар билан ўзимизнинг кўпмингйиллик маданий-маънавий қадриятларимиз, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзи уйғунлигига таянамиз.

Жамоатчилик назорати — фуқаролик жамиятининг ажралмас белгиси. Фуқаролик жамиятини шакллантиришда давлатнинг иқтисодий соҳага, хўжалик юритувчи тузилмалар, биринчи навбатда, хусусий сектор фаолиятига аралашувини чеклаш ҳамда қонунлар ижроси бўйича давлат ҳокимият органлари устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш билан боғлиқ масалалар алоҳида устувор аҳамият касб этади.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш, аввало, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ муайян масалаларни ҳал қилишда давлат тузилмаларининг ролини камайтириш ва бу вазифаларни босқичма-босқич жамоат ташкилотларига ўтказиш боришни кўзда тутди. Юртбошимиз таъ-

кидлаганидек, “Фуқаролик жамиятининг энг асосий белгиси — бу давлатнинг вазифа-ваколатларини жамоат ташкилотларига босқичма-босқич ўтказиш орқали фуқароларнинг ижтимоий фаоллигини, сиёсий маданиятини оширишдан иборат”.

Бундай вазиятда давлат тизими фаолияти барча жабҳаларда ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобат муҳитини қарор топтириш учун зарур ва ҳаммага баробар бўлган шарт-шароитлар яратишга қаратилмоғи даркор. Марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қўйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказиб бориш ҳам ҳаётимизни эркинлаштиришнинг муҳим йўналишларидан ҳисобланади.

Президент Ислоҳ Каримов давлат назорат функцияларига нисбатан жамоатчилик назорати афзалроқ ва муҳимроқ экани ҳақида тўхталиб бундай деган эди: “Биз давлатнинг назорат функцияларини қанча кучайтирсак, назорат билан шўғулланувчи давлат тузилмалари ва органларини қанча кўпайтирсак, амалдорларнинг зўравонлиги ва коррупция шунча авж олаверади. Шунинг учун биз жамоатчилик назоратини... ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим”. Бу дастурий фикрлар жамоат назоратини йўлга қўйишда катта аҳамият касб этади.

Бугунги кунда миллий қонунчилигимизда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан 18 та йўналишда жамоатчилик назоратини амалга ошириш имкониятлари кўзда тутилган. Аммо, ҳозирча зикр этилган жамоатчилик тизими ўзининг ана шу назорат қилиш имкониятларидан етарлича фойдаланмаяпти.

Айтиш жоизки, мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг мазмун-моҳияти, аҳамияти, ҳуқуқий асосларини имкон қадар чуқур ўрганиш ишларига жиддий эътибор қаратиляпти. Ҳойларда бу йўналишда илмий-амалий семинарлар, халқаро конференциялар, турли ўқув курслари таш-

кил этилаётир. Хусусан, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетидаги ЮНЕСКОнинг инсон ҳуқуқлари, демократия, тинчлик, толерантлик ва халқаро ҳуқуқ кафедрасида талабаларга “Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий асослари” махсус курси бўйича сабоқ берилмоқда.

Мамлакатимизда изчил, босқичма-босқич амалга оширилаётган ҳаётбахш ислохотлар бутунги кунда халқимиз, жамоатчилигимиз томонидан қизғин қўллаб-қувватланмоқда. Жаҳон ҳамжамияти ва демократик давлатлар биз танлаган тараққиёт йўлини эътироф этаётир.

Бу бежиз эмас, албатта. Бу — истиқдолнинг дастлабки йилларидаёқ Президент Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган Ўзбекистоннинг ўзига хос мустақил тараққиёт йўли — ўзбек модели тўғри танлангани ва ҳаётда ўзини тўлиқ оқлаётганининг яққол исботидир.

2.2. Одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлаш ва аҳолининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги иштирокини кенгайтириш

Мустақил Ўзбекистон танлаган йўл — инсон манфаатлари тўлиқ ҳимоя қилинган, унинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳар томонлама кафолатланган демократик давлат, кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидир. Мустақил ҳаётнинг ўн тўрт йиллик даври давомида Ўзбекистон Республикасида демократик давлатнинг мустаҳкам пойдеворини яратиш борасида муҳим натижаларга эришилди. Айти пайтда, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этиш вазифаси аҳолининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги иштирокини кенгайтиришга устувор йўналиш сифатида алоҳида эътибор бериш талаб этилмоқда. Давлатимиз раҳбари Ислом Каримов Ўзбекистон Республи-

каси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида “Бизнинг асосий узок муддатли ва стратегик вазифамиз аввалгича қолади, бу демократик давлат, фуқаролик жамияти куриш жараёнилари ва бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан огишмай, изчил ва қатъият билан боришдир”¹, деб таъкидлагани ҳам янгиланиш жараёнида фуқароларнинг иштироки ммасаласи алоҳида эътибор талаб этишини кўрсатади.

Ислохотларнинг тақдири, демократлаштиришнинг самарали натижалар бериши ва истиқболли аҳолининг фаоллигига, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокига боғлиқ бўлиши табиий. Чунки давлатнинг ижтимоий-сиёсий салоҳиятини белгиловчи омиллардан бири — шу мамлакат фуқароларининг фаоллиги, ақл-заковати ва фидойилигидир. Мамлакатимизда демократик давлат ва кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш каби мақсадлар сари интилиш кузатилаётган экан, демократиянинг тақдири ҳам, кучли фуқаролик жамиятининг қарор топиши ҳам кўп жиҳатдан фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, демократик ислохотларни чуқурлаштириш учун фуқароларнинг демократик жараёнларнинг чинакам иштирокчисига, демократик қадриятларнинг фаол ҳимоячисига айланишига эришиш зарур. Бу ўта мураккаб вазифа фуқароларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини собитқадамлик ҳамда қатъият билан юксалтириб боришни талаб этади.

Фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда иштирок этиш эҳтиёжи ва ислохотлар жараёнига жалб қилинганлик дара-

¹ «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир». Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

жаси жамиятдаги маънавий муҳитга, сиёсий тизимнинг ўзига хос хусусиятларига ва табиийки, инсоннинг ўзига боғлиқ бўлади. Шахснинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда иштирок этиш сабаблари турличадир: инсон онгида демократик қадриятларнинг чуқур илдиз отиши; ўзининг ижтимоий бурчини тушуниш ва шахсий ҳуқуқларини амалга ошириш истаги; юқори маданий-маърифий савияга эга бўлиш; ўз манфаатларини онгли идрок қилиш ва янги мақомни эгаллаш зарурлигини англаш ва қатор бошқа омиллар инсоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги иштирокига туртки бўлиши мумкин. Давлатнинг фуқароларни ислохотлар жараёнига жалб қилиш салоҳияти ҳам инсон фаоллигига кучли таъсир кўрсатади. Шунингдек, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги шахснинг ўзига хос хусусиятлари — унинг жинси, ёши, маълумоти даражаси, машғулот тури, диний эътиқоди ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади.

Демократик давлатларда инсон фаоллиги унинг шахсий муаммоларини ҳал қилиш воситаси сифатида намоён бўлади. Бу эса “халқ — ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи” ғоясининг амалий ифодаси бўлиб хизмат қилади. Аҳолининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги иштироки фуқароларнинг ҳокимият идораларини шакллантиришда иштирок этиш, давлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилиш ва уларнинг ижроси устидан назоратни амалга оширишда иштирок этиш, олиб борилаётган сиёсатни қўллаб-қувватлашда ўз ифодасини топади. Бундай иштирок воситасида давлат фуқароларнинг манфаатлари билан ҳисоблашган ҳолда сиёсат олиб боради. Шу сабабли демократик давлатлар ижтимоий-сиёсий жараёнларда аҳолининг фаол иштирокига таянади.

Демократия тушунчасининг ўзи “халқ ҳокимияти” маъносини англатиб, ўз-ўзидан фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда кенг иштирок этишини назарда тутди. Бундан ташқари, фуқаролар ижтимоий-сиёсий жараёнларга демократик институтлар — сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари томонидан ҳам жалб этилади. Фуқароларнинг ижтимоий фаоллиги уларнинг манфаатлари билан ҳам

боғлиқ бўлиб, бунда ижтимоий-сиёсий жараёнларда ишти-
рок этиш шахсининг бундай фаоллик кўрсатишдан манфаат-
дорлиги билан белгиланади.

Шундай қилиб, шахсининг демократик жараёнлардаги
иштироки қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

Биринчидан, ўз иштирокининг самарали эканига
субъектив ишонини сиёсий иштирокнинг юқори даражада
бўлишини таъминлайди.

Иккинчидан, юқори даражадаги масъулият ҳиссига
таянадиган фаоллик ижтимоий-сиёсий жараёнларни қўллаб-
қувватлашда намоён бўлади. Бунда фуқаро сиёсатда ўзи-
нинг иштироки нақадар муҳимлигини англаб етади.

Учинчидан, фуқаролар шахслараро ҳамда давлат ва
махаллий бошқарув институтларига бўлган муносабатлари-
да юксак ишончларини намоён қилади, бундай ишонч ама-
лиётда ўз ифодасини топади.

Тўртинчидан, фуқаролар жамият манфаатларини ифо-
даловчи турли хил ташкилотларга аъзо бўлади.

Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти бундай
дейди: **“Одамлар онгида демократик қадриятларни мус-
таҳкамлашда, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаол-
лигини оширишда, мамлакатда рўй бераётган демокра-
тик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқур-
лаштиришда ноҳукумат ва жамоат ташкилотларининг
ўрни ва аҳамияти беқиёсдир”¹**. Айнан ноҳукумат ва жамо-
ат ташкилотлари инсонда мустақил фикрлаш, ўз позиция-
сига эга бўлиш ва уни қатъий ҳимоя қила олиш, ижтимоий-
сиёсий жараёнларни мустақил баҳолаш ва уларни ҳиссий
идрок этиш, мамлакатимизда кечаётган ижтимоий-сиёсий
жараёнларга қизиқиш ва уларда фаол иштирок этиш, янги
ғояларни, фаолликнинг зарурий шакллларини ўзлаштириш
қобилиятига эга бўлиш, ҳодисалар ҳақида объектив ахборот

¹ «Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш,
мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир». Ўзбекистон Республикаси
Президенти Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва
Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

олишга интилиш ва фавқулодда воқеалар ҳақида юзаки ахборот асосида фикр юритмай, объектив маълумот асосида оқилона, ҳар томонлама асосланган фикрга келиш, муаммоларнинг турли ечимлари мавжудлигини, фикрлар плюрализмини тан олиш ва ушбу хилма-хилликни ижобий баҳолаш, ўзгача фикрлайдиганларга нисбатан бағрикенглик, инсонларнинг шахсий қадр-қимматини ҳурмат қилиш билан боғлиқ демократик қўникмаларни қарор топтиришда муҳим аҳамият касб этади. Бунда эркинлик, имкониятлар тенглиги, инсон ҳуқуқлари, ижтимоий адолат ва плюрализм каби демократик қадриятларнинг инсон онгидан ўрин олиши ва қарашларнинг ранг-баранглиги шаклланишига алоҳида эътибор бериш зарур.

Фуқаролар онгида демократик қадриятларнинг мустаҳкамланиши қатор шарт-шароитлар яратилишини тақозо қилади. Хусусан, фуқаролик жамиятини жонлантириш, унинг устувор ролини таъминлаш, фуқароларга демократик эркинликлар бериш, уларнинг сиёсий институтларни шакллантиришдаги иштирокини таъминлаш, давлат ҳокимиятини тақсимлашнинг асосий воситаси сифатида сайловлардан фойдаланиш, мустақил сиёсий уюшмаларни шакллантириш, ҳуллас, шахс фаоллигини ҳуқуқий ва амалий жиҳатдан кафолатлаш зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, "Демократиянинг умумий қонуниятлари мавжуд бўлса ҳам, ҳар бир мамлакатда демократиянинг ўз қиёфаси бор. Шу билан бирга, давлат ва жамият ҳаётидаги айрим демократик қадриятларни ўзгартириш ўзига хос тарзда, юзлаб йиллар давомида таркиб топган тафаккур тарзини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади"¹.

Демократик давлат сари ҳаракат турли давлатларда турли шароит ва турли шаклларда юз бериши табиий. Мамлакатни модернизация қилиш натижасида албатта ривожланган Ғарб демократиясига ўхшаш сиёсий тизимларнинг

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6,-Т.: «Ўзбекистон», 384-385-бетлар.

вужудга келиши назарда тугилмайди. Бу ҳақда юридик фанлар доктори, профессор А.А.Азизхўжаев бундай ёзади: "Баъзи сиёсатшунослар дунёқарашидаги Шарқ ва Ғарб демократияси ўртасида фарқ йўқ, демократия ҳамма ерда бирдай бўлиши керак қабиллидаги тушунчалар назарий ва амалий жиҳатдан нотўғри. Ҳаттоки, Ғарб ва Шарқ демократиясини четга қўйиб туриб, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Олмония ва бошқа давлат демократияларини таққослаганимизда, ҳар бирининг ўзига хос белгиларини кўришимиз мумкин. Ҳар бир давлат демократиясининг ўз хусусиятлари, белгилари, асослари, тамойиллари бўлиши шарт"¹.

Дарҳақиқат, фанда модернизация шароитида умум-демократик андозалар билан анъанавий қадриятлар ўртасида зиддиятлар вужудга келиши мумкинлиги уқтирилади. Бунда универсал андозалар иқтисодий самарадорликка эришишни таъминласа, анъанавий қадриятлар ислохотлар пайтидаги миллий бирдамликни, сиёсий сафарбарликни таъминлашга хизмат қилади.

Ўзбекистон каби маънавий қадриятлари асраб-авайланадиган давлатда демократик ўзгаришларни амалга оширишнинг муайян услуби мавжудлигини тан олиш лозим. Бунда моддий, иқтисодий соҳадаги барча энг илғор нарсалар ўзлаштирилса-да, бироқ маънавият соҳасида пухта ўйлаб, иш тутиш тамойили кузатилади. Ўзбекистон давлатининг янгиланиш сиёсатида икки йўналишни кузатиш мумкин: биринчидан, давлат сиёсатини "Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз ва ҳеч кимдан кам бўлмаймиз" ғоясига уйғунлаштиришга ҳаракат қилинаётир, иккинчи томондан, янгилликларнинг анъаналарга, миллий хусусиятларга, менталитетга мос келишига жиддий эътибор берилмоқда.

Аҳолининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги иштироки бир қатор шаклларда намоён бўлади:

- биринчидан, сиёсий тизим, унинг институтлари ва

¹ Азизхўжаев А.А. Демократия — халқ ҳокимияти демакдир. «Жамият ва бошқарув», 1997, 1-сон, 6-бет.

вакиллари фаолиятига муносабат билдириш, бу шакл фуқароларнинг юқори даражадаги фаоллигини тақозо этмайди;

- иккинчидан, ўз ваколатларини ўзи ишонч билдирган вакилга бериш билан боғлиқ жараёнларда иштирок этиш (электорал феъл-атвор);

- учинчидан, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотлари фаолиятида иштирок этиш;

- тўртинчидан, давлат бошқаруви тизими таркибига кирувчи институтлар доирасида масъул лавозимларда фаолият юритиш;

- бешинчидан, сиёсий хатти-ҳаракатларда бевосита иштирок этиш, жумладан, референдум, йиғилишлар, имзолар тўплаш жараёнида фаол қатнашиш.

Демократик сиёсий тизимларда сиёсий иштирок этишнинг барча шакллари орасида кенг тарқалгани электорал сиёсий иштирок, яъни фуқароларнинг сайловларда иштирок этишидир. Иштирокнинг бу шакли тарихий тараққиёт давомида жиддий ўзгаришларга дучор бўлган. Яқин ўтмишда деярли барча мамлакатларда овоз беришда иштирок этиш ҳуқуқи қатор шартлар (мулкӣй ценз, жинсий ценз ва ҳоказо) билан чекланган эди. Ҳозирги кунда фуқароларнинг сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи ёш цензи билан чегараланган. Шунингдек, овоз беришда муомалага лаёқатсиз ҳамда озодликдан маҳрум этилган инсонлар иштирок этмайди.

Ўзбекистон Республикаси тарихида 2004-2005 йил янги, икки палатали парламентга сайловлар йили сифатида муҳрланди. Сайловчилар 2004 йил 26 декабрь куни Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодлар учун овоз бердилар. Юртимизда 14.323.000 дан ортиқ фуқаролар сайлаш ҳуқуқига эга экани маълум бўлди. Шу сайловчиларнинг 85,1 фоизи, яъни 12.197.159 киши сайловларда иштирок этди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига бўлиб ўтган сайловларда фуқароларнинг сиёсий фаоллик даражаси жиддий синовдан ўтди. Профессионал парламентни шакллантириш мақсадида ўтказилган бу сайлов аслида сайловчилар

учун ҳам, номзодлар учун ҳам чинакам демократиянинг намоишига айланди. Халқ ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаб, ижтимоий-сиёсий фаоллигини намоиш қилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов бу сайловларга қуйидагича баҳо берди: “Сайловларни ўтказиш жараёнида сайловчиларимиз ўзларининг сиёсий ва фуқаролик савияси етуклигини, ўз ҳаёти, ўз келажагини умумэътироф этилган демократик қадриятлар асосида қуришга қодир эканликларини намоён этдилар. Бўлиб ўтган сайловлар аввалгиларидан наинки очиклиги ва кескин кураш олиб борилиши билан, балки, аввало, аксарият сайловчиларнинг бу жараёнлардан ҳар томонлама хабардорлиги, уларга онгли муносабати билан ҳам тубдан фарқ қилди. Фуқароларимиз сайловларга мамлакатимиз ҳаётидаги энг муҳим, жамиятимизнинг барча жабҳаларида амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳиятига, демакки, ҳар бир сайловчи тақдирига таъсир кўрсатадиган сиёсий воқеа сифатида ёндашдилар. Бу ҳам бизнинг энг катта ютуқларимиздан биридир”¹.

Ўзбекистоннинг мустақил сиёсий тараққиёт йўлига ўтиши, ҳуқуқий демократик давлат қуриш, фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислохотлар сари юз тутиши мамлакатимизда демократик жараёнларни тақозо этди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг таъбири билан айтганда: «Жамиятда демократия қай даражада эканлигини белгиловчи камида учта мезон бор. Булар — халқ қарорлар қабул қилиш жараёнларидан қанчалик хабардорлигидир. Ҳукумат қарорлари халқ томонидан қанчалик назорат қилиниши, оддий фуқаролар давлатни бошқаришда қанчалик иштирок этишидир. Ана шу уч соҳада ҳақиқий

¹ “Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир”. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

силжишлар бўлмас экан, демократия ҳақидаги ҳамма гап-сўзлар ё халққа хушонад қилиш, ёки оддий сиёсий ўйин бўлиб қолаверади. Бундай силжишлар эса бир кунда бўладиган иш эмас»¹.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида Президент Ислам Каримов пухта ишлаб чиқилган стратегик йўналиш — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш концепцияси²ни асослаб берди. Шу концепциядан ўрин олган мақсадлар сари инсонларни сафарбар қилиш, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш ҳақида қайғуриш, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокини кенгайтириш, улар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш — галдаги вазифаларимиздир.

Демократия ва фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштироки масаласи кун тартибига қўйилиши инсонлар сиёсий фаоллигини оширишга йўналтирилган қуйидаги таклифларни илгари суриш имконини беради:

Биринчидан, Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришларнинг тақдири, сўзсиз, шахснинг фаоллигига боғлиқдир. Шахснинг фаоллигини ошириш, уни куюнчак, фидойи инсон қилиб тарбиялаш вазифаси эса ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг моҳиятини халққа тушунтиришни талаб қилади. Ривожланган мамлакатларда бундай тарғибот «ҳукумат сиёсатининг ташвиқоти» кўринишида амалга оширилади. Давлатнинг бош ислохотчи экани ҳам Ўзбекистон ҳукуматининг сиёсатини махсус тарғиб қилишни талаб этади. Бундай тарғибот фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги онгли иштирокини фаоллаштиришга хизмат қилади.

Иккинчидан, Ўзбекистон ҳаётидаги ўзгаришлар инсонлар онгида ҳам катта ўзгаришлар қилишни талаб этади. Демократлаштириш ва модернизациялаш сари юз тутган ҳар қандай давлат фаол инсонни тарбиялаш ҳақида жиддий

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., Ўзбекистон, 181-бет.

қайгуриши табиий. Демак, Ўзбекистонда ҳам «комил инсон» ғоясига мос сифатларни фуқароларда қарор топтириш — давр талабидир. Бунинг учун янгиланаётган жамиятимизда соғлом авлодни тарбиялаш, эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш, маънавий-маърифий ишларни юксак даражага кўтариш орқали баркамол ва фаол инсонларни вояга етказишга эътибор бериш зарур. Фуқаролик ахлоқини бундай тарбиялаш тизими давлат сиёсатининг негизини ташкил этмоғи лозим.

Учинчидан, ҳозирги даврда инсон онги ва қалбини эгаллаш учун кураш бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Бундай кураш инсонларда мавжуд сиёсий тизимга нисбатан лоқайдлик ёки қаршилик қайфияти туғдиришга, демакки, уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётда иштирок этишдан чалғитишга йўналтирилган. Бинобарин, ёт мафкуравий таъсирларга қарши курашда узилиш ва тўхталишларга йўл қўйиб бўлмайди. Бундай шароитда ёт мафкураларнинг қўпоровчи таъсирига қарши доимий ва узлуксиз аксилтарғиботни ташкил этиш ҳамда ижтимоий-сиёсий фаолликдан ҳар бир фуқаро шахсан манфаатдор эканини исботлашга хизмат қиладиган ташвиқот ишларини олиб бориш мақсадга мувофиқ бўлади.

Тўртинчидан, демократик жараёнларни ривожлантириш ва фуқароларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга жалб қилиш вазифаси кўп жиҳатдан сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг фаолиятига боғлиқлигини таъсирлиқ лозим. Демак, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг жамиятдаги роли ва фаоллигининг ошиши табиий равишда фуқароларнинг ҳам ижтимоий-сиёсий фаоллигининг ортишига туртки бўлади. Бунинг учун сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг турли гуруҳ манфаатларининг ифодачиси сифатидаги ролини ошириш зарур.

Бешинчидан, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолияти ислохотлардаги онгли, манфаатли ва фаол иштирокни таъминлайдиган омиллардан биридир. Шу боисдан, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги ролини ошириш ва муаммоларни ҳал қилишдаги имкониятларини кенгайтириш —

давр талабидир. Бунинг учун фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ишига четдан бирон-бир тазйиққа йўл қўймаслик, уларнинг фаолиятига ҳокимиятларнинг аралашувини чеклаш, фуқаролар йиғинларининг ваколатларини кенгайтириш муҳимдир.

Олтинчидан, фуқаролар онгида демократик қадриятларни қарор топтиришда оммавий ахборот воситаларининг белгиловчи ролини тан олиш лозим. Оммавий ахборот воситаларининг демократик қадриятларни тарқатувчи, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда иштирок этиш имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилувчи ва шу билан жамиятнинг демократлашувига самарали таъсир кўрсатувчи восита сифатидаги ролини оширмоқ лозим. Ўзбекистон фуқароларининг ижтимоий-сиёсий жараёнлардаги иштирокини фаоллаштириш масаласининг шу тахлитда ҳал қилиниши умумхалқ манфаатларига хизмат қилади.

2.3. Ўзини ўзи бошқариш органларининг роли ва ваколатларини амалда кучайтириш

Маҳаллий ҳокимият органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари бажарадиган вазифалар доирасини кенгайтириш, уларга давлат ваколатларининг бир қисmini босқичма-босқич топшириш масаласи ҳозирги боиқичда жамиятимиз ҳаётида долзарб бўлиб турибди. Энг муҳими, аҳолининг касб ва ижтимоий таркиби манфаатларини тўлароқ ифодалаш ва ҳимоя қилишда нодавлат, жамоат тузилмаларининг ҳуқуқ ва мавқеини ошириш даркор. **«Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари»** деган сиёсий қурилиш дастурининг моҳияти ана шунда яққол намоён бўлади. Айнан шундай ёндашув фуқароларнинг ўз ҳаёти ва бутун жамият ҳаётини бошқаришда ва ташкил этишда кенг иштирок этиши учун имконият яратади. Бу эса фуқаролик жамияти тамойилларига тўла мос келади¹.

¹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999, 389-6.

Яна бир муҳим вазифа — ўзини ўзи бошқариш органлари — маҳалла, маҳалла қўмиталари ва қишлоқ фуқаролик йиғинларининг роли ҳамда ваколатларини амалда кучайтириш лозим¹.

Халқимиз тарихида янги давр бошланди. Биз ўз ривожланишимизнинг янги палласига қадам қўйдик. Халқимизнинг тарихий анъаналари ва тафаккур тарзига мувофиқ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувининг муҳим жамоатчилик органи — маҳалланинг мавқеи қайта тикланди.

Юртимизда маҳалла каби ўзини ўзи бошқарувчи ижтимоий ташкилотнинг ноёб шакли азалдан мавжуд бўлган ва шу кунгача ҳам сақланиб қолган. Ўзбеклар учун маҳалла жамоа тушунчасидан кўра кўпроқ маънони билдиради. Маҳалла туфайли аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий фаолияти жамоавий аҳамият касб этиши, ижтимоий қадриятлар ҳурмат қилиниши, ўзаро муносабат тамойилларининг алоҳида қоидалари сақланиб қолди ва ривожланди. Бу эса жамият олдидаги мажбурият ва зиммадаги масъулият сўзсиз бажарилишининг кафолатидир. Маҳалла руҳи республика-мизда яшовчи ҳар бир киши дилига сингиб кетган².

Келажаги буюк Ватанимиз — Ўзбекистон Республикасида асрлар бўйи инсониятнинг улуғ даҳолари орзу қилган демократик ҳуқуқий давлат, одил фуқаролик жамияти барпо этилмоқда. Бу эзгу мақсадни амалга ошириш жараёнида оила ва маҳалланинг ўрни беъиёсдир.

Демократия деганда, умумий тарзда ҳамманинг манфаатлари йўлида кўпчиликнинг ҳокимияти ва озчиликнинг иродасини ҳурмат қилиш тушунилади³. Батафсил таҳлил қилинганда эса демократия — халқнинг ўз эркинлиги ва мустақиллигига қарашлари ҳам, ҳар бир шахс манфаатлари

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишидир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 96-б.

² Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998, 271-б.

³ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998, 156-б.

ва ҳуқуқларини турли ноқонуний ҳаракатлардан ҳимоя қилиш ҳам, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш шакли ҳам экани аён бўлади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш масаласи демократиянинг ажралмас қисми, чунки у ҳокимиятни амалга ошириш билан чамбарчас боғлиқ. Биз учун фуқаролик жамияти — ижтимоий макондир. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўзини ўзи камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўлиқ рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда, бу маконда бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни, эркинлик ва қонунга бўйсунлиш қондаси бир вақтнинг ўзида амал қилади, бир-бирини тўлдиради ва бир-бирини тақозо этади. Ҳокимият тузилмаларининг демократик мазмуни кўп жиҳатдан давлатни бошқаришда фуқароларнинг иштироки масаласи қанчалик ҳал қилингани билан белгиланиши маълум.

Сиёсий тафаккурда, жамоат ва давлат ходимлари фаолиятида янгича ижтимоий интилишлар, шакл ва андозалар пайдо бўлаётгани демократиянинг турмушимиздан тобора мустақкамроқ ўрин олаётганидан далолатдир.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда янги таҳрирда қабул қилинган “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуни жамиятни демократлаштириш, сиёсий жараёнларни эркинлаштириш, фуқаролик жамияти барпо қилишда, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Бинобарин, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари нафақат маҳаллий аҳамиятга молик, балки Марказдаги бошқарув ваколатларини босқичма-босқич қуйи буғинларга бериш ва жойлардаги ҳокимиятни ташкил этишда ҳам мустақил қатнашади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди ва тегишли ҳудудда қонунда белгиланган ваколатларни амалга оширади.

Бу соҳадаги давлат сиёсати иқтисодий ва ижтимоий ривожланган демократик давлатни барпо этишнинг муҳим шарти бўлмиш, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришни ривожлантириш ва унинг фаолияти самарадорлигини ошириш каби олижаноб мақсадларга қаратилган. Мазкур мақсадга эришиш учун бу сиёсат қуйидагича йўналтирилган бўлиши лозим:

- Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари амалга оширилишини таъминлаш;

- Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг конституциявий ваколатларини амалга ошириш учун шароитлар яратиб бериш;

- Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарувининг давлат кафолатларини таъминлаш.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг самарали фаолият юритиши — жамиятни ислоҳ қилиш жараёнига аҳоли кенг қатламларининг ташаббускорлигини ҳамда халқимизнинг улкан интеллектуал ва маънавий салоҳиятини мумкин қадар кўпроқ жалб этиш имкониятини беради.

Бугунги кунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларисиз нодавлат нотижорат ташкилотлари ва жамоат бирлашмаларининг яхлит тизимини ҳамда ҳуқуқий фуқаролик жамияти қуришни тасаввур этиб бўлмайди. Халқнинг ўз ташаббускорлиги за ижодкорлиги билан барпо этилган фуқаролар йиғинлари — маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг жаҳон амалиётида ўхшаши бўлмаган ноёб миллий шакли ҳисобланади¹.

Давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини эркинлаштириш масаласи ҳам ҳозирги босқичда катта аҳамият касб этади. Бу борадаги асосий

¹ Халилов Э.Х. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг жамият ҳаётидаги нуфузининг ошиб бориши тўғрисида. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бўлажак сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишга бағишланган республика семинар-кенгашининг материаллари. Т.: 2001, 5-6.

вазифалар ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлаш, ҳокимият ваколатларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш бориш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этишни кучайтиришдан иборат¹.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўлиқ ҳамда самарали амалга оширилиши учун, барқарор ҳуқуқий режимни таъминлаш учун назорат олиб боради.

Бутун давлат ҳокимияти органлари ишнинг самардорлигини сақлаб қолган ҳолда, ҳокимият ваколатларининг бир қисmini марказ ихтиёридан соқит қилиш, уларни минтақаларга, маҳаллий ҳокимият органларига олиб бериш бугунги кунда ҳаётий заруратга айланиб бормоқда.

Ўз навбатида, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари янги шароитларда ўз ҳокимият ваколатлари ҳамда вазифаларининг бир қисmini фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига топшириш йўли билан уларнинг ролини кучайтириш ва обрў-эътиборини мустаҳкамлаш имконига эга бўлмоқда. белгилаб олишлари лозим.

Ҳокимиятни марказдан аста-секин жойларга узатиш принципларига асосланган, маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилишда мустақилликка эга фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаруви маҳаллий ва умумдавлат манфаатларининг уйғунлашуви ҳамда ижтимоий-иқтисодий потенциалнинг самарали амалга оширилишига кўмаклашади.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий-ҳуқуқий тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш шароитида давлат бошқарув апаратининг тадқиқот вазифалари ривожланишида

¹ Халилов Э.Х. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг жамият ҳаётидаги нуфузининг ошиб бориши тўғрисида. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бўлажак сайловга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишга бағишланган республика семинар-кенгашининг материаллари. Т.: 2001, 380-б.

нафақат илмий, балки ижтимоий аҳамиятга молик тамо-
йилларнинг ҳам муштарақлигини алоҳида қайд қилиш жоиз¹.

Шу боис ўта муҳим ижтимоий муаммоларни ҳал этиш-
да фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ролини
бундан буён ҳам бутун чоралар билан ошириш, уларни за-
рур моддий воситалар билан ишончли даражада мустаҳ-
камлаш талаб этилмоқда. Давлат ушбу ўта муҳим ижтимо-
ий масалани ҳал этишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқа-
риш органларига бутун чоралар билан кўмаклашиш ва ёрдам
кўрсатиши керак.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ваколатлари г аниқ
мустаҳкамлаб қўйилгани билан ажралиб туради, унда аҳоли-
нинг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг маҳаллий
аҳамиятга молик масалаларни самарали ҳал этишга қара-
тилган интилишлари доимий кузатилади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг
ваколатларини 2 гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг «жу-
сусий» ваколатлари, яъни давлат томонидан қафолатланган
ва аҳолининг маҳаллий аҳамиятга молик масалаларини му-
стақил ҳал қилишини таъминлайдиган ваколатлар.

2. Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларига ўткази-
лиши мумкин бўлган давлатнинг алоҳида ваколатлари.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий
мақоми қўйидаги хусусиятларга эга. Биринчидан, фуқаро-
ларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимияти
тизимига кирмаслиги; иккинчидан, фуқароларнинг ўзини
ўзи бошқариш органларига давлатнинг баъзи бир ваколат-
ларини ўтказганда, улар давлат вазифаларини бажаришда
қатнашишлари мумкин ва уларнинг мазкур фаолиятлари
давлат назорати остида бўлади.

Фуқаролик жамиятини қуриш бир қанча ваколатли вази-
фаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоат

¹ Бойдадаев М. Бошқарув тизими. «Қонун ҳимоясида», 3(75)-сон, 2002, 10-бет.

тузилмалари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутди.

Қолган барча вазифалар ва айниқса, биринчи навбатда, бозор ислохотларини амалга ошириш, тадбиркорликни рағбатлантириш, хусусий мулкни ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмол бозорини тўлдириш, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш, одамларнинг моддий фаровонлигини ошириш, аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш масалалари маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан ҳал этилиши керак. Айни шу йўл билан биз фуқаролик жамиятининг мустаҳкам асосларини барпо этишимиз мумкин.

Қонун нуқтаи назаридан қараганда, маҳаллий органлар, янги қонунлар қабул қилинганда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам кўп жиҳатдан ана шундай ваколатларга эга бўлди. Энди энг муҳим вазифа ана шу ваколатларни амалга оширишнинг таъсирчан механизмини яратишдир.

Ваколатларнинг марказий давлат ҳокимияти органларидан қуйи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш давлат бошқарувининг ихчам ва самарали шаклини яратишни таъминлаш, маҳаллий бошқарув органлари фаолиятида ошкораликни оширган ҳолда, давлат ва жамият орасида ўзаро яқин ҳамкорликни яратиш зарур. Шу билан бирга, маълум бир ваколатларни Марказдан жойларга ўтатиш мақсад эмас, балки аҳолига хизмат кўрсатишнинг самарали, арзон ва таъсирчан усулларини, яратиш воситаси сифатида кўрилиши зарурдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонунда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига давлатнинг алоҳида ваколатларини ўтказиш жараёнини, унинг ижроси ва молиявий ҳамда моддий маблағлари, шу билан бирга, уларнинг ижроси устидан назорат тартиблари мавжуд эмас. Бундан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш орган-

ларига давлатнинг алоҳида ваколатларини ўтказиш тартибини белгиловчи асосий тамойилларини белгилаш зарурати вужудга келмоқда. Бу фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари мустақиллигининг конституциявий кафолатларини таъминлайди.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига давлатнинг алоҳида ваколатларини ўтказиш қуйидаги тамойиллар асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ:

- қонунийлик;
- давлат ваколатларини ўтказишнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан асосланиши;
- топширилаётган давлат ваколатларининг моддий-молиявий жиҳатдан таъминланиши;
- ўтказилган давлат ваколатларининг амалга оширилиши устидан назорат ўрнатилиши.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига давлатнинг алоҳида ваколатларини ўтказиш масаласини ҳал қилишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ташкилий, кадр, маълумот тўплаш, молиявий ва бошқа имкониятлари инобатга олинishi лозим. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига давлатнинг ваколатларини ўтказиш давлат ҳокимияти ваколатигагина тегишли бўлган, шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси ҳудудий бирлиги, Конституцияси ва қонунларининг устуворлигини бузувчи ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, юридик шахслар ва фуқаролар эркинлиги ҳуқуқларининг поймол бўлишига олиб келадиган бошқа давлат ваколатларини ўтказишга йўл қўйилмайди.

Баъзи бир олимларнинг фикрича, зикр этилган қонунда ваколатларни ўтказишнинг умумий тартиби, хусусиятлари шартнома асосида белгиланиши керак эмиш. Бу ваколатларни ўтказиш масаласига¹ фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражаси ва бошқа хусусиятларини инобатга олган тарзда ёндашиш имконини берар эмиш. Ваҳоланки, ваколатлар-

¹ Кудлинский М. Теоритические проблемы органов местного самоуправления в РФ // Информ. Бюлет. Текущего законодательства. 1998. №4. 11-15 б.

нинг турли-туманлиги ва ҳар хил хусусиятларини эътиборга олиб, давлат ҳокимияти органлари томонидан фуқароларнинг ўзини ўзи бош-қариш органларига, қонунга асосан, ҳар бир ҳокимият бўғинининг ўзи ҳамда биргаликда юритадиган масалалар юзасидан ўтказилиши мумкин бўлган давлат ваколатларининг аниқ рўйхатини белгилаб бўлмайди.

Давлат вазифаларини қай бирини ўзини ўзи бошқариш идорасига ўтказиш мумкин, қай бирини ўзаро ҳал қилиши лозимлигини олдиндан аниқлаб олиш мураккаб масала. Шунинг учун маҳаллий аҳамиятга, яъни фуқароларнинг кундалик эҳтиёжларини амалга ошириш билан боғлиқ масалаларни ваколатларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларига ўтказишни қонунда белгилан мақсадга мувофиқ бўлур эди. Мазкур масалаларни қонунда акс эттириш давлатнинг алоҳида ваколатларини фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказишнинг ҳуқуқий имкониятларини яратади.

Айни чоқда, ижтимоий жиҳатдан, давлатимиз келажаги нуқтаи назаридан қараганда, маҳалланинг энг демократик бошқарув усули ва тизими сифатида ўрни ва таъсири давлат идораларига нисбатан кучайиб ва кенгайиб бориши, ҳаётимиздаги моҳияти тобора ўсиб бориши табиийдир.

Шу сабабли юртимизда маҳалла тизимини янада ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўзини ўзи бошқаришнинг халқимизга хос ноёб усули бўлган маҳалла жамоатчилик назорати институтини ташкил этишда ҳам шундай салоҳият ва имкониятларга эгаки, биз улардан ҳали-бери тўлиқ фойдалана олганимиз йўқ. Бинобарин, бу борада ҳам кўп ишлашимиз керак.

Маҳалланинг фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи сифатидаги роли ва аҳамиятини ошириш, миллий қадрият ва анъаналарни, ўзаро меҳр-оқибат туйғуларини мус-таҳкамлашдаги нуфузини кўтариш, бу тузилма орқалиҳолини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш лозим.

Бизнинг орзу-мақсадларимиз, интилишларимиз барчага аён: халқимизнинг эркин, фаровон ҳаётига кафолат берадиган, инсон ҳуқуқларини устувор қадрият сифатида эътироф этадиган демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти барпо этишдир¹.

Бугун жамиятимизни демократлаштириш, ижтимоий йўналтирилган, ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган фуқаролик давлатини барпо этиш йўлидан янада олға ва янада ҳам дадилроқ боришимизни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

2.4. Сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик қарорларни қабул қилишдаги роли ва таъсирини ошириш

Давлат органларининг фуқаролар манфаат ва эҳтиёжлари, ҳуқуқ ва эркинликлари устуворлигини эътиборга олган ҳолда қарорлар қабул қилишда демократия талабидир. Сиёсий қарорлар қабул қилишда фуқаролар олдидаги масъулликка доимо амал қилиш, уларнинг фаол бўлиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, қабул қилинган қарорларда барча ижтимоий қатламлар манфаатларининг акс этиши — буларфуқаролик жамиятининг муҳим белгисидир.

Давлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилиш — англаб етилган ва табиий равишда пайдо бўлган стратегияларнинг конкрет усуллари, услублари ва изчил расмийлашуви бўлиб, улар қабул қилиниши кўзда тутилган қарорлардан кутилган натижалар, уларнинг ташкилий уйғунлиги ва бу қарорларни қабул қилиш техникасини ҳам қамраб олади.

Албатта, давлат қарорларини қабул қилиш характери бошқарув шаклига ҳам боғлиқ. Демократик жамиятда ҳукумат аксарият ҳолларда жамият манфаатларидан келиб чиқиб сиёсий қарорлар қабул қилади.

¹ Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2001, 387-б.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов давлат қарорларини қабул қилишнинг демократик принципларига асосланиб, мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги аҳволни қуйидагича таҳлил қилган эди: «Аҳолимининг сиёсий фаоллиги ҳали замон талаблари даражасида эмаслигини, ҳамон суёт эканини қайта-қайта айтишга тўғри келмоқда. Тан олишимиз керак: эски андозалардан тўлиқ қутула олмаямиз. Барча муҳим қарорлар юқоридан қабул қилиниб, бизларни бор-йўғи итотатўй ижрочиларга, баъзан ўйланмай қабул қилинган қарорлар қурбонига айлантирган маъмурий-бўйруқбозлик, мустабид тузум иллатларидан жудо бўлишимиз қийин кечяпти. Сиёсий маданиятни юксалтириш керак. Одамлар ҳокимият қарорлари қандай қабул қилинишини, уларнинг ижроси қандай назорат қилинаётганини билишлари, бу қарорларни тайёрлаш ва амалга оширишда фаол иштирок этишлари зарур. Бопқача айтганда, жамият марказда ва жойларда сайланган ҳокимият ўз тақдирини қай тарзда ҳал этаётгани, уларнинг истиқболини қай тарзда белгилаётганидан хабардор бўлиб туриши керак. Ҳар бир инсон жамиятдаги ўз ўрнини билиши, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис этиши даркор»¹.

Дарҳақиқат, фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнида давлат қарорларининг халқчил бўлиши, бу қарорларнинг давлат ва жамият ҳаёти барқарорлигига таъсири фуқароларнинг фаоллиги ва сиёсий жараёнлардаги кенг иштирокларига боғлиқ. Фуқаролар фаоллиги эса улар мансуб бўлган социал қатлам ўз манфаат ва эҳтиёжларини нечоғлиқ ифодалай олишларига боғлиқ экани ҳам айна ҳақиқат. Таъкидлаш жоизки, ижтимоий қатлам ва гуруҳлар манфаатларини шакллантириш, уларни интеграциялаш ва қарорлар қабул қилишда фаол ифодалаш фуқаролик жамияти институтлари томонидан амалга оширилади. Бу институтлар ичида энг фаоли, сиёсий манфаатларни ифодалаш ва ўтказа олиш ҳуқуқи ва имкониятларига эга бўлгани — сиё-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999, 15-17-бетлар.

сий партиялардир. Шунинг учун ҳам Президент И.А.Каримов сиёсий партияларнинг жамиятни демократиялаш соҳасидаги муҳим вазифаси сифатида қуйидаги фикрларни билдиради: «...сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик энг муҳим қарорларни қабул қилишдаги роли ва таъсирини тубдан кучайтириш» лозим. Шунингдек, «шу муносабат билан партиялар аҳоли ўртасида обрў-эътибор қозониш мақсадида изчил иш олиб бориши, сиёсий тажриба орттириши, сиёсий етукликка интилиши ва энг муҳими, молиявий мустақилликка эришиш, жамиятда ўз ўрнини топиш, ва ўзининг доимий сайловчиларига таяниш учун фаол ҳаракат қилиши керак. Дастури ва йўналишидан қатъий назар, шак-шубҳасиз, барча партияларимиз мана шундай йўлни босиб ўтиши муҳим аҳамиятга эга»¹.

Бу ўринда Президент И.А.Каримов фуқаролик жамиятига хос бўлган сиёсий партиялар ва уларнинг ҳуқуқий давлатни шакллантириш борасидаги ўрнини юксалтириш вазифасини қўймоқда. Чунки демократик тамо-йиллар асосида иш олиб боровчи сиёсий партиялар иштирокисиз вакиллик демократияси фаолиятини таъминлаш, жамиятнинг ҳақиқий манфаатларини қонунлар ва давлат қарорларида акс эттириш қийин.

Мамлакатда сиёсий партиялар фаолиятини кучайтириш ривожланган демократик мамлакатлар тажрибаси ва миллий қадриятларнинг уйғунлашуви асосида олиб боришни тақозо этади. Бу ўринда демократик қадриятларга таянган сиёсий партиялар белги ва сифатларини чуқурроқ идрок этиш эҳтиёжи туғилади.

Фуқаролик жамиятини барпо этишнинг дастлабки босқичларида турли табақаларнинг интеграциялашуви, шунингдек, бу жараёнларга ижобий таъсир кўрсатган мулкдорлар қатламининг кенгайиб бориши билан гуруҳий манфаатларни

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 39-40-бетлар.

сиёсий кенгликларда ифодалаш зарурати замонавий сиёсий партиялар шаклланишини тақозо этган эди. Бу даврдаги партиялар турли ижтимоий гуруҳ ва табақаларнинг сиёсий манфаатларини ифодалаб, аста-секин мустақил институтларга айланиб борди. Айниқса, сайлов институтларининг ҳокимият ваколатларини шакллантириш механизми сифатидаги ўрнининг ошиб бориши сиёсий партияларнинг янада такомиллашувига туртки берди. Демократик қадриятлар жамият ҳаётининг турли жабҳаларида қарор топиб бориши, фуқаролик жамияти институтларининг ривожланиши жараёнида сиёсий партияларнинг ўрни ва аҳамияти ҳам юксалиб борди.

Ғарб сиёсатшунос олимларининг талқинича, «сиёсий «партиялар — расман институтлашган ва давлат ҳокимияти ва бошқарув тизими устидан назорат қилиш учун курашда иштирок этиш мақсадларига функционал ихтисослашган ташкилотдир». Мазкур масалани тадқиқ этган таниқли олим Ж. Сартори партиялар фаолиятига доир қуйидаги аниқликни киритган эди: «Сайловларда иштирок этувчи ва унинг натижасида ўз номзодларини давлат органларига ўтказишга қодир бўлган ҳар қандай сиёсий гуруҳ — партиядир». XX асрнинг сўнггида Ж. Лапаламбара ва Ж. Андерсоннинг «Бошқарув ва сиёсат энциклопедияси» асарида қуйидаги таъриф келтирилади: «Партия расмий мақомга эга бўлиш ва расмий ташкилот бўлиш билан боғлиқ, марказни чекка жойлар билан боғловчи ва давлат органларига ўз номзодларини сайловлар воситасида ўтказишга қодир бўлган исталган гуруҳдир»¹.

Маълумки, фуқаролик жамиятининг пайдо бўлиш зарурати энг аввало, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва уларнинг ҳаётда бекаму кўст амал қилишини ташкил этиш билан боғлиқ. Шу маънода, ҳар қандай сиёсий

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қarang: Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. Т.: Шарқ, 1998, 30-32-бетлар.

институт функциялари ва уларнинг фаолият кўрсатиш доираси фуқаролар манфаатлари асосида қабул қилинган қонунлар ва қарорлар воситаси билан чегараланган бўлиши лозим. Демак, сиёсий институтларнинг фаолият кўрсатиши фуқароларнинг иродаси асосида кечиши зарур. Ана шу заруратдан келиб чиқиб, фуқаролик жамияти барпо этиш жараёнларидаги сиёсий партияларнинг ўрнини уларнинг давлат ва жамиятдаги функциялари белгилайди.

Бугунги кунга келиб демократик характерга эга бўлган сиёсий партияларнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

- алоҳида олинган фуқаролар, ижтимоий табақа ва гуруҳлар манфаатларини бирлаштириб, уларни сиёсий манфаатлар мажмуаси даражасига кўтариш;

- таянадиган ижтимоий табақалар ваколатларини сиёсий тизимда ифода этиш, турли қатлам ва табақаларнинг сиёсий мақсадларини бир тизимга келтириш ва давлат қарорларини қабул қилишда ифодалаш;

- ҳокимиятни сайловлар воситасида шакллантириш жараёнларида фаол иштирок этиш;

- давлат қарорларини легитимлаштириш, уларнинг жамият томонидан эътироф этилишини таъминлаш;

- турли даражадаги сайловлар воситасида бошқарув кадрларининг фуқаролар томонидан эътироф этилиши, уларнинг халқ оммаси билан ишлай олиш тажрибасига эга бўлишига кўмаклашиш;

- қўйи ташкилотлар дастурлари, партиявий йиғинлари хулосалари, оммавий ахборот воситаларидаги фаол иштироки воситасида жамоатчилик фикрини шакллантириш;

- фуқаролар сиёсий онги шаклланиши ва сиёсий маданияти юксалиши учун ижтимоий, сиёсий муҳит яратишга, уларнинг сиёсат майдонига чиқишига, яъни сиёсий жиҳатдан ижтимоийлашувига кўмаклашиш;

- фуқароларнинг сиёсий манфаатларини илғаш, уларни партиявий доирага жамлаб, сиёсий жараёнларга сафарбар

этиш, шунингдек, фуқароларни бу жараёнда фаол ишти-
рок этишга рағбатлантириш;

- демократик сайловларда сайланган ўз вакиллари, турли
даражадаги депутатлари, турли мансабларни эгаллаган парти-
ядошлари, шунингдек, партиявий фракциялари воситасида
ўз муқобил дастурларини амалга ошириш, халқ оммасининг
эътирофига эришиш мақсадларида парламент ва ҳукумат-
га таъсир кўриш;

- сиёсий мақсадларини “давлат иродаси” билан уй-
ғунлаштириш, жамиятни ривожлантиришга доир дастурла-
рини ёки унинг баъзи йўналишларини ижтимоий-сиёсий ва
иқтисодий ҳаётга татбиқ этиш;

- халқ билан давлат органлари ўртасидаги алоқалар
ва муносабатларни доимий равишда таъминлаб туриш,
сайловчилар сиёсий кайфиятини тезлик билан англаш,
ислохотларни чуқурлаштириш даврида ижтимоий таба-
қаларнинг қайтадан гуруҳлашиш ва уларни табақа бўлиб
шаклланиш жараёнларида баъзан ўзгариб турадиган фу-
қаролар манфаатлари, эҳтиёжлари, истакларини вақти-
да илғаб олиш ва партиянинг давлат органларидаги вакил-
ларига етказиб туриш, шу тариқа давлат органларининг
қарорлар қабул қилиш, уларга тузатишлар, қўшимчалар
қиритиш жараёнининг табиий равишда кечишини таъ-
минлаш¹.

Умумэътироф этилган қоидалардан бири шуки, сиёсий
партиялар давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини ишлаб чи-
қиш, шакллантириш ва амалга оширишда тўғридан-тўғри
ва билвосита иштирок этади. Сайловларда ғалаба қозонган
партиялар ўзларининг юқори органлари, парламент фрак-
циялари воситасида давлат қарорлари қабул қилиш ва улар-
ни амалиётда қўллаш жараёнларида иштирок этади. Му-
холифат партиялар эса ҳукумат қарорларига айланиши
мумкин бўлган муқобил қарорлар лойиҳаларини ишлаб

¹ Қирғизбоев М. Сиёсий партиялар нега фаоллашмаяпти? «Хуррият», 1999,
28 июль — 3 август.

чиқади ва илгари суради. Шу тарзда партиялар сиёсий қарорларни қабул қилиш жараёнига фаол таъсир кўрсатиш имконига эга бўлади.

Албатта, сиёсий партиялар аҳолининг турли табақаларининг сиёсий манфаатларини ифода этибгина қолмасдан, балки бу манфаатларни шакллантиришда ҳам бевосита фаол иштирок этади. Зеро, партия уларнинг сиё-сий қарашларини шакллантириш билан шуғулланмаса, фуқароларда сиёсатга нисбатан қарашлар яққол ифодаланмаслиги, гуруҳий манфаатлар даражасига кўтарилмаслиги аниқ. Бунинг устига, бу каби ҳолатларда сиёсий манфаатларда гуруҳбозлик, ҳокимият талашишга бўлган интилишлар устуворлик қилиб, улар фитна, шов-шув, миш-миш каби бузғунчилик иллатлари сифатида намоён бўлиши мумкин. Шу маънода, партияларнинг фуқаролар ўртасида сиёсий манфаатлар шаклланишининг сиёсий маданият талаблари доирасида кечишини тарғиб қилувчи жамоат бирлашмаси сифатидаги вазифаси алоҳида аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, партиялар фуқаролик жамияти ва давлат манфаатларини уйғунлаштирувчи ягона кучдир. Демак, кучли партиялар давлатни кучсизлантирмайди, аксинча, улар сиёсий жараёнларнинг жамоатчилик назорати остида кечишини таъминлашга ёрдамлашади, давлатни жамиятнинг турли ижтимоий гуруҳ ва қатламлари билан боғлаб, улар ўртасидаги муштарақликни янада кучайтиради. Аксинча, демократик мамлакатлар тажрибасидан маълумки, партияларнинг заифлиги давлат органларининг заифлигига сабаб бўлиши мумкин.

Сиёсий партиялар жамоат бирлашмалари билан мустаҳкам алоқада бўлгани боис, уларнинг умумий мақсадлари дастлаб жойлардаги фуқаролар билан мулоқотларда шаклланади. Қолаверса, партияларнинг бир-бири билан рақобат туфайли ҳам умумий манфаатлар ҳар қандай гуруҳлар ва мансабдорлардан (улар қанчалик катта мансабларни эгаллашадан қатъи назар) юқори қўйилади. Шу тариқа ўз ваколатларини асоссиз равишда кучайтиришга интилган мансабдорлар

фаолиятига аниқ чегара қўйилади. Сиёсий партияларнинг ўз функцияларини демократик тамойиллар асосида бажаришининг кафолати, бу — уларнинг давлат органларидан мустақиллигидир. Партия ўзининг бошқарув кадрларини шакллантиришда, депутатликка номзодлар кўрсатишда, низом ва дастурга оид ҳужжатларини ишлаб чиқишда мутлақ мустақил бўлиши лозим.

Айниқса, партия етакчиларини муқобиллик асосида сайлаш, уларнинг номзодларини қуйидан кўрсатилиши партиянинг мустақил институт сифатида фаолият кўрсатиши гаровидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида ҳуқуқий давлат принципларидан келиб чиқиб, сиёсий партияни жамият институти ва жамоат бирлашмаси сифатида давлат органлари ва мансабдор шахслардан мустақил бўлиши мустаҳкамлаб қўйилган. Ана шу ҳуқуқий меъёرنинг ҳаётга татбиқ этиш механизмларини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш партияларнинг жамиятдаги ўрнини юксалтириш омилларидан биридир.

Партияларнинг сиёсий кураши ҳам фақат электорат орқалигина амалга оширилиши лозим. Умуман, ҳар бир партия ўз дастури ва мақсадларига эга бўлиб, улар партия фаолияти ва ички ҳаётининг ажралмас бўлакларидир. Сиёсий партиялар бир-бирига нисбатан рақобатсиз яшай олмайди. Чунки, партия ўз вазифасини тўлиқ ва тўлақонли бажариши учун унга рақобатда бўлган бошқа партиянинг ҳам бўлиши тақозо этилади. Партиялар фақат ўзаро рақобатдагина ривожлана олади. Партиянинг партия сифатидаги салоҳиятини таъминловчи куч — унинг ўзаро рақобатга бардош бера олишидир. Ўзаро рақобатсиз партия фақат яккахуқмронлик муҳитидагина фаолият юритиши мумкин.

Рақобатнинг яна бир ижобий жиҳати шундаки, сиёсий партиялар сайловларда муваффақиятга эришган пайтда бошқарувни демократик асосда амалга ошириш учун интилади. Акс ҳолда унга муҳолиф партияга ҳокимиятни идора этишни топшириб қўйиш хавфи туғилади. Жамият кўрадиган фойда шуки, муҳолиф партияларнинг турли муқобил ривожла-

ниш дастурлари ва улар ўртасидаги баҳс-мунозара асосида давлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилиш жараёни ойдинлашади.

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатда сиёсий партияларнинг муҳим аҳамиятга эга бўлиши, давлат ва жамият фаолиятини ташкил этишда уларнинг бетакрор ўрни ҳақида Президент И.А.Каримов қуйидаги фикрларини билдирган эди: «Жамиятни демократиялаш жараёни сиёсий институтлар — партиялар, нодавлат ва жамоат ташкилотларини мустақамлаш ва ривожлантириш билан бевосита боғлиқ. Буга, аввало, партиялар масаласига тааллуқли. Сиёсий партиялар ва ҳаракатлар мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётидан муносиб ўрин ололмаётгани ҳақида кўп гапирилмоқда. Айтиш керакки, бу танқид ўринлидир. Сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари ҳокимият тизимларидан, аввало, ҳокимиятнинг сайлаб олинаётган органларидан ўрин олиш учун курашар эканлар, аниқ мақсадлари, ҳаракат дастурлари бўлиши керак. Токи бу дастурларнинг амалга оширилиши мамлакатдаги ижобий ўзгаришларга баракали таъсир этсин.

Бунинг учун, аввало, партия етакчилари ҳам, уларнинг тарафдорлари ҳам нима учун ва нимага қарши курашаётганларини аниқ-равшан тасаввур этишлари зарур. Барча демократик давлатларда бўлганидек, бизда ҳам партияларнинг ўзаро кураши, гоё ва қарашларнинг рақобати, керак бўлса, сайловчилар овози учун кураш бўлиши табиий. Албатта, бу кураш мамлакатда қабул қилинган конституцион ҳуқуқий меъёрлар ва қонунчилик тартиб-қоидалари доирасида олиб борилиши керак»¹.

Давлат аҳамиятига молик қарорларни қабул қилишда фуқаролик жамияти институтлари ҳам муҳим ўрин тутади. Фуқаролик институтлари, яъни жамоатчилик ва нодавлат

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. -Т.: Ўзбекистон, 1999, 15-17 бетлар.

нотижорат ташкилотлари тарихан жамиятнинг ўзини ўзи бошқаришини таъминлаш эҳтиёжи асосида пайдо бўлган. XX асрнинг ўрталарига келиб нодавлат ташкилотлар фуқаролик жамиятининг асосий институтига айланди.

Жамоат ва нодавлат ташкилотлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш учун, аввало, “ижтимоий манфаатлар” тушунчасини англаш талаб этилади. Зеро, ижтимоий-сиёсий муносабатларда манфаатлар тизимини тўлиқ ва атрофлича ҳисобга олиш, турли қатлам ва гуруҳларнинг сиёсий қайфиятлари, эҳтиёж ва манфаатларини уйғунлаштириш, уларнинг қондирилиш даражаси фуқаролик жамиятининг такомиллашиб бориши билан боғлиқ жараёндир.

Ҳап шундаки, демократик мамлакатларда ҳукумат алоҳида олинган фуқароларга нисбатан улар мансуб бўлган ижтимоий гуруҳлар воситасида таъсир кўрсатади. Бу гуруҳларни бирлаштишга, ҳаракат қилишга ундовчи куч бу — уларнинг манфаатларидир. Фуқароларнинг маълум тоифага, гуруҳга мансублигидан келиб чиқиб, уларнинг фуқаролик институтларига уюштиши рўй беради. Ана шундай гуруҳлар таъсири ижтимоий тузилмалар иродасини ифодалайди. Бундай гуруҳлар манфаатларини ҳукумат доимо эътиборга олиб бориши тақозо этилади.

Фуқаролик институтлари жамиятда мавжуд бўлган манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодалагандагина, кўзлаган мақсадларига эришиши мумкин.

Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, шунингдек, яна бошқа соҳаларга доир манфаатлар мавжуд.

Манфаатлар гуруҳлари, яъни муайян гуруҳ ва тоифалар мақсадларини ифода этадиган, реал таъсирга эга бўлган соғлом кучлар ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади.

Манфаатларнинг гуруҳлар воситасида ифода этилиши давлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилишда ёрдам беришидан ташқари, давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж

сезаётган ахборотлар ва бошқа маълумотларни етказишда ҳам алоҳида аҳамият касб этади мумкин¹.

Демак, фуқаролик институтлари бўлмиш жамоат ва нодавлат ташкилотлар одамларнинг ихтиёрий бирлашмаларидир. Улар сиёсий партиялардан фарқ қилиб, ҳокимиятни эгаллаш, лавозимларга номзодлар кўрсатиш билан шуғулланмайди. Лекин, шунга қарамай, улар ҳукумат ва бошқа сиёсий ташкилотларга таъсир қилишга ҳаракат қилади. Аммо бу соҳадаги фаолият сиёсий ташкилотлар воситасисиз бўлиши лозим. Манфаатлар асосида уюшган гуруҳларнинг ҳаракат усуллари сиёсий органларни ишонтириш, маслаҳат бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, сиёсий арбобларга маълум гуруҳлар эҳтиёжларини етказиш, ўз манфаатларини қондириш учун ташкилий тадбирлар ўтказиш билан чегараланади².

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ижтимоий гуруҳлар, турли бирлашмалар, ташкилотларнинг фаолияти ва ҳаракат доирасини ўрганмай туриб, фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилиш жараёнига таъсири ҳақида сўз юритиб бўлмайди. Аслида, мумтоз демократия назарияларига кўра, сиёсий гуруҳлар, аввало, сиёсий партияларнинг мақсадлари маълум бир сиёсий йўлни амалга ошириш учун ҳокимиятни эгаллаш ҳисобланса, манфаатлар асосида уюшган гуруҳларнинг мақсади — сиёсатга таъсир кўрсатишдан иборатдир. Сиёсий партия, асосан, турлича сиёсий манфаатлар, кўрсатма ва йўналишларга эга бўлган кишиларни бирлаштирса, манфаатлар асосида уюшган гуруҳлар, аввало, кўпроқ ўз аъзоларига ҳос манфаатларни ифодалаш, бир ёки бир неча муаммоларни ҳал қилишга диққат-эътиборни қаратади. Шу маънода, улар ўз манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда, давлатнинг муайян

¹ Каранг: Основы политической науки. Часть II. -М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996, с.7-8.

² Каранг: Орнстейн Норман. Демократик жамиятда қонун чиқарувчи ҳокимият ўрни - Озодлик рисоласи.-Вена:АҚШ информация агентлиги, 1994, 8-9-бетлар.

соҳадаги сиёсатини мувозанатда сақлаб туришга ҳам хизмат қилади. Шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотлар ҳар бир алоҳида шахсга, сиёсий етакчига таъсир ўтказа олиш, сиёсатда иштирок этиш имкониятини яратади.

Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг вазифалари ҳам турлича. Лекин асосий вазифаларидан бири — турли ижтимоий гуруҳ ва қатламлар манфаатларини артикуляция қилиш, яъни кишиларнинг бир-бирига ўхшаш алоҳида манфаатларини умумий мақсад ёки манфаат доирасида бирлаштиришдир. Манфаатлар асосида уюшган гуруҳлар одамларнинг турли қарашларини бир тизимга келтиради, бирор-бир жамоат ташкилотининг умумий манфаатлари асосида унинг ҳаракат дастури шаклланишига кўмаклашади. Натижада гуруҳлар аъзоларининг айрича олинган манфаатлари манфаатдор гуруҳлар воситасида сиёсий жараёнларга аниқ, бир тизимга келтирилган талаблар тарзида татбиқ этилади. Шунингдек, жамоат ва нодавлат ташкилотлари кўплаб турли манфаатларни мунозара ва муҳокамалар ёрдамида уйғунлаштириш ва улар ўртасида маълум бир муносабатлар тизимини ўрнатиш фаолиятини ҳам олиб боради. Бу жараёнда энг асосий ва муҳим аҳамият касб этадиган, гуруҳ аъзоларининг кенг қатламлари қарашларини ифода қила оладиган манфаатларни амалда қондиришнинг зарурий чора-тадбирлари кўрилади.

Нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳ манфаатларини бир тизимга солиб, уларни кенг жамоатчилик ҳоҳиш-иродаси сифатида давлат ва ҳукумат органларига етказилиши сиёсий қарорлар қабул қилиш учун муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, бунда кўплаб манфаатлар асосида уюшган гуруҳлар ва ижтимоий қатламлар ўртасида ўзаро келишув ва мувофиқлашув рўй беради.

Албатта, бундай жараённинг бошқа афзалликлари ҳам бор. Аҳоли кенг манфаатларининг ҳисобга олиниши туфайли давлат ва ҳукумат органларининг турли даражада қарорлар қабул қилиши учун ахборотлар тўплаш ва уларни етказиб бериш имконияти ошади. Шунингдек, жамоат ташкилотлари фаолиятида кенг иштирок этиш унинг аъзолари

ҳуқуқий ва сиёсий маданияти шаклланишига, демократик жамият шароитида жамоат ишларидаги фаол иштирокини рағбатлантиришга хизмат қилади. Буларнинг барчаси фуқаролик жамияти институтларига ҳукуматнинг сиёсий стратегиясини шакллантиришга ўз ҳиссасини қўшиш имкониятини беради.

Ҳозирги даврда АҚШда 1 миллиондан кўпроқ фуқаролик институтлари — жамоат ва нодавлат ташкилотлари фаолият юритмоқда. Уларда АҚШда меҳнат қилаётган аҳолининг 7,8 фоизи қамраб олинган. АҚШда айнан жамоат ташкилотлари соғлиқни сақлаш, таълим, маданият, санъат, фуқароларни ижтимоий таъминлаш ва муҳофазалаш соҳасида давлатнинг асосий ҳамкори ҳисобланади. Дунёнинг бошқа ривожланган мамлакатлари ҳукуматлари ҳам муҳим иқтисодий, ижтимоий, экологик ва бошқа муаммоларни ҳал этишда жамоат тузилмаларига, биринчи навбатда, нодавлат нотижорат ташкилотларига таянади. Дунёнинг энг ривожланган 22 мамлакатида иш билан банд аҳолининг ўртача 5 фоизи бевосита нодавлат соҳада меҳнат қилади. Бу кўрсаткич Нидерландияда 12,4, Ирландияда 11,5, Бельгияда 10,5, Исроилда 9,2, Австралияда 7,2, Буюкбританияда 6,2 фоизга тенгдир¹.

Ҳозирги даврга келиб Ўзбекистонда 5 та сиёсий партия фаолият юритмоқда. Мустақилликнинг дастлабки даврида Ўзбекистон Халқ демократик партияси, ўтган асрнинг 90-йиллари ўртасида Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси, Ўзбекистон «Миллий Тикланиш» демократик партияси, аср сўнгида эса «Фидокорлар» миллий демократик партияси ташкил топди. 2003 йилнинг 15 ноябрида эса мулкдорлар — ўрта ижтимоий қатлам сиёсий қарашлари ифодаси сифатида Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати — Ўзбекистон Либерал демократик партияси вужудга келди. 2004 йил декабрда Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига бўлган сайловларда мазкур партиялар ва ташаббускор гуруҳлардан

¹ Қаранг: Анхайер Х. Гражданское общество и «третий сектор». журнал «Deutschland», 2000, N 5, с. 22-23.

120 та депутат сайланди. Мамлакат тарихида биринчи марта мазкур Қонунчилик палатаси профессионал парламент қуғи палатаси сифатида ўз фаолиятини бошлади.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинган дастлабки йиллардан бошлаб мамлакат Президенти И.А.Каримов бошчилигида давлатимиз, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш мақсадидан келиб чиқиб, нодавлат нотижорат ташкилотларни демократик тамоғиллар асосида ислоҳ этишга муҳим эътибор бериб келмоқда. Ушбу стратегик йўналиш Ислон Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида аҳолининг турли ижтимоий гуруҳлари манфаатларини ифодаловчи, мамлакатимизда шаклланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган ноҳуқумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирини оширишга катта эътибор берилаётганини¹ алоҳида таъкидлаб ўтди.

Албатта, фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланаётгани, фуқароларнинг бу институтлардаги иштироки-фаоллашуви ўз самарасини бермоқда. Бу эса пировард мақсадимиз бўлган ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборат вазифаларга доир ислоҳотларнинг чуқурлашиб бориши натижасида янада долзарб масалага айланиб бориши, табиий. Шу маънода, Ўзбекистон давлати, шахснинг эркин камол топиши учун барча шарт-шароитларни яратган, жамиятнинг ҳамма жабҳаларини демократиялаштиришга қодир бўлган, ўзида халқчил миллий мерос ва анъаналарни ифодалаган фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш йўлидаги ислоҳотларнинг янги босқичига қадам қўйди.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 40-бет.

Давлат ва ҳокимият тузилмалари устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш муаммолари

Давлатимиз раҳбари ўз маърузасида жамоатчилик назорати тизимини мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш жараёнининг муҳим бўғини сифатида баҳолади. **“Ҳеч шубҳасиз, — деб таъкидлади Президент И.А.Каримов, — депутатлар корпуси, сиёсий партиялар ва нодавлат, ноҳукумат жамоат ташкилотларининг жамиятда обрў-эътибори ортиб бориши, мавқеи мустаҳкамланиши билан, улар давлат ва ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан жамоатчилик назоратининг асосий воситасига айланади”¹.**

Албатта, ҳокимият тузилмалари устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш мураккаб жараён бўлиб, жамиятда сиёсий институтлар фаолиятида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш билан боғлиқ. Айнан демократик тамойиллар қонунларнинг барча учун барабар ишлаши учун хизмат қиладди, бу эса ўз навбатида жамоатчилик назорати тизими учун асос яратди. Шу маънода жамиятнинг сиёсий тизими, ҳокимиятнинг барча тармоқлари фаолияти мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотлар талаби нуқтаи назаридан қуйидаги тамойилларга тўлиқ жавоб бериши зарур:

- ҳокимиятнинг барча тармоқлари фаолиятини янада демократлаштириш;
- ижро ҳокимияти ваколатларининг амалга оширилиш жараёнларининг вакиллик ҳокимияти органлари томонидан тўлароқ назорат қилиниши;
- ҳукуматнинг ўз фаолияти ҳақида парламент олдида ҳисобот бериб бориши ва ҳоказо.

Бу кенг қамровли вазифаларнинг пойдеворини сиёсий муносабатлар тизимини замон талабларига мослаш, унинг

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 39-40 бетлар.

асосига эркин инсон фаолиятини қўйиш ташкил этади. Эркин демократик жамиятда шахснинг ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини жўшқин ҳамда фаол амалга ошириши барча ўзгаришлар учун бошланғич нуқта эканини унутмаслигимиз зарур. Бу, аввало, фуқароларнинг ўз манфаатларини барча соҳаларда тўлароқ ифода этишларида намоён бўлади. Эгаллик туйғуси, эркин сайловларда фаол иштирок этиш, ижтимоий ташаббускорлик — буларнинг барчаси инсонларга жамият ва давлат ишларида иштирок этиш имкониятларини яратади. Шу жиҳатдан эркин бўлган инсонлар, бир томондан, ўз манфаатлари, иккинчи томондан, жамият ва давлат манфаатлари ўртасидаги боғлиқликни ҳис этади. Демак, фуқаролар жамият ҳаётидаги ижтимоий барқарорлик ва тартибни сақлаш ишларида ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда қатнашади, қарорлар қабул қилиш жараёнларида иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритади. Шу маънода, фуқаролар, демократик қадриятлар талабларидан келиб чиқиб, давлат органлари фаолиятига нисбатан талаблар қўя олади. Булар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- фуқароларнинг жамият ва давлат ҳаётига оид сиёсий ахборот манбалари ва воситаларига нисбатан талабчан бўлиши;
- ҳукумат фаолиятида ошкоралик;
- адолатли умумий сайловлар;
- соғлом сиёсий кучлар ва конструктив муҳолифатнинг эркин фаолияти;
- жамиятда сиёсий плюрализм, фикрлар хилма-хиллигига нисбатан соғлом муносабат;
- демократик ҳуқуқ ва эркинликларни чуқурлаштириш;
- давлат органлари ва ҳукумат фаолиятининг қонун билан қатъий боғланганлиги;
- фуқароларнинг сиёсий тенг ҳуқуқлилиги.

Ушбу тамойилларни ҳаётга жорий этиш эркин фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини юзага чиқарувчи жамоат ташкилотлари реал кучга айланиши, уларнинг «ҳокимият ҳокимиятни чегаралайди» қонунсига кўра, давлат орган-

ларига ўзига хос акс таъсир кўрсатувчи кучга айланиши, жамият сиёсий ҳаётида ўзига хос ҳокимият мувозанатини вужудга келтиришини таъминлайди.

Ўзбекистонда сиёсий партияларнинг эркин фаолияти, турли ассоциациялар, фуқаролар жамиятлари, иттифоклари ўртасидаги алоқаларнинг кучайиши, умуман соғлом сиёсий кучларнинг фаоллашуви - булар фуқаролик жамияти шакллана бошлаганини кўрсатувчи жараёнлардир.

Албатта, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг халқчил тарзда, фуқаролар фаоллиги асосида ўрнатилиши катта аҳамиятга эга. Аввало, ҳокимиятнинг тузилмаси жамоатчилик томонидан етарли даражада назорат қилинмоғи зарур. Унга таъсир ўтказишнинг реал механизмини яратиш жамият сиёсий тизимини модернизациялашга хизмат қилади. Жамиятда жамоат ташкилотлари қанчалик фаоллашса, «ҳокимият — жамоатчилик — халқ» тизими шунчалик мустаҳкамланади, яъни ҳокимият халқдан ажралиб қолмайди. Ўзини-ўзи бошқариш тизими тобора тақомиллашади.

Жамоат ташкилотларининг жамият сиёсий тизимидаги ўрни уларнинг давлат ва жамият ҳаётидаги демократик таъминотлар ва меъёрларни қарор топтиришдаги, сиёсий ҳаётни эркинлаштиришдаги аҳамиятини белгилаб беради. Шу маънода мамлакатимизда фаолият юритаётган жамоат ташкилотлари фаолияти демократик жараённинг кечиши нуқтаи назаридан қуйидаги талабларга риоя этиши талаб этилади:

- ўз фаолиятининг ошкоралигини таъминлаш;
- ўз қарорларининг одамларга тушунарли бўлишини, уларнинг манфаатларига мос келишини таъминлаш;
- Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларига изчил риоя этиш;
- сиёсий фаолият юритишда халқимиз маънавияти меъёрларини ҳурмат қилиш;
- демократик меъёрларга риоя этиш;
- шахс ва фуқаро ҳуқуқ-эркинликларининг камситилиши ҳамда чекланиш ҳолатларига қарши изчил курашиш;

- эркин фаолият юритиш, бошқа жамоат ташкилотлари билан фақат ўз дастурлари орқали рақобатда бўлиш, бирор- бир жамоат ташкилотининг яқка ҳукмронлигига йўл қўймаслик.

Жамоат ташкилотлари жамғармаларининг шаклланишини назорат қилиш, улар фаолиятини молиялаштиришнинг қоидаларига тўғри риоя этиш ҳам ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашда муҳим ўрин тутати.

Жамоат ташкилотларининг мавқеи ва фаолиятини жиддий тарзда такомиллаштириш турли бўғиндаги ҳокимият вакиллари, шунингдек, прокуратура, божхона, давлат ва хусусий банклар, солиқ инспекцияси ходимларининг инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги фаолиятини назорат қилишни ҳам кўзда тутати. Бу соҳадаги аҳволга баҳо бермаслик уларга нисбатан ижобий муносабатни эмас, балки уларнинг фаолиятдан беҳабарликни аяглайди. Айнан шу каби ташкилот ходимлари фаолиятини эркинлаштириш, уларнинг ишида ошкоралик, оммавийлик ва жамоатчилик билан муносабатларда қонунийлик тамойилларини кучайтириш зарур. Бу соҳадаги жонли ва жўшқин фаолият фуқаролар ўртасидаги ўзаро ҳаракатлар жараёнининг маълум даражасини кафолатлаш, ижтимоий муносабатларни мўътадиллиги ва барқарорлигини таъмин этишга хизмат қилади. Бошқача айтганда, ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий меъёрлар асосида тартибга солинади.

Жамоат ташкилотларининг ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан назорати аниқ механизмларга таяниши лозим. Бу механизмнинг асосини учта муҳим тамойил - *қонунийлик, танқид муҳити ва ошкоралик* ташкил этади.

Қонунийлик — барча ислохотлар учун таянч қоидадир. Давлат томонидан ўрнатилган меъёрлар тизими, яъни қонунлар унинг эркини ифода этгани учун мажбурийлик хусусиятига эга. Ҳар бир индивид жамият учун зарур моддий неъмат ишлаб чиқариши ёки хизмат кўрсатиши учун маълум куч, саъй-ҳаракат ва интилишлар сарфлар экан, у ўз манфаатларини бошқа индивидларнинг худди шундай

интилишлари асосида қондириш ҳуқуқига эга бўлади. Одамларга ҳуқуқлар қанча кўп берилса, уларнинг масъулияти шунча ошади. Шунинг учун инсонларда фаолликни, ҳуқуқий маданиятни уйғотиш учун уларнинг ҳуқуқсизлигига барҳам бермоқ керак. Шу маънода жамиятда қонун обрўсини, унинг ҳуқуқ доирасидаги ҳукмронлик механизмларини ҳар томонлама мустаҳкамлаш ҳозирги давр талаби бўлиб қолмоқда.

Ҳуқуқ тартиботи ҳамма учун мажбурий хусусиятга эга эканлигини таъкидладик. Аммо, шуни ҳам айтиб ўтиш ўринлики, адолатсиз ҳуқуқ катта жабҳада зулмга йўл очиб беради, чунки адолатсиз қонунларни ҳаётга мажбуран татбиқ этиш авторитаризмни келтириб чиқаради.

Демак, қонуннинг кучи адолатлилигида намоён бўлади. Давлатнинг кучи эса қонунда мужассам. Шундай экан, «Куч — адолатда» қонидаси давлатчилик қарор топган жойда қонунчилик ҳам қарор топади, деган фикрга ижтимоий мазмун бағишлайди. Фуқароларнинг мавжуд сиёсий институтларга ишончи «адолат-қонун-давлат» йўналишида мустаҳкамланади. Аммо, ўз вақтида қабул қилинган қонунларнинг ҳаётга жорий этилиши осон кечмайди. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, **«аксарият кишиларимизнинг қонуннинг ягона устувор куч эканини тан олиши ҳам, қонун олдида барчанинг тенг ва баробар эканига кўникиши ҳам ниҳоятда қийин кечмоқда»¹.**

Айниқса, бозор муносабатлари шароитида кучли ижтимоий сиёсат юритиш соҳасида фаолият кўрсатаётган давлат органлари томонидан содир қилинадиган қонунсизликлар одамларда норозилик уйғотиши табиий.

Социал инфраструктура тизими, хусусан, маиший-коммунал хўжалик, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, маориф ва таълим, маданият, маиший хизмат, савдо, йўловчи транспорти, алоқа, табиатни муҳофаза этиш муассасалари фаолиятида инсон манфаатлари устувор

¹ Каримов И.А. Адолатли жамият сари. Т.: Ўзбекистон, 1998, 125-б.

бўлмоғи зарур. Бу соҳалар фаолиятдан одамларнинг қониқиб қилиши ҳаёт фаолиятининг аниқ мезонлари, яъни меҳнат, маиший соҳа, бўш вақтни оқилона ташкил этиш, соғлиқни сақлаш ҳолати билан белгиланади. Одамларнинг маданий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи неъматлар ва хизматларга (таълим, ахборотлар тизими, санъат ва ҳ.к.) эга бўлиш имкониятларининг мавжудлиги ижтимоий хотиржамлик туйғуларини шакллантиришга ижобий таъсир кўрсатади. Шунингдек, фуқаролар учун ўз ҳаёт даражаси ва сифатини таъминлаш, хавфсизлик, инсон ҳуқуқларининг амалда таъминланиши масаласи ҳам назардан четда қолмаслиги керак.

Одамларнинг касб танлаш, яшаш жойини ўзгартириш, хизмат поғоналари бўйича кўтарилиш, ўз тақдирини ўзи белгилашда тенг имкониятларга эга бўлишига қараб ҳам жамият ишларида фаолроқ бўлишга ва бунинг натижаси ўлароқ жамоат ташкилотлари орқали ҳокимият тузилмалари устидан жамоатчилик назоратини таъминлаш ишларида иштирок этишга интилишларини ҳам ҳисобга олмоқ зарур. Албатта, бозор муносабатлари шароитида барча учун тенг имкониятларни таъминлаш осон кечмайди. Давлат идораси хизматчиси, жамоа хўжалиги ишчиси, олий ўқув юрти талабаси ёки пенсионер ўз ҳаётининг муайян жабҳасидаги ижобий силжишларни салмоқли ўзгаришларга, айтайлик, мукофотларни тақсимлаш, раҳбарият услубларида ёки жамоат ташкилоти фаолиятида ҳаққонийлик қоидаларининг амал қилишига қараб баҳолайди.

Социал инфраструктура фаолияти инсоннинг яшаш муҳитининг қулайлигини таъминлашга хизмат қилиб, унинг ҳаётига кучли таъсир этишини биз теран англаб етмоқдамиз. Президентимиз ташаббуси билан мамлакатимизда 1997 йил — «Инсон манфаатлари йили», 1998 йил — «Оила йили», 1999 йил — «Аёллар йили», 2000 йил — «Соғлом авлод йили», 2001 йил — «Оналар ва болалар йили», 2002 йил — «Қарияларни кадрлаш йили», 2003 йил — «Обод маҳалла йили», 2004 йил - «Меҳр ва мурувват йили», 2005 йил эса —

“Сихат-саломатлик” йили деб эълон қилинди ва бу борада махсус давлат дастурлари ишлаб чиқилиб, ҳаётта татбиқ этиб келинмоқда. Бу дастурлар ижтимоий фаровонлик ва қонунчиликни мустаҳкамлашга салмоқли ҳисса қўшишига шубҳа йўқ.

Танқид муҳити бугунги ўзгаришларда катта аҳамият касб этмоқда. Қонунийлик муҳити бевосита ана шу танқид муҳитининг давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олиши билан мустаҳкам боғлиқ.

Бизга жамиятимизнинг тараққиёти мазмуни ва эҳтиёжларини теран англаган инсонлар зарур. Илғор инсонларнинг фидокорлиги, шахсий ва жамият манфаатларининг уйғунлашуви туфайли фуқароларнинг фаоллиги буюк яратувчилик салоҳияти касб этади. Албатта, бундай яратувчан шахс оддий ижрочи бўлмайди. Чунки у аниқ мақсад ва режаларга эга бўлиши, қонунларга итоат этиши билан бирга эркин фикрловчи шахс. Эскича фикрлаш ва ишлаш кайфиятидан қутулган, янгича бунёдкорлик ҳисси билан яшаётган кўплаб фуқаролар саъй-ҳаракатлари туфайли миллий истиқлол ғояси амалда таъминланади. Бунда жамиятда ҳаққоний танқид муҳитининг ҳукм суриши муҳим аҳамият касб этади.

Истиқлол йилларида юртимизда оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш бўйича ҳам салмоқли ишлар қилинди. Лекин муаммолар ҳам оз эмас. Мустақил нашрлар сони ҳали етарли эмас. Танқидий фикрлар йиғинларда кам айтилади. Жойларда очиқ ва эркин фикрловчиларнинг “оғзини ёпишга” уринувчи раҳбар шахслар ҳам учраб туради. Аслида, ошкоралик — камчиликларни ўзимиз аниқлайлик, уларга ҳолисона баҳо берайлик ва бартараф этайлик дегани. Бу эса очиқ мулоқот, баҳс-мунозара орқали рўёбга чиқади. Лекин, шуни тан олиш зарурки, конструктив баҳслар шунчаки баҳс учунгина эмас, умумманфаатга хизмат қиладиган қарорлар, ҳулосалар ишлаб чиқиш учун зарур. Умумий қарорлар қабул қилингач эса, ортиқча баҳсларга берилмай, уларни бажариш учун жипслашиш зарур.

Одамларга ҳар доим қонунсизлик, адолатсизлик оқибатларини англатиб туриш зарур. Бу вазифани бажаришда ОАВнинг жамиятга ҳаққоний маълумотларни етказиб бериши — демократия талабларидан бири. Бир пайтлар АҚШ Президенти Авраам Линкольн «Одамларга фактларни билиш имкониятини беринг, натижада, бутун мамлакатда осойишталик ҳукм суради», — деган экан. Шу маънода ОАВ ҳозирги замон демократиясининг қуролига айланди. Зеро, халқ ОАВ орқалигина ҳукумат ишларидан хабардор бўлиб туради.

Ижтимоий-руҳий тарздаги ортиқча шов-шувлар ва миш-мишлар шароити адолатни амалга оширишни мушкуллаштиради. Тўлақонли жамоатчилик фикри ошқораликни, хабардорликни талаб этади. Немис шоири ва мутафаккири Ф. Шиллер «Қўпчиликнинг овози ҳали адолат ўлчови дегани эмас», деган эди. Аммо, жамоатчилик фикри кўпчилик фикридан фарқ қилади, у деярли барчанинг фикр билдиришига имконият беради.

Ўзбекистонда ўтказилаётган социологик тадқиқотларда респондентлар иш ҳақини вақтида олмаслик, даромадлар манбаи, иш жойлари, ҳаёт даражаси, нафақа ва тўловлар, солиқ масалаларига эътибор қаратмоқда. Ҳозирги ислохотлар даврида жамоатчилик фикри аҳамиятининг ошиб бориши кишиларнинг ислохотлар янада кўпроқ адолатга эришишга ёрдам беришига ишонишлари билан боғлиқ.

Аслида, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизмида жамоатчилик фикри мавжуд сиёсий институтларга таъсир кўрсатиш омили сифатида ўрин эгаллайди. Гап ундан оқилона фойдалана олишда. Шундагина жамоатчиликнинг ҳокимият механизмига кириб бориши, қарорлар қабул қилиш ва уларни амалга оширишдаги иштироки тўғрисида сўз юритиш мумкин. Қолаверса, вазиятни ҳолис баҳолаш, ислохотларга кенг оммани жалб қилиш ҳам жамоатчиликнинг фикрисиз юз бермайди. Давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг ҳамма босқичларида — режалаштириш, ижтимоий-сиёсий жараёнларни прогнозлаштириш, моделлаш-

тириш ва бошқаришда жамоатчилик фикри сезиларли таъсирга эга.

Юз минглаб одамлар телевизор кўради, радио тинглайди, газета-журналлар ўқийди ва шу тариқа, маълум ғояларни ўзлаштиради. Шу маънода, Президент Ислон Каримов таъкидлаганидек, ОАВ жамиятта соғломлаштирувчи таъсир кўрсатиши керак. Кейинги вақтда демократик ҳуқуқий давлат қуриш шароитида жамоатчилик фикрини илмий асосда тизимли ва ҳар томонлама ўрганиш, таҳлил этиш эҳтиёжи тобора ортиб бормоқда.

Ошкоралик жамоатчилик назоратини ўрнатиш учун муҳим иқлим яратишини алоҳида таъкидлаш зарур.

Жамоатчилик фикрида қонунчилик ва танқид тамойилларининг тўғри талқин этилиши демократик кадриятларни қарор топтиришда муҳим аҳамиятга эга. Бу эса бошқарув тизимини демократик тамойиллар ва қонунчилик асосида такомиллаштириш, қонунчилик ва меъёрий механизмларни мунтазам жорий этиш, суд ҳокимиятини мустаҳкамлаш асосида қонунга ишонч ҳисси, унга ҳурмат туйғуси ошиб боради.

Ҳозирги даврда инсон эркинлиги, ҳаётдан завқ олиши, ўзи ва ўзгалардан, жамиятдан рози бўлиб яшаши фақатгина моддиятга эмас, балки кенг маънода ижтимоий муҳитга, шахс тақомилига хизмат этадиган, унинг салоҳияти, имконияти ва қобилиятларини рўёбга чиқарадиган омилларнинг таъминлангани билан ҳам боғлиқ. Бундай омиллар мавжуд бўлган жамиятни адолатли деб баҳолаш мумкин.

Бу жараён, ўз навбатида, *жамоатчилик фикрини* ҳокимият тузилмалари устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишнинг муҳим воситасига айлантиради. Жамият ҳаётининг турли соҳаларида жамоатчилик фикри билан ҳисоблашиш, оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш, ошкоралик ва қонунчилик муҳитини барқарор қилиш - буларнинг барчаси жамоатчилик назоратини ўрнатишга хизмат қилади.

Ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўзаро чамбарчас муносабатлардан ташкил топади. Иқтисодий ислохотлар муваффақияти кўп жиҳатдан сиёсий барқарорликни талаб этади. Сиёсий барқарорлик, ўз навбатида, мустаҳкам қонунчиликка асосланади. Қонунчилик эса маънавий қадрият ва меъёрлар ёрдамида мустаҳкамланади. Жамият ҳаётида ушбу мураккаб боғлиқликларни таъминлашда мустаҳкам асос бўлиб хизмат қилувчи жамоат назорати қоидаларисиз барқарор ижтимоий-сиёсий ривожланишни таъминлаш мушкул. Бошқача айтганда, жамоатчилик назоратига таяниб яшайдиган жамиятгина барқарор ривожланиш йўлига эга бўлиши мумкин.

Юқорида келтирилган мулоҳазалар асосида ҳокимият тузилмалари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатишнинг айрим йўналишларга доир тавсияларни айтиб ўтиш мумкин.

Аввало, жамиятнинг демократлашуви жараёнларида жамоат назоратини қарор топтириш муаммолари бўйича илмий асосланган яхлит концепция ва уни амалга ошириш дастурини ишлаб чиқиш фурсати етди. Жамоат назорати муаммоларига оид марказлаштирилган ва ҳудудий маълумотлар банкларини ташкил этиш, тезкор тарзда махсус статистик тўпламлар чоп этиш амалиётини йўлга қўйиш ҳам давр талабидир.

Иккинчидан, Ўзбекистонда фаолият юритаётган сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг дастур ва низомларида жамият ҳаётида жамоатчилик назоратини ҳаётта реал жорий қилиш механизмларини назарий ишлаб чиқишда илмий ташкилотлар, мутахассисларнинг ҳар томонлама ҳамкорлиги ва ёрдами таъминлаш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий ҳимоялаш жараёнида ижтимоий адолат қоидаларига изчил риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш зарур.

Тўртинчидан, қонунчиликни мустаҳкамлаш, реал ҳаётда учраб турадиган ижтимоий адолатсизликнинг турли кўри-

нишларини фоиш қилиш, фуқаролар ўртасида қонунга ҳурмат, тартиб-интизомга риоя этиш кўникмаларини муттасил шакллантириш бўйича ОАВнинг мустақиллиги ва масъулиятини ошириш талаб этилади.

Бешинчидан, жамият ҳаётида ошкоралик, ўз-ўзини танқид муҳитини тўлиқ яратиш демократия ва ижтимоий адолатни қарор топтириш мақсадларига мос келади. Ҳаққоний ва конструктив танқид ҳеч бир соҳа, шахс ва ташкилотни, шу жумладан, вазирликлар, вазирлар, ҳокимият ва ҳокимлар, қонунни муҳофаза этувчи идоралар, божхона хизмати, милиция ходимлари, миллий хавфсизлик хизмати, қуролли кучлар, ҳуллас, ҳеч кимни ва ҳеч бир ташкилотни истисно қилмаслиги керак.

Олтинчидан, жамоатчилик фикрини ўрганувчи мустақил нодавлат марказлар, жумладан, «Ижтимоий фикр» ва бошқа марказларнинг давлат органлари, мансабдор шахслар томонидан қонунсизлик, эркин фикрни бўғиш, танқид қилган шахсни таъқиб қилиш, бегуноҳларни адолатсиз жазолаш, ноҳақ ишдан бўшатиш, ижтимоий ёрдам соҳасидаги кўзбўямачилик ҳолатларини махсус тадқиқ этиш, уларнинг натижаларини кенг аҳоли оммасига етказиш, ушбу ҳолатларни бартараф этиш бўйича тегишли ташкилотларга асосланган, амалий таклифлар бериб бориши долзарб масала ҳисобланади.

Еттинчидан, аҳолининг шикоятлари бўйича фаолият юритадиган давлат идоралари масъулиятини ошириш билан бирга, жамоат ташкилотлари, ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партияларнинг самарали фаолият олиб бориш имкониятини кенгайтириш зарур.

Саккизинчидан, меҳнат жамоалари ўртасида ижтимоий муаммолар, хусусан, қонунчилик, ошкоралик, соғлом муҳитни шакллантириш бўйича рағбатлантириш амалиётини жорий этиш, бу борада яхши кўрсаткичларга эришаётган жамоалар, кичик корхоналар, хусусий фирмалар фаолиятини ОАВда кенг ёритишни йўлга қўйиш даркор.

Хуллас, давлат ва ҳокимият тузилмалари устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш давлат ва жамият ҳаётини демократлаштириш, мамлакатни модернизация қилиш стратегик йўналишларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этади. Зеро, у бевосита фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш жараёнларини жадаллаштиришга хизмат қиладиган омиллардан биридир.

Иккинчи бўлим
**СУД-ҲУҚУҚ ТИЗИМИНИ ИСЛОҲ
ҚИЛИШ ВА ЯНАДА
ЛИБЕРАЛЛАШТИРИШНИНГ
УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ**

1
боб

**ЎЗБЕКИСТОНДА СУД-ҲУҚУҚ
ТИЗИМИ ҚУРИЛИШНИНГ ЯНГИ
КОНЦЕПЦИЯСИ**

**1.1. Судларнинг жиноий, фуқаролик ва
хўжалик ишлари бўйича ихтисослашуви**

Бугунги кунда инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқлари энг олий қадрият сифатида эътироф этилиб, Конституциямизда мустаҳкамлаб қўйилган. Ижтимоий қадриятларнинг Конституциявий принцип даражасига кўтарилиши фуқаролик жамиятини барпо этишнинг шартларидан биридир. Инсон омилига бўлган бундай муносабат қонунларни янада такомиллаштириш ва либераллаштиришни тақозо этмоқда.

Ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципининг Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилиши мустақилликнинг энг муҳим ютуқларидан бири бўлди.

Суд ҳокимиятининг ташкил этилиши ва амал қилиши асосларини белгиловчи бир қатор қонунларнинг қабул қилиниши сўзсиз жамиятни демократлаштириш борасидаги жиддий ютуқлар сирасига киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми «суд ҳокимияти» тушунчасига таъриф бериб, «Суд ҳокимияти — бу судларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари устуворлиги принципига сўзсиз риоя қилиш асо-

сида жиноий, фуқаролик, хўжалик ишларини ва маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни кўриш бўйича ваколатлидир»¹ деб таъкидлади.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган фаолиятни амалга оширадиган суд ҳокимиятининг шакллантирилиши, давлатда ижтимоий барқарорлик ва қонунчиликнинг таъминланиши, «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги, «Судлар тўғрисида»ги Қонунларнинг қабул қилиниши суд ислохотининг илк босқичи мазмунини ташкил этади.

Суд-ҳуқуқ ислохотининг навбатдаги босқичи вазифалари Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида сўзлаган нутқида аниқ белгилаб берилди: «Суд ислохотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш — ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг яна бир муҳим йўналишидир. Ижтимоий турмушимизнинг демократик институти тариқасида суднинг аҳамияти жиддий оширилиши зарур.

Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш судларнинг ва ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятида асосий мазмунга айланиши керак. Суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатдан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим»².

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгаши демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш, фуқароларда суд уларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари ҳимоясида турган орган эканлиги ҳақидаги тасаввурни шаклланди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленуми қарорларининг тўплами. 1991-1997. Т.: Шарқ, 1997, 5-6-бетлар.

² Каримов И. А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкуриси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида. Т.: ИИБ Академияси, 1999, 381-382-бетлар.

тириш, суд юрисдикцияси қамровини кенгайтириш, қонунчилик ва ижтимоий адолатни таъминлашда суднинг ролини ошириш мақсадида ишлаб чиқилган “�збекистон Республикаси суд ислохотини янада ривожлантириш” дастурини тасдиқлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 14 августдаги фармонига биноан судлар ихтисослашуви тамойилининг жорий этилиши, яъни умумий юрисдикция судларининг фуқаролик ва жиноят ишларини алоҳида-алоҳида кўриб чиқадиган судларга ажратилиши суд тизимини ислох қилишда жиддий қадам бўлди. Бу фармонга биноан умумий юрисдикция судлари негизида қуйидагилар ташкил этилди: Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суд, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар, Тошкент шаҳар ва туманлараро судлар; Қорақалпоғистон Республикаси жиноят ишлари бўйича Олий суди, вилоятлар, жиноят ишлари бўйича Тошкент шаҳар ва туман (шаҳар) судлари.

Президентимиз томонидан қабул қилинган ушбу фармон катта амалий аҳамият касб этади. Сабаби, у суддаги ишларнинг адолатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини таъминлаш, фуқароларнинг қонун билан кўриқланадиган ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтиради.

Бу чора-тадбирлар фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоясини кафолатланишига, судларда ишларнинг сифатли ва ўз вақтида кўриб чиқилишини таъминлаш учун замин яратди.

Жаҳоннинг айрим ривожланган мамлакатларида, жумладан, АҚШ, Англия, Франция, Италия, Германия давлатларида узок йиллар давомида одил судловнинг ихтисослашган судлар томонидан амалга оширилиши тамойили ўз самарасини кўрсатмоқда. Бу давлатларнинг айримларида судларнинг ихтисослашуви шу даражада йўлга қўйилганки, ҳатто оила, меҳнат, уй-жойга оид ишларни кўрадиган судлар ҳам мавжуд. Фикримизга аниқ далил сифатида Германия суд тизимидаги ихтисослаштирилган судлар тўғрисида

айрим маълумотларни келтириш мумкин. Жумладан, Германия суд тизимида меҳнат низоларини ҳал этиш ихтисослаштирилган судлар зиммасига юклатилган. Бундай махсус судлар уч инстанциядан иборат тизимда ташкил этилган бўлиб, улар нафақат якка ҳолдаги меҳнат низоларини, балки жамоа ўртасидаги меҳнат низоларини ҳам кўриб чиқади-лар.

2001 йил 1 январдан бошлаб Ўзбекистон Республикасида фуқаролик ишлари ва жиноят ишлари бўйича судлар ҳар бири алоҳида тартибда ўз фаолиятини амалга ошира бошлади.

Республикада судларнинг ихтисослаштирилиши судлар томонидан илгари йўл қўйиб келинган хатолар, фуқаролар ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилишининг объектив сабабларини бартараф қилди.

Суд-ҳуқуқ ислохотларини амалга ошириш пировардида жиноят-процессуал ва фуқаролик процессуал кодексларига ўзгартиришлар киритилиши судлар ихтисослашувининг мантиқий давоми бўлди. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, жиноят процесси иштирокчиларининг ҳуқуқларини таъминланишига, суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқини амалга оширишга доир қонуний механизмнинг кучайтирилишига, шунингдек, суд жараёнида томонларнинг тортишуви принципи таъминланишига зарур шарт-шароитлар яратди.

Бугунги кунда жиноят ва фуқаролик ишлари бўйича судлов ишларини юритиш муддатларининг давомийлигини аниқ белгилаш муаммосига тўқнаш келмаган давлат кам топилади. Ўзбекистон Республикасида судларни ихтисослаштириш, судлар ва судьялар сонини кўпайтириш борасида ўтказилаётган чора-тадбирлар айнан ана шу муаммонинг ҳал этилишига қаратилгандир.

Суд тизимини ислох қилишнинг якуний мақсадларидан бири — ҳокимиятнинг тўлақонли тармоғи сифатида суд мустақиллигини таъминлаш, одил судловнинг сифати ва тезкорлигини ошириш, суд чиқарган қарорларнинг адолатли бўлишини, суд ишидаги сансалорликка барҳам беришни таъминлашдан иборатдир.

Одил судловнинг самарали бўлиши қонунларнинг устуворлигини тан олинишига, суд томонидан қонуний асосланган адолатли ҳукм, ажрим ва қарор чиқарилишига кўмаклашади.

Президентимиз томонидан қабул қилинган ушбу Фармон суд тизимини ислоҳ қилишнинг дебочаси бўлди. Бизнингча, судларни ихтисослаштиришни янада чуқурлаштириш учун бир қанча ишларни амалга ошириш лозим. Бу ишлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- биринчидан, фуқаролик ишларига ихтисослашган судларнинг моддий-техникавий таъминотини ҳамда ишларни кўриш учун шарт-шароитларини янада яхшилаш;

- иккинчидан, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро судлар ўрнига ҳар бир туманда фуқаролик ишлари бўйича судларни ташкил қилиш;

- учинчидан, аҳоли ва судларда кўриладиган ишлар сонининг ортиб бораётганлигини ҳисобга олиб, судьялар сонини купайтириш;

- тўртинчидан, низоларнинг турларига қараб судьяларни ихтисослаштириш;

Шу асосда суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларни давом эттирсак, бизнингча, суд тизимини ихтисослаштириш учун янада кенг йўл очилган бўлар эди.

1.2. Суд ишларини юритишда апелляция ва кассация институтлари

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг дастлабки босқичларидаёқ суд тизимини шакллантириш ва судда иш юритишнинг демократик замонавий тизимини жорий этиш бўйича суд-ҳуқуқ ислохотлари суд ҳокимиятини давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи сифатида шакллантиришга ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини конституциявий тамойилларга асосан амалга оширилишига йўналтирилади.

Суд-ҳуқуқ тизимидаги ислоҳотларини чуқурлаштириш учун Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақириқ биринчи сессиясида белгилаб берган қуйидаги вазифаларнинг бажарилишини таъминлаш зарур:

- биринчидан, мавжуд қонунларни такомиллаштириш ҳамда янги қабул қилинадиган қонун ва меъёрий ҳужжатларни аниқлаб олиш;

- иккинчидан, қабул қилинган қонун ва меъёрий ҳужжатларнинг сўзсиз бажарилишини, яъни ижросини таъминлаш;

- учинчидан, суд жараёнида айблов ва ҳимоянинг амалдаги тенглигини таъминлаш;

- тўртинчидан, аҳолининг, айниқса, ёшлар ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтиришга қаратилган чора-тадбирларни кўриш.

Суд-ҳуқуқ соҳасининг асосий йўналишлари бўйича олиб борилаётган ислоҳотларни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 2 июндаги Фармоиши билан тасдиқланган дастур муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу дастурга мувофиқ 2000 йил 14 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақириқ тўртинчи сессиясида Ўзбекистон Республикасининг Жиноят процессуал, Хўжалик процессуал ва Фуқаролик процессуал кодексларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида қонун қабул қилинди.

Унга кўра, жиноят судлов ишларини юритишга биринчи маротаба апелляция тартибида иш юритиш институти, яъни суднинг қонуний кучга кирмаган ҳукм, ажрим ва қарорларини текширишнинг асосий мезони белгилаб олинди.

Апелляция тартибида иш юритиш юқори инстанция суди учун тўғридан-тўғри тўпланган далиллар ва қабул қилинган қарорларнинг моҳиятига эътибор беришга, фуқароларнинг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини кафолатлашга имкон беради. Бундан ташқари, апелляция ва янгича мазмундаги кассация институти шакллантирилганлиги судга фуқаролар-

нинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ҳамда суд томонидан йўл қўйилган хато ва камчиликларни ўз вақтида бартараф қилишга имкон беради. Апелляция институти жиноят процессуал кодексида юқори инстанция судлари томонидан чиқарилган ҳукм, ажрим ва қарорларнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текширишнинг ўзига хос механизми яратилишига олиб келади. Бу механизм қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Биринчи инстанция судининг чиқарган қонуний кучга кирмаган ҳукми, ажрими ва қарорлари устидан апелляция инстанция судига апелляция тартибида шикоят қилиш ва протест келтириш;

2. Биринчи инстанция суди томонидан чиқарилган, қонуний кучга кирган ҳукм, ажрим ва қарорлар устидан кассация инстанцияси судига кассация тартибида шикоят ва протест келтириш;

3. Қонуний кучга кирган ҳукм, ажрим ва қарорларни назорат тартибида кўриб чиқиш;

4. Янги очилган ҳолатлар муносабати билан иш юришни қайтадан бошлаш.

Президент Ислон Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисида сўзлаган нутқида қонунчиликка биноан суд ишларини апелляция ва кассация тарзида кўриб чиқиш институтларининг муҳимлиги таъкидланди¹. Жиноят процессуал қонунчилигида ҳукм, ажрим ва қарорлар қонуний кучга киргандан кейин ҳам, эркин тарзда бир йил давомида кассация тартибида судга шикоят қилиш имконияти берилганлиги муҳим ўзгаришдир.

Апелляция ёки кассация тартибида иш қўзғатиш учун сабаб ва асослар бўлиши лозим. Чунки, жиноят иши юзасидан чиқарилган ҳукмдан норозилик аризаси билан судга шикоят қилган процесс иштирокчилари иш натижасидан манфаатдор бўлишлари лозим. Айблов позициясида туриб

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

судланувчига жазонинг енгил тури белгиланганлигидан норози бўлган тарафга жабрланувчи, унинг вакили, қонуний вакили, фуқаровий даъвогар, прокурор киради. Белгиланган жазодан норози бўлган тараф, маҳкум, унинг ҳимоячиси, қонуний вакили фуқаровий жавобгар ҳисобланади.

Апелляция ёки кассация инстанцияси судига протест ёки шикоят билан мурожаат қилиш пировардида бузилган ҳуқуқларни тиклаш, суриштирув ва тергов органлари ҳамда биринчи инстанция суди фаолиятидаги камчиликлар барта- раф этилади.

Ҳукм, ажрим ва қарорларни бекор қилиш ёки ўзгарти- риш учун асослар ЖПК нинг 484-моддасида белгиланган.

Апелляция, кассация ва назорат тартибида ҳукми ўзгар- тириш ёки бекор қилиш учун қуйидагилар асос бўлади:

1. Суд терговининг тўлиқ эмаслиги ёки бир ёқлама олиб борилгани;
2. Ҳукмда баён қилинган суд ҳулосалари ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мувофиқ эмаслиги;
3. Жиноят-процессуал кодекси нормаларининг жиддий бузилгани;
4. Жиноят кодекси нормаларининг нотўғри қўлланилгани;
5. Жазонинг адолатсизлиги.

Қонун билан белгиланган шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар рўйхатини қисқартириш ёки кенгайтиришга йўл қўйилмайди. Рўйхатда қайд қилинган иштирокчилар апел- ляция ва кассация тартибида шикоят беришга ҳақли, проку- рор эса, суд жараёнида қатнашган, қатнашмаганидан қатъи назар, протест келтиришга мажбур. Шу билан бирга, жиноят процессуал қонунчилигида жиноят жараёни иштирокчила- рининг суд қарорлари устидан шикоят ва протест билдириш- да қандай ҳуқуқларга эга эканликлари белгилаб қўйилган. ЖПК нинг 497²-моддасида қайд этилган шахслар суднинг қонуний кучга кирмаган ҳукми устидан процесснинг бошқа иштирокчилари шикоят билан мурожаат қилган-қилмаган- ликларидан қатъи назар, ўзлари мустақил тарада апелляция шикояти билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Судланувчи

қонунга биноан фақатгина ҳукмнинг унга тегишли бўлган қисми устидан шикоят қилишга ҳақлидир. Юқори инстанция суди эса, барча судланувчиларга нисбатан ишни назорат тартибида кўриб чиқиши керак.

Ҳимоячи шикоят қилиш ҳуқуқининг мустақил субъекти ҳисобланади. У ўз ташаббуси билан апелляция ёки кассация шикояти киритиш ҳуқуқига эга. Прокурор апелляция ва кассация тартибида барча ноқонуний, асосланмаган ва адолатсиз ҳукмлар устидан кимнинг манфаати чекланганидан қатъи назар, протест киритишга бурчлидир.

Судланувчи, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгарлардан (агар улар иш бўйича бир нечта бўлса) ҳар бири мустақил равишда шикоят қилиш ҳуқуқига эга. ЖПК 497²-моддасида фақатгина фуқаровий даъвогар ва фуқаровий жавобгар, уларнинг вакиллари ҳамда оқланган шахснинг шикояти билан мурожаат қилиш чегараси белгиланган. Қолган барча субъектлар учун шикоят беришда ҳеч қандай чекловлар белгиланмаган. Улар ҳукмнинг хоҳлаган қисми устидан хоҳлаган асослари бўйича шикоят қилишлари мумкин.

Процесс иштирокчиларининг ҳукм, ажрим ва қарорлар устидан шикоят қилишлари апелляция ва кассация инстанция судларининг ушбу шикоят ва протестни кўриб чиқиш мажбуриятини келтириб чиқаради. Суд бу мажбуриятларни бажаришдан бош тортишга ҳақли эмас. Суд шикоят ва протестни қаноатлантириши ёки қаноатлантирмаслиги мумкин. Лекин ишни кўрмасдан қолдириши мумкин эмас. Суднинг судланувчини мансабидан четлаштириш тўғрисида чиқарган ажрими устидан (ЖПКнинг 258-моддаси), жиноят ишини қўшимча терговга ёки суд муҳокамасига қайтариш ва ишни тугатиш тўғрисидаги ажрими (ЖПКнинг 404-моддаси), шунингдек, апелляция шикояти ёки протести билан мурожаат қилишда ўтказиб юборилган муддатни тиклашни рад этиш тўғрисидаги суд ажрими устидан хусусий шикоят ёки хусусий протест киритиши мумкин.

Апелляция ва кассация инстанцияси суди шикоят ёки протест тушган кундан бошлаб 15 кундан кечиктирмай ишни кўришни бошлайди. Олий суд эса жиноят ишhini апелляция ёки кассация шикояти, ёки протести келиб тушган кундан бошлаб бир ойдан кечиктирмай кўриб чиқишга киришиши лозим. Қонунчиликда иш ўта мураккаб бўлган тақдирда ва бошқа ҳолатларда бу муддат узайтирилиши мумкинлиги белгиланган. Ушбу жиноят ишhini кўраётган суд раиси белгиланган муддатни кўпи билан 15 кунгача, Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ёки унинг ўринбосари юқорида белгиланган муддатни бир ойгача узайтириш ваколатига эга. Жиноят ишhini кўриш муддатини узайтириш ҳақидаги қарорни юқори инстанция суди процесснинг барча манфаатдор иштирокчиларига маълум қилади. Фақатгина узрли ҳолатлардагина иш кўрилиши бошқа кунга кўчирилишига йўл қўйилади.

Агар ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлиси ҳақида белгиланган тартибда ўз вақтида огоҳлантирилган бўлса, аммо судга ҳеч қандай узрли сабабларсиз келмаса, бу ҳақда судни огоҳлантирмаган бўлса, суд келмаган процесс иштирокчиларисиз ишни кўриш тўғрисида ажрим чиқаради ва бу ҳақда суд мажлиси баённомасига киритади.

Суд жиноят ишhini апелляция ёки кассация тартибида кўриб, қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади:

1. Суднинг ҳукми ёки ажримини (қарорини) ўзгартирмас қолдиради;
2. Суднинг ҳукми ёки ажримини (қарорини) ўзгартиради;
3. Суднинг ҳукми ёки ажримини (қарорни) бекор қилади ва қўшимча терговга ёки янгитдан суд муҳокамасида кўриш учун қайтаради ёхуд ишни тугатади.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, жиноят процессида ҳукм, ажрим ва қарорларнинг қонунийлиги, асосланганлиги ва адолатлилигини текшириш босқичининг кучайтирилиши, яъни апелляция инстанцияси жорий қилиниб, кассация инстанциясига янги мазмун берилишидан мақсад:

1. Жиноят иши натижаларидан манфаатдор бўлган про-

цесс иштирокчиларининг суд инстанцияларига бир йил да-
вомида эркин тарзда шикоят, ариза билан мурожаат қилиб,
қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ижобий ҳал бўлишига
эришиш;

2. Ноқонуний, асосланмаган ва адолатсиз ҳукмларнинг
ижро этилишининг олдини олиш;

3. Ҳукмларнинг қонунийлиги, асослангани ва адолатли-
лигини текшириш босқичини такомиллаштириш орқали суд
назоратини кучайтиришдан иборат;

Бу билан апелляция инстанциясини янада ривожланти-
риш мумкин. Масалан, деярли барча хорижий мамлакат-
ларнинг жиноят процессуал қонунчилигида апелляция ин-
станцияси жиноят ишларини мазмунан кўриб, ҳукм чиқа-
ради. Шу сабабли уларда жиноят ишларини дастлабки тер-
говга қайтариш институти йўқ. Келажакда шу масалани ҳам
атрофлича ўрганиб, жиноят процессуал кодекси такомил-
лаштирилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

1.3. Тергов-суриштирув, ҳибсда сақлаш муддатларининг қисқартирилиши ва ишларни судларда кўриб чиқиш муддатларининг қатъий белгиланиши

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов
2005 йил 28 январда бўлиб ўтган Олий Мажлис Қонунчилик
палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида суд-ҳуқуқ тизи-
ми соҳасидаги ўзгаришлар хусусида тўхталиб: «...суришти-
рув-тергов ва кишиларни ҳибсда сақлаш муддатларини
сезиларли даражада қисқартирилганлиги, ишларни суд-
ларда кўриб чиқишнинг қатъий муддатлари белгилан-
ганлиги»¹ га ижобий баҳо берди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодек-

¹ Ислоҳ Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш
ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. "Халқ сўзи",
2005 йил 29 январь.

сининг 2-моддасида жиноят-процессуал қонун ҳужжатларининг вазифалари жиноятларни тез ва тўла очишдан иборат эканлиги қайд этилган. Ҳар қандай жиноят иши тез очилиши учун қонунда белгиланган муддатларга қатъий риоя қилиниши шарт. Жиноят судлов ишларини юритишда процессуал муддатларга риоя этиш масалалари Жиноят-процессуал кодексининг 39-бобидан ўрин олган бўлиб, қонуннинг кафолати ҳисобланади ва жиноятнинг тергов қилинишини ҳамда суд муҳокамаси вазифаларини ўз вақтида бажарилишини таъминлайди.

Процессуал муддат жиноят-процессуал ҳаракатларни амалга ошириш учун зарур бўлган вақт ҳисобланади. Суриштирув-тергов муддатлари дастлабки тергов ва суд муҳокамасининг сифатини белгилайди.

Суриштирувчи ишни ўз юритувига олгандан сўнг, жиноят-процессуал қонунчилигида қайд этилган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан фойдаланиш имконига эга бўлади. Суриштирув ўн суткадан ошмаслиги лозим. Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 342-моддасида суриштирув жиноят ишини терговчига ўтказиш билан тамомланиши ва суриштирув юритиш муддати ўтишини кутмасдан терговчининг талаби билан ёки жиноят ишини тутатиш, шахсни айбланувчи тариқасида жавобгарликка тортиш, шунингдек, жиноят иши оғир ёки ўта оғир бўлганда, ишни дарҳол терговчига ўтказиш лозимлиги баён қилинган.

Суриштирув юритиш муддатини назорат қилиш суриштирув идораси ёки тергов органининг бошлиғига, терговчи ва прокурор зиммасига юклатилади. Бизнингча, суриштирув муддатини узайтириш ёки уни ўн кундан камайитиришга ҳожат йўқ.

ЖПКнинг 351-моддаси талабларига кўра, дастлабки тергов жиноят иши қўзғатилган кундан бошлаб уч ойдан ошмаган муддатда тамомланиши лозим. Бу муддат терговни тамомлашнинг имкони бўлмаган ҳолларда, Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, вилоят, Тошкент шаҳар прокурори ва унга тенглаштирилган прокурор томонидан беш ойгача узайтири-

лиши мумкин. Кейинчалик дастлабки тергов муддати фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ўринбосари томонидан етти ойгача ва Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан тўққиз ойгача узайтирилиши мумкин. Алоҳида ҳолларда, содир этилган жиноятнинг оғирлигини ҳамда тергов олиб борилаётган ишнинг мураккаблигини инобатга олиб, дастлабки тергов муддати Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан бир йилгача узайтирилиши мумкин (1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган ЖПКгача бу муддат икки йил эди). Бизнингча, юқорида кўрсатилган процессуал муддатларни янада қисқартириш имконияти мавжуд.

ЖПКнинг 226-моддасига кўра, гумон қилинувчини ушлаб туриш муддати 72 соатдан ортиқ давом этиши мумкин эмас. Халқаро ҳуқуқий меъёрларда ҳамда деярли барча хорижий мамлакатларнинг Жиноят процессуал қонунчилигида шахсни ушлаб туриш 48 соат деб белгиланган. Шахс 48 соат мобайнида ё озод қилиниши, ёхуд унга нисбатан эҳтиёт чораси тарзида қамоқда сақлаш қўлланиши шарт. Фақат айрим мураккаб ҳолатларда, агар ушлаб турилган шахсга эҳтиёт чораси сифатида қамоқ чорасини қўллаш учун прокурор тақдим этган материаллар етарли эмас деб ҳисобланса, суд шахсни 72 соатгача ушлаб туришга рухсат беради.

Буюк Британия жиноят процессида одатдаги суриштирув ҳамда дастлабки тергов босқичлари йўқ ва судгача жиноят ишлари юритиш полиция фаолияти билан боғлиқ бўлиб, жиноятни очиш ва уни содир этган шахсни фош этишда, таъбиийки, мажбурлов чоралари қўлланилади¹.

Буюк Британия жиноят процессуал қонунларида «полиция қамоғи» назарда тутилган. Аслида, у шахсни вақтинча — 24 соатгача, жиддий жиноятлар учун — 36 соатгача ушлаб туришдан иборат бўлиб, магистрат судининг рухсати билан бу муддат — 72, узоғи билан — 96 соатгача узайтирилиши мумкин. Келгусида бу шахсни айбланувчи тариқасида қамоқда

¹ Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. -М.: Зерцало-М, 2001, с.238.

сақлаш суднинг қарори билан ҳар сафар 8 кунга узайтирилиши, жами 70 кун, айблов актига биноан эса — 112 кунгача қамоқда сақланиши мумкин¹. Буюк Британия амалиётидан ўрин олган *bail* презумпцияси бўйича айбланувчини қамаш, озодликда қолдириш ижтимоий хавфли эканлигини жинойт таъқиб органи судда исботлаши шарт².

Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодекси 226-моддасининг учинчи қисмида гумон қилинувчига нисбатан ўн кунлик муддатга прокурорнинг рухсати билан эҳтиёт чораси сифатида қамоқ назарда тутилган. Тадқиқотчиларимиз томонидан гумон қилинувчига нисбатан ўн кунлик қамоқ муддатини муқобил тарзда гаров эҳтиёт чораси билан алмаштириш тўғрисидаги таклифлар берилмоқда³. Келтирилган таклиф ҳозирги жиноят қонунларини либераллаштириш сиёсатига тўлиқ мос келади.

Тергов тамомлангач, жиноят ишининг материаллари айбланувчига ва унинг ҳимоячисига танишиб чиқишилари учун қамоқда сақлаб туришнинг сўнгги муддати тугашидан камида бир ой олдин тақдим этилиши лозим (ЖПК 245-моддасининг тўртинчи қисми).

Эҳтиёт чораси сифатидаги қамоқда сақлашнинг Ўзбекистондаги муддатлари РФ, Молдова, Қозоғистон, Қирғизистондаги муддатлар билан бир хил. Украина ва Беларус ЖПКларида қамоқ муддати дастлабки тергов даврида 18 ойгача, судда жиноят ишини ҳал қилиш даврида эса 30 ойгача узайтирилиши мумкин.

Россия Федерациясида барча қамоққа олинган шахсларнинг ҳар тўрттасидан бирига нисбатан процессуал муддатлар бузилиши ҳолатлари кузатилмоқда. Айбланувчиларни суд муҳокамасигача беш йил ва ундан ортиқ муддат

¹ Гуценко К.Ф., Головки Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. -М.: Зерцало-М, 2001, с.238.

² Уголовный процесс Англии // Уголовно-процессуальное право Российской Федерации. -М.: 1998, с.632-635.

³ Тўлаганова Г.З. Жиноят процессида эҳтиёт чораларининг қўлланиши муаммолари: Юридик фанлари номзоди... дисс. автореф. Т.: ТДЮИ, 2004, 22-б.

қамокда сақлаб туриш ҳоллари ҳам учрайди.¹ Россия Федерациясида ҳар йили судгача турли асослар билан (жиноят ишнинг тугатилиши, эҳтиёт чорасининг ўзгартирилиши) тергов ҳибсхоналаридан 125 мингга яқин киши озод қилинмоқда². Масалан, 1999 йил декабрь ойидаги бир ҳафталик текшириш натижасида тергов ҳибсхоналаридан 972 киши озод қилинган³.

Бу жиҳатдан Ўзбекистон Республикасидаги тартиб анча афзалдир. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ҳозир жиноят ишларининг кўпи билан 60 фоизи бир ойда тергов қилинмоқда, дастлабки тергов муддатлари жуда оз ишлар бўйича узайтирилмоқда.

Хукукий давлатда қамокда сақлаш муддатларини узайтиришга, шу йўл билан уни суд орқали тайинланмаган жазога айлантиришга ва айбсизлик презумпциясининг принципларини оёқости қилишга йўл қўйилмайди.⁴

Францияда қамок муддати бир йилдан ошмаслиги лозим. Лекин асослар етарли бўлса, эркинлик ва васийлик судьяси уни яна олти ойга узайтириши мумкин. Фақат фавқулодда ҳолларда бир неча оғир жиноятда—гиёҳванд модда тарқатиш, терроризм, уюшган жиноятларда айбланаётганлар тўрт йилгача қамокда сақланиши мумкин (Франция ЖПКнинг 145²-моддаси).

Германияда айбланувчи ўзини қамокда асоссиз сақланаётгани тўғрисида судга норозилик шикояти бериши, бундай шикоятдан қатъи назар, суд уч ойдан ортиқ қамокда сақланаётгани озод қилиш масаласини ўз ташаббуси билан

¹ қаранг: Доклад о деятельности Уполномоченного по правам человека в РФ О. Миронова // Российская газета. 1999, 10-11 марта; О соблюдении прав человека и гражданина в РФ в 1996 - 1997 годах. Доклад Комиссии по правам человека при Президенте РФ. -М., 1998, с.35; Борисов Т. Арест по филькиной грамоте // Российская газета. 2001, 6 апреля.

² Крашенинников П.В. Тюрьма по-русски в ожидании перемен // Бюллетень Минюста России. 1999, №5, с.19.

³ Тяжела ты, папка прокурора. Беседа и.о. Генерального прокурора РФ В. Устинова с корреспондентом «Российской газеты» Б. Ямшалавым // Российская газета. 2000, 12 янв.

⁴ Стецовский Ю. Конституции вопреки! // Юридический вестник. 1997, №6, с.4.

кўриб чиқиши ва қамоқни бошқа чоралар билан алмаштириши мумкин. Айбланувчини қамоқда сақлаш олти ой муддат билан чекланган ва фақат алоҳида зарур ҳолларда суд томонидан яна узайтирилиши мумкин (Германия ЖПКнинг 121-§). Бир қатор жиддий жиноятларда айбланаётган шахсни қамоққа олиш ва қамоқ муддатини бир йилдан ортиққа узайтириш мумкин (122 ва 122а-§).

Қамоқда сақлаш эҳтиёт чораси шахснинг Конституция ва қонунда мустаҳкамлаб қўйилган дахлсиз ҳуқуқ ва эркинликларини жиддий чеклашдан иборат. Конституциянинг 29-моддасида кўрсатилганидек, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Қонунларимиз, айниқса, 2001 йил 29 августда уларга киритилган янги ҳуқуқий нормалар тергов ва суд амалиётида мажбурлов чораларини фақат энг зарур ҳолларда қўлланишини талаб этади. Чунончи, уларнинг ижобий таъсири остида «катта ижтимоий хавф тугдирмайдиган қонунбузарликка йўл қўйган беш мингга яқин киши озод бўлди ва улар томонидан 11 миллиард сўмдан ортиқ миқдордаги моддий зарар қопланди»¹. Ҳозирда бу амалиётнинг янада кенгайтирилиши кутилмоқда.

Ҳуқуқий давлатда процессуал мажбурлов чоралари фақат қонун асосида суднинг қарори билан ёхуд давлатнинг бошқа органлари чиқарган ва судга шикоят қилинишига йўл қўйилган қарор билан қўлланиши мумкин. Президентимиз таъкидлаганидек, «Бошқа демократик давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурий чораларни қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини ҳам судларга ўтказиш керак...»² АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия ва дунёнинг кўпчилиқ давлатларида қамоққа олиш суднинг қарори асосида амалга оширилади. Бундан ташқари,

¹ Ислоҳ Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

² Ўша жойда.

ҳар бир қамоққа олинган кимса тезликда судья ҳузурига келтирилиши, унинг қамалиши қонуний ва асосли эканлигини суд текшириб, ҳал этиши ҳақида халқаро ҳуқуқ нормалари бор. Бундай тартиб ҳозирда Россия, Молдова, Болтиқбўйи мамлакатларида жорий қилинган. Прокуратура томонидан процессуал мажбурлов чоралари устидан судга мурожаат этиш ҳуқуқи Украина, Беларус ва бир қатор собиқ иттифокдош республикалар қонунчилигида мавжуд.

Буюк Британия қонунлар мажмуасига ва «Тезликда суд қилиш акти» номли 1974 йил қонунига биноан катта жюри-нинг айблов ҳулосаси ёки прокурор тузадиган ҳужжат шахс қамоққа олинган вақтдан бошлаб, 30 кундан кечиктирмай берилиши, суд муҳокамаси эса 70 кун ичида бошланмоғи шарт. Алоҳида мураккаб ҳолларда суд муҳокамаси шахс қамалганидан сўнг, 130 кун ўтмай бошланиши керак. Акс ҳолда жиноий таъқиб бекор қилинади.

Суд мажлисида жиноят ишhini муҳокама қилиш муддатлари Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 405-моддасида қатъий белгиланган. Жиноят ишhini судда муҳокама қилишга тайинлаш тўғрисида судьянинг қарори чиқарилган вақтдан бошлаб кўпи билан ўн суткада суд ишhini кўришни бошлаши керак. Жиноят ишhini судда кўришни тамомлаш муддати эса икки ой бўлиб, ўрта бўғин судларининг раислари томонидан муддат тўрт ойга, кўп воқеали ёки мураккаб ишлар бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий суди раисининг ўринбосари томонидан беш ойга, Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси томонидан эса олти ой муддатга узайтирилиши мумкин.

Хулоса шуки, айбдорларни ҳибсда сақлаш ва ишларни судда кўриб чиқиш муддатларининг қисқарганлиги ижобий натижалар бермоқда. Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишда МДХ давлатлари ҳамда ривожланган хорижий мамлакатлар жиноят-процессуал қонунчилигининг ижобий томонларини ўрганган ҳолда Ўзбекистон жиноят процессуал кодексини такомиллаштириш ва амалиётга жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

1.4. Суд соҳасида кадрларни танлаш ва тасдиқлашнинг амалдаги тартиби

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 43-моддасида кўрсатилганидек, “Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди”. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча, у айбдор деб ҳисобланмайди. Булар ҳам Конституциямиз талаблари ҳисобланади. Демак, ҳар бир шахс суд идорасига ўзига тааллуқли бўлган масаланинг ҳуқуқий ечимини топиш учун мурожаат қилишга ҳақли. Бунинг учун эса, судда ўз хизмат вазифасини бажараётган мансабдор шахс—судья ўзига юклатилган бу улкан вазифани сидқидилдан, виждонан, қонун талабларига қатъий риоя қилган ҳолда амалга ошириши керак. Собиқ Иттифок даврида судларнинг фақат қонунга бўйсунishi тўғрисида қонунлар мавжуд бўлса-да, уларнинг қонуний асосда мустақил фаолият юритишларини таъминлайдиган ҳуқуқий механизм амалда йўқ эди. Кўпинча судлар жазоловчи функцияни амалга оширар эди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, янги қабул қилинган Конституцияда суднинг алоҳида ҳокимият тариқасида эътироф этилиши, судлар мустақиллигини таъминловчи асосий омил бўлиб хизмат қила бошлади. Судлар энди маълум бир сиёсий партия ёки бошқа жамоат ёки давлат ташкилотининг топшириғини бажарувчи идора эмас, жазоловчи давлат аппарати эмас, ҳолис ва мустақил суд идорасига айланди. Юртбошимиз Ислон Каримов Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида сўзлаган нутқида “Суд ислоҳотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, му-

стақил ва қарам бўлмаган тармоги сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш—ҳуқуқий давлатни мустақамлашнинг яна бир муҳим йўналишидир. Ижтимоий турмушимизнинг демократик институти тариқасида суднинг аҳамияти жиддий оширилиши зарур. Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш судларнинг ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг асосий мазмунига айланиши керак. Суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим”¹, дея таъкидлаган эди. Конституция ва қонунларда судлар мустақиллигини эътироф этишдан мақсад, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш, уларни турли ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий механизминини яратишдан иборат.

Одил судловни амалга ошириш вазифаси суд идоралари томонидан бажарилар экан, бу вазифани бажарувчи судьялар масъулияти, уларнинг ҳуқуқий баркамоллиги, салоҳияти, одиллиги, ўз ишига виждонан муносабатда бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда, юртбошимиз Ислон Каримовнинг “Мен бир вақт айтувдимки, халқимиз ҳар қандай қийинчиликка чидайди, лекин ҳеч қачон адолат бузилишига чидамайди. Адолат қачон бузилади? Амалда ўтирган, вазифада ўтирган одам ўзи ахлоқий, маънавий нуқтаи назардан бузилса, нафсини тиёлмаса, тўғри йўлдан чиқса, мана шунда адолат бузилади, мана шунда одамлар бизларга нисбатан ишончини йўқотади”² деган фикрларини эслатиш ўринлидир. Адолатнинг рўёбга чиқиши бевосита судья боғлиқ экан, бу вазифада ишловчи кадрларни танлаш ва тайин-

¹ Каримов И.А. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида. Т.: ИИБ Академияси, 1999, 381-382-б.

² Каримов И.А. Барқарор тараққиётга эришиш-устувор вазифа. Т.: Ўзбекистон, 1998, 47-б.

лаш масъулияти беқиёс экани ҳаммамизга маълум. Муқаддам, барча судларнинг судьялари сайланиш тартиби асосида судьялик лавозимини эгаллаб, одил судловни амалга оширган бўлсалар, эндиликда бу юксак лавозимга номзодларни танлаш ва уларни жой-жойига қўйишнинг алоҳида тартиби ўрнатилди. Суд ҳокимиятининг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш ва таъминлаш, судьялик лавозимига номзодларни танлаш ва жой-жойига қўйиш тартибини янада демократлаштириш мақсадида 1999 йил 30 июлда Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармойиш қабул қилди. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида судьяларни тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқиш бўйича комиссия ташкил этилди. Ушбу Комиссиянинг ташкил қилиниши суд ислохотининг энг муҳим муаммоларидан бири — судьялар корпусини юксак малакали, ваколатли, уларни лавозимга тавсия қилган идоралар ва шахсларга қарам бўлиб қолмайдиган судьялар билан тўлдириш муаммосини ҳал этиш борасида жиддий қадам бўлди. Шунинг учун Комиссиянинг асосий вазифаси судьялик лавозимига тавсия этилган номзодларнинг бундай лавозимга лойиқлигини текшириш ва касбий тайёргарлигини аниқлаш, судьяликка номзодларни танлашнинг ҳуқуқий базасини такомиллаштириш, уларнинг касбий маҳоратини (малакаси) оширишдан иборат, деб белгиланди¹.

Суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш, судьяларни танлаш ва жой-жойига қўйиш ишларини янада такомиллаштириш, судьялик лавозимларига етук, билимдон ва пок мутахассисларни тавсия этишда қонунчилик ва ижтимоий адолат тамойилларига риоя этилишига эришиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 14 майдаги фармони билан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида судьяларни танлаш ва лавозимларига тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси тузилди.²

¹ Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистонда суд ҳокимияти: ислохотлар даври. Т.: Адолат, 2002, 22-23-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. 2004 йил 9-10-сонлар.

2004 йилнинг 14 декабрида эса, Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) қабул қилиниб, унинг 11-моддасида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимига тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси судьялар, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлари, судьялар малака ҳайъатларининг, жамоат бирлашмаларининг вакиллари ҳамда ҳуқуқ соҳасидаги юқори малакали мутахассислардан таркиб топиши ва комиссиянинг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланиши белгилаб қўйилган. Комиссиянинг таркиби Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси зиммасига судьяларни танлаш ва жой-жойига қўйишнинг демократик асосларини такомиллаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, суд органларида ишловчи кадрларни танлаш ва Ўзбекистон Республикаси Президенти тасдиғига тавсия этишда қонунийликни таъминлаш, уларнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга ва ижтимоий ҳимоя қилинишига қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш вазифалари юклатилади.

Янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши муносабати билан, судьялик лавозимига тавсия қилишнинг янгича тартиби белгиланди. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида кўра, «Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьялик лавозимига номзодларни танлаш ва тавсия қилиш бўйича олий малака комиссияси тўғрисида»ги Низом янги таҳрирда тасдиқланди.

Судьялик лавозимига танлов қатъий равишда фақат судьялар захираси ҳисобидан ва муқобиллик тамойили асосида амалга оширилади. Вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлараро туман ва шаҳар судлари судьялигига фақатгина Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони асосида тайинланиши, судьяларга тегишли юксак салобатни бахш этиш билан бирга,

улардан юксак масъулиятни ҳам талаб этади. Судьялар ўзларига нисбатан билдирилган юксак ишончни ҳалол меҳнати, ўз бурчини виждонан адо этиши қонунийлик, адолат тамойилларига қатъий амал қилиши билан оқлаши лозим. Зеро, буюк аجدодларимизнинг нақл қилишича, бир соатлик адолат олти йиллик ибодат билан баробардир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида судга янги ваколатни бериш масаласи қўйилишининг ўзиёқ судьяларга ва уларни тайёрлаш механизмига жуда катта масъулият юклайди. Демократиянинг ҳуқуқий кўриниши бўлган ушбу масала ўзининг ҳаётий ифодасини топиши узок муддатли стратегик вазифамиз ҳисобланган демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуришга йўналтирилган дадил қадам бўлиши шубҳасиздир.

1.5. Судда ишларни кўришда холислик ва суд муҳокамасида тортишув принципининг амал қилиши

Одил судловни фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги асосида, холислик билан амалга ошириш суд ишларини юритишда демократик тамойилларнинг нечоғли амал қилишига бевосита боғлиқ бўлади. Шундай демократик тамойиллардан бири бу — судда ишларни юритишда тортишувдир.

Президент Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Биринчи қақриқ ўн тўртинчи сессиясидаги “Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда” маърузасида “ҳар қандай суд жараёнида, жиноий иш кўриладиган бўлса ҳам, фуқаролик иши кўриладиган бўлса ҳам, бир томонда айбловчи, иккинчи томонда тенг ҳуқуқ билан ҳимоячи сўзга чиқади. Фақат қонунга бўйсунувчи суд, судьялар эса қонуний ҳуқуқларга, ўз виждонига амал қилиб, айбланувчи ва ҳимоя қилувчи томонларнинг фикрларини холисона ҳисобга

олиш асосида мустақил равишда адолатли, қонуний ҳукм чиқаради. Бундан ҳулоса қилиб айтиш керакки, суд тизимини ислоҳ қилиш, аввало, ҳукм чиқарувчи судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлашга қаратилиши керак. Фақат шундай қилганда, ҳозир судни жазоловчи орган деб биладиган одам судга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини, манфаатларини ҳимоя қилиши лозим бўлган орган сифатида мурожаат қиладиган бўлади. Ана шундагина суд ҳокимиятининг ҳақиқий мустақил учинчи тармоғига айланади”, деб таъкидлайди. Юқорида билдирилган фикрдан амалдаги судлов ишларини юритиш соҳасидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан қатор вазифалар бажарилиши лозим бўлади. Жумладан:

1. Адвокатура тизимини кучайтириш ва унинг чинакам мустақиллигини таъминлаш, уларнинг ваколатларини кучайтириш ва мақомини кўтариш;

2. Судда ишларни юритишда тарафларга ўз процессуал мажбуриятларини бажариш ва ҳуқуқларини амалга оширишлари учун тенг имконият ва зарур шароитлар яратиб бериш;

3. Судни айблов ва ҳимоя функцияларини бажариш мажбуриятидан халос этиш, унинг чинакам мустақиллигини таъминлаш;

4. Фуқароларнинг судга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини, манфаатларини ҳимоя қилиш лозим бўлган орган сифатида мурожаат қилишлари учун кенг имкониятлар яратиш лозим.

Кўриниб турибдики, одил судловнинг судда ишларни юритишда тортишув принциплари фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини суд йўли билан ҳимоя қилишда муҳим ўрин тутди.

Тортишув — одил судлов ишларини юритишнинг демократик принциплари бўлиб, суд муҳокамаси тарафларнинг баҳси шаклида амалга оширилади.

Жиноят процессининг тортишув шакли ёки бошқача айтганда, замонавий жиноят процесси аввалги тарихий шакллardan шуниси билан фарқ қиладигани, бунда суд юритувида мавжуд “азалий” функциялар аниқ бўлинишга эга, иш-

нинг натижасидан манфаатдор бўлган тарафларнинг процессуал мақоми тенг даражада бўлади. Шундай қилиб, жиноят процессида замонавий тортишув принципи қуйидаги элементлардан иборат:

- а) асосий жиноят процессуал функцияларнинг турлари: айблов, ҳимоя ва ишларни ҳал этиш (одил судлов) функциялари;
- б) тарафларнинг процессуал жиҳатдан тенглиги;
- в) процессда суднинг фаол раҳбарлик роли.

Тортишувга асосланган процессда суд ишни ҳал этувчи нафақат муайян тарафнинг талабасини эътироф этиш билан машғул, балки иш бўйича ҳақиқатни ўрнатиш учун суд муҳокамасига бевосита раҳбарлик қилиш, тўпланган далилларни ўз ички ишончига асосланган ҳолда баҳолаш ва иш бўйича узил-кесил қарор чиқариш фаолиятини қамраб олувчи функцияни амалга оширади. Суд ишни адолатли ва ҳолисона ҳал этишни таъминлаш мақсадида тарафларга ўз позицияларини ҳимоя қилиш учун (уларнинг функцияларини бажармаган ҳолда) тенг шароитлар яратиб бериши лозим. Чунки жиноят процесси иштирокчиларига алоҳида бир-биридан мустақил ҳолда айблов, ҳимоя ва одил судлов функцияларини амалга ошириш мажбурияти юклатилган.

Бироқ, тарихий тажриба шуни кўсатадики, уччала функцияни бир орган ёки бир мансабдор шахсга берилиши шубҳасиз айбловни ҳукмрон мавқега эга бўлишига ва натижада бутун жиноят процесси айблов томонга оғиб кетишига олиб келади.

Суднинг айблов томонига оғиб кетишига сабаб нима? Унинг асослари нимадан иборат? Бизнинг фикримизча, бунга психологик, ижтимоий-сиёсий ва юридик омиллар таъсир қилади.

Судьяларнинг айблов томонга оғиб кетишининг психологик омилли. Айнан судьяга одил судлов, айблов ва ҳимоя функцияларини юклаш психологиянинг ҳеч бир қонунига тўғри келмайди. МДХ давлатларида ўтказилган социологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, 80 фоиз судьялар айблов томонга “касалланганлар”, яъни улар судланувчига айбдор

сифатида қарашади, 40 фоиз судьялар процессда ўзларининг хатти-ҳаракатлари билан судланувчининг айбдор эканлигига шубҳа йўқлигини ошқора билдириб туради, 30 фоиз судьялар эса иш бўйича ҳақиқатни аниқлашда на прокурорни, на ҳимоячининг зарур эмаслигини билдирган.

Албатта, суриштирув ва дастлабки терговнинг айблов томонга (оқлов томонга ҳам) оғиш ҳоллари бўлиши мумкин. Айрим судьялар томонидан айблов томонига оғиш эса, уларнинг ўз касбларига нисбатан лоқайдлик, касбий маҳорати даражасининг пастлигидан, тажрибасизлигидан, маънавий фазилатларининг тақчиллигидан далолат беради. Шу билан бир қаторда, социологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, судьянинг айблов томонига оғиб кетиши унинг хоҳиш ва иродасига боғлиқ бўлмайди.

Кўпгина ҳолларда дастлабки терговда айбланувчига нисбатан эълон қилинган айб кейинчалик ҳақиқатдан суд муҳокамасида ўз тасдиғини топади ва натижада судьянинг онгида иккала ҳолат юзасидан ғайририхтиёрий алоқа пайдо бўлади: судланувчининг пайдо бўлиши — жиноятчининг пайдо бўлиши. Инсон хоҳиш-иродасидан ташқарида пайдо бўлган ушбу боғланиш оқибатида судьялар судланувчиларга нисбатан муносабатларида стереотиплар шаклланади ва натижада айбли ёки айбсизлигидан, аёл ёхуд эркаклигидан қатъи назар, кейинги судланувчи билан бўладиган муносабатда психология қонуниятларига биноан стереотиплар устуворлик касб этади. Шунинг учун тортишув асосидаги суд муҳокамасида, жиноят процессида азалдан ўрнатилган ақидага биноан, суд фақат тарафларнинг ғалабасини эълон қилиш билан машғул бўлмай, балки, айблов ҳулосасида келтирилган далилларни суд муҳокамасида текшириш, керак бўлса, янги далилларни топиш чораларини ҳам кўриши лозим.

Судьяларнинг айблов томонга оғиб кетишининг ижтимоий-сиёсий омилли. Жиноят процесси нафақат ёзилган қонунлардаги қоидалар асосида, балки уларни амалиётда қўллашда юзага келган ҳуқуқий одатлар билан ҳам белгиланади. Бунда фикр жиноят процесси ва жиноятчиликка қарши

кураш, одил судлов ва жиноий таъқиб, судлар ва жиноятчиликка қарши курашувчи органлар, судланувчилар ва жиноятчилар тўғрисидаги концепцияларнинг тенглаштирилганлигига қаратилган. Ушбу концепция ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва мансабдор шахслар фаолиятини баҳолаш мезонига айланган. Бундай концепциянинг жамиятимизда ҳукмрон мавқега эга бўлишига сабаб, мустабид собиқ Иттифок тузуми даврида инсон эркинлиги, ҳаёти ва қадрқиммати паст даражада баҳоланар эди. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, инсон ҳуқуқ ва манфаатлари олий қадрият сифатида белгиланди ва жамиятда унинг манфаатлари устунлиги амалдаги қонунчилигимизда мустаҳкамланди. Жиноят процесси жамиятимиздаги ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ривожланишга сезиларли даражада таъсир кўрсатмоқда. Шу муносабат билан, юқоридаги тушунчаларни мазмунан ва моҳиятан бир-биридан ажратган ҳолда, судни жиноятчиликка қарши курашадиган ёки ҳуқуқни муҳофаза қиладиган орган эмас, балки одил судловни амалга оширадиган орган сифатида тарғиб қилиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, судьялар фаолиятини баҳолашда улар томонидан қанчалик даражада айблов ҳукмлари ёки шафқатсиз жазо тайинлангани билан эмас, балки қонуний, адолатли, асосли, бегараз ва ҳолисона қарорлар қабул қилингани каби мезонлар асосий эътиборда бўлмоғи лозим.

Судьяларнинг айблов томонига оғиб кетишининг юридик (ҳуқуқий-норматив) омили.

Судда ишларни кўришда ҳолисоналик ва тортишув принципининг устуворлигини таъминлаш учун судьяларни ишларни кўришда ҳолисона бўлишга чақиритиш билан эмас, балки амалдаги қонунчиликни такомиллаштириш билан эришилади.

Ҳақиқий одил судловни фақат чинакам мустақил бўлган суд амалга ошириши мумкин.

«Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 4-моддаси мазмунига кўра, суд ҳокимиятининг мустақиллиги:

биринчидан-судьяларнинг процессуал мустақиллигидан;
иккинчидан-суд ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ва

ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил равишда иш юритишдан ташкил топади.

Таъкидлаш лозимки, одил судловнинг энг муҳим, керак бўлса, ҳал қилувчи қафолати — бу ишни кўриш ва у бўйича қонуний ва адолатли тўхтамга келишда судьянинг процессуал мустақиллигидир.

Шу сабабдан «Судлар тўғрисида»ги Қонуннинг 8-бобида айнан судьялар мустақиллигининг асосий қафолатлари қайд этилган. Улар қаторида, судьянинг дахлсизлиги, одил судловни амалга оширишдаги қатъий тамойил, судга хурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга аралашганлик учун жавобгарлик каби қафолатлар ҳақиқий одил судловни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Бундан ташқари, фикримизча, ишни кўриш жараёнида судья процессуал нуқтаи-назардан тўлиқ мустақил бўлиши шарт. Лекин амалдаги процессуал қонунчиликда одил судловга хос ва мос бўлмаган айрим бир функциялар судлар зиммасига юклатилгани судьянинг процессуал мустақиллигини тўлиқ таъминлашга имконият бермайди.

Масалан, судлар томонидан жиноят ишлари қўзғатилиши, жумладан, янги шахсга нисбатан ва янги айблов бўйича (ЖПКнинг 416, 417 моддалари):

- жиноят ишларини қўшимча тергов юритиш учун қайтарилиши;

- айблов ҳулосаси суд томонидан ўқиб эшиттирилиши;

- судланувчи ва бошқа иштирокчилар суд томонидан биринчи навбатда сўроқ қилиниши;

- прокурор айбловдан воз кечганда, суд томонидан процесс давом эттирилиши;

- юқори турувчи судларнинг раҳбарлари томонидан назорат тартибида протест келтирилиши;

- суд зиммасига исботлаш функциялари юклатилгани юқорида баён этилган фикримизнинг далилидир.

Ушбу функцияларни бажаришга ҳақли ёки мажбур бўлган судьянинг мустақиллигини таъминлаш мушкул. Чунки

бундай вазиятда судья айблов ёки ҳимоя, фуқаролик ва ҳўжалик ишлари бўйича эса бирон-бир тарафнинг томони-га, ҳаттоки ўзи буни сезмаган ҳолда, ўтиб кетиши эҳтимоли йўқ эмас.

Шу мақсадда, юқорида тилга олинган функциялардан судларни аста-секин озод қилиб, уларни тарафлар, айблов ва ҳимоя вакиллари зиммасига юкланиши тўғри бўлар эди.

Суд эса тарафларнинг тенглигини таъминлаш, улар тақ-дим этаётган далилларга ҳолисона баҳо бериб, қонуний тўхтамга келиш вазифасини бажариш билан машғул бўлиши лозим.

Шундагина одил судловни яратишга эришган бўлар эдик.

1.6. Жиноятлар таснифининг ўзгартирилиши

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов-нинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккин-чи ҳақириқ олтинчи сессиясидаги “Адолат — қонун усту-ворлигида” деб номланган маърузаси республикада амал-га оширилиши лозим бўлган суд-ҳуқуқ ислоҳотларига, аниқ-роғи, жиноий жазоларни либераллаштириш масалаларига бағишланган эди. Маърузада жиноий жазоларни либерал-лаштиришдан мақсад ва уни бутун қандай тушунишимиз ва ижросини таъминлашга қандай ёндашишимиз кераклиги оддий қилиб, батафсил кўрсатиб берилган ва жиноят содир этган шахсларнинг аҳволини яхшилашга қаратилган бир қанча таклифлар билдирилган.

Дарҳақиқат, 2001 йил 29 августда бўлиб ўтган Олий Мажлис иккинчи ҳақириқ олтинчи сессиясида билдирилган таклифлар асосида «Жиноят, Жиноят Процессуал кодекс-лари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекслар-га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги қонун қабул қилинди ва 2001 йилнинг 18 октябридан ушбу қонун кучга кирди.

Шу муносабат билан жиноий жазоларни одиллаштириш

мақсадида Жиноят Кодексида бир қанча ўзгартириш ва қўшимчалар киритилганини алоҳида қайд этиб ўтиш жоиз.

Ушбу ўзгартиришлар натижасида амалдаги Жиноят кодексининг 15-моддасида берилган жиноятлар таснифи тубдан ўзгартирилди. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 15-моддасида таъкидланишича, жиноятлар ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражасига кўра: ижтимоий хавфи катта бўлмаган; унча оғир бўлмаган; оғир; ўта оғир жиноятларга бўлинади.

Шуни айтиш керакки, амалдаги ЖКга ўзгаришлар киритилганга қадар ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазолар назарда тутилган жиноятлар киритилган бўлса, мазкур ўзгаришлар киритилгач, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар доираси анча кенгайтирилди. Янги таҳрирда ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар туркумига қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазолар назарда тутилган жиноятлар (масалан, қасддан баданга енгил шикаст етказиш (109-модда) ҳамда қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар (ЖК 120-м.) киритилган.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларнинг ҳуқуқий аҳамияти шундаки, қасддан содир этган жинояти учун уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлар бу жазони манзил колонияларида (ЖКнинг 50-моддаси) ўтайдилар. Шунингдек, жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш, ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш ва жиноят қонунида назарда тутилган бир қанча бошқа имтиёзлар қўлланиши мумкин.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жиноятлар учун озодликдан маҳрум қилишдан енгилроқ бўлган жазолар назарда тутилган ҳамда

шундай жиноят учун қонунда беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киритилди.

Бу туркумдаги жиноятларни содир қилган шахсларга нисбатан жиноий жавобгарликдан, жазодан озод қилиш, ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш, енгилроқ жазо тайинлаш, шартли ҳукм қилиш ва бошқа имтиёзлар қўлланиши мумкин бўлди. Шахснинг эҳтиётсизлик оқибатида содир этган жинояти учун тайинланган озодликдан маҳрум қилиш жазосини манзил колонияларида ўташ белгиланди.

Жиноят кодексига мазкур қўшимча ва ўзгартиришлар киритилганга қадар унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киритилган. Янги қўшимча ва ўзгартиришлар киритилгач, унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киритилди.

Қасддан содир этилган жиноят учун беш йилгача муддатга биринчи марта ҳукм қилинган шахслар бу жазони умумий тартибли колонияда ўтайди. Шунингдек, унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахсларга нисбатан жиноий жавобгарликдан, жазодан озод қилиш, ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш, шартли ҳукм қилиш ва Жиноят кодексида назарда тутилган бошқа имтиёзлар ҳам қўлланиши мумкин.

Жиноятларни бундай тарзда таснифлаш — уларни муайян мезонларга кўра бўлишдир. Жиноятларни таснифлаш учун қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси ва хусусияти ёхуд жиноят таркибининг алоҳида элементлари асос бўлади. Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигида жиноятларни туркумлашнинг уч тури мавжуд. Биринчидан, жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси ва хусусиятига кўра (Жиноят кодекси, 15-модда). Иккинчи-

дан, тажовузнинг турдош объектига кўра таснифлаш. Масалан, ҳаёт ва соғлиққа, жинсий эркинликка қарши жиноятлар. Аммо бундай таснифлаш тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлардан бир оз фарқ қилади, яъни ҳар бир модда қисмлари миқдор нуқтаи назаридан таснифланган. Масалан, Жиноят кодекси 158-моддаси (Ўзбекистон Республикаси Президентига тажовуз қилиш) ўта оғир, 2-қисми (Президент соғлиғига тажовуз қилиш) оғир, 3-қисми (Президентни обрўсизлантириш) унча оғир бўлмаган жиноят ҳисобланади. Учинчидан, ижтимоий хавфлилик даражасига кўра, жиноятлар оддий ва квалификацияланувчи белгилли жиноятларга бўлинади.

Жиноятларни бундай тартибда таснифлашдан мақсад уларни гуруҳларга тўғри ажратишни кўзлайди. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 15-моддасида жиноятларни тўрт гуруҳга бўлишнинг асоси сифатида, жиноятларнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси олинган. Айнан улар жиноят ҳуқуқи нормаси санкциясидаги жазолар миқдорини белгилайди. Шунинг учун эҳтиётсизлик орқасидан содир этиладиган жиноятлар ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига киритилган.

Хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиб, қиёслаганимизда ҳам жиноятларни таснифлаш мезони сифатида уларнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси олинганини гувоҳи бўламиз. Масалан, Россия Федерацияси Жиноят кодекси 15-моддасида жиноятлар тўрт гуруҳга бўлинган: Яъни, унча оғир бўлмаган жиноятлар — қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилиб икки йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёхуд бошқа енгилроқ турдаги жазо назарда тутилган жиноятлар; ўртача оғир жиноятлар — қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилиб, беш йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар; оғир жиноятлар — қасддан содир этилиб, ўн йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар; ўта оғир жиноятлар — қасддан содир этилиб, ўн йил-

дан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар.

Юқоридаги мисоллардан шуни кўришимиз мумкинки, жиноятларни таснифлашда ҳар доим уларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусияти ҳисобга олинади. Шу ўринда бир савол туғилади. Хўш, жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси қандай хусусиятга эга?

Жиноятлар ижтимоий хавфлилик хусусиятини улар таркибини ташкил қилувчи тўртта элемент ифодалайди. Биринчидан, тажовуз объекти Жиноят кодекси Махсус қисмини бўлим ва бобларга ажратишнинг асоси бўлиб, бир турдаги жиноятларни бошқаларидан фарқлаш имкониятини беради, уларнинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини белгилайди. Масалан, инсон ҳаётига қарши қаратилган жиноятлар, давлатга қарши қаратилган ва иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлардан фарқ қилади. Иккинчидан жиноий тажовузларнинг хусусияти уларнинг мазмунига таъсир қилади: иқтисодий, жисмоний, ижтимоий-руҳий ва бошқалар. Учинчидан, айбнинг шакли — қасд ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноятлар. Ниҳоят, тўртинчидан, ижтимоий хавфлилик хусусияти жиноятларнинг содир этилиш усулини ифодалайди. Масалан, зўрлик ишлатиб ёки зўрлик ишлатмасдан, мансабдан фойдаланиб ёки фойдаланмасдан, қурол ишлатиб ёки қурол ишлатмасдан содир этиладиган жиноятлар.

Жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ўз навбатида жиноят таркибининг миқдор жиҳатдан ифодаланишини ўзида акс эттиради. Жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси биринчи навбатда тажовуз объекти ва унга етказилган зарарга кўра белгиланади. Ундан сўнг субъектив белгилар: айбнинг даражаси (олдиндан ёки тўсатдан пайдо бўлган қасд, эҳтиётсизлик), шунингдек қилмишнинг мотиви ва мақсаднинг йўналишига таъсир қилади.

Тажовуз усулининг хавфлилиги ижтимоий хавфлилик даражасини миқдор жиҳатдан белгилайди. Масалан, жиноятни олдиндан тил бириктириб ёки тил бириктирмай гуруҳ

бўлиб содир этиш, уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшма томонидан жиноят содир қилиниши ва ҳоказо.

Жиноятларни таснифлашнинг аҳамиятини қуйидагиларда кўриш мумкин:

1) улар қонунчиликда доимий равишда ўзгарувчан ва Жиноят кодекси махсус қисми нормаларида миқдор жиҳатдан турлича бўлган, тугалланмаган жиноятлар, иштирокчилик, жиноий жавобгарликдан озод қилиш, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш кабиларнинг рўйхатини доимий равишда келтириш заруратини бартараф этади;

2) жиноятларнинг таснифланиши шахс томонидан у ёки бу турдаги жиноятлар содир этилишини муайян жиноий ҳуқуқий оқибатлар билан боғлайди.

Жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусиятига кўра, таснифлаш нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Судлар ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан шахс содир этган жиноятни у ёки бу тоифага бўлиш озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ режимини белгилаш, шартли ҳукм қилиш, жавобгарликдан озод қилиш жазони енгилроғи билан алмаштириш масалаларини ҳал қилишда катта аҳамият касб этади.

Жиноятларни таснифлаш қуйидаги ҳуқуқий оқибатларга эга:

1. Қилмишни ўта хавфли рецидив жиноят деб топиш учун шахснинг аввал қасддан содир этган жинояти учун судланганлик муддати олиб таъсисланмасдан беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин бўлган қасддан янги жиноят содир этиши, яъни:

а) илгари ўта оғир жинояти учун ёки икки марта оғир жинояти учун ҳукм қилиниб, уларнинг ҳар бири учун беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахс томонидан ўта оғир жиноят содир этилиши;

б) илгари оғир жинояти учун икки марта ҳукм қилинган ёки олдин-кейинлигидан қатъий назар, оғир ёки ўта оғир жиноятлар учун уларнинг ҳар бирига беш йилдан кам бўлма-

ган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахснинг оғир жиноят содир этиши асос бўлади.

2. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахслар жазони белгиланган жойларда ўтайди. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси жиноят субъекти ва жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги даражасига кўра турлича белгиланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

- а) унча оғир бўлмаган жиноят учун — уч йилгача;
- б) оғир жиноят учун — олти йилгача;
- в) ўта оғир жиноят учун — ўн йилгача муддатга тайинланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жиноят содир этиш пайтида ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

- а) унча оғир бўлмаган жиноят учун — тўрт йилгача;
- б) оғир жиноят учун — етти йилгача;
- в) ўта оғир жиноят учун — ўн йилгача муддатга тайинланади.

Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган эркакларга нисбатан:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинояти, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жинояти учун ва қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлик учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони манзил-колонияларда ўташ;

б) қасддан оғир жиноят содир этганлик ва ўта оғир жинояти учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони умумий тартибли колонияларда.

Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган аёлларга нисбатан:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этганларга ҳамда қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этганларга нисбатан жазони манзил-колонияларда ўташ;

б) оғир ва ўта оғир жиноят учун жазони умумий тартибли колонияларда;

в) илгари озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаб чиқиб, янги содир этган ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони қаттиқ тартибли колонияларда ўташ тайинланади.

Турмага қамаш тариқасидаги озодликдан маҳрум қилиш, жазонинг муайян қисмига, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга оғир ёки ўта оғир жинояти учун беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга нисбатан тайинланиши мумкин.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этганлик, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этганлик ва қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлик учун озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазо ҳомиладор аёлларга ва уч ёшга тўлмаган болалари бор аёлларга нисбатан, шунингдек, қонун ҳужжатларига мувофиқ ёшга доир пенсияга чиқиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга, вояга етмай туриб, жиноят содир этганларга нисбатан тайинланмайди.

3. Вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлашда: Ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ўн йилгача, агар содир этган жиноятларининг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн икки йилгача тайинланади. Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси — ўн икки йилгача муддатга, агар содир этган жиноятларининг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин.

4. Жавобгарликдан озод қилишда:

а) жиноят содир этилган кундан бошлаб:

- ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб — уч йил;
- унча оғир бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб — беш йил;
- оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб — ўн йил;

- ўта оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб — ўн беш йил ўтиб кетган бўлса, шахс жавобгарликдан озод қилинади.

Агар оғир ёки ўта оғир жиноят содир этган шахс ушбу моддада назарда тутилган муддатлар ўтмасдан қасддан янги жиноят содир этса, муддатнинг ўтиши узилади. Бундай ҳолда жавобгарликка тортиш муддатлари янги жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳисобланади. Қолган ҳолларда, агар шахс жавобгарликка тортиш муддатлари ўтмасдан янги жиноят содир этса, бу муддатлар ҳар бир жиноят учун алоҳида ҳисобланади.

Юқоридаги назарда тутилган муддатлар тинчлик ва инсониятнинг хавфсизлигига қарши жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилмайди.

б) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилингандан кейин жиноят туфайли келтирилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

5. Жазодан озод қилишда.

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар у жиноят содир этганидан кейин етказилган зарарни бартараф этиб, ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

Шартли жазо белгилаш тартиби ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланилмайди, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари, аёллар, шунингдек, олтмиш ёшдан ошган шахслар бундан мустасно.

б) жазони ўташ муддатида илгари шартли равишда озод қилиш маҳкум:

- ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини;

- оғир жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида ярмини;

- ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинган бўлса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилиши мумкин.

Вояга етмаганларга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш:

- ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;

- оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисми;

- ўта оғир жиноят учун ҳукм қилинган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилади.

в) жазони енгилроғи билан алмаштириш маҳкум:

- ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисмини;

- оғир жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини;

- ўта оғир жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилиши мумкин.

Вояга етмаганларга нисбатан жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш:

- ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида бешдан бир қисми;

- оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;

- ўта оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини ўтаб бўлганидан кейин қўлланилиши мумкин.

г) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган вояга етмаган шахс, агар содир этган қилмишининг хусусиятлари, айбдорнинг шахси ва ишнинг бошқа ҳолатларини эътиборга олиб, уни жазо қўлламасдан туриб ҳам тузатиш мумкин деган хулосага келинса, жавобгарликдан озод қилиниб, иш вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссияда кўришга топширилиши мумкин.

Уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлаш назарда тутилган унча оғир бўлмаган, жиноятни биринчи марта содир этган ёки ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни такроран содир этган вояга етмаган шахсни, юқорида келтирилган асослар мавжуд бўлса, суд жазодан озод қилиш ва унга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш тўғрисидаги масалани кўриб чиқиши шарт.

Демак, жиноятларни таснифлаш судлар томонидан жиноятларни тўғри квалификация қилиш, жазо турини адолатли тарзда танлаш, жавобгарликни индивидуаллаштиришнинг асосий мезони ҳисобланади.

1.7. Жиноят кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларга тавсифлар

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритгач, ўз олдига ижтимоий йўналтирилган ҳуқуқий демократик давлат ва эркин адолатли фуқаролик жамиятини қуришни олий мақсад қилиб қўйди. Бу борада республика-мизда амалга оширилган иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва давлат қурилиши соҳаларидаги ислохотлар қаторида ҳуқуқий тизимнинг ислоҳ қилиниши ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Мамлакакимиз мустақилликка эришган дастлабки йилларданоқ давлатимиз раҳбари И.А.Каримов олиб борган тўғри ва оқилона сиёсат, Ўзбекистонда жаҳон стандарти талабларига жавоб берадиган ҳуқуқий демократик давлат қуришда амалга оширилган тадбирлар ҳамда 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган асосий қонунимиз ҳуқуқий соҳадаги

ислохотларни самарали олиб боришда муҳим замин бўлиб хизмат қилади. Собиқ Иттифоқ даврида қабул қилинган кўпгина қонунлар бекор қилиниб, ўрнига жаҳон стандартларига ҳамда миллий ҳуқуқий тизимимизга мос қелувчи янги қонунлар қабул қилинди. Жамиятнинг барча соҳаларида ислохотлар амалга оширилди. Ислохотлар жараёнида жамиятнинг турли соҳаларида ижобий ўзгаришлар содир бўлмоқда. Бошқа соҳалар билан бир қаторда суд-ҳуқуқ соҳасида ўтказилаётган ислохотларнинг асосий моҳиятини ушбу соҳани либераллаштириш ташкил қилади. Либераллаштириш деганда, республикамиз жиноят қонунчилигини халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принципларига монанд равишда такомиллаштириш зарурати назарда тутилади.

Ўтказилаётган ислохотлар пировардида республиканинг Жиноят, Жиноят Процессуал кодекси ҳамда Жиноят — ижроия кодексларига халқаро ҳуқуқнинг инсонпарварлик ғояларига асосланган нормалар кириб келди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодексига ҳам шундай руҳдаги қирқдан ортиқ ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган бўлиб, шундан 30 дан ортиғи маҳкумларнинг шароитини енгилаштириш ва яхши томонга ўзгартиришга қаратилган. Уларнинг айримларига қуйида алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Жиноят — ижроия Кодексининг 46-моддасининг олдинги таҳририга кўра «манзил колониялар қуйидагиларга бўлинади:

- эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жиноятлар учун ҳукм қилинган шахслар сақланадиган манзил - колониялар;
- умумий ва қаттиқ тартибли колониялардан, шунингдек тарбия колонияларидан ўтказиладиган маҳкумлар сақланадиган манзил — колониялари».

Ушбу модданинг янги таҳрири қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этгани учун ҳукм қилинган маҳкумларга нисбатан ҳам жазони ўташни эндиликда умумий тартибли колонияларда эмас, балки, манзил — колонияларда ўташ тартибини татбиқ этиш назарда тутилади. Умумий тартибли

колониялар тури ҳам қуйидагича ўзгарди: ўта оғир жиноят содир этганлик учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар жазони олдин қаттиқ тартибли колонияларда ўтаган бўлсалар, янги таҳрирга кўра эса мазкур шахслар жазони умумий тартибли колонияларда ўтайдиган бўлдилар.

75-модданинг олдинги таҳририга кўра, маҳкумлар учун сарфлашга рухсат этилган пулнинг миқдори умумий қаттиқ ва махсус тартибли колониялар учун бир хил, яъни энг кам иш ҳақи миқдорининг 75 фоизидан ошмаган бўлса, янги таҳрирга кўра бир ой давомида сарфлашга рухсат этилган пулнинг миқдори ҳар бир колония турига қараб тахминан икки-уч барабар кўпайтирилган ҳолда белгиланди. Шунингдек, Жиноят-ижроия кодекси 85-моддаси таҳририга кўра муассасанинг интизомий бўлинмаларига киритиб қўйиш тариқасидаги жазо чораси 15 суткагача бўлган муддатга қўлланилган маҳкумларга овқат камайтирилган норма бўйича берилиши белгилаб қўйилган эди. Янги таҳрир бўйича эса модданинг бу қисми умуман чиқариб ташланди. Шунингдек, озодликдан маҳрум этишга маҳкумларнинг фақатгина ҳунартаълими ва касб тайёргарлиги эмас, балки янги таҳрир бўйича киритилган ўрта-махсус касб-ҳунар таълими ва касб тайёргарлигини йўлга қўйиш ва уни амалга оширишга кўмаклашиш ҳамда Жиноят-ижроия кодексининг 18, 19, 20, 21-бобларида белгиланган умумий, қаттиқ ва махсус тартибли колониялар ҳамда турмаларда жазони ўташ тартибини: сайр қилиш ва дам олиш вақти, посилка, бандероль ва йўқловлар олиш миқдори, телефонда сўзлашувлар, яқинлари билан учрашувлар миқдорини кўпайтирилган тарзда кодексда мустаҳкамлаш либераллаштиришнинг мазмун-моҳиятини акс эттиради.

Бу, ўз навбатида, республика Жиноят-ижроия қонунчилигининг янада либераллаштирилаётганидан далолат беради. Айтиш мумкинки, Жиноят-ижроия кодексининг ушбу моддасига киритилган ушбу қўшимча инсон ҳуқуқларининг таркибий унсурларидан бирини ташкил қилувчи «махкум-

лар ҳуқуқ»ларини янада кафолатланган тарзда таъминла-
нишига олиб келади. Маълумки, Жиноят — ижроия кодек-
сининг ушбу моддасига мазкур қўшимча киритилгунга қадар
қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этган маҳкумлар-
нинг ҳуқуқ ва эркинликлари нисбатан чекланган эди. Биз
ушбу фикримизни қасддан унча оғир бўлмаган жиноят со-
дир этганлиги учун ҳукм қилинган маҳкумларни жазони
умумий тартибли колонияларда ўтаб келганлиги билан асос-
лашимиз мумкин. Мазкур ўзгартиришлар жиноят-ижроия
қонунчилигининг ислоҳ этилишида муҳим аҳамият касб
этади.

Жиноят-ижроия қонунчилигида маҳкумларнинг жазо-
ни ўташини йўлга қўйиш дифференциал характер касб эта-
ди, яъни инсонпарварлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб,
муайян шахсларга, жумладан, вояга етмаганлар, ҳомила-
дор аёлларга нисбатан енгиллаштирилган тарздаги жазони
ўташ тартиби ва шароитлари белгиланади.

Манзил — колониясида маҳкумнинг эркин сайр қилиш
муддати, бандероллар қабул қилиши, ўз яқинлари билан
учрашиши, телефон сўзлашувлари, хат орқали алоқа
қилиши умумий тартибли колонияларда жазони ўтаётган
маҳкумларга нисбатан бироз кенгроқ ва тўлароқ ҳажмда
белгиланган.

Жиноят-ижроия кодексининг 53-моддаси 2003 йилга
қадар қуйидагича баён этилган эди: “Қасддан содир этилган
унча оғир бўлмаган жинояти учун биринчи марта озодлик-
дан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар алоҳида ҳол-
ларда маҳкумнинг ёзма розилиги бўлган тақдирда муассаса
бошлигининг қарорига биноан хўжалик хизматига оид иш-
ларни бажариш учун тергов ҳибсхонаси ёки турмада қолди-
рилиши мумкин” (1-қисм), Жиноят — ижроия кодексининг
мазкур моддасининг (1-қисм) Янги таҳририга биноан эса,
“Қасддан содир этилган оғир жинояти учун биринчи марта
саккиз йилгача ва саккиз йил муддатга озодликдан маҳрум
этишга ҳукм қилинган шахслар алоҳида ҳолларда маҳкум-
нинг ёзма розилиги бўлган тақдирда муассаса бошлигининг

қарорига биноан хўжалик хизматига оид ишларни бажариш учун тергов ҳибсхонаси ёки турмада қолдирилиши мумкин”.

Демак, ушбу модда қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир қилгани учун ҳукм қилинган маҳкумларгагина татбиқ этилар эди. Эндиликда эса, бу имтиёздан қасддан оғир жиноят содир этганлиги учун ҳукм қилинган маҳкумлар ҳам фойдаланиши мумкин. Бундан ташқари, шахс томонидан шундай оғир жиноят содир этилганлигига қарамай, унинг жазони ижро этиш тартиби енгиллаштирилганлиги ва хўжалик хизматига оид ишларни бажариш учун жалб этилиши натижасида, ундан ижтимоий фойдали мақсадда фойдаланиш ва тарбиялашда ифодаланади.

Жиноят-ижроия кодексининг 91-моддаси 2-қисмининг аввалги таҳририга мувофиқ: “озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахсларга ҳар йилги меҳнат таътили берилмайди”. Янги таҳрирдаги 91-модданинг 2-қисмида эса, жазони манзил колонияларда ўтаётган маҳкумларга ҳар йили меҳнат таътилига эга бўлиш ҳуқуқини кафолатлайди. Ушбу моддага киритилган қўшимчага мувофиқ, манзил колониялардаги маҳкумлар 15 кунлик меҳнат таътилига чиқиш ҳуқуқига эга бўлиш билан бир қаторда меҳнат таътилида бўлган муддати учун ҳақ олиш ҳуқуқига ҳам эга. Ушбу меҳнат таътилига чиқиш ҳуқуқи маҳкумга Жиноят- ижроия кодексининг 82-моддасида белгиланган тартибда манзил колония доирасидан четга чиқиш ҳуқуқи билан берилади. Ушбу ўзгартириш ва қўшимчалардан кейин манзил колониясидаги маҳкумларнинг мақоми тубдан ўзгарди. Чунки улар инсоннинг табиий ва конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлиш, халқаро ҳамжамият томонидан тан олинган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси”нинг умумэтироф этилган тамойиллари сирасига кирувчи “дам олиш”га бўлган ҳуқуқини қўлга киритди. Демак, маҳкумнинг белгиланган тартибда дам олиш ҳуқуқига эга экани қонун асосида мустаҳкамланади. Лекин айнан, уларнинг ҳар йили меҳнат таътилига чиқиши (манзил колониялардаги маҳкумларнинг),

бунинг учун ҳақ олиши, шу билан бирга, манзил колонияси доирасидан четга чиқиш ҳуқуқининг мукамаллаштирилиши уларга нисбатан янги ижтимоий кафолатнинг жорий қилинганидан далолат беради.

Жиноят-ижроия кодексининг 124-моддаси 1-қисми қуйидаги жумла билан тўлдирилди: “биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган маҳкумлар илгари озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазони ўтаётган маҳкумлардан алоҳида сақланадилар”. Жиноят-ижроия кодексининг мазкур моддасига киритилган ушбу қўшимчадан қўзланган асосий мақсад — биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган маҳкумларнинг жамиятта бўлган ижтимоий-руҳий муносабатини салбий томонга ўзгаришини олдини олишдир. Ўз-ўзидан маълумки, илгари озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазони ўтаётган маҳкумларнинг психологик ҳолати жамиятда ўрнатилган умуминсоний қадриятлар, ахлоқ нормаларига зиддир. Ушбу икки тоифадаги маҳкумларни биргаликда сақлаш оқибатида биринчи гуруҳдаги шахсларнинг психологик ҳолатига салбий таъсир етказилиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси, ўз навбатида, жиноят-ижроия қонун ҳужжатларининг асосий вазифаси бўлмиш маҳкумларни ахлоқан тузатиш функциясининг жиддий бузилишига олиб келади.

Жиноят-ижроия кодексидан 129-моддасининг 2-қисми чиқариб ташланди. Мазкур модда 2-қисмига биноан эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жинояти учун ҳукм қилинган маҳкумлар 18 ёшга тўлганидан кейин жазони ўташни давом эттириш учун манзил-колониясига ўтказилар эди. Маълумки, тарбия колониясидаги шароит манзил-колониясидаги шароитга нисбатан енгиллаштирилган тартибда ўрнатилган бўлади. Бу эса, эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир қилган маҳкумларнинг (вояга етмаганлар) жазони ижро этишини енгиллаштирилишини таъминлайди.

Жиноят-ижроия кодексининг 164-моддаси 2-қисмига қуйидаги қўшимча киритилди. Яъни, «тақдим этиш масаласини» сўзларидан кейин «агар маҳкум ёки унинг адвокати

тегишли илтимоснома билан судга бевосита мурожаат этмаган бўлса» деган жумла билан тўлдирилди.

Бу қўшимчанинг киритилиши маҳкумнинг жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш ёки жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштирилишига бўлган ҳуқуқини кафолатловчи восита бўлиб хизмат қилади. Чунки эски таҳрирдаги ушбу модданинг 2-қисми маҳкумнинг жазони ўташ муддатидан илгари озод қилиш ёки жазонинг ўталмаган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштиришга бўлган ҳуқуқини амалга оширилиши бевосита жазони ўташ муассасасининг маъмуриятига боғлиқ эди. Бу ҳолат хизмат ваколатларининг суиистеъмол қилинишига, маҳкумнинг муҳим ҳуқуқларини амалга оширилишини фақат бир шахс қўлида тўпланиб қолинишига сабаб бўлар эди. Модданинг янги таҳрири эса бундай салбий ҳолатларга чек қўйди ҳамда ушбу ҳуқуқнинг амалга оширилиши бевосита маҳкумнинг ўзига боғлиқ бўлди. Бундан ташқари, эндиликда ушбу масалани ҳал этиш нафақат жазони ўташ муассасасининг маъмуриятига, балки фуқаролар ҳуқуқларининг самарали ҳимоячиси бўлмиш судга — мустақил ҳокимият тармоғига ҳам юкланди. Бу ҳолат бир томондан, Жиноят-ижроия қонунчилигининг янада либераллашиб ва такомиллашиб бораётганлигидан далолат берса, иккинчи томондан, суд ҳокимиятининг фуқаролар ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг суд томонидан ҳимоя қилинишидаги ваколатларини тобора кенгайиб бораётганлигининг ёрқин намунасидир.

1.8. Ярашув институти — одил судловнинг муҳим шакли

Инсон тақдирини ва ҳақ-ҳуқуқларини белгиловчи қонунларни такомиллаштириш ва уни инсон манфаатларини ҳимоя қилишга қаратиш — либераллаштиришнинг асосий мақсади ҳисобланади. 2001 йил 29 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақириқ Олтинчи сессиясида Жиноят, Жиноят-процессуал ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонунларни либераллаштириш тарихий шарт-шароит билан узвий боғлиқдир. Шу боис Жиноят процессида процессуал шакллари дифференциация қилиш, яъни янги тартибларини ишлаб чиқиш масаласи жиноят қонунида жазони инсонпарварлаштириш, жиноят ижроия тизими ташкил этишни яхшилаш, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишнинг энг ижобий натижаларидан бири деб қарамоқ лозим.

Жиноят ишлари бўйича процессуал шакл — жиноят процессуал қонунчилиги нормалари билан тартибга солинадиган, жиноят процесси субъектлари фаолиятини юзага келтирадиган муносабатларнинг тизимидан иборат. Жиноят судлов ишларини юритишнинг турли шакллари ишлаб чиқиш жиноят процессини ривожланишнинг натижасидир. Агар, ишлаб чиқилган ҳар бир йўналиш ёки шакл процесснинг демократлашувига хизмат қилса, одил судлов самарадорлигини оширса, инсон манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилса, уни қўллаш керак. Ярашув институтининг жорий этилиши қонунийликни мустаҳкамлашда ижобий омил бўлди.

Халқимизнинг табиатига мос келадиган мана шундай усулдан фойдаланиш ўтган давр мабойида 26 милдан ортиқ кишини жиноий жавобгарликдан озод қилиш имконини берди¹.

Шунинг учун ҳам жиноят судлов сиёсатини, бизнинг назаримизда, икки йўналишда олиб бориш мақсадга муво-

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. "Халқ сўзи", 2005 йил 29 январь.

фик, яъни оғир ва ўта оғир турдаги жиноятларга нисбатан қўлланиладиган жазо чораларини қонунда берилган тарзда қолдириш ҳамда ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир ҳисобланмаган жиноятларга нисбатан қўлланиладиган жазоларни енгиллаштириш томонига ўтиш лозим.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодексининг алоҳида тоифадаги жиноят ишларини юритиш бўлимига Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 август қонуни билан 62 бобдан иборат, «Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича иш юритиш» мезони киритилди.

Ярашув тўғрисидаги ишларга Ўзбекистон Республикаси ЖК нинг 66¹-моддасида кўрсатилган 34 турдаги жиноят киритилган. Буларга қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш (105-модда), кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш (106-модда), зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан баданга оғир шикаст етказиш, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаганинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб баданга қасддан оғир шикаст етказиш (108-модда), қасддан баданга енгил шикаст етказиш (109-модда) кабилар киради.

Юқоридаги жиноят турларини кўрсатишимиздан мақсад — барчасида зарарнинг мавжудлигини қайд этишдир. Жиноят орқасидан моддий ёки маънавий зарарнинг келтирилиши жабрланувчини изтиробга солади. Шунинг учун ҳам ярашув тўғрисидаги ишларни юритишда гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчини кечириш тўғрисида жабрланувчи ихтиёрига берилган, яъни ярашув тўғрисидаги иш юритиш масаласини ҳал қилиш ҳуқуқига қонунда белгиланган тартибда жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) деб топилган шахс ёки унинг қонуний вакили эгадир. Бунинг учун жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) суриштирув, дастлабки тергов, шунингдек, суд муҳокамасининг исталган босқичида, аммо суд масалаҳатхонага киришидан олдин кечириш тўғрисида ариза бериши керак. Қонуннинг мазмунига кўра, бундай ариза апелляция, кассация ва назорат инстанцияси

суди маслаҳатхонага кириб кетгунга қадар ҳам берилиши мумкин.

Ариза ёзиш мутлақо ихтиёрий бўлиб, унда етказилган зиён бартараф этилгани, гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи билан ярашилгани учун жиноят ишhini юритишни тугатиш тўғрисида илтимос бўлиши шарт. Агар ярашув тўғрисидаги ариза иш биринчи инстанция судида суд муҳокамасидан ўтказилаётган вақтида берилган бўлса, суд дарҳол аризани кўриб чиқишга киришади. Агар иш бўйича бир неча жабрланувчи бўлса, барча жабрланувчилар ярашувга розилик билдириб, ариза берганларидан кейин ярашув тўғрисидаги ишhini юритиш мумкин.

Ярашув тўғрисидаги ариза ҳар доим ёзма шаклда тақдим этилади. Ярашув тўғрисидаги ишларда суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд аризани қабул қилаётиб, жабрланувчи ва фуқаровий даъвогарга бундай ариза фақат бир марта ёзилиши мумкинлигини, кейинчалик ишhini тиклаш учун ҳеч қандай илтимосга ўрин бўлмаслиги тўғрисида тушунтириши лозим. Суриштирувчи, терговчи, прокурор жабрланувчининг (фуқаровий даъвогарнинг) ёки унинг қонуний вакилининг ярашув тўғрисидаги аризасини олгач, етти суткадан ортиқ бўлмаган муддатда гумон қилинувчи ёки айбланувчининг розилиги билан ишhini судга юбориш тўғрисида қарор чиқаради.

Қарорнинг тавсиф қисмида қуйидагилар кўрсатилади: жиноят ишhini қўзғатилишининг асослари, ишда гумон қилинувчи, айбланувчи сифатида иштирок этишга жалб қилинган шахслар тўғрисидаги маълумотлар, улар айбланаётган қилмишлар ва уларга нисбатан қўлланилган эҳтиёт чоралари, шунингдек, ярашув тўғрисидаги аризанинг мазмуни ҳамда гумон қилинувчи, айбланувчининг аризага муносабати.

Қарорнинг қарор қисмида:

- 1) ишhini судга юбориш тўғрисидаги;
- 2) эҳтиёт чораси тўғрисидаги, шунингдек, фуқаровий даъвони таъминлаш чоралари тўғрисидаги;
- 3) ашъвий далиллар тўғрисидаги масала кўрсатилади.

Агар иш бўйича гумон қилинувчи, айбланувчи сифатида иштирок этиш учун бир неча шахс жалб қилинган бўлиб, барчаси билан ярашувга эришилган бўлмаса, ярашувга эришилмаган гумон қилинувчиларга, айбланувчиларга тааллуқли материаллар ажратилади ва улар бўйича иш юритиш умумий қоидаларга риоя этилган ҳолда амалга оширилади, бу ҳақда қарорда кўрсатилади. Иш қарор чиқарилганидан кейин уч сутка ичида прокурорнинг розилиги билан судга юборилади.

Прокурор ўз ваколати доирасида жиноий иш материали, жабрланувчи (фуқаровий даъвогар), уларнинг қонуний вакилларининг ярашув тўғрисидаги аризаси ва суриштирувчи ёки терговчининг қарори билан танишар экан, қуйидагиларга эътиборини қаратиши лозим:

1. Ярашув тўғрисидаги жиноят иши ЖК нинг 66¹-моддасида белгиланган жиноят турларига тўғри келадими;

2. Жиноят иши бўйича гумонланувчи, айбланувчи муқаддам судланмаганми;

3. Муқаддам қасддан жиноят содир этган-этмаганлиги ва қонун бўйича уларни жиноий жавобгарликка тортиш муддатлари, судланганлик муддатлари ўтган ёки ўтмаганлиги аниқланганми;

4. Гумон қилинувчи, айбланувчининг шахсига доир маълумотлар тўлиқ олинганми;

5. Келтирилган зарарни қоплаш чоралари кўрилганми;

6. Гумон қилинувчи, айбланувчи айбига тўлиқ иқрор ёки иқрор эмаслиги;

7. Эҳтиёт чоралари тўғри қўлланилганми;

8. Гумон қилинувчи ва айбланувчининг ярашувга қандай муносабатда эканликлари аниқланганлигини, кўриб чиқиши лозим. Шундан сўнг қарорни тасдиқлаб, ишни судга оширади.

Ярашув институти жиноий жавобгарликдан озод қилиш тури сифатида, шахснинг айбдорлиги масаласини ҳал этмай туриб, жиноят ишларини тугатиш учун асос бўлади.

Суд статистикаси маълумотлари ҳамда ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти натижалари шуни кўрсата-

дики, жиноят қонунчилигига ушбу институтнинг киритилиши жиноий ҳуқуқий муносабатларни эркинлаштиришда самарали восита бўлди. Мазкур институтнинг қўлланилиши туфайли республикада судланганлик ҳолати сезиларли даражада камайди.

Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича суд муҳокамаси жиноят иши судга келган пайтдан эътиборан ўн суткадан кечиктирилмай ўтказилади. Ярашув тўғрисидаги ариза суд мажлисида берилган ҳолларда, бу масала суд мажлиси давомида ҳал этилади. Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича иштирок этувчи шахслар доираси бошқа тоифадаги жиноий ишлари бўйича процесс иштирокчиларидан бир мунча фарқ қилади. Жумладан, қонун бўйича (ЖПК нинг 585-моддаси) суд мажлисида гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) уларнинг қонуний вакиллари, ҳимоячилари ва прокурор иштирок этади. Айрим ҳолатларда суд иш юзасидан қонуний, асосли ва адолатли қарор қабул қилиши учун бошқа шахсларни ҳам жалб этиши мумкин.

Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича қонунда суд муҳокамаси олиб боришнинг алоҳида тартиби ва ярашув туфайли ишни тугатиш масаласини ҳал этиш чоғида суд аниқлаш шарт бўлган ҳолатлар доираси белгиланади. Ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича суд муҳокамаси жабрланувчининг ярашув тўғрисидаги аризасини ўқиб эшиттириш билан бошланади.

Суд гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ва жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) нинг содир этилган жиноят ҳолатлари тўғрисидаги сўзларини эшитади.

Суд куйидагиларга ишонч ҳосил қилиши керак.

- 1) ярашувнинг ихтиёрийлиги ва унинг сабаблари,
- 2) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчининг ўз айбига ихтиёрий иқдор бўлганлиги,
- 3) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи ўзи содир этган қилмишнинг оқибатларини англаганлигини ва етказган зарарини бартараф этиш чораларини кўрган-кўрмаганлиги,
- 4) жабрланувчига (фуқаровий даъвогарга) ёки гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчига бирон-бир тазйиқ бўлган-бўлмаганлиги,

5) гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, уларнинг қонуний вакиллари ярашувга рози эканликлари.

Шундан сўнг, суд ҳимоячи ва прокурорнинг фикрини эшитишга киришади. Бу тоифадаги ишлар бўйича музокарада аввал ҳимоячининг фикри, сўнгра прокурорнинг фикри эшитилади. Чунки прокурор давлат айбловини қўлламайди. Агар суд мажлиси давомида ярашув, айбга иқдор бўлиш ихтиёрий эмаслиги, зарарни қоплашдан бош тортиш, шунингдек, содир этилган қилмишда оғирроқ жиноят таркиби белгилари мавжудлиги аниқлангудек бўлса, суд умумий қоидалари бўйича дастлабки тергов юритилиши учун ишни прокурорга юбориш тўғрисида ажрим чиқаради. Суд муҳокамасининг натижалари бўйича суд қонунда белгиланган тартибда ажрим чиқаради. Суд мажлисида ЖПК нинг 90-92-моддаларида назарда тутилган қоидаларга биноан баён-нома юритилади.

Суднинг ажримига гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, жабрланувчи (фуқаровий даъвогар), уларнинг қонуний вакиллари, ҳимоячи томонидан хусусий шикоят берилиши ҳамда прокурор томонидан хусусий протест келтирилиши мумкин.

Хусусий шикоят ва хусусий протест фақатгина ярашув тўғрисидаги ариза суд томонидан рад этилиб, жиноят иши умумий қоидалар бўйича дастлабки терговни юритиш учун прокурорга қайтариб юборилганида берилиши мумкин. Чунки суд фақатгина икки турдаги, яъни ярашув тўғрисидаги битимни тасдиқлаш ёки ярашувчилик тўғрисидаги аризани рад этиб, ишни умумий тартибда юритиш учун прокурорга қайтариб юбориш ҳақидаги ажримни чиқаради.

Демак, ярашув тўғрисида иш юритишнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Ярашувчилик муносабати билан кўриб чиқиладиган жиноят ишларига ЖКнинг 66¹-моддасида назарда тутилган жиноятларнинг киритилганлиги.

2. Ярашув тўғрисидаги ишлар: жиноят ишини кўзгатиш, дастлабки тергов ва суд муҳокамасини ўз ичига олиши.

3. Суриштирув ва дастлабки терговда исботланиши шарт бўлган ҳолатларнинг мавжудлиги, жумладан: а) гумон қилинувчи, айбланувчининг илгари судланган ёки судланмаганлиги; б) жиноят ҳақиқатан ҳам гумон қилинувчи, айбланувчи томонидан содир этилганлиги; в) ихтиёрий равишда етказилган барча турдаги зарарни қопланганлиги; г) жабрланувчи жинойий қилмишни содир этган шахсни кечириб, ярашув тўғрисида ариза берганлиги.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки:

1. Ярашув тўғрисидаги ишларни юритишда қисқа муддатда тарафлар ўртасидаги низо бартараф этилади ва ортиқча сарф-ҳаражатнинг олди олинади.

2. Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи жинойий жавобгарликдан озод қилиниб, “судланган” деган тамгадан фориғ қилинади.

3. Жабрланувчининг қонуний талабларини бажариш билан адолатнинг нақадар муқаддаслиги ва қонун устуворлиги тан олинади.

4. Суриштирув ва дастлабки тергов органлари машаққатли меҳнатдан халос бўлади.

5. Суднинг одил судлов органи сифатидаги обрў-эътибори ошади.

Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Иккинчи чақирив тўртинчи сессиясида “Адолат-қонун устуворлигида” деб номланган тарихий нутқида қайд этилганидек, “Жабрланувчи билан ярашув тўғрисидаги алоҳида тоифадаги ишларни юритиш тартибининг жорий этилиши жиноят процесси қонунчилигини такомиллаштиришда муҳим қадам бўлади”.¹ Бунинг замирида шарқона қадриятлар, миллий урф-одатлар, адолат ҳамда кечиримлилик ва албатта, қонун устуворлиги мавжуд.

¹ Ислом Каримов. Адолат—қонун устуворлигида. “Халқ сўзи”, 2001 йил 30 август.

СУДНИНГ РОЛИНИ ОШИРИШ — ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ БАРПО ЭТИШ ЙЎЛИДАГИ ҚОНУНИЙ ЖАРАЁН

2.1. Суд назоратини кучайтириш зарурати

Юртимизда босқичма-босқич амалга оширилиб келинаётган ислохотлар даврини қуйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. Ижтимоий ҳаётимиздаги муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий асос ва қонунлар тизимининг яратилиши.

2. Мавжуд қонунларни такомиллаштириш ва ҳаётга татбиқ этиш муаммоларининг ҳал қилиниши.

3. Қонунларнинг либераллаштирилиши, яъни демократик тамойилларга ҳамда ҳаёт талабларига мослаштирилиши.

Ислохотларни ўтказишдан мақсад — Президентимиз таъкидлаганидек, инсон манфаатларини олий қадрият деб билиш ва уни таъминлаш учун зарур.

Суд-ҳуқуқ ислохотларини Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий йўналишининг ҳуқуқий заминини белгилаб берган, мустақиллик қомуси бошлаб берган десак, хато қилмаймиз. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида суд ҳокимиятининг мустақил ҳокимият деб эътироф этилиши жамият ҳаётида судга нисбатан мутлақо ўзгача қараш ва тушунчаларнинг шаклланишига олиб келди.

Суд-ҳуқуқ тизимида кетма-кет қабул қилинган қонунлар¹, уларни такомиллаштириш² ислохотларнинг борган сари чуқурлашиб бораётганидан далолатдир.

¹ “Прокуратура тўғрисида”ги (1992 й. 9 декабр), “Судлар тўғрисида”ги (1993 й. 2 сентябр), “Конституциявий суд тўғрисида”ги (1993 й. 6 май), “Адвокатура тўғрисида”ги (1996 й. 26 декабр), “Адвокатлик фаолиятини ижтимоий ҳимоя қилиш кафолатлари тўғрисида”ги (1998 й. 25 декабр) Қонунлар, Жиноят-процессуал кодекси (1994 й. 22 сентябр),

² “Конституциявий суд тўғрисида”ги (1995 й. 30 август), “Ўз.Р. “Судлар тўғрисида”ги (Янги таҳрирда. 2000й. 19 декабр), “Прокуратура тўғрисида” ги Қонун (Янги таҳрирда) (2001 й. 29 август), Президентининг суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони (2000 йил 14 августдаги).

Судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунishi, жиноят ишларининг ҳайъат ва якка тартибда кўрилиши, одил судловни фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги асосида амалга ошириш, айбсизлик презумпцияси, судда ишларни юритишда тортишув каби қатор конституциявий тамойилларнинг жиноят судлов ишларини юритишда қўлланиши судьяларнинг обрўи ва мавқеини оширди. Судьялар фаолияти сифатини тудан яхшилаш ҳамда одил судловни амалда таъминлаш мақсадида судьялар ихтисослаштирилиб, жиноят ишлари бўйича туман ва фуқаровий ишлар бўйича туманлараро судларнинг ташкил этилиши¹, "Судлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ Адлия вазирлиги ҳузурида махсус ваколатга эга бўлган судлар фаолиятини ташкилий, моддий-техник ва молиявий таъминлаш департаменти ҳамда унинг жойлардаги бўлинмаларининг ташкил этилиши², ҳукм, ажрим ва қарорларнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириш босқичини кучайтириш мақсадида апелляция тартибида иш юритишнинг жорий қилиниши³, жиноят натижасида моддий, маънавий, жисмоний зарар кўрган шахсларнинг манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида ярашув институтининг татбиқ этилиши⁴ миллий қадриятимизга мос бўлиб, қонунларимизнинг самарадорлигини замон талабига мос эканини намоён этмоқда. Лекин ҳаёт тасдиғидан ўтган натижаларнинг янада такомиллашуви талаб этилмоқда. Юртбошимиз 2005 йилнинг 14 январида "Независимая газета"сининг мухбирига берган интервьюсида баён қилганидек, «мустақил суд тизимига эга бўлишимиз, бунинг учун ислохотларга муносиб бўладиган сифатли қонунларни яратиш»имиз, "судларнинг адолатли бўлишига эришиш"имиз "одил

¹ Ўз.Р. Президентининг 2000й. 14 августдаги "Ўзбекистон Республикаси суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида"ги Фармони.

² Ўз.Р. Вазирлар Маҳкамасининг 2001 й. 10 мартдаги "Судлар фаолияти таъминотини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори

³ Ўз.Р. 2000й. 14 декабрь Қонуни таҳририда.

⁴ Ўз.Р. 2001 й. 29 август Қонуни.

судлов йўлида гов бўлиб турган, ҳар бир инсонга унинг муносиб турмуш кечириш, ўз имкониятларини тўлиқ намоён этиш ҳамда фуқароларимиз фаровонлигини ошишига ҳалал бераётган барча тўсиқларни бартараф этиш¹ бугун заруратга айланмоқда.

Бу йўлда бош мақсадимиз “демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш йўлидан босқичма-босқич” бориб, “ўзбек моделига қатъий амал қилиш” ҳамда “суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш ва янада либераллаштиришга алоҳида аҳамият бериш”² дан иборат. Бунинг учун:

1) судларнинг ҳақиқий мустақиллиги ва эркинлигини таъминлаш;

2) дастлабки тергов ва судгача бўлган жараён устидан суд назоратини кучайтириш;

3) айрим процессуал-мажбурлов ва тергов ҳаракатларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш.

4) юқоридаги вазифаларни бажариш учун ташкилий ҳуқуқий масалаларни ҳал қилиш ҳамда суд тизими, ҳуқуқ-тартибот ва прокуратура органлари ходимларини тайёрлаш³ лозим.

Судьяларнинг чинакам мустақиллигига эришиш учун ўзаро узвий боғлиқ бўлган ёки бир-бирини тўлдирадиган бир неча масалаларни ҳал қилиш керак:

1. Суд ҳокимияти тизимида суд назоратини кучайтириш. Бунинг учун, аввало, суд ҳокимияти тизимини ташкил этувчи судлар фаолиятини мувофиқлаштириш керак. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини олайлик. Бизнинг назаримизда, Ўзбекистон Республикаси суд тизимида у ўзининг мавқеи, фаолияти ва ваколати билан алоҳида ўринга эга. “Конституциявий суд” тўғрисидаги

¹ Ислон Каримов. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. “Халқ сўзи”, 2005 йил 19 январь.

² Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз – демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

³ Ўша ерда.

қонуннинг биринчи моддасида унинг фаолияти ва ваколат доирасига тушунча берилиб, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис қабул қилган бошқа ҳужжатлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари, ҳукумат ва давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорлари, Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномалар билан олган мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослигини аниқлаш вазифаси белгиланган дейилган.

Бизнингча, Конституциявий суд фаолияти доирасини кенгайтириб, бу борадаги қонун ҳужжатида қуйидаги қўшимча ёки ўзгартиришлар киритилиши лозим:

а) суд тизими фаолиятини мувофиқлаштириш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Суди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик Суди Пленуми қарорлари устидан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига шикоят ёки мурожаат қилиш тартиби белгиланиши мақсадга мувофиқ. “Судлар тўғрисида”ги қонунда Ўзбекистон Республикаси Олий Суди раиси ва Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик Суди раиси Пленум тушунтиришлари қонун ҳужжатларига мувофиқ эмаслиги ҳақида Пленумга тақдимнома киритиши қонуннинг 26, 53-моддасида белгиланган. Бизнингча, бу етарли эмас. Пленум коллегиял орган бўлиши билан бир қаторда, суд ҳокимиятининг энг юқори органи — Пленумнинг ўзи ёки ундан юқори турган орган Пленум қабул қилган қарорига ўзгартириш киритиши, ўзгаришсиз қолдириши ёки бекор қилиши мумкин. Пленум эса Олий суд раиси раҳбарлигида ўтказилади. Демак, иш ҳақиқатда тўғри ҳал қилиниши ва адолат қарор топиши учун бетараф томон масалани ойдинлаштириши керак.

б) Конституциявий судга фуқаролар, мансабдор шахслар (айниқса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари) конституциявий ҳуқуқлари бузилган деб ҳисоблаганларида уни тиклашни сўраб, мурожаат қилишга ҳақли бўлиши керак. Бунинг учун Конституциявий суд судьялари сонини ошириш мақсадга мувофиқ.

2. Умумий судлар тизимида судьяларнинг мустақилли-

гини таъминлаш учун уларнинг мақомини кенгайтириш. Бунинг учун:

а) судьяларни сайлаш ва тайинлаш муддатларини узайтириш, яъни беш йилдан ўн йилга тайинлаш ёки умрбод сайлаш тартибини жорий қилиш талаб этилади. Албатта, бунинг ўзига хос талаб ва шартлари ишлаб чиқилиши керак;

б) халқ маслаҳатчилари институтининг ҳуқуқий мақоми, уларга қўйиладиган талаб ва шартлар низом ёки қонун шаклида ўз ечимини топиши керак. Айни пайтда, "Судлар тўғрисида"ги қонуннинг 62-моддаси ва ЖПК нинг 30 ва 407-моддаларида бу масалага оз бўлса-да, ўрин ажратилган. Амалиётда халқ маслаҳатчиларининг иштироки етарли натижа бермаётгани ҳам тўғри, лекин бунинг асосий сабаби айрим масалаларнинг ҳал қилинмагани билан боғлиқ. Масалан, халқ маслаҳатчиларини тайёрлаш, уларни рағбатлантириш, имтиёзлар бериш (жумладан, нафақа тайинлашда), ҳукм бекор бўлганида судья билан тенг бўлиб, ишни мазмунан кўришда иштирок этганини ҳисобга олиб, уларнинг ҳам жавобгарлиги масаласини кўриш ва ҳоказо. Қолаверса, халқ маслаҳатчиларининг иштироки жиноят судлов ишларини юритишга жамоатчиликни жалб қилиш ҳисобланади, бу эса демократиянинг кўринишларидан бири демакдир. Шунинг учун ҳам халқ маслаҳатчиларидан воз кечиш йўлини қидириш эмас, улардан унумли фойдаланиш чораларини излаш лозим. Мақсадимиз фуқаролик жамияти қуриш мақсадимиз экан, бу кенг оммани ҳуқуқий онгини ошириш ва одил судлов ишларига уларни жалб қилиш талаб этади.

в) судьяларни тайёрлаш механизминини қайтадан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Бизнингча, бу ўринда прокуратура ходимларини тайёрлаш тартиби эътиборга лойиқ. Чунончи, судларда ҳам жамоатчи судьялар ёки судья ёрдамчилари каби вазифаларни ташкил қилиш ҳақида ўйлаб кўриш даркор.

Судьяларни суд ижрочилари таркибидан тайинлаш амалиёти, бизнингча, тўғри эмас. Суд ижрочиси фақат судьянинг фармойишларини бажаради. У бевосита жиноят иши

материаллари билан танишмайди, тегишли хулосалар чиқармайди. Судья ёрдамчиси бир йил давомида малакали судьялар раҳбарлигида тажриба ошириб, кўргазмали суд мажлисларини ўтказиб, процессуал ҳужжатларни мустақил расмийлаштириб, имтиҳон топширганидан сўнг, судья лавозимига тайинланиши керак. Бизнингча, судьялик лавозимига номзод танлашда ходимнинг ақли, заковати, билимини аниқлаш билан бирга, ички дунёси, инсоний фазилатлари, энг муҳими, ҳар бир ишга адолатли эканига эътиборни қаратиш лозим. Номзод ҳақидаги бундай маълумотларни шу инсон билан иш юзасидан яқин маслақдош бўлган мураббий, мутахассисгина ҳолис айтиши мумкин. Шунинг учун ҳам судья ёрдамчиларини тажрибали, талабчан судьяга бириктириб, уларга иш ўргатиш керак.

г) судьяларни аҳоли сонидан ва кўриладиган ишларнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда, белгилаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Чунки барча хорижий давлатларда судьялар сони ана шу мезон асосида белгиланади. Бунинг ижобий томони шундаки, у судьяларнинг унумли ишлаши учун шароит яратади. Ва аксинча, судьяларга ишни керагидан ортиқча юклаб қўйиш ишининг сифати ва самарасига салбий таъсир этиши табиий.

д) кези келганда, “Судьялар тўғрисида”ги қонуннинг 84-моддасида белгиланган “судьяларнинг махсус кийими” хусусидаги масалага эътиборни қаратмоқчимиз. Назаримизда, судьяларнинг ички дунёсига, шакл-шамойилига, ақл-заковати ва бошқа инсоний фазилатларига қўшимча ташқи кўриinishларини ўзига хос белгилаш суд этикаси учун зарур.

Юқоридаги масалаларни босқичма-босқич ижобий ҳал қилиниши **“ҳеч муболагасиз бутун ҳокимиятнинг обрўси ва кишиларимизнинг адолатга ишончи қай даражада бўлишини белгилайди”¹.**

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

Судьяларнинг мустақиллигини таъминлашда, Юртбошимиз таъкидлаганидек, уларни жиноят процессининг муҳим босқичларидан бўлган дастлабки терговга олиб киришни талаб этади. Деярли барча хорижий мамлакатларда дастлабки тергов устидан умумий раҳбарлик прокурорда бўлса ҳам, айрим процессуал ва тергов ҳаракатлари устидан назорат судьянинг ваколатига берилган. Бизнинг қонунчилигимизда ҳам, Президентимиз нутқларидан келиб чиқиб, дастлабки терговда инсон ҳуқуқлари билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган масалаларни судга олиб бериш тартибининг жорий қилиниши мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Бу масалаларни ҳал қилиш учун Жиноят процессуал кодексига, "Прокуратура тўғрисида"ги, "Судлар тўғрисида"ги қонунларга жиддий ўзгартириш киритиш талаб этилади. Шундай экан, давлатимиз раҳбари маърузасида таъкидланганидек, суд-ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари масъулиятини янада кучайтириб, уларнинг профессионал ва фуқаролик бурчи ҳамда вазифаларини сидқидилдан бажаришини таъминлаш лозим.

2.2. Процессуал мажбурлаш чораларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини судларга ўтказиш

Дастлабки тергов жиноят процессининг мустақил босқичи бўлиб, тергов органлари (прокуратура, миллий хавфсизлик органлари, милиция терговчилари) томонидан олиб борилади. Терговчиларнинг фаолияти жиноят судлов ишларини юритиш вазифаси билан мутаносиб. Улар жиноят ишларини тўлиқ, ҳар томонлама ҳолисона текшириб, жиноятни очиш, айбдор шахсларни фош этиш, келтирилган зарарни қоплаш, жиноятга сабаб бўлган шарт-шароитларни бартараф қилиш чораларини кўриш каби вазифаларни амалга оширади. Албатта, уларнинг тажрибаси, ақл-заковати, қобилияти, масъулияти жамият иллати бўлган жиноятчиликка қарши курашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Терговчи нафақат ташаббускор ва тезкор, балки ташкилотчи ҳам

бўлиши керак. Масалан, суриштирув органларига топшириқ бериб, уларнинг бажарилишини назорат қилиш (ЖПКнинг 36-моддасининг 4-қисми) ёки бошқа туман, вилоят, қолаверса, хорижий давлатларнинг тегишли муассасаларига иш юзасидан топшириқлар бериш, (ЖПК нинг 5-моддаси) ёки уларнинг топшириқларини бажариш (ЖПК нинг 6-моддаси) шулар жумласидандир.

Терговчи ўз фаолиятини самарали амалга ошириши учун қонун билан кафолатланган мустақилликка эга бўлиши зарур, чунки ЖПКнинг 81-моддасида қайд этилган шахсни "айблаш ва ҳукм қилиш учун асослар"ни исботлаш айнан терговчи зиммасига юклатилган. Шунинг учун ҳам ЖПКнинг 36-моддасининг 3-қисмида терговчининг ваколатларига тегишли бўлган процессуал мустақиллик доираси ва уни амалга ошириш тартиби белгилаб қўйилган. Уларга қуйидагилар кирди: а) шахсни ишда айбланувчи тарикасида иштирок этишга жалб қилиш; б) жинойтни тавсиф қилиш; в) айбловнинг ҳажмини белгилаш; г) эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олиш; д) ишни судга юбориш; е) ишни тутатиш; ё) ишни қўшимча терговга қайтариш тўғрисидаги прокурорнинг ёзма кўрсатмалари билан келишмаса, ўз эътирозларини юқори турувчи прокурорга тақдим этиш. Бундай ҳолларда қуйи турувчи прокурорнинг кўрсатмасини юқори турувчи прокурор ўз қарори билан бекор қилиши ёки иш бўйича тергов юритишни бошқа терговчига топшириши мумкин.

Бошқа барча ҳолларда терговчи процессуал ва тергов ҳаракатларини қонунда белгиланган тартибда ва муддатда амалга оширади. Дастлабки тергов иштирокчилари жинойи муносабатга киришар экан, қонун билан белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўлади. Масалан, ишнинг натижасидан манфаатдор бўлган иштирокчилар (гумон қилинувчи, айбланувчи, уларнинг ҳимоячиси, қонуний вакил, жабрланувчи, уларнинг вакили, қонуний вакили, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар уларнинг вакиллари) дастлабки терговнинг самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган иштирокчилар (гувоҳ, холис, таржимон, экс-перт, мута-

хассис) шулар жумласидандир. Терговчининг энг муҳим вазифаларидан бири — юқорида номлари зикр этилган жараён иштирокчиларининг ҳуқуқларини таъминлаш ва бурчларини бажаришларини талаб қилишдан иборат. Бунинг учун терговчига процессуал мажбурлаш ваколати ҳамда тергов давомида барча иштирокчиларнинг қонунда белгиланган ҳуқуқларини таъминлаш мажбурияти юклатилган. Қонун билан белгиланган бу процессуал тартиб жиноят судлов ишларини юритишда ягона, уюшган механизм асосида амалга оширилсагина, ижобий натижага эришилади. Акс ҳолда, инсон ҳуқуқлари поймол этилиши, қонунга ҳурмат, давлат хизматчиларига ишонч йўқолиши мумкин. Бу эса “бизнинг асосий, узоқ муддатли вазифамиз” бўлган “демократик давлат, фуқаролик жамиятини қуриш жараёни”га путур етказди.

Дастлабки тергов давомида иш юзасидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, уй-жойлари, телефон орқали сўзлашувлари, мулклари билан боғлиқ дахлсиз ҳуқуқларига доир процессуал мажбурлов чоралари ва тергов ҳаракатлари олиб борилиши мумкин. Бундай ҳолларда терговчи ваколатига қўшимча кафолат сифатида назорат қилувчи прокурорнинг розилиги олинади.

Прокурор розилиги билан амалга ошириладиган процессуал мажбурлов чораларига лавозимидан четлаштириш (ЖПКнинг 256-моддаси), шахсни тиббий муассасага жойлаштириш (ЖПКнинг 266-моддаси), алоҳида ҳолларда гумон қилинувчига, у ушланган кундан бошлаб қамоқда сақлаш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш (ЖПКнинг 226-моддаси), эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олиш (ЖПКнинг 242-моддаси), тергов ҳаракатларидан: мурдани эксгумация қилиш (ЖПКнинг 148-моддаси), олиб қўйиш ва тинтув ўтказиш (ЖПКнинг 161-моддаси), почта-телеграф жўнатмаларини хатлаб қўйиш (ЖПКнинг 166-моддаси), телефон ва бошқа сўзлашув қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш (ЖПКнинг 170-моддаси) кабилар тегишлидир. Бундан ташқари, дастлабки терговни ту-

гатиш, тўхтатиш ва тамомлаш масалалари ҳам терговчи фаолиятига тааллуқли бўлиб, бу масалаларга бағишланган қарорнинг нусхаси албатта назорат этувчи прокурорга етказилади ва бу бўйича унинг розилиги олинади.

Президент Ислом Каримов зикр этилган маърузасида дастлабки тергов босқичига суд назоратини олиб кириш тўғрисида тўхталиб, бундай деган эди: “...прокуратура ваколатларининг бир қисмини судларга ўтказиш ҳозирги замоннинг мантикий талабидир ва бу энг аввало конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларни, уларнинг дахлсизлигини чеклаш билан алоқадор масалаларга тегishлидир. Бошқа демократик давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурий чораларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини ҳам судларга ўтказиш керак деб ўйлайман”¹.

Бундай процессуал тартиб Ўзбекистон тарихида биринчи бор жорий қилиниши. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “ушбу жараён ташкилий-ҳуқуқий масалаларни пухта ва жиддий тарзда ишлаб чиқишни ҳамда суд тизими ва у билан боғлиқ бошқа ҳуқуқ-тартибот ва прокуратура органларининг ушбу ўзгаришларни киритиш учун зарур тайёргарликка эга бўлишни тақозо этади”².

Бу вазифа босқичма-босқич амалга оширилар экан, ҳорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш, илмий-амалий анжуманларда фикр алмашиш, тренинг ва давра суҳбатлари ўтказиш орқали “**жиноят процессуал қонунчилигимизнинг дастлабки тергов ва судгача бўлган жараёни устидан суд назоратини кучайтириш билан боғлиқ айрим қоидаларини қайтадан кўриб чиқиш зарурати вужудга келди**”³.

Дастлабки терговда суд назоратини ўрнатиш масаласининг икки муҳим жиҳатига эътибор қаратиш зарур:

¹ Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

² Ўша ерда.

³ Ўша ерда.

1) юқорида таъкидлаб ўтилган процессуал мажбурлаш чоралари, эҳтиёт чоралари, тергов ҳаракатларига суд томонидан розилик (санкция) беришни жорий қилиш;

2) дастлабки терговда амалга ошириладиган процессуал ва тергов ҳаракатлари, терговчи ёки бошқа мансабдор шахсларнинг қонунга хилоф ҳаракати (ҳаракатсизлиги); ноқонуний чиқарилган процессуал ҳужжатлар устидан судга шикоят қилиш тартибини жорий қилиш.

Жиноят процессуал қонунчилигини такомиллаштириш жараёнида бу шикоятларни қайси судья кўриши, унинг ваколат доираси, шикоятни кўриб чиқиш муддати, тартиби, шунингдек, санкцияни бериш ваколатининг қайси судьяга берилиши ва унинг тартиби ишлаб чиқилиши муҳим аҳамият касб этади. Бизнинг назаримизда, шикоят аризаларини кўрадиган судьялар бир вақтнинг ўзида санкцияни ҳам бериши керак. Уларни “тергов судьялари” ёки бошқа ном билан аташ мумкин. Улар жиноят ишларини мазмунан кўрмайди. Тергов судьяларининг ишлари юзасидан шу суднинг расига ёки ундан юқори турган судга шикоят қилишлари мумкин бўлади. Мазкур масалаларнинг илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиниши қонунларимизнинг янада мукаммал бўлиши, юртимизда қонун устуворлиги тамойилининг амалиётга изчил татбиқ этилишига хизмат қилади.

2.3. Жазо тизимидан ўлим жазосини чиқариш — суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштиришнинг муҳим масаласи

Давлатимиз раҳбари Ислом Каримов Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги маърузасида: “суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш борасида ҳал этиш лозим бўлган муҳим бир масала — жазо тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташлаш” таклифини илгари сурди. Қуйида ўлим жазосининг жазо тизимидаги ўрни, тарихда жиноий қонунчилик ва суд амалиётидаги бу жазони бекор қилиш тўғрисида-

ги турли ёндашувлар, ҳозирги вақтда хорижий давлатларда жиноят ҳуқуқи ва қонунларида ўлим жазоси билан боғлиқ масаланинг қай тарзда ҳал этилаётгани, шунингдек, мамлакатимизда ўлим жазосини бекор қилиш учун ҳуқуқий асос яратилгани боис мазкур масаланинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари ҳусидида фикр юритишга зарурат туғилади.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, ўлим жазоси кишилик жамиятининг барча босқичлари ва ижтимоий тузумларида, яъни ибтидоий жамоа тузумидан бошлаб то ахборот ҳамда интеллектуал ривожланиш асри ҳисобланган ҳозирги даврда ҳам энг оғир жазо ҳисобланади. Одамлар тўда-тўда шаклда бир уруғ бўлиб яшаган замонларда ҳам, кейинчалик ижтимоий турмуш тарзи юксалиши натижасида уруғлар бири-бирига қўшилиб, қабила сифатида кун кечирган даврларда ҳам бири-бирини ўлдириш билан боғлиқ ҳодисалар содир этилганида қабиладошини ўлдирган одамдан қасос олиш расм бўлган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўлим жазоси жазо тизимига киритилган чоғларданоқ унинг шафқатсизлиги сабабли амалиётда қўллаш ёки бекор қилиш тўғрисида турли баҳс-мунозара ва тортишувлар юзага келган. Бу масала ҳозиргача узил-кесил ечимини топмаган десак, асло хато қилмаймиз. Бу ўринда манбалардан бирида ўлим жазосини қўллаш билан боғлиқ муҳокама жараёни тўғрисида баён қилинган қуйидаги мисолни келтириб ўтиш жоиз. Унда ёзилишича, қадимги тарихда Пелопон жанги деб ном олган греклар ва афиналикларнинг ўзаро урушидан сўнг афиналиклар сотқинлик қилиб улар тарафига ўтган грекларни (Митилена шахри) қатл этиш, уларнинг хотин ва болаларини эса қул қилиш керак, деган масала халқ мажлисида (қонун қабул қилувчи кенгаш) муҳокама этилган.

Муҳокамада ўлим жазосини қўллаш тўғрисида икки хил фикр билдирилган. Бир гуруҳ одамлар бу жазони қўллашни ёқлаган бўлса, бошқалар унга қарши чиққан. Айниқса, афиналик файласуф Диодот ўлим ўта қаттиқ жазо экани, уни амалда қўллаш жиноятчиликнинг камайишига олиб келмагани, яъни у ижобий самара бермаганини ўша давр амалиётидаги аниқ

мисоллар билан мажлис иштирокчиларига тушунтиради. Натижада ушбу масала овозга қўйилиб, иштирокчилар ўлим жазосини қўллашга қарши овоз беради. Бундан кўриниб турибдики, ўша замондаёқ ўлим жазосидан воз кечилган. Аммо кейинчалик давлатларнинг жиноятчиликка қарши кураш фаолиятидаги умумий қонуниятлардан кўра ўзига хос ривожланиш тамойиллари устунлик қилиши оқибатида ўлим жазосидан фойдаланиш қонунлаштирилган. Масалан, қадимги Бобил давлатида яратилган Хаммурапи қонунларида **“жонга— жон, тишга— тиш”** тамойили акс эттирилган. Бу жазо талион, яъни тенг жазо деб аталган. Бунда етказилган зарар миқдоридан жиноятчининг ўзига ҳам айнан шу тур ёки миқдорда шикаст ёки зарар етказиш қонунга амал қилинган. Қасос олиш айрим диний таълимотларда, жумладан, ислом таълимотида ҳам мавжуд бўлган. Хусусан, мусулмон ҳуқуқидаги тенг жазо унча бўлган даврдаги талиондан фарқ қилади. Илгари тенг жазога нафақат жиноятчи, балки у билан бирга унинг яқинлари ҳам тортилган бўлса, шариатда бу жазо фақат жиноятчининг ўзига нисбатан қўлланилган. Бу ҳозирда жиноят ҳуқуқидаги жазони алоҳида (индивидуал) қўллаш тамойилига мутаносибдир. Бундан ташқари, мусулмон ҳуқуқидаги қасос олиш мазмун-моҳияти жиҳатидан исломга хас бўлган таълимотлардан тубдан фарқ қилади. Жумладан, Қуръони каримнинг “Бақара” сураси 178-оятида “Сизларга ўлдирилган кишилар учун қасос олиш фарз қилинди: озод киши муқобилига озод кишидан, қул учун қулдан, аёл учун аёлдан. Биродари томонидан авф этилса (хун тўлашга рози бўлинса), у ҳолда яхшилик билан бўйинсуниш ва хунини яхшилаб тўлаш (зарурдир).

Бу (ҳукм) Раббингиз томонидан енгиллик ва марҳаматдир” дейилган. Мазкур оят мазмунидан жиноятчига нисбатан ўлим жазоси қўллашдан кўра уни авф этиш, яъни бошқа енгилроқ жазо — хун ёки товон тўлаш мажбуриятини юклашни Оллоҳнинг ўзи ихтиёр этган, деган маънони англаш қийин эмас.

Бу борада хорижий давлатлар тажрибасига назар ташласак, ўрта асрларда ўлим жазоси асосий жазо тариқасида акса-

рият жиноятлар учун қўлланилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Мисол учун, Германияда Карл V даврида 100 минг, Англияда Генрих VIII томонидан 70 минг, Нидерландияда Филипп II томонидан 18 минг нафар кишига ўлим жазоси белгиланган. Россия тарихида Иван Грозний деб ном олган Иван IV даврида (1550 йил) қабул қилинган “Суд” ҳужжатида 60 турдаги жиноятларга ўлим жазоси кўзда тутилган.

XX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврларда жаҳондаги давлатлар томонидан ўлим жазосини кўп қўллаш билан боғлиқ амалий тажриба жиноятчиликка, айниқса, унинг ўта оғир турлари, жумладан, айбни ўтар оғирлаштирувчи ҳолатларда одам ўлдириш жиноятига барҳам бера олмади. Шу сабабли амалга оширилган таҳлиллар ва тадқиқотлар натижасида инсон ҳаёти дахлсиз ва ҳеч қандай куч билан ажратилмас бойлик; бу жазо ўта оғир жиноятга мойил инсонларни қўрқитиш ва жиноятдан сақлашга асос бўла олмайди; ўлим жазосини қўллашда хатога йўл қўйиш тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкин; ўлим жазоси маҳкумни тузатиш тамойилини йўққа чиқаради, деб ушбу жазосини қўллаш билан боғлиқ амалиётга чек қўйиш керак, деган хулосага келинди. Чунки ўлим жазоси мавжудлиги билан боғлиқ жазолашдаги шафқатсизлик фақат шафқатсизликни келтириб чиқариши амалда ўз исботини топди. Қолаверса, кўпгина давлатларнинг ўлим жазосини бекор қилишга судлар томонидан бу тоифадаги ишларни кўриб чиқишда тузатиб бўлмас хатоларга йўл қўйилгани ҳам сабаб бўлди. Ноқонуний тергов усуллари қўллаш ва сохта гувоҳликлар асосида ўлим жазосига ҳукм қилинган шахсларнинг кейинчалик батамом оқланганига тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ўлим жазоси тўғрисида фикр юритганда, ўтган асрнинг 30-50-йилларида собиқ шўро тузумининг мустабид ҳуқуқ тизимида ҳам бу жазон кенг қўллангани, 20 миллион кишининг “қатағон қурбони”га айланганини эсга олиш жоиз. 80-йиллардаги “пахта иши”, “ўзбеклар иши” баҳонасида ўлим жазосига маҳкум қилинган юртдошларимизнинг Президентимиз Ислом Каримовнинг мардона саъй-ҳаракати туфайли оқлангани ҳам тарихий ҳақиқатдир.

XX асрнинг иккинчи ярмида инсоният тамаддунининг янги даври бошланиб, инсон ҳуқуқлари ва шахс эркинлиги, жумладан, ҳар бир шахснинг яшаш ҳуқуқи олий қадрият сифатида эътироф этилди. Хусусан, БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси»нинг 3-моддасида ҳар бир инсоннинг яшаш, эркин бўлиш ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқларига эгалити белгиланган бўлса, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт»да яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг ажралмас ҳуқуқи экани кафолатланади, дейилган.

Мамлакатимиз моҳият жиҳатдан ҳуқуқий давлат, мазмунан фуқаролик жамият қуриш йўлини танлади. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида эса қонун устуворлигидан кўра қонун ҳукмронлиги муҳим аҳамиятга эга. Қабул қилинган қонунларни амалда қўллашда барча — юридик ёки жисмоний шахсларнинг қонун меъёрларига риоя қилишINI таъминлашга эришилгандагина жамиятда шахснинг эркинлигига дахлдор ҳуқуқлари рўёбга чиқади. Шу боис мустақиллик йилларида юртимизда амалга оширилган ислохотлар замирида ҳам айнан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шахснинг эркинлигини таъминлаш билан боғлиқ қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни умумэътироф этилган халқаро демократик меъёрларга мослаштиришга йўналтирилган. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, мамлакатимиз суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ этиш жараёнида босқичма-босқич таъминли асосида жиноий жазо тизимидан ўлим жазосини чиқариб ташланаётганини эътироф этиш жоиз.

Фикримиз исботи тариқасида айтадиган бўлсак, 1995 йилгача амал қилган Жиноят кодексида 33 та жиноятга ўлим жазоси кўзда тутилган эди. Кейинги Жиноят кодексида эса уларнинг 13 таси сақлаб қолинди, яъни 20 та турдаги жиноятдан ўлим жазоси олиб ташланди. Аёллар, олтмиш ёшдан ошган эркаклар ва вояга етмаганларга нисбатан бу жазо қўлланилмайди. Шунингдек, ўлим жазоси авф этиш тартибида йигирма беш йил муддатта озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилиши мумкин (ЖКнинг 51-моддаси) Жиноятга оид қонунчиликни

эркинлаштириш ва инсонпарварлик тамойилларига мувофиқлаштириш масаласини муҳокама қилиш чоғида Президент Ислом Каримов ҳуқуқий доктринамиз мутлақо янги, демократик тамойилларига асосланган бўлишини, қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила, жамият ва давлатнинг ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасини кучайтириш, аҳолининг ҳуқуқий оғи ва ҳуқуқий маданиятини ошириш, фуқароларни қонунга бўйсунтириш ва ҳурмат руҳида тарбиялаш чинакам демократик, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришнинг нафақат мақсади, балки унинг воситаси, энг муҳим шарти ҳисобланишини алоҳида таъкидлаган эди. Шунингдек, давлатимиз раҳбари жиноий жазоларни либераллаштиришдан қўзланган яна бир мақсад — ўлим жазоси кўзда тутилган жиноятлар рўйхатини қисқартириш тўғрисида шундай фикр билдирган эди: **“Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош ассамблеясининг 1977 йил 8 декабрда қабул қилинган резолюциясида “ўлим жазоси” масаласида кўзда тутилаётган асосий мақсад - бундай жазони бекор қилиш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ўлим жазоси қўлланиладиган ҳуқуқбузарликлар миқдорини янада камайтириб боришдан иборат бўлмоғи лозим**”. Ана шу устувор вазифадан келиб чиқиб 1998 йилда Жиноят кодексидagi бешта моддадан ўлим жазоси олиб ташланди. 2001 йилда яна тўртта моддадаги жазо қисқартирилди. 2004 йилда эса бу жазо бор-йўғи иккита, яъни айбни оғирлаштирувчи ҳолатда қасддан одам ўлдириш ва терроризм жиноятлари учун татбиқ этиладиган бўлди. Булар мамлакатимизнинг халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида халқаро ҳужжатларга зикр этилган мажбуриятларни сўзсиз бажаришга интилаётганининг амалдаги исботидир. Шу маънода, Президент Ислом Каримовнинг ўлим жазосидан мутлақо воз кечиш ҳақида билдирган таклифи тўлиқ асосга эга. **Биринчидан**, Жиноят кодексининг 42-моддасида **“Жазо маҳкуми ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, шунингдек, бошқа шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланиши белгиланган. Ўлим**

жазоси қўлланганда эса “махжумнинг ахлоқи тузалиши мумкин”, деган иборанинг асосий маъноси ўз-ўзидан йўққа чиқади. Бошқача айтганда, бундай ҳолда жазонинг мақсади - мажхумни ахлоқан тузатиш эмас, ундан қасос олишга айланади. Бу эса кишилар онгида инсон ҳаёти — олий қадрият деган тушунча қасддан ўлдириш орқали топталади, деган тасаввурни пайдо қилади. **Иккинчидан**, ўлим жазосининг сақланиши жамият аъзоларининг атрофида рўй бераётган хавфли воқеаларга бефарқлигидан дарак беради. Фикримизча, эркин ҳаёт кечиришни, оддийроқ қилиб айтганда, Европа, Америка ва Осиёдаги ривожланган давлатлардаги қаби фаровонликка, юқори турмуш даражасига тезроқ эришишни истаган, жамиятнинг барча соҳаларида рухий, маънавий, жисмоний жиҳатдан соғлом ва мўътадил муҳит яратиш ҳаётий воқеликка айланишни хоҳловчи жамият аъзоларининг диққат-эътибори, куч-ғайрати ҳар қандай, жумладан, ўлим жазоси қўлланидиган жиноятларнинг олдини олишга қаратилган бўлиши керак. Ҳолбуки, инсон ҳаётига тажовуз қилиш бир томонлама—фақат жамият аъзоларига эмас, балки давлат учун ҳам узил-кесил тақиқланган бўлиши шарт. Акс ҳолда инсон ҳаёти мутлақ дахлсиздир, деган муҳим тамойил жамият ахлоқ-одоби қоидаларига путур етказади.

Ана шу тамойилга таянган ҳолда, ҳозирги кунда жаҳондаги 100 га яқин давлатнинг қонунчилигида ўлим жазоси бекор қилинган. Жумладан, Швеция ва Финландия 1972 йилда, Германия 1949 йилда, Франция 1981 йилда, 1990 йиллардан бошлаб Ирландия, Венгрия, Руминия, Чехия, Словакия, Швейцария, Греция, Польша, Молдова, Италия, Испания давлатлари ўлим жазосидан воз кечган. Бундан ташқари, 30 дан ортик давлатнинг қонунчилигида ўлим жазоси мавжуд бўлсада, амалиётда қўлланилмайди.

Шу ўринда Президент Ислам Каримовнинг “Ўлим жазосини бекор қилиш ўта мураккаб масала бўлиб, чуқур ва ҳар томонлама ўрганишни, биринчи навбатда, аҳоли ўртасида кенг тушунтириш ишларини олиб боришни талаб этади, чунки бугунги кунда уларнинг кўпчилиги ўлим жазоси-

нинг бекор қилинишига қарши” деган фикрига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Негаки, ўлим жазосини бекор қилиш масаласини аҳолига тушунтириш жараёни бир неча босқич-ни ўз ичига қамраб олиши мумкин. Ўлим жазосини бекор қилиш билан боғлиқ масала нафақат ҳуқуқшунос олимлар, мутахассислар, шунингдек, сиёсатшунос, диншунос, психолог, тарихшунос ва бошқа соҳа мутахассисларининг бир-галликдаги саъй-ҳаракатини тақозо этади. Фикримизча, аҳоли-га бу борада тушунтириш ишларини амалга оширишда да-стлаб турли соҳа вакилларини жалб этган ҳолда кенг қўламли ташкилий-ҳуқуқий-маърифий ишлар билан боғлиқ тадбир-лар дастури ишлаб чиқиши лозим. Бу вазифани муво-фиқлаштириш Адлия вазирлиги ва Республика «Маънави-ят ва маърифат» маркази зиммасига юклатилса, айни муд-дао бўлар эди.

Ўта оғир жиноят содир этган (айбни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш, терроризм) маҳкумлар-га ўлим жазоси ўрнига умрбод озодликдан маҳрум этиш жазоси тайинлаш билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий масала-ни ҳал этишга навбат етганида, Жиноят кодекси, Жиноят ижроия кодексига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш юзасидан қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга субъект то-монидан тайёрланган қонун лойиҳасини Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига киритиш орқали муҳокама қилина-ди. Кейин эса Сенатда маъқулланиб, Ўзбекистон Республи-каси Президенти томонидан имзоланганидан сўнг қонуний ҳал этилган бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ўлим жазоси ўрнига суд томонидан умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган маҳбуслар жазони алоҳида ко-лонияда ўташи лозим бўлгани сабабли уларни сақлаш билан боғлиқ жазони ўташ муассасини қуриб битказиш учун бюд-жетдан тегишли маблағ ажратилиши ва бинони тайёрлаш ҳам маълум муддат талаб этади. Шу сабабли ҳам давлатимиз раҳбари ўлим жазосини бекор қилиш билан боғлиқ барча ташкилий-ҳуқуқий жараёнлар 2-3 йил ичида амалга ошириш мумкинлигини билдирди.

Хулоса ўрнида айтадиган бўлсак, инсон ҳаёти дунёдаги энг олий қадрият ҳисобланади. Зеро, ҳаёт ҳар бир инсонга бир мартаба берилади, шунинг учун ҳам ундан инсонни маҳрум этишга ҳеч ким қодир эмас, деган тушунчани барчанинг онгига сингдириш фурсати етди. Шу боис барча ислоҳотлар ва қонунлар инсон манфаатларига хизмат қилишини назарда тутсак, ўлим жазосининг жазо тизимидан олиб ташланиши ҳар томонлама адолатлидир. Зотан, жазонинг асосий мақсади — шахсга жавобгарликнинг муқаррар эканини англаштирдан иборат.

ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАР ХОДИМЛАРИНИНГ МАСЪУЛИЯТИНИ КУЧАЙТИРИШ

3.1. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг профессионал вазифалари ва масъулияти

Суд — ҳуқуқ тизимини либераллаштириш жараёнида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятини такомиллаштириш фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашнинг муҳим омили ҳисобланади. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ, мамлакатимизда бу масалага алоҳида эътибор қаратилмоқда. Қонун устуворлигини таъминлаш, шахс, оила ва жамият манфаатларини муҳофаза қилишни такомиллаштириш мақсадида мамлакатда ҳуқуқ-тартибот тизимида изчил ислоҳотлар ўтказилмоқда.

Суд-ҳуқуқ ислоҳотлари жараёнида «Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрирда қабул қилингани прокуратура органларининг ҳуқуқий мақомини янада такомиллашувига асос яратди. Ушбу қонунга кўра, прокуратура ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимининг муҳим тармоғи сифатида барча қонунларнинг ижроси устидан доимий назорат олиб бориши, муайян турдаги жиноятларни тергов қилиши, қонунийликни таъминлаш ва жиноятчиликка қарши кураш борасида фаолиятни мувофиқлаштириб бориши, судларда ишларни кўриш чоғида иштирок этиши, шунингдек, қонунларни такомиллаштириш ва тарғиб қилишда фаол қатнашиши шарт.

Прокуратура идоралари фаолияти қонун устуворлигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, Конституцияда белгиланган инсон ва фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқ ва эркинликларини, шунингдек, давлат тузумини, миллий

гуруҳлар ва ҳудудий тузилмаларнинг ҳуқуқларини гайриқонуний таъжовузлардан муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилгандир.

Бугунги кунда прокуратура органлари томонидан фуқароларни жиноий жавобгарликка тортиш билан боғлиқ жараёнларнинг барча босқичларида ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари томонидан содир этилган қонунга хилоф хатти-ҳаракатларни фош қилиш ва бунга йўл қўйган мансабдор шахсларга нисбатан қонунда белгиланган чораларни қўллаш борасида мунтазам ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари ва мансабдор шахслар томонидан йўл қўйилган қонунга хилоф хатти-ҳаракатлар бўйича фуқаролардан келиб тушган аризаларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Фуқаролардан тушган ариза ва шикоятлар ўз вақтида текширилиб, уларнинг натижалари бўйича фуқароларга ёзма равишда жавоб бериб берилмоқда.

Бундан ташқари, прокуратура органлари томонидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органлар билан ҳамкорликда, фуқароларни қонунга зид тарзда жиноий жавобгарликка тортиш ҳоллари ўрганилиб, ҳар бир жиноий иш бўйича йўл қўйилган хато ва камчиликларнинг олдини олиш чоралари кўрилган.

Жумладан, фуқароларни жиноят содир этишда гумон қилиб ушлашда қонунийликни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг «Фуқароларни ушлаш, ҳибсга олиш ва жиноий жавобгарликка тортишда уларнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш юзасидан прокурорлик назоратини янада кучайтириш тўғрисида»-ги 25-сонли буйруғи шу мақсадга қаратилган.

Бугунги кунда прокуратура идоралари фақат қораловчи, жазолайдиган орган эмас, аксинча, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилувчи орган ҳисобланиб, давлат аҳамиятига молик бир қатор чора-тадбирларни изчиллик билан амалга ошириб келмоқда.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидан яна бири —

суд ҳокимиятидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 106-моддасида эътироф этилганидек, «Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади».

Истиқлол йилларида Ўзбекистоннинг одил судлов тизими ҳозирги замон талаблари даражасида ўзгартирилди ва такомиллаштирилди. Мамлакатимиз Президенти Ислон Каримов «судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади, қаерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррар»¹ деган ўта муҳим хулосани илгари сурган.

Дастлабки тергов ва айбланувчини қамокда ушлаб туриш муддатларининг қисқартирилиши шахс эркинлиги ва дахлсизлигини таъминлашнинг муҳим қафолатидир. Халқимизнинг кўп асрли анъаналари ва ўзига хос менталитетини инобатга олиб, шунингдек, кундалик ҳаётимизда одамлар ўртасидаги муносабатларда мавжуд бўлган урф-одатларга таянган ҳолда, жабрланувчининг айбдор билан ярашувига имконият берувчи янги ҳуқуқий институт жорий этилди.

Умуман айтганда, суд-ҳуқуқ тизимида амалга оширилаётган ислохотлар жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш, фуқаролар осойишталиги ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашда салмоқли натижаларни бермоқда.

Президент Ислон Каримов Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўнма мажлисида суднинг том маънода мустақиллигини таъминлаш учун юридик-ҳуқуқий меъёрларни эркинлаштириш ва янгилаш билан бирга, суд идоралари фаолиятининг ташкилий шакллари такомиллаштириш ва ривожланган демократик давлатлар тажрибасига таянган ҳолда, Ўзбекистонда ҳам шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш, шунингдек, бошқа процессуал мажбурий чора-

¹ Ислон Каримов. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларини янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари «Халқ сўзи», 2002 йил 30 август.

ларни қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқини ҳам судларга ўтказиш долзарб вазифа эканини алоҳида таъкидлаган эди. Ушбу жараён ўта муҳим бўлиб, унинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини яратиш ва амалда қўллаш механизминини пухта ишлаб чиқишни талаб этади. Бундай шароитта судьяларни тайёрлаш, яъни уларнинг билими, ҳуқуқий онги ва дунёқараши, тафаккурини ҳамда ҳуқуқий маданиятини юксалтиришни таъминлаш зарур. Суд тизимининг энг юқори бўғинидан энг қуйи бўғинигача бу соҳада ишлайдиган ҳар бир судья қонунларни пухта билиши, ҳуқуқ соҳасидаги ўзгаришлардан бохабар бўлиши, янги қонунларни ўз вақтида ўрганиб, ундан суд амалиётида тўғри фойдаланиш тартибига риоя қилиши шарт.

Мамлакатимизда изчиллик билан давом этаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнида судларга тааллуқли ва уларнинг масъулиятидаги ишларнинг ҳажми, сони ва сифатига эътиборни қаратиш ва хорижий давлатлар тажрибасини инобатга олган ҳолда, ҳудудий судлар ташкилий фаолиятини мустаҳкамлаш, уларнинг штатларини қайта кўриб чиқиш, ойлик маоши, моддий-техник воситалар билан таъминланиш масалаларига эътиборни қаратиш ҳам бутунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир.

Шунингдек, суд тизимини янада такомиллаштириш ва бу идора фаолиятида қонун устуворлигини таъминлаш учун қонун ижодкорлигини фаоллаштириш ва суд фаолиятига оид илмий тадқиқот ишларини ривожлантириш ва натижаларидан самарали фойдаланиш механизминини яратиш доимий эътиборда туриши мақсадга мувофиқдир.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидан яна бири — ички ишлар идоралари ҳисобланади. Ички ишлар органлари жиноятчиликка қарши кураш, жамоат тартибини сақлаш, фуқаролар хавфсизлигини, озодликдан маҳрум этиш шаклидаги жазоларнинг ижро этилишини таъминлаш борасида ўзларига юклатилган вазифаларни бажариб, давлат тизимида ўзига хос ўрин тутаяди. Бу вазифаларни ҳал этиш учун улар қонуннинг қўллашнинг зарур усуллари, турли мажбур-

лов воситалари, ҳуқуқбузарларга куч ёрдамида қатъий таъсир кўрсатиш воситалари билан мустаҳкамланган махсус давлат-ҳокимият ваколатлари билан таъминланган. Шу сабабдан мазкур органлар фаолияти муқаррар равишда инсон ҳаётига аралаштириш билан боғлиқ ҳолда кечади, бу эса унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларининг маълум даражада чекланишига олиб келади. Ана шундай чеклашларни амалга ошириш механизмини тартибга солиш учун ҳуқуқий асослар яратилган бўлиши лозим.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин шундай масалаларни ҳал қилиш учун ички ишлар вазирлиги ва унинг органлари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини яратишга алоҳида эътибор қаратилди.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президенти Исом Каримовнинг 2001 йил 27 мартдаги «Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги фармонининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда ички ишлар органлари тизимидаги камчилик ва муаммолар, уларни бартараф этиш йўллари, улар фаолиятидаги долзарб вазифалар аниқ ва равшан кўрсатиб берилди. Фармонда бу соҳа фаолиятини такомиллаштиришда, биринчи навбатда, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, жиноятчиликнинг содир этилиш сабабларини аниқлаш ва бартараф этиш тўғрисидаги кўрсатмалар ўз ифодасини топган.

Шу билан бирга, Конституция ва қонунларда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатланишидан келиб чиққан ҳолда, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари қатори ички ишлар органлари зиммасига ҳам ўта масъулиятли вазифалар юклатилган.

Жумладан, шахсга, унинг ҳаётига, соғлиғи, эркинлиги, мулки ва субъектив ҳуқуқлар асосини ташкил этувчи бошқа неъматларга нисбатан жиноий тажовузларнинг олдини олиш, жиноятни фош этиш ва тергов қилиш. Бунга жиноят содир этиб, суриштирув, тергов ва суд органларидан яшириниб юрган шахсларни қидириш; шахсни ҳибсга олиш ва унга нисбатан

ўқотар қуролидан фойдаланишга бўлган турли зарур мажбурлов чораларини қўллаш; маъмурий ҳуқуқбузарликка, жумладан, айбдорларга белгиланган жарима солишга доир ишларни амалга ошириш; шартнома асосида фуқароларнинг турар жойи ва мулкни қўриқлаш ҳамда бошқа вазифалар ҳам киради.

Дастлабки терговда жиноят процесси иштирокчиларининг (айбланувчи, жабрланувчи, гувоҳ ва ҳ.к. ҳуқуқларини таъминлашда қонунийлик тамойилига қатъий риоя этиш муҳим аҳамият касб этади. Маҳкумларнинг жазони ўташ жойларида бўлиш вақтидаги ҳаёт фаолияти эса, у ердаги маъмуриятнинг жазони ўтовчиларнинг муайян ҳуқуқларини таъминлаш борасидаги ҳаракатлари нечоғлиқ қонунийлигига бевосита боғлиқ.

Масаланинг эътиборли жиҳати шундаки, инсон ва фуқаро ҳуқуқларига амал қилиш ички ишлар органларининг фаол ҳаракат қилишини эмас, балки аксинча, ҳуқуқ ва эркинликларни бузувчи ёки уларнинг бузилишига олиб келишга қодир хатти-ҳаракатларга йўл қўймасликни тақозо этади. Кенг маънода эса, бу фикр Ўзбекистон Конституциясида ва бир қатор қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқларга тегишлидир. Ходимларнинг касбий масъулиятига тааллуқли, сўзсиз амал қилиши шарт бўлган ҳуқуқ ва эркинликларга, биринчи навбатда, шахснинг кадр-қиммати ҳамда шаъни, қийноқдан, зўрлик ва шафқатсиз муомаладан эркин бўлиши, шахсий ҳаёт дахлсизлиги, шахсий ва оилавий сирни сақлашга бўлган ҳуқуқи, виждон эркинлиги, судда ва бошқача тарзда ҳуқуқ ва эркинликларни қонуний ҳимоя қилиш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси ва бошқалар киради. Иккинчидан, амал қилиш, ўз хусусиятига кўра, жиноятнинг олдини олиш, уни фош этиш ва тергов қилиш ҳолатларида фуқаролар ҳуқуқлари ходимлар томонидан қонун доирасида чекланиши мумкин. Учинчидан, ҳуқуқ ва эркинликларга амал қилишда ҳар кимнинг яшаш ҳуқуқи алоҳида ўрин тутadi. Бу ҳуқуққа нафақат қатъий амал қилиш, айти пайтда, ички ишлар органлари ўз ваколатлари доирасида уни фаол муҳофаза этилиши шарт.

Бу муаммо ниҳоятда долзарб, чунки ички ишлар орган-

лари олдидаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш вазифаларини ба-
жариш жараёнида ходимлар муқаррар равишда одамлар
билан қийин, қўпинча зиддиятли алоқаларга киришади ва
уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига қонун доирасида даҳл
қилиши баъзан улар билан тўқнашувларга ҳам бериши мум-
кин. Алоҳида жиноят-процессуал ҳаракатларни (тинтув, олиб
қўйиш, мулкни мусодара қилиш, айбланувчини ҳибсга олиш
қаби ва бошқалар); тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш
(фуқароларнинг мол-мулкни текшириш, почта жўнатма-
ларини, телеграф ва бошқа хабарларни назорат қилиш, те-
лефон сўзлашувларини эшитиш ва бошқалар); мажбурий
маъмурий чоралар кўриш (ҳужжатларни текшириш, транс-
портни кўздан кечириш, шахсни ушлаш, жарима солиш,
ҳайдовчилик гувоҳномасидан маҳрум қилиш ва бошқалар);
ниҳоят, жисмоний куч ишлатиш, махсус воситалар ва ўқотар
қуролларни қўллаш ҳолатлари ҳам рўй бериш эҳтимолидан
ҳоли эмас. Айрим вазиятларда фуқаролар ҳаётига арала-
шиш, уларнинг бир қанча ҳуқуқ ва эркинликлари чеклани-
ши, моддий неъматлардан маҳрум бўлиши, ҳатто ҳаёт ва
саломатлигига хавф етиши ҳам мумкин.

Бундай ҳаракатларнинг қонуний тарзда бўлишининг би-
ринчи шarti — бу инсон учун олий қадрият бўлмиш ҳуқуқ
ва эркинликлари даҳлсиз эканини назарда тутиш; қонунчи-
ликда белгиланган мақсадларга эришиш ва белгиланган ва-
зифаларни ҳал этишни кўзлаб амалга ошириш ҳамда амал-
даги тартиб ва қоидаларга риоя этишдан иборат. Яна бир
шarti эса, уларни амалга оширишда ва тезкор-қидирув
ишида норматив ҳужжатларда белгиланган сир сақлаш та-
лабларига қатъий риоя этишдир.

Ана шундай қонунийликка асосланишнинг мазмун-мо-
ҳияти Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида эъти-
роф этилишича, фуқароларнинг Конституция ва қонунлар-
да мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари даҳлсиз-
дир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни
чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас (19-модда), ҳеч ким
қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда

сақланиши мумкин эмас (25-модда); ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас. Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас (26-модда).

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкинки, ҳокимият қўллайдиган мажбурлов чоралари қанчалик қаттиқ бўлса, «қонунийлик» - «инсон ҳуқуқи» тушунчаси ўртасидаги боғлиқлик шунчалик қаттиқ бўлади. Булардан бирига амал қилмаслик иккинчисига амал қилмаслик ва уни бузиш билан баробардир. Масалан, шахс ҳибсга олинганда ҳар қандай ҳолатда салбий жиҳатлар яққол равшан бўлади: шахс эркин бўлмай қолади; оиласидан ажратилган ҳолатга тушади; атрофидаги одамлар кўз ўнгида обрўси тўкилади; яшаш учун ишлаш ва пул топиш имкониятидан маҳрум бўлади. Қамокда сақлаш эса инсонни аламзада (айниқса, айбсиз бўлса) қилиб қўяди, иродасини букади; саломатлигига зиён бўлади, инсонга ва унинг оиласига маънавий ва моддий зарар етказади.

Агар қамокқа олиш ғайриқонуний бўлса, эркинликка, шахсий ҳаётга, пок номига, саломатликка, кўчиб юришга бўлган конституциявий ҳуқуқлар бузилишига олиб келади. Кези келганда таъкидлаш жоизки, фуқаронинг асоссиз, ғайриқонуний равишда қамокқа олингани расман аниқланганда ва у озодликка чиқарилганда, унинг олдида янги муаммолар — реабилитация (оқлов) ва моддий товон ундириш масаласи кўндаланг бўлади. Одатда бундай ҳолларда ҳокимият идоралари бу масалаларни ечиб бериш учун ўз-ўзидан ҳаракатга тушмайди ва асосий оғирлик кўпинча озодликка чиққан шахснинг елкасига тушади. Бу эса яна куч, саломатлик, вақт ва маблағ талаб этади.

Шуниинг учун ҳам ички ишлар органларининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш борасидаги ваколат ва мажбуриятларини ҳар томонлама амалга ошириш улар фаолияти қонунийлигининг кўрсаткичидир.

Қонунийлик талабларига ходимлар томонидан риоя этилиши ёки риоя этилмаслиги инсоннинг ўз ҳуқуқ ва эркин-

ликларини амалга оширишга жиддий таъсир кўрсатади. Айнан шу ҳолатда аҳолининг ички ишлар органлари билан муносабатлари ва ишонч даражаси ҳар жиҳатдан шаклланади.

Ички ишлар вазирлиги органлари билан аҳоли ўртасидаги ўзаро муносабатлар мамлакатда ижтимоий-сиёсий муҳитни акс эттирувчи ўзига хос хусусиятга эга. Бу соҳанинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш вазифаларининг кўп қирраллиги, шахсий таркибнинг сон жиҳатидан кўплиги ва куч билан таъминлангани билан кишининг кундалик онгида ҳуқуқ-тартиботнинг асосий белгиси бўлиб гавдаланади. Иккинчидан, бу соҳа кундалик турмушда давлат ҳокимиятининг асосий кучи ва қуроли, унинг инсон ва қонунга бўлган ҳаққоний муносабатининг барчага кўриниб турган кўрсаткичи ҳисобланади. Унинг фаолияти самарадорлиги эса кўп жиҳатдан ходимларнинг касб маҳоратига боғлиқ.

Гарчи Ўзбекистонда ички ишлар органларининг норматив асоси ва амалиётини демократлаштириш, уларни ҳар қандай вазиятда устувор деб ҳисобланувчи инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилишга йўналтириш борасида жуда катта ишлар қилинаётганига қарамай, бу борада айрим нуқсонлар, салбий омиллар ҳам йўқ эмас. Бунга ҳаётда кўплаб мисоллар топилади.

Масалан, Тошкент шаҳар, Собир Раҳимов тумани ички ишлар бошқармаси тезкор қидирув вакиллари М.Нагимов, Н.Бобоев, Ш.Раҳмонбердиев ва Я.Ғофуровлар 2001 йил 16 октябрь куни ака-ука Равшан ва Рустам Ҳайитовларни жиноятда гумон қилиб, ички ишлар бўлимига олиб келган. Сўнг хизмат вазифасини суиистеъмол қилиб, уларни қалтақлаган. Натижада фуқаро Равшан Ҳайитов вафот этган ва унинг укаси Рустам эса оғир тан жароҳати олган. Жиноят ишлари бўйича Тошкент шаҳар суди томонидан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 104-моддаси 3-қисми, 138-моддаси 2-қисми, 206-моддаси 2-қисми, 235-моддаси 2-қисмига мувофиқ, милиция ходимлари М.Нагимов, Н.Бобоев, Ш.Раҳмонбердиев ва Я.Ғофуровлар турли муддатларга (17йилдан 20 йилгача) озодликдан маҳрум этилган.

Зарафшон шаҳар ички ишлар бўлими ходимлари Н.Назаров, А.Омонов, Ф.Ахмедовлар фуқаро Н.Қодиров томонидан содир этилган оғир жиноятни яшириб, пора олган.

Навоий шаҳар ички ишлар бўлими ходимлари А.Ризокулов ва Ф.Ахмедовлар эса фуқаро М.Эрназаровни жиноий жавобгарликка тортиш билан қўрқитиб, товламачилик йўли билан пора олаётган пайтда қўлга тушган.

Президентимиз Халқ депутатлари Навоий вилояти кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида ана шундай салбий ҳолатлар ҳақида гапириб, «жиноятчиликка қарши курашиши лозим бўлган одамларнинг ўзи шундай жирканч ишларга қўл урса, бунга қандай тоқат қилиш мумкинлиги»ни алоҳида таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида ана шундай қонунсизлик ҳолатлари жамият учун икки ҳисса хавфлидир: улар муайян шахсга бевосита зўрлик йўли билан ёки унга қонун бўйича талаб этилган ёрдамни кўрсатмаслик орқали зарар етказишдан ташқари, фуқароларда ҳуқуқий нигилизм, танланган демократия йўлимиз, ҳуқуқий давлат қадриятларига нисбатан бепарволик, лоқайдлик ва ишончсизлик кайфиятини туғдиради. Бундай қилмишлар давлат қонунийлик тизимига нисбатан ҳам салбий таъсир кўрсатади. Одамлар ҳуқуқнинг кучи ва адолатига, ҳокимиятнинг ваколатлилигига, ниҳоят, ўзининг жиноий тажовузлардан ҳимоя қилинишига, ҳуқуқ ва эркинликларининг қоғозда эмас, балки амалда ҳимоя қилиш имкониятларининг борлигига ишонмай қўяди. Ҳатто жиноятчига нисбатан ҳам ҳуқуқий нормаларнинг бузилиши — бу нафақат унинг ҳуқуқларини, айти пайтда, қонун билан бошқариладиган давлатда ҳар бир фуқаронинг ҳаётга бўлган ҳуқуқини поймол қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, «халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди»¹.

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд, Т.: Ўзбекистон, 1999, 234-бет.

Қонунийликнинг бузилишига имкон берувчи сабаб ва шароитлар аниқланганда қонунийликни таъминлаш юзасидан зарур чора-тадбирлар қабул қилиш ҳар доим ўз самарасини беради. Қонунийликнинг бузилишига олиб келадиган, очиқ-ойдин кўриниб турган, баъзан яширин кечадиган омиллар кўплаб учрайди. Иқтисодий ҳамда сиёсий соҳадаги муайян қийинчиликлар, маънавий-ахлоқий муаммолар, ўтиш даврида жиноятчиликнинг янги турларини келтириб чиқармоқда. Ички ишлар органлари давлат организмнинг бир бўлаги сифатида янги ижтимоий муҳитнинг таъсирини, унинг ижобий натижаларини ва айни пайтда, жиддий қийинчиликларни бошдан кечирмасдан иложи йўқ. Жиноятчиликка қарши курашда Ички ишлар вазирлиги органларининг иш самарасини ошириш, органлараро ҳамкорликни мустаҳкамлашга ҳалал берадиган ташкилий-бошқарув, ҳуқуқий-норматив ишлар билан боғлиқ қийинчиликлар ҳам пайдо бўлади. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш, қонунийликка амал қилиш, жумладан, инсон ҳуқуқларига риоя этиш борасида илгари учрамаган фавқулодда ҳолатларнинг юзага келиши ходимларни бирмунча қийин аҳволга солиб қўйиши мумкин.

Ички ишлар органлари ходимларининг ҳуқуқий маданияти ва онгини юксалтириш борасидаги камчиликлар сақланиб қолаётгани улар фаолиятидаги қонунийлик даражасига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Фуқароларнинг шикоятлари ўрганилганда ва атрофлича текширилганда, кўпинча милиция ходимларининг ўзлари қўполлик қилгани, фуқароларнинг тушунтиришига қулоқ солмай, уларнинг хатти-ҳаракати ноқонунийлигини айтиб, ушлаш сабабини тушунтиришдан бош тортиши; шунингдек, асоссиз ва ноўрин куч ишлатилиши, яъни ваколатини суистеъмол қилиши, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилмагани натижаси ўлароқ фуқаро ўзини ҳимоя қилиш учун бўйсунмагани ва қарчилик кўрсатгани аён бўлади. Ана шундай арзимаган, унчалик ижтимоий хавфли бўлмаган ҳуқуқбузарликлар учун фуқароларни сарсон қилиш, ички ишлар органларига такрор-такрор чақиртиравериш, уларнинг милицияга нисбатан ишончини сусайтиради.

Ана шундай салбий оқибатларга барҳам бериш учун, бирор-бир сабабларга кўра, ўзаро жанжаллашиб қолган қариндош-уруғлар ёки кўни-қўшниларни катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган маҳалланинг обрўли оқсоқоллари ёки маҳаллаларда ташкил этилаётган яраштириш комиссиялари аъзолари тез ва кўнгилдагидек ҳал этиши, томонларни муросага келтириши мумкин.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ўз ваколатларини амалга оширишининг қонунийлиги асослари масаласи ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов қонун устуворлиги тўғрисида гапириб, бундай деган эди: «...қонун устуворлигини ҳаётимизнинг барча жабҳаларида таъминлаш, эскича фикрлаш, умуман қотиб қолган қарашлардан тезроқ воз кечиш ва аввало, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини олдинги ўринга қўйиш ва шу асосда йўл тутиш, бу жараёнларни тубдан тезлаштириш бутунги кунда биз учун энг долзарб масалалар бўлиб қолмоқда». Дарҳақиқат, халқнинг хоҳиши-иродаси ва унинг ҳуқуқий манфаатларини ифодалайдиган, давр талабига мос мукаммал қонунлар қабул қилишгина эмас, уларнинг ижросини таъминлаш ва уларга риоя этишга эришиш ҳам ниҳоятда муҳимдир.

Ички ишлар органлари ўз олдида турган ҳар қандай вазифани Конституцияда олий қадрият сифатида эътироф этилган инсон ҳуқуқларини, қонун билан кафолатлаб қўйилган, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойил ва нормалари талабларини ҳисобга олган ҳолда ҳал этишлари лозим. Бевосита ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятига дахлдор бўлган инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларга амал қилишнинг халқаро андозаларини амалда жорий этиш, аynиқса, Ички ишлар вазирлиги тизимидаги ҳуқуқни амалга ошириш жараёнида мужассамлаштириш долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Бундай шаклдаги стандартлар нафақат Ўзбекистон ратификация қилган халқаро шартномаларда, балки тавсия тарзидаги бир қанча халқаро шартномаларда ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Масалан, ички иш-

лар органларига дахлдор бўлган мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ-тартиботни сақлаш бўйича ҳуқ-атвори кодексини (БМТ-1979 й.), мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ-тартиботни сақлашда куч ва ўқотар қуролини ишлатишнинг асосий та-мойилларини (БМТ-1990 й.), маҳкумлар билан муомала қилишнинг намунавий қоидалари (БМТ-1955 й.) ва бошқа ҳужжатларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Шунга ўхшаш халқаро ҳужжатларни шахсий таркиб ўртасида оммавий тарқатишда ташкилий-техникавий иш-лар ҳали талаб даражасида эмас. Бу борада вилоят, шаҳар ва туман ички ишлар органларининг ўқув марказларида шахсий таркибни ана шундай халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар билан таништириш мақсадга мувофиқдир.

Ички ишлар органлари фаолиятининг асосий мақсади, жиноятларнинг, жумладан, шахсга қарши жиноятларнинг олдини олишга қаратилган. Шу билан бирга, ички ишлар орган-ларининг профилактик ишларига айнан оғоҳлантириш йўна-лишида, ўзига хос жиҳатларга эга бўлган мустақил шакл сифатида ҳам қараш мумкин. Профилактикага одатда муай-ян ҳуқуқбузарликларни содир этишга кўмаклашувчи сабаб ва шароитларни аниқлаш ҳамда таҳлил қилиш, криминоген омилларни бартараф этишга йўналтирилган ишларни вако-лат доирасида ишлаб чиқиш ва амалга ошириш каби чора-тадбирлар киради.

Сўнги йилларда, ички ишлар идоралари тизимида про-филактика хизмати соҳасида ислохотларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айниқса, жиноятчиликка қарши курашда Ички ишлар вазирлиги профилактика хизмати ролини кучайтириш ва милиция таянч пунктларида ишни ташкил этиш тўғриси-даги Президентимиз фармони бу соҳадаги ишларни такомил-лаштиришга муҳим туртки бўлди.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда 3414 тадан ортиқ ми-лиция таянч пункти барпо этилиб, бевосита маҳаллалар ҳамда турар жойларда жиноятчиликнинг олдини олиш, жамоат тартибини сақлаш ва фуқаролар хавфсизлигини таъмин-лаш мақсадида профилактика, патруль-пост, йўл ҳаракати

хавфсизлиги, тезкор ва бошқа хизматлар, шунингдек, маҳалла оқсоқоли, фаоллар, маҳалла посбони, диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия бўйича маслаҳатчи ва кенг жамоатчилик билан ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатмоқда. Ички ишлар идоралари барча соҳаларининг ходимлари ўз ишини маҳалла, милиция таянч пунктларида хизмат қилаётган профилактика инспекторлари билан яқин ҳамкорликда амалга оширишга интиломоқда.

Давлатимиз раҳбари ички ишлар идораларининг халқимизга энг яқин бўлган вакили — профилактика инспекторлари фаолияти ҳақида тўхталиб: «Маҳаллада бирор ҳодиса рўй берса, одамлар қаёққа боради? Кимга мурожаат қилади? Албатта, профилактика инспекторига. Шу боис, биз уларни энг аввало алоқа воситалари, шарт-шароитлари мавжуд бўлган хизмат хоналари билан таъминлашимиз керак», деб таъкидлаган эди.

Президентимиз таъбири билан айтганда, маҳалланинг ҳам кўзи, ҳам қулоғи бўлган профилактика инспекторларининг зиммасига масъулиятли вазифалар юклатилмоқда. Чунки, содир этилиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг олдини олишда уларнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Профилактика инспектори, бошқа соҳа ходимларидан фарқли ўлароқ, фуқаролар билан яқин ҳамкорлик қилади. Ҳудуддаги барча фуқаролар, уларнинг юриш-туриши, қандай иш билан шуғулланиши, оилавий шароитини яхши билди. Унинг асосий вазифаларидан бири маҳалла, мавзе, турар-жойларда юзага келган ижтимоий-сиёсий ҳамда криминоген вазиятдан ўз вақтида хабардор бўлиш, тегишли идоралар билан биргаликда уларга таъсир кўрсатиш ҳамда фуқаролар хавфсизлиги ва жамоат тартибини сақлашдир.

Ана шу вазифаларни бажаришда ички ишлар органларининг ходимлари амалдаги қонунларга қатъий риоя қилиши ва зиммасига юклатилган вазифаларни сидқидилдан бажаришли шарт. Халқ иродасини ифодаловчи қонунларнинг бажарилиши давлатнинг тараққиёт ва демократик даражасини кўрсатибгина қолмай, балки ижтимоий-иқтисодий ўзга-

ришларда юксалиш гарови, инсон ва фуқаро ҳуқуқларини таъминлаш кафолати, барча давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг иш сифати ва самарадорлигини баҳолашнинг муҳим мезонидир. Бу фикрлар ҳуқуқни муҳофаза қилиш тузилмаларига, жумладан, ўз вазифаларига кўра қонунийлик билан боғлиқ бўлган ички ишлар органларига ҳам тўлиқ тааллуқлидир. Чунки ички ишлар органларининг инсон ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш борасидаги ваколат ва мажбуриятларини ҳар томонлама амалга ошириш улар фаолияти қонунийлигининг кўрсаткичидир.

Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, бутунги кунда “суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг масъулиятини кучайтириш”, бу соҳада хизмат қиладиган одамлар ўзининг профессионал ва фуқаролик бурчини, ўз вазифасини қанчалик ҳалол ва сидқидилдан ижро этиши, ҳеч муболағасиз, бутун ҳокимиятнинг обрўси ва кишиларимизнинг адолатга ишончи қай даражада бўлишини белгилайди”.¹

Бу ҳолат демократик давлатга хосдир, чунки унда давлат органлари фаолияти одамлар манфаатларини ҳимоялашга ва энг аввало, уларнинг осойишта ҳаёт кечириши учун шарт-шароитлар яратишга, кундалик турмушда кишиларни жиноий тажовузлардан сақлашга, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари вазифаларига тааллуқли бўлган ўзига хос масалаларни ҳал этишда жисмоний ва юридик шахсларга кўмаклашишга бўйсундирилган.

Хулоса қилиб таъкидлаш мумкинки, суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари томонидан амалдаги қонун талабларига риоя этилиши инсоннинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишида муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Иккинчидан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг кундалик иш фаолиятида фуқаролар билан ўзаро муносабатининг ижобий натижаси улар фаолиятининг баҳо-

¹ Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш. “Халқ сўзи”, 2005 йил 28 январь.

лаш мезони ва асосий кўрсаткичи ҳисобланади. Учинчидан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятининг самарадорлиги ва ходимларнинг зиммасига юклатилган вазифаларни сидқидилдан бажариши кўп жиҳатдан уларнинг касб маҳоратига боғлиқ.

3.2. Ҳуқуқ - тартибот органлари тизимида коррупцияга қарши кураш

Ҳар қандай жиноятчилик, шу жумладан, коррупция ҳам жамият ривожига тўсқинлик қилади. Чунки улар фуқароларда давлатга, қонунларга ишончсизлик, уларни ҳурмат қилмаслик руҳини вужудга келтиради. Коррупция ниҳоятда кенг қамровли ҳодиса бўлиб, уни энг камида тўрт хил умум-ижтимоий, сиёсий-иқтисодий, криминалогик ва ҳуқуқий маънода тушуниш мумкин.

Коррупциянинг энг хавфли томони шундаки, давлат хизматчиси ҳисобланувчи мансабдор шахс маълум ҳақ — пора эвазига иккинчи томон — пора берувчининг қонунга зид бўлган талабини бажаради ёки унинг ғайриқонуний қилмишларидан кўз юмади, бу эса давлат ва жамият манфаатларига зарар етказади.

Коррупция жиноятчилиги порахўрликка нисбатан кенг-роқ тушунчадир, яъни жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан коррупция деганда, фақат порахўрлик назарда тутилса, криминалогияда коррупция — давлат мансабида ўтирган шахсларнинг жиноят олами билан доимий алоқаси тушунилади.

Коррупцияга қарши курашнинг долзарблиги шундаки, ушбу ижтимоий жиҳатдан салбий ҳодисанинг вужудга келиш сабаблари, ҳуқуқий ва криминалогик жиҳатларини ўрганиш бу иллатга қарши кураш самарадорлигини ошириш имконини беради.

«Ҳеч шубҳасиз, мамлакатда коррупцияга қарши кураш даражаси, унинг амалий самараси кўп жиҳатдан ҳуқуқ-тартибот, прокуратура ва суд органлари тизимининг ўзида

бу иллатта қарши қандай кураш олиб борилаётгани билан боғлиқдир»¹, дейилади Президент маърузасида.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг махсус тизими яратиш бу борада қилиниши лозим бўлган дастлабки вазифалардан биридир. Бу тизимда ишлайдиган мутахассислар нафақат юқори касбий маҳоратга, балки ахлоқий-руҳий сифатларга ҳам эга бўлиши лозим, яъни жинойтчиликка қарши кураш уларнинг ишига бўлмай, ҳаётининг мазмунига ҳам айланиши даркор.

ИИБ тизими — ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ичида энг кўп сонли ва кўп тармоқли бўлиб, ўзида бири-бирдан тубдан фарқ қилувчи бир қатор хизматларни бирлаштиради. Бу хизматларнинг кўпчилиги ўз фаолияти доирасида криминаллашувга кўпроқ дуч келади. Милиция, прокуратура ва суд ходимлари томонидан содир этилган жинойтлар таркибини ўрганиш натижалари ходимнинг мансаби қанча юқори бўлса, унинг ғайриижтимоий хуққатвори, касбий фаолияти билан кўпроқ боғлиқ бўлишини кўрсатмоқда. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг ўз хизмат мавқеидан ғаразли мақсадларда фойдаланиши, аввало, жинойтчиларни фош қилишга қаратилган қонуний чораларни кўрмаслиги, яъни жинойт ишларини қонунга хилоф равишда тутатиши; тергов жараёнида йиғилган далилларни яшириш чораларини кўриши; уларни қалбакилаштириши; дастлабки текширув, суриштирув ва тергов материалларини бузиб кўрсатишда намоён бўлади.

Кўпинча, юқорида айтилган жинойтлар таркиби ва пора олиш (ЖК 210-модда) ўртасида яқин алоқадорлик мавжуд бўлади. Ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш (ЖК 205-модда), улардан четта чиқиш (ЖК 206-модда), мансаб сохтакорлиги (ЖК 209-модда) кўп ҳолларда пора олиш мақсадида содир этилади.

Хизмат сохтакорлиги, ҳокимият ёки мансаб ваколати-

¹ Ислон Қаримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

ни суиистеъмол қилиш ёки улардан четта чиқиш, пора олиш кўпинча аввалдан тил бириктириб ёки дастлаб битта мансабдор шахс томонидан пора олиш қасдининг вужудга келиши билан содир этилади ва оқибатда жиноятта бошқа мансабдор шахслар, ҳамкасблар жалб қилинади, чунки уларнинг иштирокисиз жиноят охирига етказилмай қолиши ҳам мумкин.

Ички ишлар органларидаги коррупциянинг таҳлили шуни кўрсатадики, сўнгги йилларда унинг даражаси пасайиб бормокда. Хусусан, 1996-2002 йилларда коррупция жиноятлари 14,1 фоизга камайган. Коррупциянинг қуйдаги турлари: ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четта чиқиш (ЖК 206-м) 54,8 фоизга, ҳокимият ҳаракатсизлиги (ЖК 208-модда) 26,2 фоизга камайган. Шу билан бирга, ички ишлар ходимлари томонидан содир этилган порахўрлик (ЖК 210-212-модда) 31,7 фоизга, ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш (ЖК 205-модда) 19,6 фоизга кўпайган. Мол-мулкни ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш эса аввалтидек даражада қолган.¹

Ўтган асрнинг 90-йиллари бошида бу турдаги жиноятни содир этган мансабдор шахс фақат ўз имкониятлари доирасида ҳаракат қилган, бошқа шахсларни жиноий фаолиятига жалб этишдан чўчиган ва пора олгани жамоатчиликка маълум бўлганидан кўра ундан воз кечишни маъқул кўрган бўлса, 90-йилларнинг охирига келиб эса, мансабдор шахснинг ҳамкасблари ва бошқаларни ўз қилмишига шерик қилиш, уларга пул топиш имкониятини яратиши, коррупция иштирокчилари томонидан ўзига хос “хизмат” кўрсатиш деб қабул қилинадиган бўлиб қолди.

Коррупцияга уюшган жиноятчиликнинг ҳокимият органлари фаолиятига салбий таъсир кўрсатишнинг асосий шаклларида бири сифатида қараш вақти келди. Турли манба-

¹ Пулатов Ю.С. Предупреждение коррупции среди сотрудников органов внутренних дел. /Суд ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар фаолиятидаги коррупция: унинг ўзига хос хусусиятлари ва унга қарши кураш усуллари/ мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. Т., 2003, 20-21-б.

ларга кўра, криминал ва ғайриқонуний савдо-сотиқ билан шуғулланувчи тизим вакиллари давлат аппарати вакиллари сотиб олиш учун ўз даромадларининг 20 фоиздан 50 фоизгача миқдорини сарфлар экан.

Коррупциялашган давлат хизматчилари иштирокида жуда кўп миқдордаги бюджет маблағларидан мақсадга номувофиқ равишда фойдаланилади. Банк фаолияти, савдо-сотиқ, ташқи иқтисодий фаолият, солиққа тортиш, божхона назорати соҳаларида ҳам коррупция кўринишларининг кўпайиб бораётгани кузатилмоқда.

Юқорида айтилганидек, коррупция кўринишлари ва у намоён бўлаётган соҳалар хилма-хилдир: нефть, рангли ва қимматбаҳо металллар, стратегик аҳамиятга эга бўлган товарлар экспорти, алкоголь ичимликлар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари савдоси, шунингдек, ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқа йўналишларида коррупция ҳолати кўпроқ кузатилади. Шу сабабдан ҳам божхона, чегара ва иммиграция хизмати ходимларининг коррупциялашуви, ушбу ҳодисага қарши кураш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилишини заруратга айлантирмоқда.

Биз бу ўринда ушбу муамманинг айрим жиҳатларига алоҳида эътибор беришни лозим деб топдик. Улардан бири божхона органларида коррупциянинг вужудга келиши ва ўсиши сабабларини аниқлаш билан боғлиқ. Тадқиқотчилар улардан энг муҳимлари сифатида қуйидагиларга эътибор қаратади:

- бошқа йўлларнинг қидирилишига сабаб бўлган солиққа тортиш ва ташқи савдо тизимидаги мураккабликлар;
- солиқ ва тарифлар ставкасининг юқори экани;
- имтиёзлар берилиши;
- олиб ўтилаётган товарларни расмийлаштиришнинг қийинлиги ва бюрократлаштирилгани;
- назорат тизимининг бўшлиғи.

Божхона органлари ходимларининг коррупциялашувига уларнинг ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилирига нисбатан бўлган хатти-ҳаракатларини ҳам кўрсатиш мумкин:

1. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқа иштирокчиларига нисбатан тез-тез турли тезкор операцияларнинг ўтказилиши.

2. Айрим турдаги товарлар таннархини рақобатчиларникига нисбатан паст кўрсатилиши. Бунинг оқибатида ушбу товарларнинг паст чакана нархлари рақобатчиларнинг минтақа бозорларидан сиқиб чиқарилишига сабаб бўлади.

3. Турли имтиёзлар берилиши, хусусан, божхона тўловларини тўлаш муддатларини кечиктириш; божхона рўйхатидан ўтмаган товарларни вақтинча сақлаш омборларидан бошқа жойда сақлашга рухсат бериш ва ҳоказо.

4. Божхона қоидаларини бузганлик учун назарда тутилган санкциялардан озод қилиш ёки энг камидан ҳам камроқ санкциялар белгилаш.

5. Экспорт қилинаётган товарларни кўрмасдан четга чиқариб юбориш ва ҳоказо.

Ўрганилаётган муаммонинг муҳим жиҳати, божхона органларининг коррупциялашган ходимлари томонидан содир этилган жиноятларни тергов қилиш бўйича комплекс таъсирлар ишлаб чиқиш ҳисобланади. Бу турдаги жиноятларни тергов қилиш анчагина мураккаб бўлиб, божхона қонунчилиги, божхона хизматини ташкил этувчи ўзига хос хусусиятлар, улар фаолиятининг хусусиятлари ва бошқаларни яхши билишни, коррупциялашган ходимларнинг жиноятларини тергов қилишнинг махсус услубларини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Бугунги иқтисодий шарт-шароитлардан келиб чиқиб, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари ўртасида жиноятчиликнинг олдини олиш учун, аввало, кадрлар билан ишлаш такомиллаштирилиши лозим, яъни хизматта олинаётган шахсларнинг ўз хизмат вазифасидан бойлик орттириш мақсадида фойдаланмасликлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг асосий вазифаси жиноятчиликка қарши кураш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш экани тушунтирилиши керак.

Бу хизматга олинаётган номзодларнинг ахлоқий ва руҳий сифатларини аниқлаш мақсадида улар яшаш, иш, ўқиш жойи бўйича текширилиши зарур.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг доимий тайёргарлик даражасини кўтариш учун эгаллаб турган лавозимидан қатъи назар, уларнинг фаолияти назорат қилиниши керак. Бунинг учун:

- ушбу ходимлар объектив равишда аттестациядан ўтказилиши;

- ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари орасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш учун улар орасидаги тарбиявий ишларни жонлантириш;

- коррупцияга қарши кураш чораларини янада фаоллаштириш мақсадида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда коррупциянинг даражаси ҳақида жамоатчилик фикри мониторингини ўтказиш;

- суд, прокуратура, ички ишлар ходимлари, олимлар билан биргаликда коррупцияга бағишланган давра суҳбатлари, семинарлар ташкил қилиш, шунингдек “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида”ги, “Давлат хизматчилари тўғрисида”ги ва “Милиция тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунларининг қабул қилиниши мақсадга мувофиқ бўларди.

ҚОНУН ҲИМОЯЧИЛАРИНИНГ ТАДБИРКОРЛИК, БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ СЕКТОР ВАКИЛЛАРИГА НИСБАТАН МУНОСАБАТИНИ ЎЗГАРТИРИШ

4.1. Тадбиркорлик фаолиятига ноҳолис муносабатдан воз кечиш ва тадбиркор ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлаш

Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти тизими асослари шакллантирилган ҳозирги даврда тадбиркорликни ривожлантиришга катта аҳамият берилиб, бу соҳадаги вазифалар давлат ички сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилди.

Ислом Каримов таъкидлаганидек, “Барчамиз бир ҳақиқатни яхши англаб олишимиз зарур. Тарихнинг қайси даврини олмайлик, хонлар ва амирлар эмас, амалдор-тўралар ва турли-туман текширувчилар эмас, балки ғайрат-шижоатли, таппаббускор ва тадбиркор инсонлар мамлакатнинг гуллаб яшнаши ва халқ фаровонлигини таъминлаганини кўрамиз”¹.

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда фуқароларнинг тадбиркорлик фаолиятида эркин иштирок этиши ва ўз манфаатдорлигини қондириш учун шарт-шароит яратиш, уларнинг ишчанлик фаолиятини ошириш, тадбиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида», «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хўжалик юритувчи субъектларни текширишни ташкил қилишни тартибга солиш тўғрисида»ги фармони ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган.

¹Қаранг: И.Зокиров, М.Баротов. Тадбиркорлик: манфаат ва масъулият. Т., Адолат, 2002, 3-бет.

Жумладан, тадбиркорлик фаолияти субъектлари:

- қонун ҳужжатларига мувофиқ ўзига тегишли мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш;
- мустақил равишда ишлаб чиқариш дастурини шакллантириш, маҳсулот етказиб берувчиларни ва ўз маҳсулотининг (ишлари, хизматларининг) истеъмолчиларини таниш;
- тадбиркорликдан чекланмаган миқдорда даромад (фойда) олиш ва уни ўз ихтиёрига кўра тасарруф этиш;
- ўз фаолиятлари текширилиши тўғрисидаги тегишли ахборотга эга бўлиш;

- назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларидан махсус ваколатли орган ёки унинг ҳудудий бўлинмалари қарорини, текшириш ўтказиш учун асос ҳисобланувчи бошқа ҳужжатларни талаб қилиш, текширувчиларнинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатлар билан танишиш;

- текшириш ўтказиш учун асосга эга бўлмаган шахсларнинг текшириш ўтказишига йўл қўймаслик;

- назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахсларнинг ваколатига кирмайдиган масалаларга оид талабларини бажармаслик ва текшириш предметига тааллуқли бўлмаган материаллар билан уларни таништирмаслик;

- назорат қилувчи органларнинг текширувчи мансабдор шахслардан текшириш тугаганидан сўнг ўн кун муддат ичида текшириш натижаларини акс эттирувчи ҳужжатнинг бир нусхасини олиш;

- қонунда белгиланган тартибда текшириш натижалари устидан шикоят қилиш ва бошқа ҳуқуқларга эга.

Шунингдек, тадбиркорлик субъектлари фаолиятини давлат томонидан назорат қилишнинг асосий принциплари қонунда белгиланган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- назорат қилувчи органларнинг қонунийлик, холислик ва ошкоралик асосида фаолият юритиши;

- юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари ҳимояланиши;

- ҳўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятига ара-
лашмаслик.

Айни пайтда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органлари ходимлари томонидан қонунларга қатъий риоя қилинмаётганлиги ҳақида оммавий ахборот воситаларидан халқаро ва мамлакатимиздаги нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан уюштирилган ижтимоий сўровлардан маълум бўлмоқда. Бу борада Адлия вазирлиги томонидан жойларда ўтказилган текширишлар натижасида 2004 йилда назорат қилувчи органлар томонидан 2895 та ноқонуний текширишлар ўтказилгани, тадбиркорлик субъектларини маъмурий жавобгарликка тортишда эса 12813 ҳолатда қонун бузилишларига йўл қўйилгани аниқланган¹. Халқаро молия корпорацияси, "Ижтимоий фикр" жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази ўтказган тадқиқотлар давомида тадбиркорлар томонидан жиддий эътирозлар билдирилди.

Албатта, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат қилувчи органларнинг мансабдор шахслари давлат ҳокимияти вакиллари сифатида алоҳида ваколатларга эга. Бироқ бир қатор ҳолларда улар қонунчилик талабларига зид равишда ҳаракат қилмоқда. Хусусан, текширишларни рўйхатга олиш китобини мажбурий равишда тўлдиришдан бўйин товлаш мақсадида тадбиркорлик субъектлари раҳбарларини ва тадбиркорларни тушунтиришлар бериш учун чақиргандек бўлиб, аслида уларнинг фаолиятини текширмоқдалар.

Тадбиркорларнинг шикоятларидан шу нарса маълум бўлмоқдаки, юқорида қайд этилган органларнинг мансабдор шахслари ўз хизмат вазифасини суиистеъмол қилиб, айрим ҳолларда чақирилганларни бир неча соатлаб асоссиз ушлаб турмоқда, тадбиркорларга нисбатан ҳурматсизларча муносабатда бўлмоқда, ишга тааллуқли бўлмаган материалларни талаб қилмоқда, айрим ҳолларда эса ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятидаги бирон бир камчиликни рўқач қилиб, таъмагирлик билан шуғулланмоқда.

Бундай ҳолатларнинг юзага келишига Ислом Каримов таъкидлаганидек, "Одамларда тадбиркорлик билан шуғул-

¹ Қаранг: Эркин тадбиркорлик — давр талаби. Т.: Консаудитинформ-Нашр, 2005, 46-47 б.

ланиш иштиёки сўнишига аввало маъмурий рэкет, текширувчи ва назорат қилувчи органларнинг таъмагирлиги, порахўрлиги, ишбилармонларни устингдан жиноий иш қўзғатаман, деб қўрқитиши, зўравонлик қилиши асосий сабаб бўлмоқда”¹. Шунинг учун ҳам Президентимиз “Аниқланган ҳар бир ғайриқонуний бундай хатти-ҳаракат фавқуллодда ҳодиса сифатида баҳоланиши ва жиддий кўриб чиқирилиши керак”² — деб кўрсатма берганлар.

Тадбиркорнинг ривожланишига юқорида айтилган ноқонуний ҳаракатлардан ташқари тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш, турли рухсатномалар олиш, ер ажратиш, кредит олиш жараёнининг мураккаблаштирилгани, топширган нақд пулларни банклар томонидан тўлиқ берилмаётгани, фермерлар учун ҳосилдорликни ортиқча белгиланаётгани, тайёрлов идоралари томонидан ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида амалга оширилмаётгани ҳам бу соҳа ривожига тўсқинлик қилмоқда.

Жумладан, жойларда тадбиркорлик субъектларининг маблағларини ноқонуний жалб этиш, уларга қонун талаблари асосида ҳўжалик бинолари ва ер участкаларини ажратиш, асоссиз кечиктириш, соддалаштирилган тартибда рўйхатга олиш тартибини бузиш, расмийлаштириш ишларини пайсалга солиш, тадбиркорларга лицензия ва бошқа рухсатномалар беришда, банклар томонидан кредит ажратиш амалиётида қонунбузарликка йўл қўйиш, ҳисоб рақамидаги маблағларидан эркин фойдалана олмаслик, шунингдек, асоссиз равишда маъмурий жавобгарликка ва молиявий жазога тортиш, солиқ ва божхона тўғрисидаги қонунчилик нормаларини нотўғри қўллаш ва шартнома интизомига амал қилмаслик ҳолатлари кўплаб содир этилмоқда.

Аксарият идора ва ташкилотлар томонидан ижро интизомига амал қилмаслик, тадбиркорларнинг ариза ва шикоятларини рўйхатга олмаслик, уларни кўриб чиқиш муддат-

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2000, 392-бет.

² Ўша жойда.

ларига риоя қилмаслик ёки асоссиз равишда, умуман паст савияда, ҳатто қонунларга зид бўлган жавоблар юбориш ҳолатлари аниқланмоқда. Масалан, Адлия идоралари томонидан республика миқёсида 2004 йилда ана шундай тарзда 9575 та шикоят ва аризаларни кўриб чиқишда шаҳар ва туман ташкилотлари қонун бузилишларига йўл қўйган¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, "Биз барчамиз, биринчи навбатда қонун ҳимоячилари, шўро давридан қолган эски иллатлардан тўла халос бўлишимиз, тадбиркорлик, бизнес ва хусусий сектор вакилларига нисбатан муносабатимизни тубдан ўзгартиришимиз керак"².

Мамлакатимизда қонунчиликнинг кўпол равишда бузилишига йўл қўймаслик, юқорида келтирилган ҳолатларга чек қўйиш мақсадида бугунги кунда тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизими шакллантирилди ва унинг ташкилий механизми яратилди.

Тадбиркорларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш борасида давлат органлари: судлар, прокуратура, адлия органлари давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб қувватлаш ҳамда монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмиталари, шаҳар, туман, вилоят ҳокимликлари, шунингдек, Савдо-саноат палатаси, Дехқон ва фермер хўжаликлари уюشمаси каби нодавлат-нотижорат ташкилотлари, адвокатура ҳамда тадбиркорлик субъектларининг юридик хизматлари фаолият кўрсатмоқда.

Мазкур ташкилотлар орасида адлия органлари алоҳида ўринга эга бўлиб, бу ҳолат фақат мамлакатимиз ҳуқуқ тизими учунгина хосдир. Адлия органларининг бу борадаги ваколатларини амалга ошириш учун вазирлик ва унинг бошқармаларида кичик ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ҳимоя қилиш бўйича махсус таркибий тузилмалар ташкил қилинган. Улар тадбиркорлик субъектлари

¹ Қаранг: Эркин тадбиркорлик — давр талаби. Т.: Консаудитинформ-Нашр, 2005, 43-6.

² "Халқ сўзи", 2005 йил 29 январь

хуқуқларига риоя қилинишини ўрганиш ва қонун бузилишларининг олдини олиш ва бартараф қилиш мақсадида ҳар йили барча минтақаларда даврий текширувларни амалга оширмоқда. Ушбу текширувлар туман, шаҳар, вилоят ҳокимликлари, барча назорат қилувчи органлар (солиқ, божхона, банклар, санитария назорати, ички ишлар органлари ва ҳ.к) фаолиятини қамраб олади. Шунингдек, “ишонч телефонлари” орқали қилинган мурожаатлар ва тадбиркорлар ўртасида ўтказилган сўровлар натижалари ҳам адлия органлари томонидан ўрганилади. Текшириш ва ўрганиш натижалари бўйича тадбиркорлик фаолиятига тўсқинлик қилаётган мансабдор шахсларга кескин чоралар кўрилади, судларга даъво аризалари ва тегишли органларга тақдимномалар киритиш йўли билан тадбиркорларнинг бузилган хуқуқлари ва қонуний манфаатлари тикланади. Масалан, 2004 йилда адлия органлари томонидан судларга 22294 та 129 млрд. сўмлик ва 5,6 млн АҚШ доллари миқдорида даъво аризалари киритилган. Мазкур даъво аризаларининг 1373 таси мансабдор шахсларни моддий жавобгарликка тортиш ва улар томонидан тадбиркорларга етказилган 574,6 млн сўмлик моддий ва маънавий зарарларни ундиришга қаратилган.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда хўжалик юритувчи субъектларнинг виждонан рақобатчилик қилиш-ни таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги органлари республикада соғлом рақобат муҳитини яратиш учун зарур ташкилий, иқтисодий ва молиявий шарт-шароитларни, мустаҳкам ҳуқуқий базани шакллантирувчи ва мувофиқлаштирувчи марказ функцияларини ва монополияга қарши қонунчилик ҳужжатларига риоя қилиниши, шунингдек, ўз ваколати доирасида табиий монополиялар субъектлари фаолияти устидан назоратни амалга оширади.

Ушбу ва бошқа вазифаларни бажариш учун Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси монополияга қарши қонунчилик ҳужжатларини, таби-

ий монополиялар, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ва реклама тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларини бузаётган давлат бошқаруви органларига, жойлардаги ҳокимият органларига, ҳўжалик юритувчи субъектларга ва уларнинг мансабдор шахсларига ўз ваколатлари доирасида қарорлар (ёзма кўрсатмалар) бериш; уларга қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва тартибда жарималар солиш; монополь фаолият, истеъмолчилар ҳуқуқларини ва реклама тўғрисидаги қонунчилик ҳужжатларини бузиш натижасида асоссиз олинган маблағларни (даромад, фойдани), шунингдек, солинган жарималарни ва қўшилган пеняни ҳўжалик юритувчи субъектлардан қонунчилик ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш; фуқароларнинг истеъмолчилик ҳуқуқлари поймол қилиниши ҳақидаги аризалари ва шикоятлари бўйича ҳуқуқбузар корхоналар ва ташкилотлар фаолиятининг (уларнинг молиявий-ҳўжалик фаолияти бундан мустасно) назорат органлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика кенгаши билан келишилган ҳолда текшириш; берилган ваколатлар доирасида маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни белгиланган тартибда кўриб чиқиш каби ҳуқуқлар берилган.

Демак, ўз моҳиятига кўра бозорларда яккаҳокимликка ва фирром рақобатга йўл қўймаслик чоралари тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимининг таркибий қисми ҳисобланади¹.

Тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш нафақат давлат органларининг, балки қонунчиликда белгиланган тартибда нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳам асосий вазифаси ҳисобланади. Шундай ташкилотлардан бири Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатасидир.

Палата тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шароитлар яратиш, ишчанлик муҳитини такомиллаштириш,

¹ Ҳўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи. — Т.: ТДЮИ, 2003, 401-бет.

Палата аъзоларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш, тадбиркорларнинг чет эллик шериклар билан алоқаларини йўлга қўйишга кўмаклашиш мақсадида ташкил этилган.

Палатанинг зиммасига Ўзбекистон Республикасида тадбиркорликни, энг аввало, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашиш; тадбиркорларга кенг турдаги хизматлар кўрсатиш; шу жумладан, зарур маълумотлар билан таъминлаш ва маслаҳатлар бериш; тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай муҳитни шакллантириш; халқаро ҳуқуқ ва бизнес юритиш амалиётининг умумэтироф этилган нормаларини жорий қилиш; тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун ҳуқуқий ва иқтисодий жиҳатдан қулай шароитларни яратишга имкон берувчи қонун ҳужжатларини қабул этилишига эришиш, мавжуд норматив ҳужжатларни такомиллаштириш юзасидан таклифлар тайёрлаш, тадбиркорларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ифода этиш ҳамда ҳимоя қилиш каби устувор вазифалар юклатилган.

Палата тадбиркорлик фаолияти субъектларига ҳуқуқий ва бошқа хил ёрдам кўрсатиш; тадбиркорлик субъектларининг фаолияти масалаларига тааллуқли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишда иштирок этиш; иқтисодий низоларни ҳал қилиш учун қонун ҳужжатларига мувофиқ ҳакамлик судларини, шу жумладан, халқаро тижорат арбитраж судини ташкил этиш; Палата аъзоси бўлган тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текширишда иштирок этиш; давлат божига тўламасдан судга Палата аъзолари манфаатларини кўзлаб даъво тақдим этиш, шунингдек, давлат ва хўжалик бошқаруви органларининг қарорлари, мансabdор шахсларнинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан шикоят қилиш ва қонунчиликда белгиланган бошқа ҳуқуқларга эга.

Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялаш тизимининг яна бир бўғини — бу юридик хизматлардир.

Юридик хизмат органлари томонидан тадбиркорлик

фаолияти субъектларининг ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш қўйидаги йўналишларда амалга оширилади: тадбиркорлик субъектларининг фаолиятида қонунчиликка риоя этилишини таъминлаш; ҳўжалик шартномалари (контрактларни) тузиш ва уларнинг ижросини таъминлашда иштирок этиш; талабнома-даъво ишларини ташкил этиш ва судларда ҳамда бошқа давлат органларида вакиллик қилиш; тадбиркорлик фаолияти субъектлари мулкани сақлаш бўйича ҳуқуқий таъминлаш ишларини ташкил қилиш.

Тадбиркорлик субъектлари томонидан қонун талабларининг бажарилишини таъминлаш борасида юридик хизмат органи зиммасидаги функцияларни — ташкилий, назорат, ҳуқуқий тарбия, ахборот-маълумотнома ишларини — олиб бориш воситасида амалга оширади. Юридик хизматнинг ташкилий функцияси — унинг қонунчиликни таъминлаш бўйича ташкилий ишлари, шунингдек, ҳуқуқий саводхонлик даражасини янада оширишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқишда ўз ифодасини топади. Юридик хизмат органининг назорат функцияси — ички идоравий назоратнинг таркибий қисми ҳисобланади ва у тадбиркорлик фаолиятига тааллуқли бўлган барча қонунлар ва қонун ости ҳужжатларини, шу жумладан, юқори бошқарув органларининг норматив ҳужжатлари, тадбиркорлик фаолияти субъектининг локал ҳужжатлари ижроси устидан назоратни олиб боради. Тадбиркорларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаш уларнинг фаолиятида қонунчилик талабларига риоя қилинишини таъминлашда муҳим ўрин тутади. Юридик адабиётда ҳуқуқий маърифатнинг қўйидаги асосий шакллари фарқланади: ҳуқуқий таълим (ўқитиш ёки ўқиш); ҳуқуқий тарғибот (оғзаки ва оммавий ахборот воситалари орқали); қонунлар ва юридик амалиётнинг тарбиявий таъсири; ҳуқуқий ташвиқот, ҳуқуқий ахборот бериш, шахсий ҳуқуқий тарбиявий иш. Юридик хизмат органининг маълумотнома-ахборот тарқатиш борасидаги фаолияти қўйидагиларни назарда тутади: а) норматив ҳужжатлар фондини ташкил қилиш; б) тарки-

бий бўлинмаларни норматив ҳужжатлар матни билан таъминлаш; в) норматив ҳужжатлар матнига ўзгартириш ва қўшимчаларни киритиб бориш, бекор қилинган норматив ҳужжатларни фойдаланишдан чиқариш ва бу ҳақда таркибий бўлинмаларни хабардор қилиш; г) ҳўжалик, жинойт ва фуқаролик судлари амалиёти материалларини йиғиш; д) амалдаги қонунлар билан ходимлар, мансабдор шахслар ва жамоат ташкилотларини таништириш (жумладан, компьютерлар, деворий газеталар, стендлар ва бошқа ахборот етказиш воситалари орқали); е) амалдаги қонунларни ва суд амалиётини қўллаш тартибини тушунтириш.

Демак, ҳар бир тадбиркорлик субъектининг ўз юридик хизмати органига эга бўлиши унинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминловчи жиҳатдан таъминловчи кафолат ҳисобланади.

Таассуфки, объектив ёки субъектив сабабларга кўра аксарият тадбиркорлик субъектлари (якка тартибдаги тадбиркорлар, фермер ҳўжаликлари, микрофирмалар, кичик корхоналар) ўз юридик хизмати органига эга эмас. Бундай ҳолларда улар ҳақ тўлаш эвазига ҳуқуқий хизмат кўрсатиш шартномаларини тузиш орқали адвокатлар хизматидан фойдаланиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, тадбиркорларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялаш тизими миллий қонунчилигимизнинг алоҳида мажмуа институти бўлиб, у тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш лозимки, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишнинг мустаҳкам ҳуқуқий асослари ва тизими яратилганига қарамай, ҳамон уларнинг фаолиятига ноқонуний аралашувларга йўл қўйилипти. Бунинг асосий сабаблари нимада? Биринчидан, тадбиркорларнинг ўз ҳуқуқлари, қонуний манфаатлари ва бурчларини тўлиқ англаб етмаётганликлари ёки бошқача айтганда, ҳуқуқий билим савиясининг пастлиги; иккинчидан, андишага ёки назорат қилувчи органларнинг айрим ходимлари билан келишувчиликка бориб, бузилган ҳуқуқлари ёки қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни

сўраб, тегишли органларга мурожаат қилмаётганликлари; учинчидан, назорат қилувчи органлар раҳбарлари томонидан ходимлар фаолиятига баҳо бериш мезони сифатида текширув натижалари бўйича қанча хато ва камчиликлар, қонун бузилиш ҳолатлари аниқлангани, жарима ва пенялар ундирилгани, тадбиркорлик субъектлари раҳбаридан қанчаси маъмурий ва моддий жавобгарликка тортилгани; тўртинчидан, текширишларни амалга ошириш кўплаб норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида олиб борилаётгани; бешинчидан, нафақат текширилувчи тадбиркор, балки назорат қилувчи орган ходими ҳам улар билан тўлиқ танишиш имкониятига эга бўлмаётгани; олтинчидан, назорат қилувчи органлар ходимларининг тамагирлиги; еттинчидан, текширишлар жараёнида ошкоралик таъминланмаётгани; саккизинчидан, тадбиркорлик субъектларига нисбатан қўлланилаётган молиявий жарималар ва пеня миқдорининг юқорилиги.

Шунинг учун ҳам бундай сабабларни бартараф этиш мақсадида, аввало, тадбиркорлар ўзларининг ҳақ-ҳуқуқларини қонунчиликда белгиланган ҳуқуқий ҳимоя тизими, усуллари, воситалари ва шаклларида фойдаланишни ўзлаштириб олишлари лозим. Ислон Каримов солиқ органлари фаолияти ҳақида тўхталиб бундай деган эди: “Бу идораларнинг бош вазифаси солиқларнинг бюджетга ўз вақтида ва тўлиқ тушишини таъминлашгина эмас, балки, энг муҳими, солиққа доир жиноятларнинг олдини олиш мақсадида солиқ тўловчиларга ёрдам бериш ва уларнинг бу борадаги билимларини оширишга кўмаклашиш, улар билан мунтазам иш олиб боришдан иборатдир”¹. Давлат раҳбарининг бу кўрсатмалари барча назорат этиш органлари учун дастуруламал бўлиши лозим.

¹ «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь

4.2. Тадбиркорлик, бизнес ва хусусий сектор вакиллари фаолияти учун зарур ҳуқуқий асос, имтиёз ва кафолатлар тизимини яратиш

Тадебиркорлик фаолияти бутунги кунда иқтисодиётимизнинг асосий таянч нуқтаси, тадебиркорлик субъектлари эса жамиятимизнинг фаровонлик ва мўл-кўлчилик бунёдкорлари ҳисобланади.

Мустақиллигимизнинг илк давридан бошлаб, тадебиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асосларини яратишга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлар, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларида тадебиркорлик субъектларини ташкил этиш, давлат рўйхатидан ўтказиш, фаолият юритиш, қайта ташкил қилиш ва тугатиш жараёнлари ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасига мувофиқ бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини мулкчиликнинг турли шакллари ташкил этади. Давлат эса истеъмолчилар ҳуқуқининг устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадебиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Конституциянинг мазкур нормаси асосида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Тадебиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонун фуқароларнинг тадебиркорлик фаолиятида эркин иштирок этиши ва манфаатдорлиги учун кафолатлар ҳамда шароитлар яратишдан, улар фаолиятининг самарадорлигини ошириш, шунингдек, тадебиркорлик фаолияти субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишни кўзлайди. Бундан ташқари, қонунда тадебиркорларга ўз ҳуқуқ

ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг ғайриқонуний қарорлари, уларнинг мансабдор шахслари ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Шунингдек, қонун билан тадбиркорлик субъектларининг қонун ҳужжатларида ман этилмаган ҳар қандай фаолиятни амалга ошириш; ўз маҳсулоти (ишлари, хизматлари) ва даромадлари (фойда)ни тасарруф этиш; ташқи иқтисодий фаолият ва ахборот олиш эркинлиги ҳамда пул маблағларини тасарруф этиш; мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлари; хомашё, товарлар ва хизматлар бозорида эркин фаолият юритиш; кредит ресурсларидан эркин фойдаланиш; фирма номи, товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси)дан фойдаланиш; тадбиркорлик фаолиятига аралашмаслик ва бошқа кафолатлари мустаҳкамланган.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда тадбиркорликни ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш иқтисодий ва институционал усуллар ёрдамида амалга оширилмоқда.

Иқтисодий усуллар ёрдамида кичик ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш молия, пул-кредит, солиқ, божхона, баҳо, суғурта ва бошқа механизмлар орқали таъминланмоқда.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига микрофирмалар ва кичик корхоналар, янги ташкил этилган корхоналар, инвестиция дастурига киритилган ишлаб чиқариш корхоналари, деҳқон (фермер) хўжаликлари ва бошқа корхоналар учун даромад (фойда) солиғидан, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқдан, қўшимча қиймат солиғидан, мол-мулкига солинадиган солиқдан, ер солиғидан маълум муддатга озод қилинган ёки уларга бошқа имтёзлар берилган. Жумладан, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўланишини назарда тутовчи солиқ тизими қўлланиши мумкин ёки янги ташкил этилаётган корхоналар (савдо, воситачилик, таъминот ва тайёрлов корхоналаридан ташқари) рўйхатдан ўтказилган

пайтдан эътиборан биринчи йил даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилинади, иккинчи йили белгиланган ставканинг йигирма беш фоизи ва учинчи йили эллик фоизи миқдорида солиқ тўлайди ёхуд деҳқон (фермер) хўжаликлари давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан икки йил муддатга ер солиғидан озод қилинади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қатор фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари билан ҳам тадбиркорлик субъектларига солиқ ва божхона тўловларини амалга ошириш бўйича муайян имтиёзлар белгиланган. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 14 январдаги “2004-2005 йиллар даврида маҳаллий хом ашё негизида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурини амалга оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 18-сонли қарорига мувофиқ тасдиқланган Маҳаллийлаштириш дастури лойиҳалари амалга оширилаётган корхоналар 2004 йил 1 январдан бошлаб беш йил муддатга: маҳаллийлаштириш дастури лойиҳаларига мувофиқ ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича даромад (фойда) солиғи, ягона солиқ (солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаётган субъектлар учун); маҳаллийлаштириладиган маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган асосий ишлаб чиқариш фондлари бўйича мулк солиғи тўлашдан; четдан олиб келинаётган технология асбоб-ускуналари ва уларга эҳтиёт қисмлар, шунингдек, республикада ишлаб чиқарилмайдиган ва маҳаллийлаштириладиган маҳсулот ишлаб чиқаришнинг технология жараёнида фойдаланиладиган материаллар ва компонентлар учун божхона тўловларидан (божхонада расмийлаштириш йиғимларидан ташқари) озод қилинган.

Тадбиркорликни институционал усуллар ёрдамида қўллаб-қувватлаш муайян давлат органларига тадбиркорлик муаммолари билан шуғулланиш вазифаларини юклаш (адлия вазирлиги, Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда Монополиядан чиқариш ва

рақобатни ривожлантириш давлат қўмиталари ва уларнинг жойлардаги органлари, шаҳар, туман, вилоят ҳокимликлари); тадбиркорлар манфаатларини ҳимоя қилувчи ва давлат органларида ифода этувчи нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг ташкил этилиши ва фаолият юритишига қўмаклашиш (жумладан, Савдо-саноат палатаси, Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси, “Тадбиркор аёллар” уюшмаси ва бошқалар); тадбиркорларга ахборот-маслаҳат хизматлари кўрсатувчи тузилмаларни яратиш; тадбиркорлик субъектлари учун кадрлар тайёрлаш ва малака ошириш масканларини барпо этиш; турли форумлар, семинарлар уюштириш; илмий тадқиқотлар, изланишлар олиб боровчи институтлар, марказлар фаолиятини кучайтириш; моддий-техника таъминотини амалга оширувчи, маҳсулотларни сотишга қўмаклашувчи ҳамда турли хизматлар кўрсатувчи бозор инфратузилмаларини шакллантиришга қўмаклашиш ва бошқаларни назарда тутди.

Бир сўз билан айтганда, “тадбиркорларнинг эркин фаолият юритишларини кафолатлаш, уларни давлат рўйхатига олишнинг соддалаштирилган механизмини жорий қилиш, маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш тартибини унификация қилиш, кичик бизнес субъектларининг кредит ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар”¹ натижасида кичик бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2004 йилда 35,6 фоизни ташкил этди.

Бироқ кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолияти учун зарурий ҳуқуқий замин, имтиёз ва кафолатлар тизимини яратишда бир қатор муаммолар мавжуд бўлиб, уларни ҳал қилиш орқали хусусий тармоқнинг жадал ривожланишини, унинг мамлакат иқтисодиётидаги улуши кўпайишини таъминлашга эришиш мумкин.

Бундай муаммолар ҳозирги кунда қуйидагилардан иборат:

¹ Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

- назорат қилувчи органларда тадбиркорлик субъектлари ва мансабдор шахсларни молиявий ва маъмурий жазога тортиш ҳуқуқининг мавжудлиги;

- тадбиркорлик субъектларига нисбатан қўлланилаётган жазо чоралари миқдорининг юқорилиги ва уларни камайтириш имкониятининг йўқлиги;

- тадбиркорлик субъектларининг зарур моддий ресурсларни сотиб олиш ва ўз маҳсулотларини сотишда айрим чеклашларнинг мавжудлиги;

- молиявий ресурслардан кенг фойдаланиш учун етарли шарт-шароит ва ахборотнинг етишмаслиги;

- қишлоқ жойларида ва хонадонларда тадбиркорлик, айниқса, ишлаб чиқариш ва касаначилик билан шугулланиш учун етарли ҳуқуқий асослар ва шароитлар яратилмагани;

- солиққа тортиш тизимининг мураккаблиги ва солиқ органлари фаолиятидаги бирёқламалик, яъни солиқларнинг бюджетга ўз вақтида ва тўлиқ тушишини таъминлаш билан шугулланаётганликлари;

- солиқ қонунчилигининг тез ўзгарувчанлиги, изчил эмаслиги

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, ўттиздан ортиқ давлат органларига тадбиркорлик субъектлари мансабдор шахсларини маъмурий жавобгарликка тортиш ҳуқуқи берилган. Жумладан, бундай ҳуқуқ — Ички ишлар, Давлат ёнгиндан сақлаш, Санитария ва ветеринария назоратлари, Табиатни муҳофаза қилиш, Божхона, Давлат солиқ органлари, Назорат-тафтиш бош бошқармаси, Стандартлаштириш, Метрология ва сертификатлаштириш, Ер ресурслари давлат қўмитаси, «ўзсувназорат» республика сув инспекцияси, Иқтисодиёт ва статистика, Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш, Архитектура ва қурилиш органларига берилган. Мазкур органлар, шунинг-дек, тадбиркорлик субъектлари, шу жумладан, якка тартибдаги тадбиркорларни молиявий жарима ва пеняга тортиш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Тадбиркорлик субъектларига нисбатан қўлланилаётган

молиявий жарималар миқдорининг ва иқтисодий чораларнинг юқорилиги ва бундай чораларни қўлланиши уларни бир меъёрга фаолият юритишига, ҳатто банкротлик ҳолатига келиб қолиши ва тутатилишига олиб келмоқда.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси тадбиркорлик субъектларига яроқлилик муддати ўтиб кетган ёки қонун ҳужжатларида яроқлилик муддатлари мажбурий равишда кўрсатилиши белгиланган, яроқлилик муддатлари кўрсатилмаган товарларни сотиш учун қабул қилгани ва сотгани учун энг кам ойлик иш ҳақининг 500 баравари миқдорида жарима солишга ҳақли бўлса, Давлат солиқ қўмитаси органлари — техник талабларга жавоб бермайдиган назорат-касса машиналаридан фойдаланганлик, фискал хотирасининг хизмат кўрсатиш дастури бузилган назорат-касса машиналаридан фойдаланганлик учун юридик шахслар ва яқка тартибдаги тадбиркорлардан энг кам иш ҳақининг 200 баравари миқдорида, ўша қилмишлар такроран содир этилганда эса, энг кам иш ҳақининг 500 баравари миқдорида; ҳисоб варақ-фактурани расмийлаштирмаганлик ёки ҳисоб варақ-фактураларни белгиланмаган шаклда расмийлаштирганлик учун (солиқ тўловчининг идентификация рақами ва қонун ҳужжатларига мувофиқ назарда тутилиши шарт бўлган ҳолларда бошқа реквизитлари кўрсатилмаганлиги ёки нотўғри кўрсатилганлиги) ҳар бир нотўғри тузилган ҳужжат учун энг кам иш ҳақининг ўн баравари миқдорида жарима ундириши лозимлиги қонунда белгиланган.

Мисол учун, Тошкент шаҳар давлат солиқ бошқармасининг қарори билан "ЎзДОН" акциядорлик жамияти 61 та ҳисоб варақ-фактураларида тармоқ кодини тўлдиришда техник хатога йўл қўйгани учун 4.309.800 сўм жаримага тортилган. Бундай мисолларни солиқ органлари ва хўжалик судлари амалиётидан кўплаб келтириш мумкин.

Президентимиз томонидан бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш; хусусий тармоқнинг жадал ривожланишини, унинг мамлакат

иқтисодиётидаги улуши кўпайишини таъминлаш; кичик бизнес кўламини кенгайтириш; банк ва молия тизимларидаги ислохотларни чуқурлаштириш; солиқ сиёсатини такомиллаштириш 2005 йилда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг устувор вазифалари сифатида белгилаб берилганлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Ушбу вазифаларни амалга оширишда амалдаги қонунчиликни такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилаётгани бежиз эмас. Чунки, текширишлар натижалари бўйича маъмурий ва молиявий жазоларни, шунингдек, тадбиркорлик субъекти фаолиятини тўхтатиб қўйиш ва тугатиш, ҳисоб рақамидан фойдаланишни тақиқлаш каби чораларни фақат суд томонидан тайинланувчи тизимга ўтиш учун, аввало, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси ва Солиқ кодексини янги таҳрирда қабул қилиш; жиноят, фуқаролик ва хўжалик процессуал, божхона кодексларига тегишли қўшимча ва ўзгартишлар киритиш ҳамда иқтисодиётга оид қонунлар ва назорат қилувчи органларнинг фаолиятини тартибга солувчи барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тубдан ўзгартириш лозим бўлади.

Тадбиркорлик субъектларини соддалаштирилган тартибда рўйхатга олиш жорий қилинганига қарамай, бу борадаги муаммолар тўлиқ ечимини топган эмас. Масалан, ўзининг турар-жой биносида ёки хонадонида тадбиркорлик билан шуғулланмоқчи бўлган фуқаролар турар жойини нотурар жой бино тоифасига айлантириш учун тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари орқали еттита босқичдан ўтиб, ўндан ортиқ ташкилотларга мурожаат қилади ва қўшимча тўловларни амалга оширади.

Фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланиш учун рухсатномалар бериш тартибини қисқартириш ва янада соддалаштириш, кичик бизнесни ариза бериш асосида рўйхатга олиш тизимини босқичма-босқич жорий этиш ва умуман мамлакатимизда тадбиркорликни янада авж олдириш, тадбиркорлик субъектларини ҳисобга олиш, тутатиш ва давлат

рўйхатидан чиқариш соҳасидаги қонунчиликни кодификациялаш мақсадида «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва чиқариш ҳақида»ги махсус қонун қабул қилиш лозим.

Йирик корхоналарнинг буюртмалари асосида майда бутловчи қисмларни ишлаб чиқариш билан шугулланадиган янги кичик корхоналар ташкил этиш ва айниқса, хонадонларда майда хусусий цехларни очишни рағбатлантиришни белгилаб берувчи ҳукумат қарорини қабул қилишда турар жойларни нотурар жойларга айлантирмасдан, яъни ортиқча рухсатномалар ва келишувларсиз уларни ташкил қилинишига, “Устоз-шогирд” мактабларини яратилишига эътибор қаратилиши муҳим аҳамият касб этади. Аммо, бу борада хусусий цех эгалари конституцияда белгиланганидек, экологик муҳитга зарар етказмасликлари, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини бузмасликлари шарт.

Президентимиз таъкидлаганидек, **“кичик корхоналарда ишлайдиган, айниқса, қишлоқ жойларида касаначилик билан шугулланадиган фуқаролар учун моддий-техник таъминот бўйича хизмат кўрсатадиган ва улар томонидан тайёрланган маҳсулотларни сотишга кўмаклашадиган тузилмалар яратиш”¹** халқ ҳунармандчилигини ривожлантиришга, ёшларни иш билан таъминлашга, бозор муносабатларини кенг жорий қилишга ёрдам беради.

Хулоса қилиб айтганда, кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришда, уларни рўйхатга олишдан бошлаб, то фаолиятини тўлақонли юритишгача бўлган давр мобайнида имтиёз ва кафолатларни назарда тутувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиниши иқтисодий ислоҳотлар самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

Учинчи бўлим
**ОММАВИЙ АХБОРОТ
ВОСИТАЛАРИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР
ЙЎНАЛИШЛАРИ**

1
БОБ

**ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ УЧУН ДЕМОКРАТИК
АНДОЗАЛАРНИ ЖОРИЙ ЭТИШ —
ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК
ЯНГИЛАНИШ ЖАРАЁНИНИ
ЧУҚУРЛАШТИРИШ ВА ФУҚАРОЛАР
ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ
МУҲИМ ШАРТИ**

**1.1. Оммавий ахборот воситалари фаолиятини
янада либераллаштириш**

Президентимиз Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида оммавий ахборот воситалари фаолиятини такомиллаштириш, бу соҳада демократия тамойилларини қарор топтириш, чунончи, матбуотнинг чинакам эркинлигини таъминлаш ҳақида тўхталиб, бундай деган эди: "... ахборот эркинлигини таъминламасдан, оммавий ахборот воситаларини одамлар ўз фикри ва ғояларини, содир бўлаётган воқеаларга муносабатини эркин ифода этадиган минбарга айлантирмасдан туриб, демократияни чуқурлаштириш ва аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, фуқароларнинг мамлакат сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги амалий иштироки тўғрисида сўз юритиб бўлмайди, деган тушунча жамоатчилигимиз ўртасида тобора кучайиб ва мустаҳкамланиб бормоқда».

Маълумки, оммавий ахборот воситалари фаолияти

ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси, Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга факультатив протокол ва бошқа талай халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топган. Ўзбекистон ҳам халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида, ўз қонунчилигида халқаро ҳуқуқ меъёрлари устуворлигини таъминлаб келмоқда. Мустақиллик йилларида яратилган қонунлар ва ҳуқуқий нормаларда халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар талаблари асос қилиб олингани, халқаро қонунчилик тажрибаларидан кенг фойдаланилгани яхши маълум. Бу ҳол оммавий ахборот воситалари фаолияти ривожланган демократик давлатларда мавжуд ҳуқуқий меъёрларга мос экани, матбуотимизнинг демократик, эркин фаолияти учун кенг имкониятлар мавжудлигидан далолат беради.

Айтиш мумкинки, оммавий ахборот воситалари эркин ва демократик фаолиятига оид дастлабки ҳуқуқий меъёрлар республикаimiz мустақиллиги эълон қилинишидан аввал яратилган эди. Жумладан, 1991 йил 14 июнида қабул қилинган «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонун оммавий ахборот воситалари мустақиллигини таъминлаш йўлида пойдевор вазифасини ўтади, десак янглишмаймиз. Мазкур қонуннинг қабул қилиниши, ўша давр нуқтаи назаридан ёндашганда, оммавий ахборот воситалари фаолияти учун ниҳоятда муҳим сиёсий аҳамият касб этгани шубҳасиздир. Мустақиллик эълон қилиниши арафасида бундай қонуннинг қабул қилиниши, жамият тараққиётида, юртимиз мустақиллигини мустаҳкамлашда матбуот воситалари зиммасидаги масъулият юки нақадар салмоқли эканини кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарори билан “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 1997 йил 26 декабрда амалга киритилгач, 1991 йил 14 июндаги қабул қилинган қонун ўз кучини йўқотган деб топилди.

Демократик матбуот ҳуқуқий асосларининг яратилишида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг алоҳида ўрни бор. Чунончи, Асосий қонунимизда оммавий ахборот воситалари фаолиятига доир алоҳида боб ажратилган. Унинг 67-

моддасида шундай дейилади: «Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди». Мазкур қоида Ўзбекистон Республикаси «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги қонунининг 4-моддасида ҳам таърифланади: «Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситаларини цензура қилишга йўл қўйилмайди. Эълон қилинаётган хабарлар ёки материаллар олдиндан келишиб олиншини, шунингдек, уларнинг матни ўзгартирилишини ёки бутунлай нашрдан олиб қилиншини талаб қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ».

1996-2002 йиллар мобайнида қабул қилинган, бевосита оммавий ахборот воситалари фаолиятига доир қонунлар матбуот ходимлари, ношир ва журналистлар фаолиятининг барча йўналишларини қамраб олган. Мазкур қонунлар жамиятда журналистнинг ўрни ва нуфузини мустаҳкамловчи ҳуқуқий асос сифатида ҳам алоҳида эътиборга лойиқ эканини таъкидлаш жоиз. Журналист касби ва шахсига нисбатан бундай эътиборнинг беқийс кучайиши жамият ҳаётида демократик қадриятлар қарор топиб бораётганидан далолат беради.

Президент Ислам Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўлсасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида матбуот воситалари фаолиятини янада эркинлаштириш масалалари хусусида тўхталиб, бундай деб ёзади: «Оммавий ахборот воситаларининг фаолиятини ва уларнинг самарали ишлашига ёрдам берадиган механизмларни тартибга солишчи қонунчилик базасини такомиллаштириш муаммоси ҳам долзарб бўлиб бормоқда. Айни чоқда оммавий ахборот воситаларининг манфаатларини ва уларнинг вакилларини қонун ёрдамида ҳимоя қилиш, уларнинг ахборот олиш манбаларидан фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга».

Давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма йиғилишида сўзлаган маърузасида ҳам оммавий ахборот воситалари ҳуқуқий базаси-

ни такомиллаштириш масаласига жиддий эътибор қаратилди. Хусусан, унда ахборот воситалари иқтисодий базасини мустаҳкамлаш, матбуот соҳасида рақобат муҳитини юзага келтириш, муассис ва ижодий жамоа ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини яратиш борасида ниҳоятда муҳим роля ва тавсиялар илгари сурилди. Уларни амалга ошириш эса Ўзбекистонда демократик эркин матбуот фаолиятини таъминлаш, жамиятимизда сўз, фикр ва эътиқод эркинликларини қарор топтириш борасида халқаро андозаларга мос ҳуқуқий маконни кенгайтириш, ахборот воситалари фаолиятининг янада такомиллашувига хизмат қиладиган янги, изчил ва мукаммал қонунлар қабул қилиниши лозим.

Албатта, қонун ижросини таъминлаш, унинг жамият ҳаётининг ажралмас қисмига айланиши борасида айрим муаммолар ҳам кўзга ташланаётгани сир эмас. Уларни изчил ва қатъий сатъ-ҳаракат, мақсад сари олишмай бориш орқалигина бартараф этиш мумкин. Бу борада жамият ҳаётининг барча соҳаларида, жумладан, матбуот тизими соҳасида қонун устуворлигига эришиш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Президентимиз таъкидлаганидек, «Қонуннинг устуворлиги — ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир. У ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг қатъиян ҳукмронлигини назарда тутати. Ҳеч бир давлат органи, ҳеч бир (хўжалик юритувчи ва ижтимоий-сиёсий ташкилот, ҳеч бир мансабдор шахс, ҳеч бир киши) қонунга бўйсунмиш мажбуриятидан халос бўлиши мумкин эмас. Қонун олдида ҳамма баробардир».

Ҳуқуқий-демократик жамиятда журналист, барча фуқаролар сингари, қонун олдида жавобгар бўлиши билан бирга, унинг ҳуқуқий муҳофазаси қонунлар билан белгиланган ва журналистлар ўз фаолиятида мавжуд қонунларга суянади. Бирок, ҳар қандай шароитда журналистлик фаолиятининг муҳофаза этилиши таҳририятлар ва журналистларнинг ўзларига бошқ. Чунки қонунга таяниб, ўзини ўзи ҳимоя қила олган тақдирдагина, бошқалар у билан ҳисоблашади. Ўзини ўзи

ҳимоя қила олиш қобилияти эса унинг ҳуқуқий савияси, билими, дунёқараши ва касб ахлоқи билан белгиланади.

2002 йилда Ўзбекистонда цензуранинг ман қилиниши билан оммавий ахборот воситаларининг эркин фаолияти учун зарур шароит шаклланди.

Оммавий ахборот воситаларини эркинлаштиришнинг ижтимоий-сиёсий асослари деганда, аввало, матбуотнинг эркин фаолият юритиши учун яратилган шарт-шароитлар тушунилади. Шу билан бир қаторда, ОАВнинг ижтимоий-сиёсий асослари бизда собиқ тузум негизида шакллангани тарихий ҳақиқатдир.

Масаланинг ана шу жиҳатига тўхталиб, Президент Ислам Каримов бундай деб ёзади: **“Шуни тан олиш керакки, биз мустабид тузум мероси ва ақидаларидан, унинг мафкураси, маъмурий назорати ва цензурасидан жуда катта қийинчилик билан халос бўляпмиз.**

Ҳалигача журналистлар фаолиятида ўз-ўзини цензура қилиш, юқоридан буйруқ кутиш кайфиятлари сезилиб турибди”. Дарҳақиқат, ҳозирги вақтда матбуотнинг эркин фаолият юритиши учун зарур ҳуқуқий асослар яратилганига қарамай, матбуотимизда жиддий ўзгаришлар сезилмаётгани шу тарихий негизлар таъсири ҳамон сақланиб қолаётгани ёки соҳада амалга оширилаётган ислохотлар суръатлари давр талабидан ортда қолаётганидан далолат беради. Маълумки, мустабид тузум шароитида оммавий ахборот воситалари ҳукмрон мафкура тарғиботчиси, омманинг онгига коммунистик ақидаларни сингдириш қуроли сифатида хизмат қилиб келган эди. Юқорида таъкидланганидек, истиқлол йилларида бу борада жиддий ўзгаришлар юз берди. Эътиборли жиҳати шундаки, бу даврда давлат ва жамоат ташкилотларига қарашли оммавий ахборот воситалари билан бирга, кўплаб хусусий нашрлар ҳам пайдо бўлди. Бир сўз билан айтганда, эркин матбуот бозори шаклланди, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган мустақил нашрлар сони кенгайди ва нашрлараро рақобат муҳити шакллана бошлади.

Оммавий ахборот воситаларини эркинлаштириш жараёнини янги босқичга кўтаришда кўпгина нашрларнинг иқтисодий ночорлиги жиддий тўсқинлик қилаётгани ҳам маълум. Бу ҳол матбуотнинг аввало иқтисодий асосларини мустаҳкамлаш, ҳуқуқий кафолатларини кучайтириш, мустақил нашрлар фаолияти учун зарур шарт-шароит яратилишини тақозо этмоқда. Бу масалага Президент Ислон Каримов маърузасида ҳам алоҳида эътибор қаратилди: **“Оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлигини таъминлаш керак. Бу уларнинг мустақил фаолият юритиши ва ривожланиши учун асосий омил бўлиши лозим.**

Биз матбуот ва ахборот эркинлигининг кафолатини бозор муносабатлари, ахборот майдонида соғлом рақобат тамойилларининг ривожланишида кўрамиз”.

Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари фаолиятини эркинлаштириш бўйича ҳуқуқий асосларнинг янада такомиллаштириш, айниқса, матбуотнинг иқтисодий эркинлигини мустаҳкамлаш учун, бизнингча, асосий эътибор қуйидаги масалаларнинг ечимига қаратилмоғи лозим:

- сўз ва матбуот эркинлиги ҳимояси, оммавий ахборот воситаларига оид қонунчилик меъёрлари янги қарашлар асосида талқин этилиши, аниқроғи, уларга мукамал **ҳуқуқий шарҳлар** берилиши.

- журналистларнинг ҳуқуқий билимларини ошириш, ҳуқуқий ҳимоя марказларини ташкил этиш, оммавий ахборот воситалари ходимларининг ахлоқ кодексини ишлаб чиқиш зарур. Бу матбуотнинг чинакам “тўртинчи ҳокимият” даражасига кўтарилишига хизмат қилган бўлур эди.

Оммавий ахборот воситалари эркинлиги ва таъсирчанлигининг ортиши, уларнинг нафақат давлат муассасалари, балки нодавлат, жамоат ташкилотлари фаолиятини назорат қилиш имкониятининг муттасил кучайиши фуқаролик жамиятининг ривожланиш қонуниятларидан биридир.

Чунки фуқаролик жамиятида матбуотнинг ижтимоий институт сифатидаги эркинлиги мамлакат Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланади.

Бинобарин, оммавий ахборот воситалари қайси идора ёки муассасага тегишли эканидан қатъи назар, амалдаги қонунларга амал қилмоғи ва уларга таяниб фаолият юритмоғи лозим.

Жамият ҳаётининг эркинлашуви, у қайси соҳада бўлишидан қатъи назар, ўзаро масъуллик ва шерикчилик асосидагина амалга ошиши мумкин.

Фуқаролик жамиятининг муҳим белгиларидан яна бири шундаки, у жамоатчилик фикрининг давлат сиёсатига таъсирида намоён бўлади. Ўзбекистонда бўлиб ўтган сайловлар бунга ёрқин мисолдир.

Ўйлашимизча, жамоатчилик фикрининг мамлакатда ва жаҳонда кечаётган жараёнларга нисбатан фаол муносабатининг шаклланиши, жамият ҳаётида рўй бераётган жараёнларга кучли таъсир кўрсатиши учун камида икки нарса таъминланган ва кафолатланган бўлиши лозим. Бу — инсон ҳуқуқлари ва ахборот эркинлигидир.

Демократик меъёрлар, инсон ҳуқуқлари, ахборот эркинлиги ривожланиши наинки ижтимоий фикрни, балки шахснинг ўзи ҳам ҳар жиҳатдан фаоллаштиради. Бу, биринчидан, жамият аъзолари сиёсий маданиятининг юксалишига хизмат қилса, иккинчидан, фуқаролик жамиятининг ривожланиши ижтимоий фикрнинг фаоллашуви ва ахборот эркинлигининг кенгайиши, демократия тамойилларининг қарор топиши ҳамда сиёсий маданиятнинг юксалишига зарур шарт-шароит яратади.

Мустақиллик йилларида юртимизда оммавий ахборот воситалари сони мисли кўрилмаган даражада ошди. 1991 йилда Ўзбекистонда 351 та оммавий ахборот воситаси фаолият юритган бўлса, ҳозирги вақтда уларнинг сони 823 тадан ошиб кетди. Жумладан, газеталар 389 тадан 800 тага, журналлар 60 тадан 185 тага етди. 1991 йилда фақат битта телерадиокомпания ташкил этилган бўлса, ҳозир мамлакатимизда 70 дан зиёд телерадио студия фаолият юритмоқда. Уларнинг аксарияти нодавлат вахусусий, реклама йўналишида фаолият юритмоқда. Бундан ташқари, сўнгги йилларда Ўзбекистонда бир қанча нашриёт ва матбуот уйлари ҳам ташкил этилди.

Кўплаб чет эл телерадио каналлари кўрсатув ва эшиттиришларини Ўзбекистон миқёсида узатмоқда. Қатор ахборот агентликлари, интернет тармоқлари фаолияти мамлакатимиз аҳолиси учун ахборот манбаи сифатида катта аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистон ОАВнинг фаолиятига назар ташлайдиган бўлсак, 1991 йилдан эътиборан бу борада ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берди. Аввало, аксарият нашрларнинг ўзини ўзи молиявий жиҳатдан таъминлашга ўтаётганини таъкидлаш лозим.

Ҳозирги вақтда республикамізда 153 газета ва журнал бир неча тилларда нашр қилинади; улар орасида икки, уч ва ҳатто тўрт тилда чоп этилаётган нашрлар ҳам бор.

2004 йил 1 июнгача бўлган расмий маълумотга кўра, рўйхатдан ўтган ва қайта рўйхатга олинган оммавий ахборот воситалари сони 964 тани ташкил этган, уларнинг 612 таси газета, 165 таси журнал ва бюллетен, юртимизда 4 та информაციон агентлик, 70 та телерадио студия, 29 та кабел телевидениеси ва 102 та электрон информაციон восита фаолият юритмоқда. Шундай қилиб, 368 та газета, 104 та журнал — маҳаллий ҳокимият органлари, вазирликлар, турли муассасаларга тегишли.

Шунингдек, 145 та газета ва 37 та журнал жамоат ташкилотлари, 17 та тижорат нашри, 11 та газета ва 2 та журнал хусусий шахслар таъсис этган нашрлар сифатида чоп қилинмоқда. Бундан ташқари, 38 та нашр реклама, 15 таси адабий-бадий соҳа, 15 таси спорт соҳасида фаолият юритмоқда.

Матбуотнинг янги типологияси шаклланиши асосан икки омилга: ўқувчи-муштарийлар талаб-эҳтиёжи ва таъсисчиларнинг шарт-шароитларига боғлиқ.

Ўзбекистонда матбуот органини таъсис этувчи муассасаларга Олий Мажлис (Парламент); Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, қўмиталар, ҳокимликлар, сиёсий партия, халқ ҳаракатлари, қасаба уюшмалари, ижодий уюшмалар, илмий ва ўқув муассасалари,

тижорат тузилмалари, турли жамғармалар, реклама агентликлари, ижтимоий, диний, экологик ташкилотлар киради.

Ҳозирги вақтда мамлакатимиз ахборот майдонида мустақиллик шарофати билан ҳақиқий фикрлар хилма-хиллиги қарор топиб бормоқда. Масалан, юртимизда фаолият юритаётган ҳар бир сиёсий партия ўз нашрига эга. Бу ўринда «Ўзбекистон овози» (ХДП), «Миллий тикланиш» (МТДП), «Фидокор» (ФМДП), «Адолат» (АСДП), «XXI аср» (ЎзЛиДеП) каби нашрларни тилга олиш мумкин. Шунингдек, бу даврда республикада янги нашрлар - «Халқ сўзи», «Народное слово», «Хуррият» газеталари чоп этила бошлади. Иқтисодиёт, банк тизимидаги ўзгаришларни ёритиб бораётган нашрлар сони ортиб бормоқда. Қолаверса, диний-маърифий йўналишдаги «Ислом нури», «Имом ал-Бухорий сабоқлари», «Мовароуннахр мусулмонлари» каби нашрлар пайдо бўлди.

Демак, мустақиллик даврида ОАВ соҳасидаги асосий ўзгаришлар қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Оммавий ахборот воситалари миллий истиқлол мафкураси асосида шаклланиб, ривожланиб бормоқда.

2. Мамлакатимиз тарихини ўрганишда миллий қадриятлар, халқимиз урф-одат ва анъаналари, дин ва дин тарихи, буюк аجدодларимиз қолдирган илмий-маънавий меросини ўрганиш ва тарғиб этиш. ●

3. Миллий таълим-тарбия тизимида оид эшиттиришларнинг кўпайиб бораётгани.

4. Нодавлат теле ва радио студиялар, хусусий ва тижорат-реклама нашрлари қарор топаётгани.

5. Жаҳон тилларида эшиттиришлар тайёрлаш ва эфирга узатиш имкониятининг кенгайиши.

6. Ахборот майдонида шакли, адади, йўналишидан қатъи назар, рақобат муҳитининг шаклланиб бораётгани.

Аммо ОАВ фаолиятида айрим муаммолар ҳам йўқ эмас.

Асосий муаммолардан бири - оммавий ахборот воситаларидаги бир хилликдир. Республикамизда нашр этилаётган газета ва журналларнинг аниқ ғояси, йўналиши ва умуман, қиёфаси яққол кўзга ташланмаётир.

Бу муаммони бартараф этиш учун, аввало, нашрларнинг муайян соҳага ихтисослашувини эътиборга олиб, ўша соҳа муаммоларини чуқур ўрганиш, таҳлил этиш ва ечимини излаб топишга йўналтирилиши даркор.

Иккинчидан, ҳаётий муаммоларни танлай олиш, мавзуларни ёритишдаги изчиллик, масалага ёндашув ва услубдаги ўзига хослик, яъни услубий ихтисослашишга эътибор қаратиш лозим.

Масалан, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида бос-қичма-босқич амалга оширилаётган ислохотлар чунончи, бошқарув тизими ҳуқуқ ва ваколатлари доирасининг тобора кенгайиб бераётгани, маҳаллий ҳокимликларнинг янгиланиш жараёнида тутган ўрни, иштироки, вазифалари ҳамда камчиликлари қиёсий таҳлил асосида атрофлича ёритилиши мавжуд муаммоларнинг ҳал қилинишига хизмат қилган бўлур эди.

Ватанимиз равнақи, унинг озод ва обод бўлишини таъминлаш, эркин ва фаровон ҳаёт сари интилаётган халқимиз ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, давлатимиз ички ва ташқи сиёсатининг ўзига хос тамойиллари, иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш, жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш каби долзарб масалаларни изчил амалга ошириш барча миллат вакиллариининг ҳамжиҳатлигига боғлиқ.

Ижтимоий ҳамкорлик жараёнида оммавий ахборот воситалари, радио, телевидениенинг яхлит миллий маънавий муҳитни шакллантиришга интилаётгани турли миллат вакиллари манфаатига мос дир. Масалан, Тошкент радиоси — инглиз, немис, урду, ҳинд, араб, форс, дари, пушту, хитой, уйғур, турк ва ўзбек тилларида эшиттиришлар тайёрлаб эфирга узатмоқда. Эндиликда Тошкент халқаро радиоси материаллари билан Интернет орқали ҳам танишиш мумкин.

Мустақиллик йилларида «Би-би-си радиоси ўзбек хизмати» 1994 йилнинг 30 ноябрида илк бор эфирга чиқди. Бу ахборот тармоғи Ўзбекистон тингловчиларини жаҳон янги-

ликлари билан таништириш ҳамда юртимизда рўй бераётган воқеа ва ўзгаришлардан хорижий тингловчиларни бохабар қилишни мақсад қилган.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари ўз тарихида бир тилда фаолият кўрсатишдан бошлаб, қардош халқлар (қирғиз, қозоқ, тожик, крим-татар) тилларида, сўнгра эса халқаро миқёсдаги алоқаларга таяниб хорижий (инглиз, француз, немис, араб каби тилларда фаолият юритиш имкониятига эришди.

Мустақиллик даврида Ўзбекистон телевидениеси жаҳон телевидениеси тармоғига боғланди. Тошкент радиоси эса инглиз, немис, урду, ҳинд, араб, форс, дари, пушту, хитой, уйғур, турк ва ўзбек тилларида 70 дан зиёд мамлакатга ранг-баранг эшиттиришлар узатмоқда. Бундан ташқари, ҳозирги вақтда республикамызда 51 та телестудия, учта ахборот агентлиги фаолият юритмоқда. «Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги», «Жаҳон» ахборот агентлиги (Ташқи ишлар вазирлиги) ва «Туркистон пресс» нодавлат агентлиги шулар жумласидандир.

1996 йилнинг май ойида республикамыз ахборот воситалари Америка Қўшма Штатларида жойлашган жаҳондаги йирик компьютер тизимига уланиб, ундан энг сўнги янгиликларни қабул қилиб олиш имконига эришди. Мазкур масаланинг жамиятимиз тараққиётида тутган ўрни ҳақида тўхталиб, давлатимиз раҳбари шундай деган эди: **“Ҳозирги ахборот коммуникация ва компьютер технологиялари асрида, интернет кундан-кунга ҳаётимизнинг барча жабҳаларига тобора чуқур ва кенг кириб бораётган бир пайтда, одамларнинг онги ва тафаккури учун кураш ҳал қилувчи аҳамият касб этаётган бир вазиятда бу масалаларнинг жамиятимиз учун нақадар долзарб ва устувор бўлиб бораётгани ҳақида гапириб ўтиришга ҳожат йўқ”**. Ахборот макони глобаллашувининг ҳозирги босқичида интернетнинг миллий ва халқаро компаниялар, даврий матбуот, ТВ ва радио билан муносабатлари янада кенгайиб, бойиб бормоқда. Демак, оммавий ахборот воситалари фаолиятини янада ли-

бераллаштириш — давр талаби. Ўзбекистон матбуотининг жаҳон ОАВ тизимига уйғунлашуви, интернетнинг глобал ахборот майдонига интеграциялашуви яққол кўзга ташланмоқда.

Ҳозирги вақтда жаҳоннинг турли нуқталарида рўй бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақида ОАВ орқали тўғридан-тўғри ахборот олиш имкониятига эга бўлдик. Келгусида бу жараённинг янада кенгайиши, янгича маъно-мазмун касб этиши оммавий ахборот воситалари фаолияти эркинлашувининг кучайиши шубҳасиздир.

1.2. Оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлиги — уларнинг мустақил фаолият юритиши ва ривожланишининг асосий омили

Президентимизнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида мамлакат миқёсида кечаётган барча ислохот жараёнларида демократлаштириш тамойилларини янада чуқурлаштириш юзасидан дастурий аҳамият касб этган йўл-йўриқлар белгилаб берилди. Устувор йўл-йўриқлардан бирида оммавий ахборот воситалари фаолиятига доир масалалар қамраб олиндики, давлатимиз раҳбари айтганидек, **“Ўзбекистонда демократик янгиланишлар жараёнини чуқурлаштириш ва фуқароларнинг эркинликларини таъминлашнинг гоят муҳим шarti — бу оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш бўйича аниқ ва изчил чораларни амалга оширишдир”**.

Шу ўринда бир ҳақиқатни эътироф этиш керак. Маълумки, мустақиллик даври ўзбек миллий матбуоти тизимини яратиш, шакллантириш, тараққий эттириш масаласи бирон дақиқа ҳам Юртбошимиз диққат-эътиборидан четда қолган

эмас. Ўтган ўн тўрт йил мобайнида матбуотимиз мустақил давлат матбуотига айланиш борасида улкан тарихий йўлни босиб ўтди. Эркин ватан ва эркин фуқароларнинг эркин матбуотига айланиш жараёнлари босқичма-босқичлик та-мойили асосида амалга оширилмоқда. Жамиятни, айниқса, ОАВ тизимини эркинлаштириш жўн тушунча эмаслиги, у ўзига хос мураккаб ва ғоятда серққирра эканини эндилик-да мутахассислар ҳам, кенг омма вакиллари ҳам тушуниб етмоқда. Дарҳақиқат, “демократия” деган атамани ҳадеб такрорлаган билан мақсадга эришиб бўлмайди. Чунки ОАВни демократлаштириш ҳам сиёсий, ҳам ижтимоий, ҳам ҳуқуқий, ҳам илмий, ҳам техникавий, ҳам маънавий, ҳам маърифий, ҳам стратегик аҳамиятга молик ғоятда сертар-моқ соҳадир. Бу ҳали ҳаммаси эмас, зеро, жамиятда шакл-ланаётган бозор муносабатлари жараёнлари ОАВ тизимига ҳам бевосита дахлдор экангини ҳаёт кўрсатмоқда. Яъни, ОАВнинг иқтисодий асосини яратиш зарурлиги кечикти-риб бўлмас муҳим вазифалардан биридир.

Юртбошимиз иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг тўққизинчи сессиясидаги маърусизада “Оммавий ахбо-рот воситалари соҳасида иқтисодий муносабатларнинг асослари тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш масаласини кўриб чиқиш вақти етди” дея мазкур соҳа фаолиятини янада такомиллаштириш, жумладан, матбуотнинг иқти-содий асосларини мустаҳкамлаш, чинакам мустақилли-гини таъминлаш борасида ғоят муҳим фикр-мулоҳаза-ларни илгари сурган эди.

Масаланинг ижтимоий-сиёсий омилларига тўхталади-ган бўлсак, республикада эркин матбуот тизимини қарор топтириш сиёсати мустақилликнинг дастлабки йилларида-ноқ қатъий таъйин сифатида белгилаб олинганини таъкид-лаш лозим. Эътиборли жойи шундаки, давлатимиз раҳба-рининг барча чиқишларида жамиятни демократлаштириш ва оммавий ахборот воситалари тизимини эркинлаштириш масаласига алоҳида эътибор билан ёндашилади. Зикр этил-ган маърузанинг учинчи устувор йўналиши Юртбошимиз

томонидан матбуотни эркинлаштириш борасида олиб борилаётган кўпйиллик сиёсатнинг қатъий ва изчил йўналишга эга эканидан далолат беради. Шу ўринда тараққиётнинг босқичма-босқичлик тамойили ҳар жиҳатдан тўғри танланганига иқдор бўлмай илож йўқ. Гап шундаки, жамиятда демократик қадриятларни бир қадар қарор топтиришга эришган давлатлар тажрибаси таҳлил этилса, уларда тараққиёт даражаси анча юқори эканини кўриш қийин эмас. Бошқача айтганда, кўплаб соҳаларда қолоқликни бошидан кечираётган давлатларда на жамият, на матбуот эркинлаша олади. Бунинг иложи йўқ. Бунинг учун, аввало, кенг миқёсда мустаҳкам замин яратилмоғи даркор.

Бундай мустаҳкам заминни вужудга келтириш, биринчи навбатда, ҳуқуқий пойдевор яратилишидан бошланади. Ўзбекистонда бу борада жуда тўғри йўл танланди. Амалдаги кўплаб қонунларнинг муайян бир туркуми бевосита ОАВ соҳасидаги муносабатларни тартибга келтиришга бағишлангани фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги, “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги, “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида”ги каби қонунларни қабул қилиш ўз-ўзидан бўлмади, албатта. Бунинг учун жамиятда қонун ижодкорлиги, муайян тажриба, малака малака талаб этиларди. Олий Мажлис томонидан қабул қилинган “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги, “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги, “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги қонунлар мамлакатимиздаги ҳам қонун ижодкорлиги, ҳам матбуотни эркинлаштириш тарихида алоҳида босқич бўлиб қолди. Қабул қилинган ва амалиётга киритилган қонунларимизнинг мазмун-мундарижаси мураккаблашиб, такомиллашиб замонавий тус олиб бораётганида узлуксиз ўзгараётган давр ва замон талабларига Ҳамоҳанглик кўринади.

Санаб ўтилган қонунлар мажмуаси соҳадаги барча фаолият турлари ва муаммоларни қамраб оладими, деган савол туғилади. Йўқ, албатта.

Дунё ахборот асрига кириб улгурди. Энг тараққий этган давлатларнинг мавқеи, салоҳияти ўша юртларда демократик қадриятлар нечоғли қарор топган-топмагани билан белгиланмоқда. Демократиянинг бош белгиси эса жамиятнинг ахборотлашганида ўз ифодасини топмоқда. Яқин-яқинларгача ахборотлашув жараёнлари фақат оммавий ахборот воситаларининг фаолияти билан боғлиқ бўлган эди, холос. Энди эса манзара буткул ўзгача. Эндиликда ахборот технологиялари шу қадар ранг-баранг тус олдики, кечаги ўлчамлар, мезонлар, тушунчалар, имконият ва воситаларни тубдан янгилаш зарурати кўндаланг бўлмоқда. Компьютер техникаси, интернет тизими, телекоммуникация имкониятлари тасаввуримиздаги оммавий ахборот воситаси деган тушунчани тамоман ўзгартириб юбормоқда. **“Ўйлайманки, — деди Президент қўшма йиғилишдаги маърузасида, — ҳозирги ахборот, коммуникация ва компьютер технологиялари асрида, интернет кундан-кунга ҳаётимизнинг барча жабҳаларига тобора чуқур ва кенг кириб бораётган бир пайтда, одамларнинг онги ва тафаккури учун кураш ҳал қилувчи аҳамият касб этаётган бир вазиятда бу масалаларнинг жамиятимиз учун нақадар долзарб ва устувор бўлиб бораётгани ҳақида гапириб ўтиришга ҳожат йўқ”.** Шунини таъкидлаш ўринли бўлар эдики, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси аввалги қақриқ фаолияти даврида коммуникация ва ахборот технологиялари тизимига тааллуқли бир қатор қонунлар мажмуасини яратди. Мисол учун **“Телекоммуникациялар тўғрисида”**ги, **“Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида”**ги, **“Электрон рақамли имзо тўғрисида”**ги, **“Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида”**ги, **“Электрон тижорат тўғрисида”**ги қонунлар туркумини, сира иккиланмай, мамлакатимизда ахборотлашган жамият барпо этишнинг мустаҳкам ҳуқуқий пойдевори деб аташ лозим.

Кўриниб турибдики, оммавий ахборот воситалари тушунчаси янгича қиёфа, янгича миқёс, янгича кўлам касб этмоқда экан, бу қадар катта кўламдаги янги тизимни замонавий илмий талаблар асосида йўлга қўйиш, биринчи навбатда, соҳа мутахассислари — кадрлар тайёрлаш масаласини қайта ташкил этишни тақозо этади. Бу борада ҳам мамлакатимизда ибратли ишлар йўлга қўйилди. Чунинчи, Президентнинг 1999 йилнинг февраль ойида қабул қилинган “Республикада журналист кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тўғрисида”ги фармони асосида мавжуд журналист кадрларни тайёрлаш факультетлари фаолияти тубдан янгиланди, шунингдек, Жаҳон тиллари университети таркибида халқаро журналистика факультети очилди. Журналист кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш халқаро маркази фаолият юритмоқда. Тошкент Алоқа институтининг Тошкент Ахборот технологиялари университетига айлантирилиши ҳам мамлакатимизда мутахассис кадрлар тайёрлашга қаратилган жиддий ишлардан бири бўлди. Зеро, юксак профессионал даражадаги миллий мутахассисларнинг кўпайиши фақат илмий, маърифий, маънавий муаммо бўлибгина қолмай, у стратегик аҳамиятга ҳам эгадир.

Шу ўринда ахборотлашган жамият барпо этишнинг энг нозик муаммоларидан бири — ахборот хавфсизлиги масаласи нечоғлиқ жиддий масалага айланиб бораётгани хусусида тўхталмай бўлмайди. Биз Ўзбекистоннинг сиёсий, илмий, маданий ва бошқа соҳаларда дунё миқёсида тобора кенг эътироф этилаётганидан фахрланамиз, айтиш керакки, замонавий интеграция тушунчаси дунё ахборот маконидан мустаҳкам ўрин эгаллашни ҳам тақозо этади. Ҳозирги вақтда бу борадаги салоҳиятимиз қандай? Ўзбекистон халқаро ахборот маконини нечоғли ўзлаштирмоқда? Мамлакат ичидаги ахборот маконининг неча фоизи миллий-маҳаллий ОАВ зиммасига тўғри келмоқда? Республика ҳудудидаги барча соҳа ва тармоқларда ахборот алмашинуви қониқарли йўлга

қўйилганми? Бу каби саволлар кўп ва уларнинг барчасига бирдек қониқиш билан жавоб бериш ҳам қийин. Асосийси, ахборот маконини эгаллашга бўлган интилиш, бу борадаги ҳеч қандай бўшлиқ эгалланмай қолмаслиги. Юртбошимизнинг кўплаб чиқишларида, айниқса, “Фидокор” газетаси мухбири саволларига берган жавобларида батафсил баён этилган. Чунинчи, Президентимизнинг “Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар кўп нарсани ҳал қилади” деган гапларини бевосита ахборот маконини эгаллаш йўлидаги курашларга дахлдор десак янглишмаймиз. Ахборот макони эркинлигини йўлга қўйиш ўзгача бир муаммо бўлса, ана шу эркинлик чегараларидан чиқиб кетган ёки мана шу эркинлик қиёфасида кириб келадиган тажовузлар кучайган ҳолатларда ундан муҳофаза чораларини кўра билиш янада мушкулроқ, янада мураккаброқ ва қалтисроқ муаммодир.

Дунё мамлакатларида тан олинган ва кенг тарқаб бораётган эркин ахборот маконига эмин-эркин қўшилишнинг бирдан-бир чораси эса мамлакат ичкарисида ҳар қандай рақобатга бардошли ана шундай муҳитни вужудга келтиришдан иборатдир. Бунинг учун эса Президентимиз қўшма мажлисдаги маърузада айтганидек, “... аввало, оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлигини таъминлаш керак”.

Иқтисодий эркинлик бозор, буюм, маблағ, харид ва харидор тушунчаларига бориб тақалмай иложи йўқ. “Ахборот” сўзининг таърифи кўп, лекин уни бозор иқтисодиёти нуқтаи назаридан таърифлаш керак бўлса, ахборот аввало — буюм! Бозорда сотиладиган товар. Дунё бозорида ҳеч бир нарса зўравонлик билан сотилмайди, балки бозорнинг чаққонлигини ҳам, нарх-навони ҳам бозорнинг ўзи белгилайди. Шўро даврида ахборот фақат тарғибот ва ташвиқот воситаси эди, орадан ўтган йилларни ахборотга бўлган муносабатнинг ўзгариш йиллари деб атаса ҳам нотўғри бўлмайди. Чунки ахборот эндиликда тарғибот воситасигина эмас, буюм мақомига ҳам эга бўлиб бормоқда.

Тан олиш керакки, бу жараён осонлик билан кечаётгани йўқ. Шу ўринда “ахборот — фақат товар” деган тушунчаларга тўлиқ қўшилиш қийин. Яқин ўтмишда ахборотга фақат тарғибот-ташвиқот воситаси, эндиликда у фақат товарга айланди, яъни маблағ топиш воситасига айланди, деган хулоса масалага бирёқлама қараш, холос. Реал воқелиқдан келиб чиқилса, ахборот ўз ўрнида тарғибот-ташвиқот воситаси, ўз ўрнида билим олиш воситаси, яна бошқа бир ўринда эса асосан маблағ орттириш воситасидир. Бинобарин, республикамиздаги жиддий ижтимоий-сиёсий нашрлар, жумладан, партия нашрларининг адади айтарли кўп эмаслигидан нолимаслик керак, чунки бу — жаҳон журналистикаси тажрибасида оддий ҳол ҳисобланади. Шу билан бирга, кўнгилочар ва оммабоп нашрларнинг “юки”, салмоғи ҳамин-қадар эканидан ҳам ажабланиш ўринсиз. Ҳамма гап ҳар бир нашрнинг ўз йўналишидан келиб чиққан ҳолда, унинг моддий-иқтисодий асосларини йўлга қўйишдан иборатдир.

Тахририят тушунчасининг ўзи ҳам йил сайин ўзгариб бормоқда. Унинг ички тузилиши, ишчи ташкил этиш, газетани босмага тайёрлаш жараёнлари тубдан янгиланди. Яқин-яқингача иш қуроли блокнот ва ручкадан нарига ўтмайдиган мухбирнинг иш столида телефон, уяли телефон, компьютер, факс, диктофон турган бўлса, бундан ҳеч ким ҳайратга ҳам тушмайди. Мухбирларнинг кўплаб маълумотни ўтирган жойида интернет тизимидан топаётгани ҳам оддий бир ҳолга айланди. “Автоматлаштирилган иш ўрни”, “Раҳбар ходимнинг автоматлаштирилган иш ўрни” деган тушунчалар оммалашмоқда. Бундай тушунчалар тахририятлар бош муҳаррирларига ҳам тааллуқли.

Айтмоқчимизки, замонавий матбуот даргоҳидаги оддий иш ўрнини жиҳозлашнинг ўзи кўзга кўринмаган ҳолда ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб бораптики, бундай ўзгаришларнинг барчаси моддий-молиявий сарф-харажатлар билан боғлиқ, албатта.

Миллий матбуотимиз мустақиллиги, эркинлиги ва

иқтисодий қудратини таъминлаш борасидаги жиддий муаммо — қоғоз ва матбаа воситаларига боғлиқ. Маълумки, қоғоз ҳам, матбаа жиҳозлари ҳам асосан хориждан келтирилади. Айни шу мавзу электрон оммавий ахборот воситалари мисолида кўтариладиган бўлса, масала янада жиддийлашади. Зеро, компьютер техникасининг мамлакатимизда йиғиш бирмунча йўлга қўйилганини истисно қилганда, мўъжизакор бу ахборот воситасини ўзимизда ишлаб чиқишни йўлга қўйиш ҳозирча орзулигича қолмоқда. Ой ва йил сайин кўпайиб бораётган нашрларнинг мулкий ўзига ҳослигидан қатъи назар, қоғоз ва матбаа жиҳозларини келтириш борасида тенг шарт-шароитга эга бўлиши, бозордан ўрин олишдаги тенглиги, ҳатто таҳририятнинг ички ишини ташкил этишдаги, ахборот олиш борасидаги тенглиги ҳам пировавардида иқтисодий асоснинг яратилишига таъсир ўтказмай қолмайди.

Малакали журналист кадрлар тайёрлаш жиддий муаммога айланиб бораётганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Одатда, малакали журналистларнинг етишмаслиги ижодий маҳорат масаласи, бу соҳанинг асосий муаммоси ҳисобланади. Тўғри, теварак-атрофимиздаги воқеликка разм солинса, маҳоратли қалам соҳиблари жиддий ва оммабоп нашрлар ўртасида талаш эканини кўриш қийин эмас. Аввало, рўйхатдан ўтган нашрлар кўпайгандан-кўпаймоқдаки, журналист кадрларнинг кўпайиши эса нашрлар кўпайиши суръатидан анчагина ортда қолмоқда. Мавжуд тажрибали кадрлар моддий шарт-шароит нисбатан дурустроқ бўлган нодавлат ва хусусий нашрлар (ҳатто бир нечтасига) хизматига ёлланиши оқибатида етук кадрлар кучининг қирқилишига олиб келмоқда. Афсуски, бу муаммони ҳал этишда ҳеч қандай сунъий усуллар самара бермайди. Энг маъқули, бошловчи журналистларнинг профессионаллашуви даврини “қисқартириш” чораларини илмий равишда излаш ва йўлга қўйиш. Бундай десак, республикада матбуотшунослик ва журналистика муаммоларини фундаментал илмий тадқиқ этиш, бу борада ил-

мий тавсиялар ишлаб чиқиш, умуман барча ишларни замонавий илмий асосга қўйиш талабга жавоб бермаслигини эътироф этишга тўғри келади.

Мухтасар қилиб айтганда, оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлигини таъминлаш истаги бошқа кўплаб муаммолар занжири мавжудлигини кўрсатади. Муаммонинг ечими борми, деган савол туғилади. Бор, бунинг учун, яъни муаммолар мажмуини барта-раф этиш учун чоралар мажмуасини ишлаб чиқишга тўғри келади. Давлати-тимиз раҳбари ўз маърузасида **“аввало, оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлигини таъминлаш керак”** деб айтган сўзлари ва умуман мамлакатимизда матбуот тизимидаги ислохот жараёнларини янада жадаллаштириш борасида кўрсатган йўл-йўриқлари биз юқорида сўз юритган муаммоларнинг баратаф этилишида тарихий босқич бўлиб қолишига оубҳа йўқ.

1.3 Оммавий ахборот воситаларини эркинлаштиришда кадрларнинг ўрни

Кадрлар масаласи барча соҳаларда бўлгани каби оммавий ахборот воситаларининг истиқболи, унинг жамиятимиз ижтимоий ҳаётидаги мавқеининг мустаҳкамланиши ва эркин ривожланишини белгилайдиган муҳим омиллардандир. Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, модернизация ва ислох этиш учун кишиларимиз онг-шуурини ўзгартириш, яъни эскича қарашлардан халос этиб, эркин фикрлаш ва ҳар бир ҳодисага мустақил муносабат билдириш кўникмасини пайдо қилиш лозим. Бу вазифани амалга ошириш, асосан, оммавий ахборот воситалари зиммасига тушади. Ана ўша кўникмани ўзида тўлиқ шакллантирган журналистгина бошқаларни ҳам шунга тайёрлай олади. Акс ҳолда, на журналист, на оммавий ахборот воситаси жамиятда ўз ўрнини эгаллаши, обрў-эътибор қозониши амримаҳол. Кўри-

надики, оммавий ахборот воситаларида кадрлар масаласи ҳаёт-мамонт масаласидир. Хўш, бизда ҳозиргача журналист кадрлар тайёрлаш тизими ва яна кенг маънода оммавий ахборот воситаларининг барча соҳаларида, йўналиш ва жабҳаларида ишни ташкил этадиган ходимлар масаласи қай аҳволда, деган савол туғилиши мумкин.

Республикамизда журналист ва матбаа ходимлари тайёрлайдиган тизим мавжуд, албатта. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 26 февралда қабул қилинган “Журналист кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги қароридан сўнг мавжуд тизимни ислоҳ этиш ва замон талаблари асосида қайта ташкил этиш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Аввало, мамлакатимизнинг кўплаб олий ўқув юрларида мутахассис кадрлар ва моддий-техник база қандайлигидан қатъи назар, журналист кадрлар тайёрлашга ихтисослашган факультетлар ҳолати тўлиқ ўрганиб чиқилди. Иккинчидан, журналистларни қайта тайёрлаш ва малакасини оширишнинг аҳволи тубдан қайта кўриб чиқилди. Натижада республикамизнинг учта олий ўқув юрти — Ўзбекистон Миллий университети, Жаҳон тиллари университети ва Нукус Давлат университетида журналист кадрлар тайёрлаш белгиланди ва ҳозирги кунда мазкур факультетларда юзлаб ёш журналистлар таҳсил олмоқда. Бундан ташқари, ана шу ҳукумат қарорига биноан журналист кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш бўйича ҳам муҳим қадам ташланди. Журналистларни қайта тайёрлаш халқаро маркази ташкил этилди. Марказ, асосан, журналистика соҳасидаги чет эл тажрибасини бизнинг мутахассисларимизга ўргатиш, ўз навбатида, турли хорижий ташкилотлар, халқаро жамғарма ва ассоциациялар билан икки томонлама алоқа ўрнатиб, журналистларимизни ривожланган мамлакатларга юбориш ва уларнинг малакасини ошириш масалалари билан шуғулланишни асосий вазифаларидан деб белгилади. Натижада ўтган тўрт йиллик фаолияти давомида халқаро марказ 200 га яқин семинар, илмий-амалий конференция, тренинг, давра суҳбатлар ўтказди, унда

уларда 3000 дан ортиқ журналист иштирок этди. Бу тадбирлар ижтимоий-сиёсий соҳалардан тортиб, иқтисодиёт, маданият, туризм, дин, ҳуқуқ каби жамият ҳаётининг кўплаб жабҳаларига бағишланди. Бироқ булар ҳали республикамызда журналистика ва умуман оммавий ахборот воситалари савияси ва профессионаллик даражасининг кўтарилиши учун етарли эмас. Чунки ахборот ва ахборот коммуникациялари фавқулодда шитоб билан ривожланиб бораётган ҳозирги замонда даврга ҳамқадам бўлиш янада кенг миқёсли ва жадалроқ ҳаракатларни тақозо этмоқда. Бутунги кунда оммавий ахборот воситаларимиз, афсуски, сифат эмас, сон жиҳатидан тобора юксалиб бормоқда. Агар республикамызда мустақилликкача 95 та журнал, 311 газета чиққан бўлса, истиқлол йилларида бу рақамлар 140 ва 446 тага етди. Бутунги кунга келиб рўйхатдан ўтган жами оммавий ахборот воситалари сони 1000 тага етди. Албатта, бу соҳанинг тез ривожланаётгани, мустақиллик туфайлидир. Аммо мазкур ахборот воситаларининг мазмуни, сифатида ҳам сони ва шакличалик кескин ўсиш-ўзгаришлар бўлдим, деган саволга жавоб бериш анча мушкул. Ана шу ҳолатни назарда тутиб, Юртбошимизнинг ўз маърузасида **“Ҳалигача журналистлар фаолиятида ўз-ўзини цензура қилиш, юқоридан буйруқ кутиш кайфиятлари сезилиб турибди”**¹, деган ҳаққоний фикрни айтилди.

Маърузада оммавий ахборот воситалари олдида одамлар ўз фикрини ва ғояларини, воқеаларга муносабатларини эркин ифодалайдиган минбар бўлиши ва шу асосда демократияни чуқурлаштириб аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг ижтимоий ҳаётидаги амалий иштирокини кучайтириш вазифалари қўйилар экан, уларни амалга оширишда икки масаланинг ҳал этилиши жуда муҳим эканлиги таъкидланди. Биринчиси — оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлигини таъминлаш ва шу орқали му-

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш; мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

стақил фаолият юритиши учун шароит яратиш, иккинчиси — давлат телевидениеси негизда жамоатчилик телевидениеси каналини босқичма-босқич шакллантириш.

Иқтисодий эркинликнинг пайдо бўлиши ОАВни ҳеч бир тобе мулоҳазаларсиз, кимнингдир ё қайсидир муассиснинг хоҳиш-иродасисиз мустақил яшаши ва фаолият юритиши учун жуда зарурдир. Мазкур ҳолатни таъмин этиш — ОАВ учун малакали иқтисодчилар, менежмент ва маркетинг хизмати мутахассислари тайёрлашни тақозо этади. Хўш, бизда бундай мутахассислар, яъни ОАВ учун махсус иқтисодий билимлар берувчи олий таълим муассасаси борми? Гарчи иқтисодиёт бўйича олий ва ўрта махсус ўқув юртлари етарлича бўлса-да, бироқ уларда махсус ОАВ учун мақсадли кадрлар тайёрланадиган йўналишлар йўқ. Демак, мазкур йўналишда муаммо мавжуд экан, уни ҳал этишнинг муҳим шарти — дунё тажрибасини ўрганиб, масалани кечиктирмай, кейинги ўқув йилидан ўқитишни бошлаш масаласи ҳақида ўйлаш ва амалий чоралар белгилаш лозим. Ана шу муаммонинг мавжудлиги яна шу билан изоҳланадики, бизда ўнлаб мазмунан бой, муҳим матбуот нашрлари иқтисодий бошқарувнинг уқувсизлиги, маркетинг хизматининг йўлга қўйилмагани учун гоҳ чиқиб, гоҳ чиқмай, гоҳ умуман ёпилиб қолиш ҳолатлари кузатилмоқда. Масалан, “Миллий тикланиш” газетаси, “Шарқ юлдузи”, “Ёшлик”, “Жаҳон адабиёти” журналларини олайлик. Бу нашрлар ниҳоятда қизиқарли, маънавий юксак савияли материалларга бой. Уларни тайёрловчи адабий ва журналист ходимлар ҳам республикада танилган, атоқли кишилар ва малакали ноширлар. Афсуски, бу нашрлар иқтисодий бошқарув, менежмент, маркетинг ишлари заифлиги сабабли кенг ўқувчилар оммасига етиб бормаяпти. “Даракчи” ёки “Ҳада” каби ниҳоятда саёз газеталар эса безак, дизайн ишлари ва маркетинг хизматининг яхши йўлга қўйилгани боис кундан-кунга иқтисодий жиҳатдан ривожланиб, тиражи ортиб бормоқда. Демак, ОАВ учун махсус иқтисодиёт мутахассислари тайёрлаш долзарб масала бўлиб қолмоқда. Шу маънода, юртбо-

шимизнинг “Оммавий ахборот воситаларини қўллаб-қувватлаш бўйича мустақил жамоатчилик фонди тузиш фурсати етган”¹ и ҳақидаги таклифи муҳим аҳамият касб этади. Фонднинг тузилиши ОАВ моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва модернизация қилиш билан бир қаторда, журналистлар фаолиятининг барча жиҳатларини замонавий асосда ташкил этадиган ходимларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш малакасини ошириш каби муҳим масалаларнинг ҳал этилишига хизмат қилган бўлар эди.

ОАВ олдига қўйилган вазифаларнинг ижросини таъминлашда унинг энг таъсирчан тури — телевидениенинг ўрни бениҳоя катта. Ҳозирга қадар телевидение соҳасига давлатнинг катта миқдордаги маблағлари йўналтириб келинади. Табиийки, ОАВ либераллаштириш жараёнларида боқимандалик кўникмасидан халос бўлиб бориш лозим. Бунинг амалий чораларидан бири — босқичма-босқич жамоатчилик каналларини шакллантириб бориш. Ҳозирда республикаимиз бўйича ўттизга яқин хусусий телерадиокомпаниялар қонуний асосда фаолият юритмоқда. Айтиш жоизки, улар аксарият ҳолларда моддий жиҳатдан мустаҳкамланиб бормоқда. Бироқ улар асосан, Россия ва бошқа хорижий каналларга улаш, енгил мусиқий клипларни қўйиш ва ҳоказолар билан шуғулланиб, реклама ҳисобига иқтисодий имкониятларини кенгайтирмоқда. Янги ва мукамал кўрсатувлар салмоғи ниҳоятда паст. Демак, бу ҳам малакали кадрларнинг етишмаслиги туфайлидир. Қачонки, мустақил, зўр кўрсатувлар тайёрлашга қодир журналист кадрлар жалб этилар экан, шундагина телевидениелар рақобатбардош бўла олади. Ана шуларни назарда тутиб, юртбошимиз босқичма-босқич бу жараённи шакллантириш кераклигини уқтирган эди. Айни чоғда, **“Бу иш, жумладан, мамлакатимиз ва хориждаги етакчи таълим муассасалари ва теле-радио журналистика мар-**

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

казларида малака ошириш, тренинглар ташкил этиш орқали амалга оширилиши лозим”¹.

Кўринадикки, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишда Оммавий ахборот воситаларининг аҳамияти нечоғлиқ катта бўлса, мазкур соҳа учун замонавий кадрлар тайёрлаш масаласи, уларни ўқитиш ва малака ошириш ишларини янгича ташкил этиш масаласи ҳам шунчалик долзарблик касб этмоқда.

1.4. Замонавий рақамли ахборот-телекоммуникация ва компьютер технологияларини жорий этиш вазифалари

Бугунги кунда ҳаётимизнинг барча жабҳаларига ахборот-коммуникация ва компьютер технологияларининг кириб келгани ва жадал ривожланиш йўлига ўтганги жамиятимизга ҳам катта ўзгаришлар олиб кирди. Натижада инсоният ахборотлаштириш соҳасида ҳақиқий инқилобий ўзгаришлар даврини бошидан кечирмоқда. Дунёда умумий ахборотлашган ҳамжамят шаклланмоқда. Бу ўзгаришлар асосини ахборотлаштириш, телекоммуникация ва компьютер технологиялари конвергенцияси негизида ахборотни узатиш ва истеъмолчига етказиб беришнинг энг замонавий ва самарали воситалари дунёга келаётгани ташкил этади. Оқибатда XXI аср — ахборотлашган жамият асри деб эътироф этилмоқда. Яъни, ахборотнинг тез ва сифатли айланишини таъминлаш мамлакат тараққиёти ва равнақининг бош мезонига айланмоқда.

Ахборотлаштиришнинг миллий тизимини шакллантириши ҳамда ахборот технологияларининг жадал суръатда ривожланиши учун юртимизда тегишли ҳукуқий асосларни яра-

¹ Ислом Қаримов. Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. "Халқ сўзи", 2005 йил 29 январь.

тиш ва такомиллаштириш тақозо этилади. Шу заруратдан келиб чиқиб, бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар ҳаётга татбиқ этилди.

Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 30 майда эълон қилинган “Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида”ги фармонида ахборотлаштиришнинг миллий тизимини шакллантириш, иқтисодиёт ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида замонавий ахборот технологияларини, компьютер техникаси ва телекоммуникация воситаларини оммавий равишда жорий этиш мезонлари белгилаб берилди. Шунингдек, улардан фойдаланиш, фуқароларнинг ахборотга ортиб бораётган талаб-эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондириш, жаҳон ахборот ҳамжамиятига кириш ҳамда жаҳон ахборот ресурсларидан баҳраманд бўлишни кенгайтириш учун қулай шарт-шароитларни яратишнинг замонавий тизимларини жорий этишнинг биринчи галдаги муҳим вазифалари яратилди.

Мазкур фармоннинг ижросини амалда таъминлаш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 6 июнда 200-сонли “Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. Қарорга мувофиқ 2002-2010 йилларда компьютерлаштириш ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш дастури тасдиқланди. Мазкур дастур замонавий техник инфраструктузилмани ривожлантиришни жадаллаштиришга, интернетга кириб боришни кенгайтиришга, интернет тармоғининг миллий сегментини ривожлантиришга ҳамда компьютерлаштиришни, мамлакатимизда дастурий маҳсулотлар индустриясини ва экспортини ривожлантиришни рағбатлантириш, юқори малакали кадрлар потенциалини тайёрлаш, қонунчиликни такомиллаштириш, ахборот хавфсизлигини таъминлаш бўйича шарт-шароитлар яратишга қаратилган.

Шунингдек, Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ 13-14-сессияларида қабул қилинган бир қатор қонунлар мамлакати-

мизда ахборотлаштириш, электрон рақамли имзо, электрон ҳужжатлар айланиши ҳамда электрон тижорат тизимларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий асосларини яратиб берди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сўзлаган нутқида замонавий рақамли ахборот-телекоммуникацияси ва компьютер технологияларини жорий этишда амалга оширилаётган вазифаларни янада жадаллаштириш лозимлиги тўғрисида тўхталиб, қуйидагиларни таъкидлади:

“Замонавий рақамли ахборот технологияларини жорий этишни жадаллаштириш зарур. Афсуски, бугунги кунда вилоятлар телеканаллари ва студияларининг моддий-техника базаси ва улада ишлаётган ходимларнинг касб маҳорати ҳали бери заифлигича қолмоқда.

Ўйлайманки, ҳозирги ахборот, коммуникация ва компьютер технологиялари асрида, интернет кундан-кунга ҳаётимизнинг барча жабҳаларига тобора чуқур ва кенг кириб бораётган бир пайтда, одамларнинг онги ва тафаккури учун кураш ҳал қилувчи аҳамият касб этаётган бир вазиятда бу масалаларнинг жамиятимиз учун нақадар долзарб ва устувор бўлиб бораётгани ҳақида гапириб ўтиришга ҳожат йўқ”.

Бу борада республикамызда қандай ишлар амалга оширилаяпти ва бу соҳани ривожлантириш учун яна қандай вазифаларни ҳал қилиш лозим?

Ўзбекистон ахборот-коммуникация соҳаси республика мустақиллиги йилларида ахборот технологиялари ва янги алоқа воситалари конвергенциясини чуқурлаштириш ва бу жабҳага соҳа билан боғлиқ тармоқларни узвий равишда жалб этиш ҳисобига ўз таркибий тузилмасини халқаро андозалар даражасида жиддий равишда такомиллаштириб бормоқда. Олиб борилаётган инвестиция сиёсати оптик толали ва рақамли алоқа тизимларини ривожлантириш, бутун дунё ахборот тармоғи — интернетта уланиш каби техник тараққиётнинг замонавий йўналишларини татбиқ этишга қаратилган

бўлиб, соҳада, моҳиятига кўра, бутунлай янги мазмундаги бозор инфратузилмаси шаклланмоқда.

Республикада қисқа муддатда оптиктолали ва рақамли радиореле алоқа линияси, рақамлаштирилган узатиш системаси (SDH) базасида рақамли магистрал тармоқ яратилди. Бунинг натижасида халқаро алоқанинг транспорт тармоғи ташкил қилинди ва унинг улуши алоқа линиялари умумий ҳиссасининг 55,3 фоизига етказилди. Ҳозирги пайтда 28 йўналиш бўйича дунёнинг 180 мамлакатига чиқадиган тўғридан-тўғри алоқа каналлари ташкил қилинган. Рақамли халқаро телефон каналлари улуши 84,7 фоиз-ни ташкил қилади. Шаҳарлараро ва халқаро телефон алоқалари рақамли коммутация жиҳозларининг ўрнатилган сифими 81 минг портдан кўпроқни ташкил этиб, уларнинг 90 фоизи рақамли коммутация тизими портлари ҳисобланади. Республиканинг маҳаллий телефон тармоқларида умумий ўрнатилган сифими 1,9 миллион рақамдан иборат бўлган 2 мингта автомат телефон станцияси фаолият кўрсатмоқда. Ахборот-коммуникация бозорида уяли радиоалоқанинг 7 та оператори ишламоқда, уларнинг абонентлари сони, 2004 йил биринчи чораги якунига кўра, 355 мингдан ортиқ (2002 йилнинг бошига қараганда 3,6 марта ўсган). Уяли алоқа тармоғи билан, унинг замонавий стандартлари ва технологияларидан фойдаланган ҳолда, республиканинг 700 дан кўпроқ аҳоли пункти қамраб олинган, 750 мингдан ортиқ рақамли телефон станцияси ишга туширилди.

Соғлом рақобатнинг вужудга келиши натижасида интернет хизматини кўрсатаётган оператор ва провайдерлар сони ошди. 2005 йил 1 январь ҳолатига Интернет тармоғига уланиш хизматини кўрсатувчи хўжалик юритувчи субъектлар сони 477 тани ташкил этди (2004 йилнинг 1 январига — 260 тани ташкил этган — ўсиш 181,4 фоиз), жумладан, 398 таси интернет хизматини жамоа пунктлари орқали кўрсатмоқда. Маълумотлар узатиш тармоқлари операторларидаги мавжуд интернет уланиш жамоа пунктларини инобатга олган ҳолда, республикада жамоа пунктларининг

умумий сони 463 тани ташкил этди (2004 йил 1 январига — 228 та эди, ўсиш — 203,07 фоиз).

Ўзбекистон Республикасида интернетдан фойдаланувчилар сони 2004 йил якунига кўра, 675 минг фойдаланувчини ташкил этди, яъни 1000 фуқаро ҳисобига 25,97 фойдаланувчи 2004 йил 1 январига 492 нафар эди).

Ҳозирги кунда республикамизнинг барча олий ўқув юртлари, 665 та давлат бошқарув органи сони, таркибий бўлинмаларини ҳисобга олган ҳолда, (2004 йил 1 январига 468 та) ҳамда 13885 та (2004 йил 1 январига 8621 та) хўжалик юритувчи субъект интернет тармоғига уланган.

Уяли телефон алоқаси абонентлари сони, шу йил 1 январь ҳолатига кўра, 544 мингтани ташкил этди ва 2004 йил бошига нисбатан 68,2 фоизга ортди, 60 тага яқин халқаро уяли операторлар билан автоматик роуминг хизматлари мавжуд. Шунингдек, йилдан-йилга ташкилотларнинг интернет тизимида давлат тилидаги ВЕБ-саҳифалар кўпайиб бормоқда.

Аммо эришилган ижобий натижаларга қарамай ахборот-коммуникация соҳаси ва компьютер технологиялари ривожини республиканинг ўсиб бораётган талаблари даражасида эмас. Масалан, телефон аппаратлари зичлиги кўрсаткичи (ҳар 100 кишига ўртача 6,7 та) бўйича Ўзбекистон МДХ давлатлари доирасида тузилган «Алоқа соҳасидаги регионал ҳамкорлик»-нинг 12 та аъзоси ичида охириги ўринни, ҳар бир кишига шаҳарлараро сўзлашувлар сони бўйича 11-ўринни, почта жўнатмалари бўйича 9-ўринни эгаллайди. Интернет тизимининг ҳаётимизга кириб келиш даражаси республиканинг барча ҳудудларида бир хил, деб бўлмайди. Компьютер технологияларидан фойдаланиш самараси юқори эмас. IP-телефони, рақамли ва уяли алоқа каби соҳалар ривожини илғор давлатлар даражасига етказиш учун ҳам ҳали талай ишларни амалга ошириш даркор. Қолаверса, жамият ахборотлашувининг тобора чуқурлашиб бораётгани, унинг барча қатламларининг ахборот-коммуникациялар соҳаси билан кенгроқ қамраб олинаётгани ушбу

соҳа ривожининг жадал суръатларини таъминлашни, унинг бошқарилишини жиддий равишда такомиллаштиришни тақозо этмоқда.

Бу ўринда хборот-коммуникация ва компьютер технологияларини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини амалга оширишнинг ўта муҳим бўлган қуйидаги вазифаларини айтиб ўтиш жоиз:

- ахборот-коммуникация тизимининг Ўзбекистоннинг барча ҳудуд ва тармоқларида устувор ривожини таъминлашга қаратилган инвестиция сиёсатини ишлаб чиқиш. Чунончи, бу соҳада ички ва хориж инвестицияларини ҳар томонлама рағбатлантириш; соҳа ривожига йўналтирилган давлат инвестициялаш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; ахборот-коммуникация технологиялари ва ускуналари яратишга қаратилган миллий ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш бўйича махсус сиёсатни шакллантириш;

- соҳада янги технология ва хизмат турларини тезкорлик билан жорий этишни таъминлашга қодир ягона инновацион ва техникавий сиёсатни ишлаб чиқиш. Бу борада қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш: келгусида пакетли коммутация негизида тўла сервисли тармоқларга ўтиш; истеъмолчиларга тезкор, самарали ва арзон хизмат тақдим этишни таъминлаш учун оммавий хизмат кўрсатишга мўлжалланган интеллектуал тармоқларни шакллантириш; мобиль алоқа тизимини, жумладан, унинг учинчи авлодини тезкорлик билан жорий қилиш; рақамли телевизион ва радиоалоқани кенг жорий этиш; электрон тижорат тизимини ривожлантириш (жумладан, мультимедиа хизматларига ўтиш);

- республикада интернет тизимидан фойдаланган ҳолда “Бизнес-бизнес”га (B2B) ва “Бизнес-истеъмолчи”га (B2C) схемасида фаолият юритадиган тижорат бозорларини ривожлантириш ҳамда битимлар тузиш ва ҳужжатларни расмийлаштиришда электрон рақамли имзодан фойдаланишни йўлга қўйиш лозим. Бунинг учун:

- иқтисодиётда интернет тизимидан фойдаланишни янада такомиллаштириш;

- электрон тижоратга бўлган ишончни ошириш;

- электрон тижоратдан фойдаланишнинг меъёрий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш;

- тижорат корхоналарининг товар ва хизматлари тўғрисидаги миллий Веб-сайтларни кўпайтириш лозим. Электрон рақамли имзодан фойдаланиш ҳамда ахборотларни ҳимоялашнинг криптографик усуллари қўллашда криптографик алгоритмларнинг нафақат чет эл стандартларидан, балки ўзимизнинг давлат стандартларини яратиб, улардан фойдаланиш лозим. Бу соҳа бўйича мутахассисларнинг етарли эмаслигини ҳисобга олган ҳолда уларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашга алоҳида аҳамият бериш керак;

- ахборот-коммуникация хизматлари бозорини эркинлаштиришга қаратилган ягона сиёсатни шакллантириш лозим;

- янги андозалардаги мобиль алоқа тармоқларини (GPRS ва 3G) жорий этиш ва уларни ривожлантириш керак;

- интернет тизимининг миллий сегментини яратиш, мамлакат минтақаларида, жумладан, қишлоқ жойлардаги аҳоли пунктларида Интернет тармоғига уланишни кенгайтириш лозим;

- мактаблар, академик лицейлар касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртларининг таълим жараёнига замонавий рақамли ахборот ва компьютер технологияларини эгаллаш ҳамда уларни фаол қўллашга асосланган илғор таълим тизимларини киритиш лозим;

- ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида биринчи навбатда дастурий воситаларни, маълумотларнинг ахборот базаларини ишлаб чиқиш, республика, тармоқ ва маҳаллий ахборот-коммуникация тармоқларини шакллантириш керак;

- «Электрон ҳукумат» дастури доирасида лойиҳаларни амалга ошириш лозим;

- мамлакатимизда ўқитиш технологияларини замона-

вийлаштиришни юксалтириш янада долзарб аҳамиятга эга. Чунки анъанавий таълим тизимида ўтиш даврининг ўзига хос иқтисодий қийинчиликлари мавжуд бўлиб, таълим соҳа-сида, айниқса, узлуксиз таълим бериш, сиртқи таълим, мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малака оширишда ма-софавий таълимнинг турли кўринишларини, жумладан, интернет тизимини қўллаган ҳолда жорий қилиш ҳисобига бу муаммолар осон ҳал бўлиши ва шу билан бирга юқори самара бериши мумкин.

Тўртинчи бўлим
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ТАШҚИ СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР
ЙЎНАЛИШЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН
ҲАМЖАМИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ
ВА НУФУЗИ

1.1. Ўзбекистон жаҳон сиёсати ва халқаро
муносабатларнинг фаол иштирокчиси

Бугун ҳеч муболагасиз, гурур ва ифтихор билан айтиш мумкинки, мустақилликка эришганимиздан буён ўтган тарихан қисқа давр ичида мамлакатимиз дунё ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришганидан сўнг, аввало, ўз ташқи сиёсатини халқаро ҳамжамиятнинг тўлақонли субъекти сифатида амалга ошириш учун реал имкониятларга эга бўлди. Иккинчидан, ҳозирги дунёда 200дан ортиқ мустақил давлат бўлса-да, ҳаммаси ҳам мустақил ташқи сиёсат юрита олмайди. Ўзбекистон эса қисқа вақт ичида мустақил давлат сифатида мустақил ташқи сиёсат олиб бора олишینی амалда исботлади. Бу - жаҳон сиёсатида давлатнинг нуфузини белгиловчи муҳим мезондир.

Учинчидан, Ўзбекистоннинг халқаро муносабатлар тизимига кириб бориши ва унда ўз ўрнини эгаллаши халқаро сиёсатнинг ўта чигаллашган даврига тўғри келди. Бир томондан халқаро тартибот ўзгариб, халқаро сиёсатнинг янги ўйин қоидалари шаклланаётган, халқаро муносабатларнинг глобаллашуви кенгайиб, унинг ижобий жиҳатлари билан бир қаторда, салбий оқибатлари ҳам кучайиб бораётган шароитда, иккинчи томондан эса, ички сиёсатни уйғунлаштириш билан боғлиқ муаммоларнинг ўзаро боғ-

лиқлиги ҳолатида ташқи сиёсатни аниқлаб олиш ва амалга оширишни ҳар қандай давлат ҳам уйдасидан чиқа олмайди. Ўзбекистон ана шундай вазифани бажара олди ва жаҳон ҳамжамиятининг ҳурматига сазовор бўлди.

Тўртинчидан, Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг нафақат мамлакат манфаатларига жавоб бериши, балки янгитдан шаклланаётган халқаро сиёсати ҳамда иқтисодиёти билан ҳамкорлигидир. Дарҳақиқат, иқтисодий ислохотлар халқаро иқтисодий жараёнларнинг замонавий талаблари асосида олиб борилмоқда. Бу, ўз навбатида, мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантириши билан бир қаторда, ўзимизнинг товарларимиз билан дунё бозорига чиқишга, рақобатлашишга, айрим ҳолларда мутлоқ ғалабаларга эришишимизга замин яратмоқда. Табиийки, ҳозирги кундаги халқаро муносабатларда қайси мамлакат кўпроқ иқтисодий жиҳатларга эътибор берса, ўша мамлакат билан ҳисоблашилади. Ўзбекистон - ана шундай мамлакат.

Бешинчидан, Ўзбекистон ўзининг ташқи сиёсатини миллий-маданий меросига асосланган ва жаҳон маданий тараққиётининг илғор ютуқлари билан уйғунлашган ҳолда амалга оширмоқда. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида қайтадан эътироф этилишида маънавий меросимиз катта роль ўйнамоқда. Қайси халқ ўз мамлакатини эъзозласа, уни жаҳон ҳамжамиятига олиб чиқса, унинг нуфузи шунчалик ортади.

Олтинчидан, ҳар бир давлат ўз ташқи сиёсатини амалга оширишда аниқ методологияга, назарияга, миллий мафкурага асосланади. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати методологияси, назарияси Президент Ислон Каримов томонидан яратилди. Бутунги кунда Ислон Каримовнинг асарлари, қарашлари нафақат Ўзбекистон ташқи сиёсати учун, балки Марказий Осиёдаги халқаро муносабатларнинг уйғунлашиши учун ҳам хизмат қилмоқда.

Жамият ва давлатлар тарихи шуни кўрсатадики, бирон-бир мамлакат бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қил-

масдан тараққиётга эришган эмас. Шарқ ва Ғарб мамлакатларини бир-бирига боғлаган Буюк Ипак йўлининг марказида жойлашган Ўзбекистон бир неча асрлардан буён динлар, миллатлар ва маданиятларнинг туташув нуқтаси бўлиб келмоқда.

Айниқса, Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида дунёдаги йирик давлатлар Самарқанд билан ўз алоқаларини ўрнатганлар. Амир Темурнинг Франция, Англия, Испания қироллари, ўнлаб қўшни давлатларнинг ҳукмдорлари билан ёзишмалари ўша даврдаги жўшқин сиёсий, маданий ва савдо-сотиқ алоқаларидан гувоҳлик беради.

Чор Россияси босқинидан сўнг, 130 йилдан ортиқ давом этган мустамлака даври мамлакатимизнинг ташқи алоқаларини узиб қўйди. Хориж билан барча муносабатлар истилочиларнинг назорати ва рухсати билан амалга оширилар эди. Бир пайтлар дунёга донг таратган ўлкамиз чекка бир вилоят даражасига тушириб қўйилди. Советлар даврида эса четта чиқарилган бир-икки дипломат ҳамда вазифаси олий рутбали хорижликларни меҳмон қилишдан иборат бўлган Ташқи ишлар вазирлигидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамиятда муносиб ўрнини эгаллаганлиги, халқаро муносабатларда муаммоларни ечиш ва зиддиятларни ҳал этишдаги ўзига хос ёндашуви, Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашдаги маъсулияти билан белгиланмоқда. Шунинг учун Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири - минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш, халқлар тинчлигига раҳна солувчи терроризмнинг ҳар қандай кўринишига қарши қатъий кураш олиб боришдан иборат. Давлатимиз ана шу мақсад йўлида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилоти, бир қатор давлатлараро ва ноҳукумат халқаро ташкилотлар билан кенг қамровли алоқаларни изчил ривожлантириб бормоқда. Айни вақтда, бу

ташкилотлар ишида фаол иштирок этмоқда. Жаҳон ҳамжамияти Ўзбекистоннинг минтақа хавфсизлигини таъминлаш, низоларни сиёсий чоралар билан бартараф этиш, Марказий Осиё минтақасини ядро қуролидан ҳоли ҳудуд деб эълон қилиш, нарқобизнесга қарши курашдаги саъй-ҳаракатларни мувофиқлаштириш борасидаги конструктив ташаббусларини қўллаб-қувватламоқда.

Ўзбекистон пойтахти Тошкент бугунги кунда нуфузли халқаро ташкилотлар иштирокида ўтказилаётган муҳим халқаро анжуманлар марказига айланди. Мазкур анжуманларда қабул қилинган ҳужжатларнинг аҳамияти ва долзарблиги жаҳон ҳамжамияти, жумладан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан эътироф этилаётганлиги Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги обрў-эътибори ортиб бораётганлигидан далолат беради.

1997 йил 19-20 июл кунлари «6+2» гуруҳининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви бунга мисол бўла олади. Унда биринчи бор муҳолиф томонларнинг юзма-юз музокара олиб боришлари учун имкон яратилганлиги, анжуман якунида «Афғонистон можаросини тинч йўл билан ҳал этишнинг асосий принциплари» ҳақида Декларация қабул қилиниши халқаро жамоатчилик томонидан афғон заминида тинчлик ўрнатиш борасида ташланган жиддий қадам сифатида баҳоланди.

Мазкур анжуман Ўзбекистон раҳбариятининг кўп йиллик саъй-ҳаракатлари натижаси бўлди. Афғонистондаги урушнинг ўз вақтида тинч йўл билан ҳал этилмаслиги минтақавий ва глобал хавфсизликка таҳдид солиши мумкинлигини олдиндан кўра билган Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 1993 ва 1995 йиллардаги сессияларида, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилоти саммити ва бошқа қатор муҳим анжуманларда халқаро ҳамжамият диққат эътиборини афғон халқини уруш даҳшатларидан халос этиш, можароларни тинч йўл билан ҳал қилиш масалаларига жалб этган эди.

Ўзбекистон раҳбарининг Афғон муаммосини ҳал этиш

ва минтақа хавфсизлигини таъминлашга қаратилган конструктив ташаббуслари БМТ шафелигидаги «6+2» гуруҳининг (Эрон, Покистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Хитой, АҚШ ва Россия) ташкил этилишига асос бўлди. Гуруҳнинг биринчи учрашуви Нью-Йорк шаҳрида 1997 йилда бўлиб ўтган эди.

Афғонистондаги қарама-қарши томонлар «6+2» гуруҳининг Тошкент учрашувидан кейин ҳам жангвор ҳаракатларини давом эттирганлиги халқаро жамоатчиликда кескин норозиликлар уйғотди. БМТ Хавфсизлик Кенгаши 1999 йил 15 октябрда «Толибон» ҳаракатига қарши чекланган жазо чораларини жорий этиш ҳақида резолюция қабул қилди. Унда ўзини Афғонистон ислом амирлиги деб атаётган афғон гуруҳи томонидан халқаро террорчилар ва уларнинг ташкилотчиларига бошпана берилиб, қўллаб-қувватланаётганлиги қатъий қораланиб, халқаро террорчиликда айбланаётган Усама Бин Лоденни одил суд ҳукмига топшириш талаб қилинган эди.

БМТ Хавфсизлик Кенгаши раиси Бош Ассамблеяда «Афғонистондаги вазият» масаласи кўриб чиқилиши муносабати билан 1999 йил 22 октябрда Кенгаш аъзолари номидан Баёнот эълон қилди. Унда афғон можаросини тинч йўл билан ҳал этиш йўллари кўрсатиб берилган Тошкент Декларацияси қўллаб-қувватланди.

Иккинчи жаҳон урушининг охирида портлатилган ядро бомбалари инсоният тарихий тараққиётида сифат жиҳатидан янги - ядровий давр бошланганлигидан далолат берди. Ўта даҳшатли кучга эга бўлган бу қурол инсоният тарихида мисли кўрилмаган илмий-техник қудратни намоён этиш билан бирга, жаҳон хатарли чегарага яқинлашганлигини, ердаги барча мавжудотларнинг ва умуман, ер куррасининг ҳалокати хавфи туғилганлигини кўрсатди.

Ҳозирги пайтда тўпланган илмий маълумотлар ва тахминлар ядровий портлашлар вужудга келтирадиган экологик фожеанинг бутун миқёсини намоён этади. Агар ер юзида ядровий уруш рўй берадиган бўлса, у куррамизда-

ги энг сўнгги уруш бўлади. Чунки, атроф-муҳитда рўй берадиган фалокатли ўзгаришлар инсониятнинг ер юзида яшаш имкониятини йўққа чиқаради.

Жаҳоннинг айрим давлатлари ўртасидаги ҳарбий-сиёсий зиддиятлар, баъзи давлатларда оммавий қирғин қуроллари-нинг катта миқдорда тўпланиб қолиши ўзаро низолар чоғида ядровий қуроллари қўллаш эҳтимолини кучайтиради. Шу сабабли ядро қуроллари-ни чеклаш, ядро синовлари-ни тақиқлаш, ер юзининг турли нуқталарида ядровий қуролдан ҳоли ҳудудлар барпо этиш ҳаракатлари жаҳон жамоатчилиги томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида сўзлаган нутқида Марказий Осиёни ядросиз зона, деб эълон қилиш ташаббусини илгари сурди. «Ҳозирги замон воқелиги шундайки, бир мамлакатнинг хавфсизлиги бошқа давлат ҳисобидан таъминланиши мумкин эмас, - деди Юртбошимиз ўз нутқида - минтақа хавфсизлигини бутун жаҳон хавфсизлиги муаммоларидан ажратган ҳолда кўриб бўлмайди. Шунга асосланиб, Ўзбекистон ядро қуролининг батамом тугатилиши учун, ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманинг самарали ишлаши ва унинг ҳеч бир муддатсиз узайтирилиши учун ҳаракат қилади. Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг ядросиз зона, деб эълон қилинишининг қатъий тарафдоридир».

Мазкур ташаббус Президентимизнинг 1996 йил декабрда бўлиб ўтган ЕХХТ Лиссабон учрашувида сўзлаган нутқида яна бир бор йиғилганлар эътиборига ҳавола этилди. Анжуман қатнашчилари Марказий Осиёни ядросиз зона, деб эълон қилиш ҳақидаги фикрини катта қониқиш билан кутиб олдилар.

1997 йил апрель ойида Женева шаҳрида Марказий Осиёдаги беш давлат экспертлари минтақавий гуруҳининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Ўша йили июнь ойида Ўзбекистон ҳайъати биринчи бор атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) бошқарувчилари кенгашининг Вена

шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги сессиясида иштирок этди. Ўзбекистон ҳайъати раҳбарининг расмий баёнотида Ўзбекистон Республикаси ва минтақадаги бошқа давлатларнинг ядросиз зона ташкил этиш борасидаги қарашлари баён этилди.

1997 йил 14-16 сентябр кунлари Тошкентда «Марказий Осиё - ядро қуролидан ҳоли зона» мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда 56 мамлакатдан ва 16 халқаро ташкилотдан 200 дан ортиқ киши иштирок этди. Ислом Каримовнинг мазкур анжумандаги нутқида баён этилган ядровий хавфсизликни таъминлаш чоралари ҳақидаги фикрлари анжуман қатнашчилари томонидан тўла қўллаб-қувватланди.

Хўш, «Ядросиз зона»нинг қандай мезонлари бор? Халқаро амалиётда бундай ҳудудларни белгилашнинг ягона мезони йўқ. Чунки ҳар бир минтақа ўз хусусияти ва аҳамиятига эга. Аммо тадқиқотчилар ядросиз зона тушунчасини шундай изоҳлайдилар: «Ядросиз зона қурол-яроғларни чеклаш, ядровий низо чиқиши хавфини камайтириш, мазкур зонага кирадиган мамлакатлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва 1968 йилда имзоланган ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартноманинг ҳаётга татбиқ этилишига кўмаклашиш воситасидир. Халқаро шартнома асосида ядро қуролини синаш, ишлаб чиқариш ва жойлаштириш тақиқланган, шунингдек, унинг ҳудудида ва унга қарши ядро қуролини қўллаш тақиқланган зона - ядросиз зона ҳисобланади».

Ҳозирги пайтда тўртта ядросиз зона мавжуд - Антарктида (шартнома 1961 йил 23 июнда кучга кирган), Лотин Америкаси (шартнома 1969 йил 25 апрелда кучга кирган), Тинч океанининг жанубий қисми (шартнома 1986 йил 11 декабрда кучга кирган), Африка қиъаси. Барча зоналар ҳақидаги шартномалар Ўзбекистон Республикаси томонидан эътироф этилган.

Шимолий Европада, Марказий ва Жанубий Осиёда, Яқин Шарқда ядросиз зоналар барпо этиш ғоялари мав-

жуд Бундан мақсад, ядро қуроли мавжуд бўлган ҳудудларни чеклаш, ядро уруши хавфини камайтиришдир.

Марказий Осиёда ядросиз зона барпо этиш ҳақидаги Ўзбекистон ташаббуси БМТ ва жаҳон жамоатчилиги томонидан тўла қўллаб-қувватланмоқда. Бу таклиф БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида муҳокама қилинди ва маҳсус резолюция қабул қилинди.

Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли ҳудуд барпо этиш фақат минтақадагина эмас, балки жаҳонда ҳам тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Давлатларнинг обрў-эътибори ҳам бутунги кунда жаҳон ҳамжамиятида иқтисодий, ҳарбий қудрат билан биргаликда, мамлакатдаги демократик жараёнларнинг характери билан белгиланмоқда. Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистонда босқичма-босқич амалга оширилаётган демократик жараёнлар жаҳон ҳамжамиятида мустаҳкам ўрин эгаллашга ва миллий манфаатларимиз асосида ташқи сиёсат юритишга имконият яратмоқда.

XX асрнинг охирида инқилоблар юз йиллиги жаҳон саҳнасида социалистик тузумнинг емирилиши билан якун топди. Собик «қизил империя» ҳудудида халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъектлари – янги мустақил давлатлар пайдо бўлди. Шулар қатори, узок давлатчилик тарихига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз миллий тараққиёт йўлини танлаб олди. Қадимги маданият ўчоқларидан бири ҳисобланган юртимиз яна жаҳон ҳамжамиятининг ажралмас қисмига айланди.

Миллий давлатчилигимизнинг бир қатор соҳалари собик шўролар тузуми даврида инқирозга юз тутган эди. Ўта марказлашган тоталитар тузум шароитида иттифокдош республикалар амалда ўз мустақиллигини йўқотган эдилар. Ўзбекистон Республикасининг ташқи алоқалари ҳам марказ орқали, унинг кўрсатмаси ва назорати остида амалга оширилган эди. Истиқлол қўлга киритилгач, ёш давлатимиз олдида ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларни йўлга қўйиш ва шу мақсадда янги давлат тузилмаларини ташкил этиш

масаласи кўндаҳанг турарди. Чунки бусиз халқаро ҳамжамиятта кириб бориш мумкин эмас. Зеро Ўзбекистон фаол ташқи сиёсат юритиш билан халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ўз давлатчилигини қуриши, мустақилликни мустаҳкамлаши, дунёда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаши лозим эди. «Ўзбекистон йўли - жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўли» шиори илгари сурилди.

Мустаҳкам хавфсизлик, изчил иқтисодий тараққиёт учун қулай шарт-шароитлар яратиш, аҳоли турмуш даражасини кўтариш, Конституцион тузум асосларини мустаҳкамлаш, миллатлар аҳиллиги, халқлар дўстлиги, фуқаролар эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ташқи сиёсатнинг асосий мақсадларидир. Ана шу мақсадларни рўёбга чиқариш, жаҳон ҳамжамияти билан табиий алоқаларни йўлга қўйиш истагида ташқи сиёсий ва иқтисодий фаолиятнинг миллий механизмлари яратилди.

1944 йилда ташкил этилган республика Ташқи ишлар вазирлиги фаолияти тубдан ислоҳ қилинди. 1992 йили Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, 1991 йили Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ташкил топди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида дипломатия, халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий фаолият соҳасида малакали кадрлар тайёрлашнинг давлат тизими яратилди. Ташқи алоқалар соҳаси учун миллий кадрлар тайёрлаш мақсадида 1992 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети ташкил топди. Ташқи иқтисодий ва сиёсий фаолиятни тартибга солувчи «Чет эл инвестициялари тўғрисида» (1998), «Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида» (2000), «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида» (1996), «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида» (1995) қонунлар шунингдек, Қонсуллик Устави, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий доктринаси каби муҳим ҳужжатлар қабул қилинди.

Мана шундай назарий ва амалий қадамлар натижаси ўлароқ, бугунги кунда давлатимиз мустақиллигини 170 га

яқин мамлакат тан олди. Уларнинг 120 нафари билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Ўзбекистонда 43 давлат ва 20 та йирик халқаро ташкилот миссиялари аккредитация қилинган. Ўз навбатида, Ўзбекистон 40 дан ортиқ йирик ташкилотлар ҳамда 500 дан ортиқ халқаро ҳуқуқ субъектлари билан ҳамкорлик қилмоқда. Ўзбекистон фуқаролари томонидан хорижий давлатларда 180 та корхона ва ваколатхоналар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон 34 та давлат билан «Инвестицияларни Ҳимоялаш ва рағбатлантириш тўғрисида» шартнома имзолаган.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда Ўзбекистон жаҳон ҳам-жамиятида муносиб ўрин эгаллади ва Марказий Осиёдаги етакчи давлат сифатида эътироф этилмоқда. Бундай обрў-эътибор тарихий давлатчилигимиз, маънавиятимиз ва олдимизга қўйган мақсадларимизга ҳамохангдир. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, барқарорликка асосланган ташқи сиёсатини изчил давом эттираверади. Бунинг учун етарли сиёсий, иқтисодий, маънавий имкониятлари мавжуд.

Истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ бевосита мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов раҳбарлигида ташқи сиёсатнинг устувор йўналишлари ва асосий тамойиллари белгиланди ҳамда оғишмай амалга оширила бошланди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- мафкуравий қарашлардан қатъи назар, ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;

- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;

- низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;

- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;

- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш;

- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этган қоидалари ва нормаларининг устуворлиги;

- тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик;

-давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро манфаатдорликнинг устунлиги;

-ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашнинг ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик кабилар.

Бу тамойилларга давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари асос қилиб олинади.

Давлатимиз раҳбари Ислон Каримовнинг Олий Мажлис иккинчи чақириқ биринчи сессиясидаги маърузасида бошқа соҳалар қатори ташқи сиёсат борасидаги навбатдаги вазифалар ҳам кўрсатиб ўтилди. Жаҳондаги барча мамлакатлар билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш, етакчи халқаро иқтисодий, молиявий ҳамда инсонпарварлик ташкилотлари билан ҳамкорликни кучайтириш бундан кейин ҳам устувор йўналиш бўлиб қолиши таъкидланди.

Бугунги кунда Ўзбекистон тараққиётининг конституциявий замини яратилди. Шунга мос равишда инсон ҳуқуқлари ҳам тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий салоҳияти, унга хизмат қиладиган табиий ва техникавий заҳиралар, мустаҳкамланаётган халқаро муносабатлар демократик ривожланиш ва инсон ҳуқуқларига риоя қилиш учун барча шароитларнинг босқичма-босқич яратилишига кафолат беради.

Ўзбекистон Конституцияси «Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонунда белгиланган конституциявий анъаналарни давом эттиради. Мазкур анъаналарга кўра, халқаро ҳуқуқ давлатимиз қурилишининг муҳим манбаи бўлиб, Ўзбекистон ўзининг халқаро ҳуқуқ нормаларига содиқлигини конституциявий даражада мустаҳкамлаб, намойиш этмоқда.

Бу эса ёш мустақил давлатимизнинг энг нуфузли хал-

қаро ташкилотларга қабул қилинишига имкон берди. Республикамизнинг мустақил давлат сифатида бошқа давлатлар томонидан дипломатик тан олинишига, халқаро иқтисодий муносабатларга киришишига йўл очди.

БМТ низоми, Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқлари ҳақидаги бошқа халқаро актлар, Хельсинки битимлари, Париж ва Мадрид ҳартиялари қоидалари Конституциямиздаги халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларига асос бўлди. Бундай конституциявий ёндашув, айниқса, Конституциянинг муқаддимасида, 4-бобида, иккинчи бўлимда 22-23 ва 26-бобда яққол кўзга ташланади. Бу бобларнинг тегилли равишда, «Ташқи сиёсат», «Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари», «Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти», «Сайлов тизими», «Мудофаа ва хавфсизлик» деб номланиши ҳам фикримизнинг далилидир.

1.2. Ўзбекистон манфаатини ҳимоялаш — ташқи сиёсатимизнинг асосий мақсади

Давлатимиз ташқи сиёсатининг маъно-мазмунини ва мақсади битта — у ҳам бўлса, Ўзбекистон манфаати ва яна бир бор Ўзбекистон манфаатидир.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги ижтимоий дунёқараш ва жаҳон ҳамжамиятининг жўғрофий-сиёсий тузилишида туб ўзгаришлар даври бўлиб тарихга кирди. Жаҳон ҳамжамияти янги даврга қадам қўйди. Бу давр ўзининг икки жиҳати билан ажралиб туради. Биринчидан, бу давлатлар, халқлар ўртасидаги яқинлашув жараёнлари ва ҳар томонлама ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий маконларнинг вужудга келиши, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ нормаларининг яратилишида намоён бўлади. Иккинчидан, «социалистик лагер»нинг емирилиши, тоталитар тузумга асосланган давлатларнинг тугатилиши, улар ўрнида мустақил давлатларнинг пайдо бўлишида кўринади. Эндиликда, «совуқ уруш»га барҳам берилди, «капиталистик» ва «социа-

листик» деган тушунчалар ўртасидаги фарқ амалда йўқ бўлиб бораёпти. Мафкуравий ақидалардан холи бўлган янги, эркин тафаккурни шакллантириш зарурати пайдо бўлди.

Президентимиз «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёти йўли» китобида Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг концепцияси тўғрисида, ташқи сиёсий фаолиятнинг ҳуқуқий негизи ва уни амалга ошириш воситалари ҳақида тўхталиб ўтган. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг стратегик йўналишишга асос қилиб олинган қоидалар, унинг устувор мақсадлар ва минтақавий йўналишлари, хусусиятлари негизида республиканинг миллий манфаатлари ўз ифодасини топган. Ҳар қандай давлат сиёсати ақл-идрок билан иш тутишни тақозо этади. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан тараққий этиш учун кучли илмий, ишлаб чиқариш потенциалига эга бўлган мамлакатнинг ташқи сиёсати эҳтирослардан холи бўлиши лозим. Республикамиз ана шундай давлатлар сирасига киради. Янги халқаро иқтисодий тартиб учун ҳаракат қилиш қоидалари Ўзбекистон учун ҳам диққатга молик масаладир. Бу хомашё ва саноат маҳсулотлари нарх-наволарнинг адолатли бўлган нисбати, ривожланаётган давлатларнинг фан ва техника ютуқларидан баҳраманд бўлиш имконияти ва ҳоказолардир.

Ташқи сиёсий фаолият учун ҳуқуқий негиз яратиш устувор вазифа ҳисобланади. Ушбу мақсадларга эришиш учун қуйидагилар амалга оширилди:

- халқаро муносабатларни ўрнатиш тартибини белгиловчи янги ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди;

- собиқ Иттифок иштирокчи бўлган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуаси республика манфаати нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилди;

- Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос тушадиган ҳужжатлар ратификация қилинди.

Мамлакатимизнинг халқаро миқёсдаги фаолиятини мувофиқлаштириб турадиган «Қабул қилинган халқаро шартномалар тўғрисида»ги Қонун, «Консуллик устави» каби қонунлар ишлаб чиқилди ва қабул қилинди. Булардан таш-

қари, божхона хизматининг ҳуқуқий асосларини яратувчи қонун ҳамда «Ҳаво кодекси» қабул қилинди. Юртбошимиз Ислам Каримовнинг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобининг ташқи сиёсатга бағишланган бобида ушбу фаолият йўналишлари аниқ-равшан ифодага берилган. Жумладан, китобда миллий манфаатлар Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор мақсади эканлиги қатъий баён этилган.

Давлат манфаатлари унинг ташқи сиёсий фаолиятини белгилайди. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий манфаатлари халқаро алоқаларни ривожлантираётган, унинг тузилмалари ва фаолиятини белгилаб бераётган кучдир.

Барча давлат ва халқаро ташкилотлар билан алоқа қилишда давлатимизнинг миллий манфаатларидан келиб чиқилади. Табиийки, бунда шерикларимиз манфаатлари, улар олиб бораётган ташқи сиёсатнинг устувор йўналишлари ҳисобга олинishi зарур. Зеро, бусиз ташқи сиёсатни тасаввур этиб бўлмайди.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва давлатлараро уюшмалар фаолиятидаги иштироки республика ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан биридир. Ушбу ташкилотлар жаҳон ҳамжамиятига кириш, ҳўжалик алоқаларини ўрганиш, экологик муаммоларни ҳал этиш, илмий-техникавий ҳамкорликни ривожлантиришда катта ёрдам бермоқдалар.

Республика Президенти давлатимиз ўз принципиал позициясига эга бўлгани ҳолда халқаро талабларга риоя этишга тайёрлигини қатъий ифодалади. Инсон ҳуқуқлари эътироф этилган умумжаҳон Декларацияси асосидаги қафолатлар, БМТ Низоми ва Хельсинки келишуви қоидалари ўзаро ҳўжум қилмаслик, халқаро муносабатларда куч ишлатиш билан таҳдид қилишдан воз кечиш, халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунлардан устуворлигига амал қилмасдан халқаро жаҳон ҳамжамиятига кириб бўлмайди. Жаҳондаги барча тараққишпарвар мамлакатлар ҳудди шундай ёндашув тарафдоридир.

Бугунги кунда мустақил ташқи сиёсатини юритаётган Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги-ю, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Ўзбекистон бутун дунё кўз ўнгида ташқи сиёсий ва маданий алоқаларнинг бой тарихига эга бўлган, мустақил равишда замонавий дипломатик алоқаларни амалга ошираётган тинчликсевар ҳуқуқий давлат сифатида намоён бўлмоқда. Халқаро ҳуқуқ нормалари жиҳатидан Ўзбекистон учун ҳар қандай давлат баравардир.

Ўзбекистон тараққиётининг конституциявий асоси сифатида инсон ҳуқуқлари тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий имконияти, унинг катта табиий ва техник захиралари, мустаҳкамланиб бораётган халқаро алоқалари демократик тараққиёт ва инсон ҳуқуқларига риоя этилиши учун зарур бўлган барча шарт-шароитлар мавжудлигига ишонч туғдиради. Натижада мамлакатимизнинг амалда жаҳон субъектлари томонидан тан олинishi туфайли дипломатик ва халқаро иқтисодий алоқаларнинг авж олишига йўл очиб берилди.

Халқаро муносабатларни ривожлантиришда - жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган демократик қадриятлар, халқаро ҳуқуқ асосида ўз ташқи сиёсатини юритиш, ўзаро муносабатларда куч ишлатмасдан музокара-лар ёрдамида муаммоларни ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик ва давлатларнинг суверенитети, ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш муҳим ақамиятга эгадир. Ўзбекистоннинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш қадриятлар тиклаш ва мустаҳкамлаш асосида олиб борилмоқда.

Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувини таъминлаш-

да Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки каби халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик ижобий самара бермоқда. Ўзбекистон халқ ҳужалигидаги аниқ лойиҳаларга сарфланаётган хорижий сармоялар миқдори йилдан-йилга ортиб бораётти. Кейинги йилларда қад кўтараётган замонавий иншоотлар ва йирик корхоналар бунга мисол бўла олади.

Ўзбекистонда инвестицион муҳитни шакллантириш, экспортга йўналтирилган иқтисодий тизимни вужудга келтириш бўйича ҳамкорлик алоқалари ривожланиб бормоқда. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш жараёни изчиллик билан давом этаяпти. Айни пайтда, мамлакатни жаҳон билан боғловчи коммуникацион тизимларни ривожлантириш ўта муҳим аҳамият касб этмоқда. Чет эллардаги таниқли иқтисодчилар, хорижий компаниялар ваколатхоналари раҳбарлари ва мутахассислари, ёзувчилар ва журналистлар бу тадбирлар туфайли Ўзбекистон яқин келажакда минтақадаги энг илғор давлатлардан бирига айланишини башорат қилмоқдалар.

Мамлакатимизнинг бой ресурслари, малакали мутахассислари, Марказий Осиёдаги етакчи мавқеи ҳам жаҳон давлатларини ҳамкорликка ундамоқда. Ўзбекистон ҳозирги пайтда 130дан ортиқ хорижий мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқаларини олиб бормоқда. Юртимиздаги 15 мингга яқин корхона ўз маҳсулотларини экспорт-импорт қилиш билан шуғулланмоқда. Халқаро муносабатлар рағнақи мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликнинг, аҳоли турмуш даражасини юксалтиришнинг ўзига хос кафолати эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Ўзбекистон бир қатор халқаро ташкилотлар - Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти (ЭКО) билан тенг ҳуқуқли аъзо сифатида, Европа Иттифоқи, НАТО билан эса махсус битимлар асосида самарали ҳамкорлик қилиб келмоқда. Жумладан, НАТО билан «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури

доирасидаги алоқаларимиз минтақада тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга муносиб ҳисса қўшмоқда. АҚШ ва бошқа етакчи давлатлар аскарлари билан биргаликда ҳар йили ўтказилаётган ҳарбий машқлар қуроли кучларимиз учун ўзига хос маҳорат мактаби бўлаяпти.

Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарлари ва ҳукумат бошлиқларининг Истамбул шаҳрида бўлиб ўтган учрашуви давримизнинг энг муҳим анжуманларидан бири бўлди. Республикамиз Президентининг мазкур анжумандаги нутқи аниқ таклифлар ва мулоҳазалари билан йиғилганлар эътиборини қозонди. Айниқса, терроризмга қарши кураш бўйича халқаро марказ ташкил этиш борасидаги таклиф қўллаб-қувватланди. Мустақил Давлатлар ҳамдўстлиги доирасида ана шундай марказнинг таъсис этилишига ҳам Ўзбекистон раҳбариятининг таклифи сабаб бўлди.

Ўзбекистон ўзининг ташқи алоқаларини ҳам кўп томонлама, ҳам икки томонлама асосда ташкил этиш тарафдоридир. Бугунги кунда ер юзининг турли чеккаларида ишончли ва манфаатдор шерикларимиз бор. Уларнинг доираси мунтазам кенгайиб бормоқда. Шу ўринда Америка Қўшма Штатлари билан муносабатларимизни тилга олишимиз мумкин. Бу муносабатлар иккала давлат учун ҳам муҳим бўлган йўналишларда изчиллик билан ривожланиб бормоқда. Ўзбекистон расмий делегациясининг 2002 йилда АҚШга ташрифи, стратегик ҳамкорликни вужудга келтириш хусусида имзоланган ҳужжатлар, бир қатор халқаро анжуманларда икки давлат раҳбарининг мулоқотлари, самимий ёзишмалар ўзаро алоқалар даражаси юксаклигидан далолат беради. Дунёнинг етакчи давлати, жуда катта сиёсий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ билан ҳар томонлама муносабатларни ривожлантириш ва чуқурлаштириш мамлакатимиз учун муҳим аҳамиятга эга.

Европа Иттифоқи билан 1996 йилда имзоланган шериклик ва ҳамкорлик ҳақидаги шартнома 1999 йилнинг 1 июли-

да кучга кирди. Мамлакатимизнинг Европа давлатлари билан кенг миқёсли алоқалари учун қулай имконият вужудга келди. Табиийки, Германия, Франция, Буюк Британия каби илғор давлатларнинг демократик жамият қуриш берасидаги тажрибалари, ишлаб чиқаришдаги илғор технологиялари биз учун муҳим аҳамиятга эга.

Кейинги йилларда Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари - Япония, Корея Республикаси, Хитой ва бошқа давлатлар билан алоқаларимиз кенгайди. Ўзаро манфаатли ҳамкорлигимиз самараларини қурилаётган қўшма корхоналар фаолиятида, қад кўтараётган иншоотларда, бозорларимиздаги хилма-хил маҳсулотларда кўриш мумкин.

Албатта, Мустақил Давлатлар ҳамдўстлигига аъзо мамлакатлар, шу жумладан, Марказий Осиё республикалари билан ҳамкорлик ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Бунга сабаб, Ҳамдўстлик мамлакатларининг ҳудудий яқинлиги ва иқтисодий жиҳатдан боғланганлигидан эмас, балки чуқур тарихий илдизлар, маданий ва маънавий алоқалар, катта тарихий давр мобайнида халқларимизнинг муштарақ тақдирга эга бўлганлигидир.

Россия Федерацияси билан мустақиллик йилларида шакллланган ўзаро манфаатли ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлик яхши самара бераётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилган (1992 йил)дан буён сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳаларда жами 150 дан ортиқ ҳужжат имзоланган. 1998 йил май ойида Ислом Каримовнинг Россияга ва ўша йил октябрида Б.Ельциннинг мамлакатимизга расмий тапшириқлари, сафар давомида қабул қилинган ҳужжатлар, аynиқса, 1998-2007 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. В.Путин Президент сифатида илк сафарини Ўзбекистондан бошлагани ҳам Россия раҳбарияти мамлакатимизни ўзининг стратегик шерикларидан бири, Марказий Осиёдаги етакчи давлат деб билишидан далолат беради.

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ўртасида ягона иқтисодий макон ташкил этиш ҳақида имзоланган шартнома Марказий Осиё интеграцияси йўлидаги илк қадам бўлган эди. 1998 йили бу шартномага Тожикистон ҳам қўшилди. Эндиликда Давлатлараро кенгаш ишлаб турибди, ҳамдўстлик дастурларини рўёбга чиқариш бўйича ижроия қўмита, Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банки ташкил этилган. Мазкур интеграция ҳалқимизнинг манфаатларига тўла мос келади, минтақамизда барқарорлик ва тинчликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. 2000 йил 20-21 апрель кунлари Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон президентларининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви чоғида имзоланган терроризмга, сиёсий ва диний экстремизмга, халқаро миқёсдаги уюшган жиноятчиликка қарши кураш юзасидан биргаликдаги ҳаракатлар тўғрисидаги шартнома бунга мисол бўла олади.

Мамлакатимиз раҳбари ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида тарихни можаролар ва адоват эмас, балки халқлар ўртасида ҳамкорлик ва ишонч олга ҳаракатлантиради, деб таъкидлаган эди. Ўзбекистоннинг кенг миқёсли халқаро алоқалари ана шу фикрнинг амалий ифодасидир.

1.3. Мудофаа ва хавфсизлик органлари тизимини ривожлантириш

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгазининг 1991 йил 31 августида бўлиб ўтган навбатдан ташқари ўн иккинчи чақириқ олтинчи сессиясида қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги Баёнотида «Давлат мустақиллигини, ҳудудий яхлитлигини, фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида Мудофаа ишлари вазирлиги ва Миллий гвардия тузилди. Республика ҳудудида жойлашган СССР Ички ишлар вазирлиги, СССР Давлат хавфсизлик комитети ҳамда Ички қўшин-

лари Ўзбекистон Республикаси юрисдикциясига олинади” деб кўрсатилган эди. Бу ўша кунгек “Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида”ги Қонун билан мустаҳкамланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 йил 6 сентябрдаги фармони билан Мудофаа ишлари вазирлиги ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 25 октябрдаги қарорига асосан Мудофаа ишлари вазирлигининг ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва Низомлари тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг субъекти сифатида ўз армиясини тузишга қарор қилиши, мамлакат ҳудудидаги давлат ҳарбий машинасининг барбод бўлишининг олдини олди, янги вужудга келган давлат хавфсизлиги ҳимояси таъминланди.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучларининг вужудга келишида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йил 14 январдаги “Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ҳарбий қисмлар ва ҳарбий ўқув муассасалари тўғрисида” қарорининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўтган йиллар давомида “Мудофаа тўғрисида”, “Умумий ҳарбий мажбурият ва хизмат тўғрисида”, “Муқобил хизмат тўғрисида”ги қонунлар, Мудофаа доктринаси қабул қилинди. Қўрилган тадбирлар натижасида:

- Қуролли кучларнинг ташкилий-штат тузилиши такомиллаштирилди ва унга мувофиқ ҳарбий қисмлар, муассасалар ва ҳарбий ўқув юртлари ислоҳ қилинди;

- ҳарбий билим юртлари тармоқларини кенгайтириш ва Қуролли кучлар академиясини барпо этиш ҳисобига миллий ҳарбий кадрлар тайёрлаш мукамал тизими яратилди;

- ҳарбий хизматчилар барча тоифасининг таълим жаъраёни яхшиланди;

- минтақадаги геостратегик вазият ва ҳарбий-сиёсий ҳолат ҳисобга олиниб, қўшинларни жойлаштириш тизими такомиллаштирилди. Бу давлат чегараларини ҳамда хал-

қимиз манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш имконини яратди;

- замон талабларига жавоб бера оладиган қўшинларни барқарор бошқариш тизими барпо этилди;

- ҳарбий хизматни ташкил этишнинг инфратузилмаси яратилди.

1995 йил августида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг учинчи сессиясида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси ҳарбий доктринаси мамлакатнинг ҳарбий соҳадаги сиёсатини белгилаб берди.

Қуrolли кучлар тўла шаклланиб бўлгач, уни замон талаблари даражасида ислоҳ қилишни талаб этди. 1998-2000 йиллар ислохотларнинг биринчи даврини ўз ичига олиб, бу даврда:

- қўшинларда тезкор бошқарувни амалга ошириш мақсадида ҳарбий округлар, чегара районлар, ички ишлар қўшинларининг ҳудудий тузилмалари тузилди;

- муҳим стратегик йўналишларда қўшин гуруҳлари ташкил этилди;

- ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшинлари билан ҳарбий ҳаво кучлари бирлаштирилди;

- махсус операциялар кучлари батальонлари тузилди;

- жанговар қисм ва бўлинмаларнинг янги штат тузилиши жанговар ўқув машқлари жараёнида синовдан ўтказилди.

Ислохотларнинг иккинчи даври 2000-2002 йилларни ўз ичига олиб, бу даврда Мудофаа вазирлигининг Бош штаби қуrolли кучлар бирлашган штабига айлантирилди;

- 2000 йил 3 февралда Миллий хавфсизлик кенгашида давлат ҳарбий сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаб берувчи ҳарбий Доктрина қайта кўриб чиқилиб, минтақадаги ҳарбий-сиёсий вазият ҳамда қуrolли кучлар ислохотлари вазифаларидан келиб чиққан ҳолда Мудофаа доктринаси қабул қилинди;

- Мудофаа вазирлиги ва Бирлашган штаб вазифалари ажратилди;

- Мудофаа вазирлиги, Чегара ва Ички қўшинлар қўшил-

маси ҳамда қисмларининг тубдан янги жанговар, техник, таъминот тизими жорий этилди,

- жанговар ҳаракатларни олиб бориш юзасидан асосий низомий ҳужжатлар, кўрсатмалар, йўриқномалар яратилди ва қайта ишланди;

- сержантлар тайёрлаш мактаби ташкил этилди.

«Мудофаа тўғрисида»ги Қонун (2001 йил 11 май)да мудофаани ташкил этишнинг ҳамда Ўзбекистон Қуролли кучларини бошқаришнинг ҳуқуқий асослари, мамлакат мудофаасини таъминлашда давлат ташкилотларининг ваколатлари, шунингдек фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларнинг давлат мудофаасини таъминлашдаги ваколатлари белгилаб берилди.

Конституция ва «Мудофаа тўғрисида»ги қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Президенти - қуролли кучлар Олий Бош қумондонидир.

Минтақадаги ҳарбий-сиёсий вазият, қуролли кучларда амалга оширилаётган ислохотлар, мамлакатимиз ёшларининг ҳарбий хизматга қизиқишни кучайтириш ҳамда давлат мудофаа қудратини янада мустаҳкамлаш мақсадида «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги Қонун (2002 йил 12 декабрь) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сессиясида тубдан қайта ишланган асосда қабул қилинди. Қонунга кўра, ҳарбий хизматни ташкил этиш масалалари такомиллаштирилди ва унинг қуйидаги турлари жорий этилди:

Муддатли ҳарбий хизмат;

Сафарбарлик-чақирув резерв ҳарбий хизмати;

Шартнома-контракт бўйича ҳарбий хизмат;

Ўзбекистон Республикаси Қуролли кучлари сафида ҳарбий хизматни ўтаган резервчилар хизмати.

Муддатли ҳарбий хизмат чақирилиш ёшидаги фуқароларнинг оддий аскарлар ва сержантлар таркиби лавозимларида, шунингдек, муқаддам ҳарбий хизматни ўтамаган офицерларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган муддат

мобайнида қуроли кучлар сафидаги мажбурий хизматидир. Муддатли ҳарбий хизмат календарь ҳисобида оддий аскарлар ва сержантлар учун 12 ой, олий ўқув юртларининг ҳарбий кафедрасида ҳарбий таълимни олмаган ёшлар учун 9 ой қилиб белгиланган. Ҳарбий хизматнинг ушбу тури муддатларини Президент Ислам Каримов ўз маърузасида асослаб берган.

Сафарбарлик-чақирув резерв ҳарбий хизмат янги хизмат тури бўлиб, унга муддатли ҳарбий хизматни ўташга яроқли ҳамда чақирилиш муддатини кечиктириш ва чақирилишдан озод этилиш ҳуқуқига эга бўлмаган, бироқ қуроли кучлар сафига навбатдаги муддатга чақирилмаган шахслар олинадилар.

Сафарбарлик-чақируви резерв хизмат ҳудудий принцип асосида ойлик йиғинлар тарзида ташкил этилади ҳамда чақирилувчилар томонидан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг махсус ҳисоб варағига пул бадаллари киритилишини назарда тутди.

Сафарбарлик-чақируви резерв ҳарбий хизмат сафига фуқаролар 27 ёшга тўлгунга қадар олинадилар ва ҳар йилги ҳарбий йиғинларга чақирилиши мумкин, фавқулодда вазиятлар ёки Ўзбекистон Республикасига қарши ҳарбий таъжовуз рўй берган тақдирда эса ҳақиқий ҳарбий хизматга чақириладилар.

Сафарбарлик-чақирув резерв ҳарбий хизмат сафига олинган шахслар тўлайдиган пул бадаллари миқдори (республикада белгиланган энг кам иш ҳақининг 25 баробари миқдорида) ва уларни тўлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиqlанадиган алоҳида низом билан белгиланади. Бу маблағлар муддатли ҳарбий хизматдаги ҳарбий хизматчиларнинг пул ва моддий таъминотини ошириш, шунингдек, сафарбарлик чақируви резервидаги ҳарбий хизмат сафига олинган шахсларнинг ҳарбий йиғинларини ўтказишга мақсадли йўналтирилган бўлади.

Сафарбарлик чақируви резервидаги ҳарбий хизматни ташкил этиш ва ўташ тартиби Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тартиби тўғрисидаги низом билан белгиланади.

Қуrolли кучлар йслоҳотларида профессионал армия ташкил этиш асосий стратегик вазифа ҳисобланади. Шу сабабли қуrolли кучларни ташкил этишда контракт бўйича ҳарбий хизмат алоҳида аҳамиятга эга.

Президентимиз бу масалани қуйидагича баён этди: «Бундан мақсад шартнома контракт асосидаги ҳарбий хизматни ўзи учун касб деб биладиган, ҳақиқатан ҳам оғир ва шарафли касб эгаси бўламан деб йнтиладиган фуқаролардан ташкил топадиган армияни барпо этишдир.

Содда қилиб айтганда, халқ хўжалигида ҳар қандай мутахассис, мисол учун, қишлоқ хўжалигида агроном бўладими ёки саноатда муҳандис, қурилиш соҳасида қурувчи бўладими, ўз қобилияти ва салоҳиятини қандай намоён этса, профессионал армияда хизмат қиладиган ҳарбийлар ҳам ўз касб-маҳорати ва билимини амалда шундай қўллаш имконига эга бўлсин». Контракт бўйича хизмат қуrolли кучлар сафидаги ҳақиқий ҳарбий хизматга йхтиёрийлик асосида, ҳарбий хизмат назарда тутилган вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари орқали давлат билан тузиладиган контрактта биноан кирган фуқаролар бажарадиган ҳарбий хизмат туридир.

Ҳарбий хизматни касб тариқасида танлаган фуқаролар контракт бўйича ҳарбий хизматни оддий аскарлар, сержантлар ва офицерлар таркиби лавозимларида ўтайдилар.

Ҳарбий хизматни ўташ муддатлари ва асосий шартлари контрактда белгиланади. Айни пайтда дастлабки контракт хизматни оддий аскарлар ва сержантлар таркиби лавозимларида ўташ бўйича 3 йил, офицерлар таркиби лавозимларида ўташ бўйича - 5 йил муддатта тузилади.

Олий ҳарбий таълим муассасаларининг курсантлари билан ўқиш даври келгусида уларнинг офицерлар таркиби лавозимларида ҳарбий хизматни камида 5 йил мажбурий ўташ шарти билан контракт тузилади.

Ҳарбий хизматнинг контрактда назарда тутилган муддати тугагандан кейин тарафларнинг келишуви билан бу муддат янги контракт тузиш орқали узайтирилиши мумкин. Контракт бўйича ҳарбий хизматни ўташ тартиби ва муддатлари Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳарбий хизматни ўташ тартиби тўғрисидаги низом билан белгиланади.

Қонунда хизматнинг яна бир тури - қуrolли кучлар сафини да ҳарбий хизматнинг ўтаган захирачилар хизмати кўрсатилган. Захирачилар хизмати ҳақиқий ҳарбий хизматни, шунингдек сафарбарлик чақируви захирасидаги хизматни ўтаган оддий аскарлар, сержантлар ва офицерлар жумласидан бўлган ҳарбий хизматта мажбурлар учун қуrolли кучларнинг қўшилмалари, қисмлари ва бўлинмалари сафини уруш даврида тақозо этиладиган штатлар даражасига қадар тўлдириш, шунингдек, уруш даври тақозо этиладиган тузилмаларни кучайтириш мақсадида умумий ҳарбий мажбурият асосида жорий этиладиган ҳарбий хизматдир.

Захирачилар сифатида хизматни ўтаётган ҳарбий хизматта мажбурлар тинчлик даврида, қоида тариқасида, қўшинларнинг жанговар тайёргарлигини сақлаб туриш, резервчиларнинг ҳарбий ҳисобидаги ихтисослик бўйича мажбуриятларини тинчлик ва уруш даврида бажариши учун зарур бўлган кўникмаларни сақлаб қолиш ва такомиллаштириш мақсадида ҳарбий қисмлар базасида ҳудудий принцип асосида ташкил этиладиган ҳарбий тайёргарлик бўйича ҳарбий йиғинларни ўташга жалб этилишлари мумкин.

Захирачилар уруш даврида ҳам, тинчлик даврида ҳам Ўзбекистон Республикасига қарши ҳарбий тажовуз таҳдиди ва мамлакат хавфсизлигига таҳдид бўлганида, табиий офатлар ҳамда фавқулодда вазиятлар оқибатларини бартараф этишда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонига биноан қўшилмалар ва қисмлар таркибида жанговар мақсадлар бўйича фойдаланиш мумкин.

Ўзбекистон Қуrolли кучлари такомиллашиб, ҳарбий хизматчиларимизнинг ҳарбий маҳорати ошиб бормоқда. Ўзбе-

кистон 1995 йил июль ойида НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига қўшилган. Бу дастур томонидан АҚШ-да, Қозоғистон ва Ўзбекистонда уюштирилган ҳарбий машқ офицер ва аскарларимизнинг ҳарбий техник тайёргарлигини янада кўтаришга хизмат қилди.

Мустақилликнинг дастлабки кунларида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг ташаббуси билан миллий божхона хизмати ривожига янги мазмун бағишлайдиган Ўзбекистон божхона хизмати ва тизимини барпо этиш гояси илгари сурилди ҳамда юртбошимизнинг 1991 йил 25 октябрдаги фармонида асосан Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитаси ташкил этилди.

Божхона хизмати мамлакатнинг иқтисодий суверенитетини ҳимоя қиладиган давлатнинг энг муҳим муассасаларидан бири бўлиб, у давлатнинг ташқи ва ички сиёсатини амалга оширишда устувор аҳамиятга эга. Самарали божхона назоратини таъминлаш ва республиканинг божхона ҳудудида товар айирбошлашни тартибга солиш, иқтисодиёт ривожланишини рағбатлантириш, ички бозорни ҳимоя қилиш божхона сиёсатининг асосий мақсадлари ҳисобланади.

Республикамизнинг ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқалари ўсган сари божхона тизими ҳам, унга юклатилган вазифа ва мажбуриятлари ҳам кенгая борди.

Бундай шароитда божхона хизматини мустаҳкамлаш ва изчил такомиллаштириш керак эди. Ана шу мақсадда Президентнинг 1992 йил 10 августдаги фармони билан Ички ишлар вазирлиги ҳузуридаги товар-моддий бойликлар олиб чиқиб кетилиши устидан назорат қилувчи Давлат инспекциясининг бош бошқармаси ва Божхона қўмитаси ташкил этилди. Шу билан бирга, мазкур фармон асосида Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент шаҳри ва вилоятларда божхона бошқармалари ташкил этилди.

1993 йилга келибқ маҳсулотнинг экспорт қилиниши импортдан ошиб кетди, республикада ташқи иқтисодий фаолиятнинг салкам 4 минг иштирокчиси, шу жумладан, хорижий сармоялар иштирокидаги мингдан ортиқ корхона

фаолит кўрсата бошлади. Бу вақтга келиб Ўзбекистон божхонаси аста-секин замонавий технологиялар ва божхона воситаларининг катта арсеналига эга бўлган қудратли ҳамда таъсирчан давлат тузилмасига айланди.

Бозор иқтисодиёти муносабатларининг ривожланиб бориши натижасида божхона ишини ташкил этишни такомиллаштириш, яхлит божхона сиёсатини ўтказиш, республика божхона органлари фаолиятининг тезкорлиги ва самарадорлигини ошириш, уларнинг мамлакат иқтисодий хавфсизлигини мустаҳкамлашдаги ролини кучайтириш, божхона иши соҳасида халқаро ҳамкорликни кенгайтириш мақсадида 1997 йилнинг 8 июлида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони асосида Давлат солиқ қўмитасининг Бош божхона бошқармаси негизида Ўзбекистон Республикасининг Давлат божхона қўмитаси ташкил этилди. Миллий божхона хизматининг мақомини юксалтириш республикада божхона ишини янада такомиллаштиришдан гувоҳлик беради. Шунинг алоҳида қайд этиш жоизки, айнан ана шу тарихий ҳужжат туфайли божхона органларига ҳуқуқни муҳофаза қилиш органи мақоми берилди ва унга юкланган масъулият янада оширилди. Чунки божхона тизими мустақил давлатнинг иқтисодий пойдеворларидан бири ҳисобланади.

Юртбошимиз томонидан 1997 йилнинг 8-июлида эълон қилинган мазкур Фармон божхона хизматининг ҳуқуқий асоси бўлган қатор қонунларнинг қабул қилинишига замин яратди. Ўзбекистон Республикасининг "Божхона кодекси", "Бож таърифи тўғрисида"ги ва "Давлат божхона хизмати тўғрисида"ги қонунлар қабул қилинди. Мазкур қонун ҳужжатлари ривожланган давлатлар тажрибасига асосланган ҳолда, улар даражасида яратилганлигини нуфузли халқаро ташкилотлар мутахассислари эътироф этмоқдалар.

Бугунги кунда суверен Ўзбекистоннинг божхона хизмати 13 та ҳудудий ва Тошкент шаҳар божхона бошқармалари ҳамда "Тошкент-Аэро" ихтисослашган божхона мажмуи таркибидаги 186 та божхона пости, товарларнинг божхона расмийлаштируви амалга ошириладиган чегарадаги 127 та

ва 59 та ташқи иқтисодий фаолият постини ўз ичига олади.

Божхона хизматининг шаклланиш босқичида кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, малакасини ошириш ташкил этилди. 1994 йилда Ўзбекистон Республикаси Бош божхона бошқармаси таркибида Ўқув марказининг ташкил топиши божхона мутахассислари тайёрлашда қўйилган муҳим қадам бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 22 майдаги “Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси органлари учун кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорининг қабул қилиниши Юртбошимиз ва ҳукуматимиз томонидан ушбу соҳага катта эътибор қаратилаётганидан далолат беради. Мазкур қарор асосида Олий ҳарбий божхона институтининг ташкил этилиши эса божхона тизими учун замон талабларига жавоб бера оладиган етук мутахассислар тайёрлаш имкониятини яратди.

Олий ҳарбий божхона институтининг “Қайта тайёрлаш ва малака ошириш” факультетида бугунги кунга қадар 555 та ходим малака оширди, 84 та ходим қайта тайёргарлик курсларида таҳсил олди, божхона тизимига янги қабул қилинган 127 та ходим бошланғич тайёргарлик курсини битирди.

Ўзбекистон божхонаси бугунги кунда Жаҳон божхона ташкилоти, Европа иқтисодий комиссияси, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг гиёҳванд моддалар ва уюшган жиноятчиликка қарши кураш дастури, Автомобиль транспорти халқаро иттифоқи, Атом энергетикаси бўйича халқаро агентлик, Халқаро валюта жамғармаси, Осиё тараққиёт банки, Европа тараққиёт ва тикланиш банки, Жаҳон банки, Корея ва Япония халқаро ҳамкорлик агентликлари, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа қатор нуфузли халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан ҳамкорлик ишларини амалга оширмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон божхонаси жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлиб бормоқда. Жаҳон божхона ташкилоти билан бўлаётган ҳамкорлик фикримиз-

нинг яққол далилидир. Мамлакатимиз ушбу нуфузли ташкилотга 1992 йил 28 июлдан бошлаб ҳақиқий аъзо бўлди. 160 дан зиёд мамлакатни ўз ичига олган бу халқаро ташкилотнинг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Божхона кодексини ишлаб чиқишда андоза бўлиб хизмат қилди. Айни пайтда Давлат божхона қўмитаси Жаҳон божхона ташкилотининг Сиёсий Ҳайъати, Техник Қўмитаси сессиялари кенгашида фаол иштирок этиб келмоқда 2000 йилнинг июл ойида эса Ўзбекистон унинг Молия қўмитасига сайланди.

2.1. Марказий Осиёда стратегик ҳолат: муаммо ва ечимлар

Янги икки палаталик Парламентнинг қўшма мажлисида Президентимиз Марказий Осиёда стратегик мавҳумлик ҳолати ханузгача сақланиб қолаётгани ҳақида таъвишланиб гапиргани яхши маълум. Шундай экан, ушбу масаланинг маъно-мазмун, унга билвосита ва бевосита таъсир ўтказувчи омиллар, шунингдек, муаммонинг замирида ётган сабаблар нималардан иборат, деган савол туғилиши табиий.

Стратегик мавҳумлик минтақавий ёки ҳудудий даражадан тортиб то умумсайёравий қамров касб этиши мумкин. Айни пайтда бизни стратегик мавҳумликнинг минтақавий даражаси, унинг Марказий Осиё билан боғлиқ томони қизиқтирар экан, шу муносабат билан қуйидагиларга эътиборни қаратиш ўринлидир.

Маълумки, ўтган XX асрнинг 90-йилларига келиб икки бир-бирига мутлақ зид сиёсий-ҳарбий тизим ўртасида ярим аср давом этган ҳаёт-мамот курашига чек қўйилди. Албатта, бу инсоният осойишталиги, тараққиёти манфаатлари нуқтаи назаридан улкан силжиш сифатида эътироф этилса-да, дунё миқёсида ўзига хос стратегик вакуумнинг пайдо бўлишига олиб келди. Шунингдек, қатор янги мустақил давлатлар, жумладан Ўзбекистоннинг пайдо бўлиши унга қадар имзоланган ва барча давлатлар томонидан эътироф этилган шартномалар, чегарага оид ўзаро келишувларга, табиийки, ўзгартиришлар киритилишига эҳтиёжни келтириб чиқарди. Хуллас, глобал миқёсда рўй берган чуқур силжишларнинг акс-садоси минтақамизга ҳам етиб келди.

Бу муаммонинг бир жиҳати.

Унинг бошқа томони эса хавфсизлик ва барқарорлик нуқтаи назаридан бўшлиқ пайдо бўлган маконларга кўплаб қудратли давлатлар ва давлатлараро иттифоқларнинг ошкора интилишининг кучайганлиги билан белгиланади. Минтақада давлатлар ҳуқуқи-атвори, тутган ўрнига тамомила алоқаси бўлмаган, аммо биз учун ташвишли бир вазият вужудга келдики, унинг қалтислиги ва беқарорлигидан Марказий Осиё стратегик жиҳатдан ҳали-ҳануз азият чекмоқда. Президентимиз таъкидлаганидек: «Бу ерда жаҳондаги йирик давлатлар ва бизга қўшни бўлган мамлакатларнинг стратегик манфаатлари мавжуд бўлиб, баъзида улар бир-бири билан келишмаслигини ҳам кузатиш мумкин».

Кўриб турганимиздек, Марказий Осиёдаги бугунги стратегик мавҳумлик, бир томондан, тўғридан-тўғри бундан 10-15 йиллар аввал жаҳонда содир бўлган улкан геосиёсий, демакки геостратегик «портлаш»га бориб тақалса, иккинчи томондан, у собиқ Иттифоқ харобаларида пайдо бўлган янги мустақил давлатлардан бирортасининг ҳам халқаро фаолияти билан боғлиқ эмас. Яъни минтақада бугунги кунга келиб, кўпгина муаммолар ўз ечимини кутаётган ёки янги-янги муаммолар пайдо бўлаётган бўлса, Марказий Осиё давлатлари, жумладан, Ўзбекистон унга мутлақо дахлдор эмас.

Вужудга келган муаммо билан жиддий шуғулланиб келаётган илмий марказлар, мутахассислар бу борада турли хил фикрлар билдиришга қарамасдан, улар бир масалада яқдиллик билдиришмоқда. Яъни стратегик мавҳумликни бартараф этиш учун муайян минтақа бугун ҳарбий ҳаракатлар ўчоғига айланмаслиги, бирон-бир можаро чиқмаслиги ва ниҳоят, унга сабабчи бўлиши мумкин бўлган ноҳуш жараёнларнинг бирортасига ўрин қолдирмаслик зарурлиги жаҳон тажрибасида аллақачон исботланган. Зеро бугунги кунда у ёки бу маконда қандайдир бир муаммони рўкач қилиб беқарорликни вужудга келтириш, сўнгра эса уни «бошқариш» ёки «мувофиқлаштириш» масъулиятини зиммасига олишга ҳозир у нозир кучлар сақланиб қолмоқда.

Шуни эътиборга олган Президентимиз юксақ минбардан туриб минтақамизда нафақат беқарорлик, бу борада бирор-та бир баҳонанинг пайдо бўлишига йўл қўймаслик ҳамда зарур амалий чора-тадбирлар ишлаб чиқирилиши тўғрисида сўз юритдилар.

Назаримизда, улардан бири - хусусан Марказий Осиё минтақасидаги давлатларнинг хавфсизлик сарҳадлари атрофидаги жараёнларга нисбатан муштарак фикр асосида умумминтақавий консенсусга эришиш билан боғлиқ. Бу борада аниқ ҳаракатлар олиб борилаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Дарҳақиқат, шу мақсадда бугунги кунда минтақа давлатларининг махсус хизматлари умумий хавфсизлигимизга салбий таъсир кўрсатувчи нохуш жараёнлардан бир-бирини расмий каналлар орқали огоҳлантириш тизимини йўлга қўйишди. Унинг самарадорлиги ошаётганлиги эътиборга сазовор ҳол. Зеро бугунги глобаллашган ва ўта ахборотлашган даврда хавфсизликка таҳдидларни тоифалашда географик жиҳатнинг аҳамияти борган сари пасайиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан «Шанхай ҳамкорлиги» ва «Марказий Осиё ҳамкорлиги» ташкилотлари даражасида ва икки томонлама саммитлар доирасида давлатларнинг ўзаро бир-бирини тушуниш сари қўйишга дастлабки қадамларини минтақада стратегик мавҳумликни сезиларли даражада пасайтиришга йўналтирилган улкан сано-ҳаракат деб баҳолаш тўғри бўлади. Бу - бир масала.

Минтақамизда аниқ ва очиқ стратегик вазият муҳитининг қарор топиши зарурати ҳақида сўз борар экан, муаммога тааллуқли бошқа бир таҳдидлар тизими ҳам эътибор бериш лозим. Махсус адабиётларда «Катта Яқин Шарқ» деб юритилаётган улкан маконда ва Жанубий Осиё кенгликларида, ҳушас бепоён Евразия суперминтақасида зудлик билан ечимини кутаётган можароли силжишларни назарда тутмоғимиз тўғри бўлади. Зеро масофадан қатъи назар, улар Марказий Осиёдаги стратегик ҳолатга салбий таъсир қилмасдан қолмайди. Президентимиз томонидан бир неча йил-

лар давомида илгари сурилаётган ва бошқалар томонидан маъқулланаётган Марказий Осиёни ядро қуролларидан холи маконга айлантиришга қаратилган ташаббусни ҳам шу контекстда изоҳлаш лозим.

Маълумки, Марказий Осиё бугунги кунда дунёдаги етакчи давлатларнинг диққат-эътиборини ўзига тортди. Дунёвий жараёнларнинг кўпчилиги ушбу геосиёсий маконда кесишаётганлиги, уларнинг йўналиши минтақа билан боғлиқлиги ошиб бораётганлигини эътиборга олсак, Марказий Осиё яна бир бор Ер юзининг «стратегик қоялари»дан бирига айланди. Қудратли давлатлар, давлатлараро коалициялар ва керак бўлса, кўплаб нодавлат уюшмалар ўз глобал манфаатларини минтақамиздаги жараёнлар истиқболи, тараққиёт мўлжали ва моделлари билан боғлашмоқда. Бир сўз билан айтадиган бўлсак, Марказий Осиё бугун ноёб турбулентлик ҳолатини бошидан кечирмоқда. Шундай экан, турли йўналишдаги бу минтақа учун, хусусан Ўзбекистон учун фақат ижобий натижа келтиради деб ҳисобласак ҳақиқатга тўғри келмайди. Бунинг замирида ётган чуқур жараёнлар, уларнинг йўналиши қандай тус олишини ҳам идрок этишимиз керак.

Иккиқутблилик ва «совуқ уруш» даври барҳам топганидан сўнг минтақада, тўғрироғи улкан Евросиё кенглигида беқарор сиёсий муҳит, яъни стратегик мавҳумлик ҳолати зўрайиб кетдики, у ўзиданда чигалроқ бошқа бир қатор мавҳумликларни келтириб чиқарди. Айниқса Марказий Осиёда хавфсизлик даражасининг сезиларли пасайишига олиб келди. Қисқаси мустақил давлатлар янги муаммоларга рўбарў келиб қолишди. Зеро, давр таҳдидларига қанча жиддий муносабатда бўлсак, унинг бағридаги муаммоларга «ёнгин ўчирувчилар» қабилида эмас, аксинча ҳар томонлама чуқур ёндошиш шунча енгил кечади. Демак, муаммоларни сарҳисоб қилиш асносида уларни келтириб чиқараётган, объектив ва субъектив ноҳушликларга барҳам бериб бориш, бошқа йўл қўймасликка эътибор қаратиш лозим. Бу муаммоларнинг бир томони.

Бу мураккаб муаммонинг ечимини зудлик билан топиш осон бўлмаётир. У қайси бир маънода давлатни, жамиятни бошқариш масъулиятини зиммасига олган жавобгар шахсларнинг ўз миллий мўлжалларига бир томонлама, тўғрироғи қитмирлик билан ёндашувига бориб тақалади. Сўз биринчи навбатда, нисбатан осойишта Марказий Осиёда ҳам турлитуман ҳийла найранглар йўли билан стратегик барқарорликни издан чиқарингга қаратилган амалиёт ҳақида бормоқда. Бу амалиёт Президентимиз томонидан бизнинг тарихимизни билмасликдан иборат сафсата эканлиги рўй-рост очиб ташланди.

Турли минтақалар ва давлатларда жараёнларни онгли равишда издан чиқариш амалиёти анча илгари, нуфузли, молиявий жиҳатдан бақувват доираларда ишлаб чиқилган «тинч инқилоблар» стратегияси Марказий Осиёдаги нозик стратегик вазиятни ўз манфаатларига мослаган ҳолда тубдан ўзгартиришни мўлжал қилганлиги барчага аён бўлиб қолди. Минтақада бу борада ўтган давр мобайнида маълум ишлар қилинмаганлигига бутун қафолат бериш қийин.

Тўғри, кечираётган давр динамикасидан келиб чиқадиган бўлсак, дунёнинг бирон бир минтақасида, жумладан, Евроатлантикада ҳам стратегик барқарорликни идеал даражада таъминлашнинг иложи бўлмаётир. Боз устига дунёнинг айрим нуқталарида (Яқин Шарқ, Шарқий Африка) вазиятни назоратга олиш ниҳоятда қийин кечмоқда. Гап у ёки бу давлат, давлатлараро гуруҳларнинг манфаатларига бўлган ички ва ташқи таҳдидларни бартараф этиш, ноёб бир вазият барпо этиш вазифаси ҳақида борар экан, афсуски ҳозир идеал барқарор минтақани топиш мушкул.

Бу маррага эришни учун барча минтақаларда барқарор ривожланишни тўсатдан тўхтатишга қодир бўлган ноҳуш жараёнларга нисбатан босқичма-босқич стратегик транспарентлик, яқдилликни шакллантириш орқали бориш мумкин. Ўз маърузасида Президентимиз айнан шуни назарда тутган. Айтиш жоизки, Марказий Осиё ҳамкорлик ташкилоти, Шанхай ҳамкорлиги ташкилоти, айниқса Афғонистонга ШХТда куза-

тувчилик мақоми берилиши минтақада, унга бевосита чегарадош маконларда нисбатан осойишталик барпо этиш кўламини сезиларли даражада кенгайтирди. Шундай экан, эндигина шаклланаётган минтақавий ҳамкорлик тизими Президентимиз айтганидек нафақат минтақада, балки бошқа стратегик дахлдор маконларда, хусусан Афғонистон аҳолисини тинч бунёдкорлик сари етаклашда, демакки, стратегик барқарорликни таъминлашда улкан силжишларга сабаб бўлади, деган умиддамиз.

Дунё миқёсида стратегик вазиятнинг назорат остига олинишига эришиш кўп жиҳатдан субъектив омиллар фаолияти йўналишига бориб тақалмоқда. Бу ўринда XX ва XXI аср туташган даврга келиб, муаммоларнинг мақбул ечимини топишда катта сиёсий тажриба соҳиби бўлган шахсларнинг, хусусан бугунги давлат раҳбарларининг масалага муносабати алоҳида аҳамият касб этаётганлигини таъкидлаш ўринли. Марказий Осиёда ушбу ижобий ҳолат 2000 йилнинг охирларига келиб яққол кўзга ташлана бошлади. Айнан шу аснодан бошлаб, минтақа ва қолаверса хавфсизлиги хусусан Марказий Осиёга ҳам боғлиқ давлатларнинг бошлиқлари ўртасида минтақада стратегик вазият, ундаги ноҳуш ўзгаришларга баҳо беришда ноёб муштараклик шакллана бошлади. Ушбу жараён янги-янги марраларни эгаллаётганлиги диққатта сазовор. Шундан келиб чиқиб, бугун муҳим бир ижобий тенденцияга, яъни илгариги ижтимоий тузум ҳукмрон бўлган макондаги мустақил давлатларнинг биринчи раҳбарлари ўзаро бир-бирини тушуниши, ишонч муҳитининг вужудга келиши минтақа барқарорлиги учун ўта долзарб бўлмиш ягона стратегия, узоқ истиқболни қамраб олувчи хавфсизлик концепциясига асос солиниши учун мустаҳкам замин бўлади, деб айтсак тўғри бўлади.

Минтақа ҳаётида борган сари чуқур томир отаётган ва шубҳасиз унинг истиқболини белгилаётган ушбу жараён хусусида сўз юритар эканмиз, унда мамлакатимиз Президентининг тарихий ролини алоҳида таъкидлаш зарур. Тушунарлироқ бўлиши учун ўтган XX асрнинг охирларида минтақага диний радикализм таҳдиди ошкора кириб келган

даврни эслайлик. Ўшанда стратегик барқарорлик нуқтаи назаридан минтақа анча заифлашган, бутуни ва истикболига нисбатан гўёки асосли ахборотлар тарқалаётган эди. Бугунги мавжуд стратегик мавҳумлик даражаси унинг олдида «холва» десак хато қилмаймиз.

Минтақада ташвишли геосиёсий режим хавфи кучайган бир пайтда Президентимиз дунё ҳамжамияти, етакчи давлатлар ва халқаро ташкилотларга минтақага жиддий эътибор қаратиш, ташвишли жараёнларнинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш зарурлиги тўғрисидаги фикрлар билан чиқди. Вазиятнинг янада хавфли тус олмаслиги учун, биринчи навбатда, минтақа давлатларининг ўзлари ва қолаверса, хавфсизлик чегараси бевосита туташ бошқа давлатлар, жумладан Хитой ва Россия масъул эканликларини такрор ва такрор уқтирган эдилар. Унинг узоқни кўзлаган хавфсизлик стратегияси Марказий Осиё ҳамкорлиги ҳамда Шанхай ҳамкорлик ташкилотларининг халқаро ҳуқуқ ва сиёсатнинг таъсирчан субъектларига айланилишида, шунингдек Афғонистондаги тинчлик ўрнатиш жараёнига мамлакатимиз томонидан қўшилган жиддий ҳиссаларда ўз ифодасини топди. Минтақада кўп ноаниқликларга чек қўйилди. Президентимизнинг «Фақат замон билан тенг қадам ташлаётган, тез ўзгараётган дунёнинг қатъий шарт ва талабларига жавоб беришга интилаётган мамлакатнинг келажаги ёруғ бўлиши мумкин» деган фикрларини айнан шу контекстда тушуниш лозим.

Хавфсизлик ва барқарор истикболга бўлган эҳтиёж ҳеч қачон барҳам топмайди. Шундай экан, унга қаратилган янги фаолият, самарали стратегик жавоблар ҳамда шерикчилик тизими мукаммаллашиб бориши замон ва макон эҳтиёжи. Энг муҳими шунки эътироф этган ҳолда, янги имкониятлар ахтариш ҳаёт тақозоси экан.

Хулоса ўрнида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш лозим. Мабодо биз бугунги инсоният, гарчи у олий ҳилқат даражасига кўтарилиб чексиз коинот сирларини билган бўлсада, социум эволюцияси доирасида қаралса, «мавҳумлик-

барқарорлик» унга хос эканлиги, муттасил у мавҳумликдан барқарорликка интилиб келганлигини, мавҳумликка барқарорликни қарши қўйганини кузатамиз. Мавҳумлик таҳдид бўлса, унга у барқарорлик билан жавоб берган. Мавҳумликдан мутлақ халос бўлиш қийин. Демак уни назорат остига олиш, барқарорлаштириб бориш ҳақида сўз бўлиши мумкин. Табиатан инсоният ўзи учун қулай шарт-шароит ва вазият яратишга муттасил интилган. Давлатлар ва минтақалар бу умумий қонуниятдан мустасно эмас. Шундай экан, ўз-ўзидан ХХІ асрда бу қандай шакл-шамойил ва мазмун касб этиши ҳақида бош қотириш кераклиги аён бўлиб қолди. Назаримизда ХХІ асрда мумкин қадар тезроқ ҳал қилиниши керак бўлган муаммо, бу кўплаб минтақаларда, жумладан, Марказий Осиёда ҳам стратегик мавҳумликни пасайтириш ва бошқариш орқали стратегик барқарорлик даражасига олиб чиқишдан иборат деб айтиш асослидир.

2.2. Марказий Осиёда интеграция жараёнлари ва бозор ислохотларини ривожлантириш

Биз интеграция жараёнлари ва бозор ислохотларини ривожлантиришга, Марказий Осиё минтақасида умумий бозорни шакллантиришга алоҳида аҳамият берамиз.

ХХ асрнинг охирида юз берган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар натижасида дунёнинг геосиёсий ҳолати тубдан ўзгарди, янги мустақил давлатлар вужудга келди ва бу давлатлар халқаро муносабатлар тизимида ўз ўрнини аниқлаш йўлига ўтди.

Булар жумласига Марказий Осиё давлатлари ҳам кирди. Марказий Осиё давлатлари мустақилликни қўлга киритганларидан сўнг, ҳар бири ўзининг сиёсий ва иқтисодий, ташқи ва ички сиёсатида устувор тамойилларни аниқлаб олган ҳолда миллий давлатчилигини шакллантира бошлади. Давлатлар ташқи сиёсат юргизар экан, албатта, миллий

манфаатларини кўзлайди. Ташқи сиёсатнинг моҳиятини эса миллий манфаатлар ташкил этади.

Миллий манфаатлар - бу миллати, дини, дунёқарашидан қатъи назар, республикаміздаги барча фуқароларнинг манфаатидир. Мазкур манфаатларнинг турли хил ташқи ва ички таъжовузлардан ҳимоя қилинишига эришиш бевосита миллий хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати, авваломбор, миллий манфаатлар асосида шаклланган бўлиб, қуйидаги тамойиллар унинг устувор йўналишлари сифатида қабул қилинган:

- республика миллий давлат манфаатларининг устунлиги, бошқа давлат манфаатларини ҳисобга олиш зарурати;

- республика халқаро майдонда тинчлик ва хавфсизлик учун, зиддиятларни тинч йўл билан ҳал қилиш тарафдори сифатида ҳаракат қилиши;

- ядросиз ҳудуд бўлгани ҳолда, Ўзбекистон ҳеч қандай ҳарбий блокларга ва иттифоқларга кирмайди, шунингдек, мунозарали муаммоларни куч ёки куч орқали таҳдид қилиш йўли билан ҳал қилишдан бош тортиши;

- ташқи сиёсатнинг бошқа давлатларнинг ички ишига аралашмаслик, тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик тамойилларига асосланган ҳолда қурилиши;

- ўз миллий-ҳуқуқий тизимини барпо этаётган Ўзбекистоннинг ички давлат меъёрларига нисбатан халқаро ҳуқуқ меъёрларининг устун эканини тан олиши ва барча халқаро стандартларга риоя қилиши;

- Ўзбекистон, ўзаро ишонч асосида икки томонлама ва кўп томонлама ташқи алоқаларни ўрнатишга ва халқаро ташкилотлар доирасида ҳамкорлик қилишга тайёрлиги.

Халқаро муносабатларда қабул қилинган мазкур тамойиллар ўта муҳим бўлиб, уларга риоя қилиш давлатлар ўртасидаги муаммоларни ечишга кўмак беради.

Шу ўринда айтиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бири бу - Мар-

казий Осиё омилидир. Зеро, Марказий Осиё бутунги кунда жуғрофий-сиёсий ва жуғрофий-стратегик нуқтаи назардан жуда муҳим марказий ҳудудда жойлашган. Марказий Осиё ҳақида проф. Г.А.Хидоятлов шундай дейди: «Марказий Осиё давлатлари Осиё минтақасида муҳим геосиёсий ўрин тутадилар. Уларнинг ҳудуди 4.4 млн. кв.км. бўлгани ҳолда, бутун Осиёнинг 10 фоизини ташкил этади. Ҳудуд Хитой чегараларидан Эрон ва Каспийгача чўзилган бўлиб, Европа, Узоқ Шарқ ва Жанубий Осиёни боғловчи бўғиндир. Марказий Осиё давлатларининг келажакда дунё сиёсатида муҳим тарихий роль ўйнаши учун барча имкониятлар мавжуд»¹.

Марказий Осиё давлатлари «совуқ уруш» барҳам топгандан кейинги даврда - халқаро муносабатларнинг янгича тизими таркиб топиши жараёнига жадал қўшилмоқда. Икки муҳим омил: геостратегик шароит ва табиий ресурслар Марказий Осиё минтақасига оламшумул иқтисодий ва сиёсий ўлчовларни бахш этмоқда. Ўз навбатида, бу омиллар бири бири билан ўта чатишиб кетган таркибий қисмларга бўлиниб кетади, бунинг устига, уларнинг ривожланиши бир маромда эмаслиги кузатилмоқда. Айримларининг аҳамияти йўқолиб бораётган бўлса, бошқалари, аксинча, энди авж олиб келмоқда.

Бутунги кунда этник, маҳаллий, минтақавий можаролар ва жангари сепаратизм, диний ақидапарастлик каби омиллар хавфсизликка таҳдид солмоқда. Айниқса, бундай қарама-қаршилиқлар айрим кучлар қўлида уларнинг ўз манфаатлари ва таъсир доираларини сақлаб қолиш ва ҳимоя қилиш учун ёки стратегик кучлар мувозанатини ўз фойдасига ўзгартириш учун қудратли сиёсий таъсир воситасига айлантиришга ҳаракат қилмоқда. Ҳар қандай минтақанинг ҳал қилинмаган ва газак отиб қетган муаммолари бутун дунёда занжир реакциясини келтириб чиқариши мумкин. Ўзбекистон этник, демографик, иқтисодий

¹ Хидоятлов Г.А. Безопасность и сотрудничество в Центральной Азии: проблемы, поиски, решения. // Халқаро муносабатлар: иқтисод, сиёсат, ҳуқуқ, 2001, 3-сон, 53-6.

ва бошқа муаммолар гирдобидида қолган мамлакатлар қуршовида жойлашган.

Дунё ҳамжамиятининг Марказий Осиёга нисбатан қизиқиши ва манфаатлари жуда кучлидир. Шу билан бир каторда, айтиш лозимки, ташқи кучларнинг сиёсий ва иқтисодий, маънавий ва мафкуравий манфаатлари ҳам йўқ эмас. Шунинг учун минтақада жойлашган давлатлар бу муаммоларнинг ечимини биргаликда излаб топишлари лозим бўлади. Президентимиз айтганларидек, Марказий Осиё минтақасининг барқарор ривожланиши ва тараққиёти, унинг халқаро ҳамжамиятта қўшилиши ва улар билан тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатиши кўп жиҳатдан тинчликка боғлиқдир. Тинчлик эса ҳамкорликда таъминланади.

Сайёрамизнинг жуда катта майдонида кучлар нисбати кўп жиҳатдан Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатларнинг қайси йўлдан боришига боғлиқ. Шундай экан, мустақилликнинг биринчи йиллариданоқ минтақадаги давлатларга давлат сифатида ривожланишига, иқтисодий тараққиётига, ўзи танлаган йўлдан боришига ташқи кучлар томонидан таъсир кўрсатиш ҳаракатлари бўлди. Минтақада жуғрофий-сиёсий мувозанатни ва барқарорликни сақлаган тақдирдагина мазкур муаммоларни ҳал этиш имкони туғилади.

Географик нуқтаи назардан Ўзбекистон мазкур ҳудуднинг марказида жойлашган ва бу барча ердаги давлатлар билан чегарадош ҳисобланади. Қўшни давлатлар бундай имкониятдан маҳрумдирлар. Барча давлатлар улкан геосиёсий майдонда жойлашган бўлиб, умумий инфратузилмага, бири-бирига боғлиқ иқтисодиётга эга ҳолда денгиз коммуникацияларидан анча узоқда жойлашганлар, яъни мазкур ҳудуд континентал ҳисобланади. Ана шу масалада Марказий Осиёни дунёнинг бошқа минтақаси ёки давлатлари билан таққослаб бўлмайди. Европа қитъаси, Осиё-Тинч океани минтақаси, Жанубий Осиё ва Ўрта Ер денгизи давлатларининг деярли барчаси бевосита денгиз коммуникацияларига чиқади, яъни улар денгиз давлатлари ҳисобланади.

Марказий Осиё нафақат геосиёсий нуқтаи назардан,

балки геоиқтисодий томондан ҳам ягона ҳудуд ҳисобланади. Унинг геосиёсий жиҳатдан чеклангани табиий ресурсларнинг бойлиги билан қопланади. Табиий ресурсларни қазиб олиш ва қайта ишлаш янги технологияларни ва технологик фанларни ривожлантиришни талаб этади. Афсуски, ушбу соҳада Марказий Осиё давлатлари ривожланган давлатлардан орқада қолмоқда. Шунинг учун минтақа давлатларининг фан ва техника соҳасидаги уринишларини мувофиқлаштиришга эҳтиёж туғилмоқда. Ҳар бир республика алоҳида фаннинг муайян соҳасида маълум ютуқларга эга, агарда ушбу ютуқлар умумий манфаатлар йўлида бирлаштирилса, йирик ва ижобий натижаларга эришса бўлади.

Ҳудуднинг тарихан бирлиги иқтисодий интеграция жараёнларига кучли туртки бўлади. Марказий Осиё давлатларининг дини, эътиқоди, тили, урф-одатлари, бошидан ўтказган оғир тарихий кунлари ва йиғилиб қолган муаммолар йиғиндиси уларни бирлаштирувчи асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Шу жумладан, Марказий Осиё давлатларининг иқтисодий интеграциясига табиий таъсир этувчи бир қанча омиллар ҳам мавжуд (булар сув манбалари ва транспорт йўллариининг умумийлиги, коммуникация ва энергетик ресурсларнинг бир-бирига боғлиқлиги, Орол денгизи билан боғлиқ экологик муаммо ва бошқалар). Мазкур геоиқтисодий бирлик интеграция жараёнларига табиий асос бўлиши мумкин ва ўз навбатида мазкур омилларнинг ҳал қилинмаслиги минтақа хавфсизлиги ва интеграция жараёнларини ривожлантиришга тўсқинлик қилиши мумкин.

Марказий Осиё ҳудудидаги иқтисодий интеграция жараёнлари чет давлатларини ҳам, халқаро ташкилотларнинг ҳам минтақамизга бўлган қизиқишини оширади.

Молиявий-иқтисодий барқарорлик ва миллий валютамизнинг конвертациясига эришилгани, қулай агросаноат комплекси чет эл инвесторларини жалб этиш учун омил бўлиб хизмат қилиши мумкин. Лекин Ўзбекистоннинг географик жойлашуви, очиқ ва арзон транспорт

коммуникацияларининг етарли эмаслиги, божхона масалаларининг тўла ҳал этилмаганлиги, республикалар ўртасида пул муомаласи тартибга солинмаганлиги - катта миқдорда арзон ишчи кучи бўлган тақдирда ҳам, - маҳсулот ва хомашёни, ўзларига тегишли бўлган валюта миқдорини олиб чиқишдаги тўсиқлар чет эл капиталини жалб этиш самарадорлигини пасайтириши мумкин. Бунини салбий нуқтаи назар сифатида қарамаслик лозим, чунки юқорида кўрсатилган муаммолар ҳал этилса, Ўзбекистон ва Марказий Осиё бозори чет эл капиталини учун фойда келтирувчи манбага айланади.

Шу нуқтаи назардан Марказий Осиё давлатларининг ёқилғи-энергетика борасида ҳам келишилган сиёсат олиб боришлари иқтисодий интеграция жараёнига кўмак беради. Лекин бу жуда нозик масала бўлиб, давлат раҳбарларининг сиёсий иродасига ҳам боғлиқдир. Марказий Осиёнинг нефть ва газ захираларига бойлиги чет эл давлатларини доимо ўзига жалб этиб туради.

Марказий Осиёда разведка қилинган нефть захиралари 15 дан 31 млрд баррель ёки барча дунё захираларининг 2,7 фоизини, табиий газ захиралари 230 дан 360 триллион куб.футни ёки дунё захираларининг 7 фоизини ташкил этади.

Ҳозирги кунда Европа ҳамжамияти давлатлари энергетика эҳтиёжларининг 50 фоизини импорт эвазига қопламоқдалар. Энергетика бўйича халқаро агентликнинг маълумотига кўра ушбу қарамлик янада ортади. Европа Иттифоқининг табиий газга бўлган эҳтиёжи 220 млрд м.кубни ташкил этган ҳолда, 2010 йилга бориб 300 млрд.м.кубга етади, яъни 35 фоизга ортади. Жануби-Шарқий Осиё давлатларининг ёқилғи-энергетик ресурсларга бўлган эҳтиёжи ҳам айрим маълумотларга кўра тахминан 30 фоизга ортади. Мазкур ресурсларнинг чекланганлиги Европа, Жануби-Шарқий Осиё давлатларини Марказий Осиё минтақасига эътибор қаратишга ундайди.¹

¹ Гегешидзе А. Ещё раз о Великом шелковом пути //Центральная Азия и Кавказ. 1999, №3 (4), с.174.

Нефть ва газ ресурсларини разведка қилиш, қазиб олиш ва экспорт қилиш Марказий Осиё давлатларидан юқорида кўрсатилган муаммоларни ҳал этишни ва турли хил мавжуд тўсиқларни олиб ташлашни тақозо этади.

Ундан ташқари, Марказий Осиёнинг Россия, Хитой, Эрон, Туркия давлатлари билан қўшничилиги дунё давлатларининг назарини ўзига тортади. Ҳозирги кунда АҚШ, Европа давлатлари ва Япония минтақамизнинг иқтисодий потенциалига қизиқиш билдирмоқда. Бу эса Марказий Осиёда геосиёсий рақобатнинг авж олишига олиб келади. Мазкур жараёнда масалани минтақа давлатларининг миллий манфаатлари устиворлиги асосида ҳал этилиши ўта муҳим вазифа ҳисобланади. Бу борада ҳам маълум даражада келишилган сиёсат ўз ижобий натижасини бериши муқаррар.

Ўзбекистон ва Марказий Осиё бозорида йирик компанияларнинг иш бошлаши, улар томонидан иқтисодимизга жалб қилинадиган капиталлар минтақамиз хавфсизлиги йўлидаги муҳим омиллардир. Чунки у ёки бу давлатга қўйилган инвестициялар бевосита хавфсизлик масалалари билан ҳам боғлиқдир. Маълумки, инвестор давлатлар мазкур ҳудуднинг барқарорлигидан манфаатдор бўлади. Ўз ўрнида, минтақа давлатлари ҳам ана шу барқарорликни сақлаб туриш мақсадида келишилган сиёсат олиб боришдан манфаатдор бўладилар.

Марказий Осиё давлатларининг у ёки бу давлатлар ёки халқаро ташкилотларнинг таъсирига тушиб қолмаслиги мазкур давлатларнинг ташқи сиёсатига ва айниқса, ўзаро муносабатларига боғлиқдир. Чунки Марказий Осиё аслида ягона геосиёсий ҳудуддир. Шундай экан, Марказий Осиё давлатлари 1994 йилда имзоланган ягона иқтисодий ҳудудни таъкил этиш шартномасини қайта кўриб чиқишлари ва иқтисодий интеграция жараёнига катта эътибор беришлари мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ҳудуднинг асосий бойликлари (Туркменистон бундан истисно), яъни ишчи кучи, сув ва энергетика ресурслари, ер ости бойликларининг асосий қисми Марказий Осиёнинг тўрт давлати ҳиссасига тўғри

келади. Келишилган иқтисодий сиёсат орқали ЭКО, МДХ, ШХТда ҳам муваффақиятли фаолият олиб бориш мумкин бўлади. Аслида, иқтисодий интеграция ҳам жуда мураккаб жараёндир.

Замонавий ривожланиш жараёни халқаро хўжалик тизими вужудга келаётганлигидан далолат бермоқда. Мазкур хўжалик тизимида йирик давлатлар ва иқтисодий ташкилотларга бирлашган ҳолда, яъни умумий минтақа бозори орқали маълум минтақа давлатлари иштирок этмоқдалар. Бу жараён ўз ўрнида иқтисодиётнинг трансмиллийлашаётганлигини ва маълум минтақаларда иқтисодий интеграциянинг кучаяётганлигини кўрсатмоқда. Шу ўринда айтиш лозимки, Марказий Осиё давлатлари бир-бирига яқин иқтисодий позицияга эга бўлган ҳолда ўз иқтисодиётларини ривожлантиришга эътибор бериб, умумжаҳон иқтисодиёти интеграцияси жараёнларидан орқада қолмасликлари лозимдир.

Ҳақиқий ва амалий натижа берувчи ягона геоиқтисодий маконни шакллантиришга ривожланган миллий иқтисодиёт орқали эришиш мумкин. Миллий иқтисодиётни юқори даражага кўтариш, бу реал ишлаб чиқаришни шакллантириш ва экспорт-импорт масалаларига катта эътибор беришдир. Мазкур масалага прагматик нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак ҳар қандай иқтисодий ҳамкорлик сиёсий келишувлар орқали амалга ошади, яъни иқтисодий ҳамкорлик маълум бир сиёсий аспектларсиз амалга ошиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов биринчи бўлиб Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги иқтисодий интеграция масаласини кўтариб, 2001 йилнинг декабрь ойида «Марказий Осиё Ҳамкорлиги» ташкилотини тузиш ташаббуси билан чиқди. Ушбу муаммо Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги муносабатларда маълум бир қийинчиликларни вужудга келтираётганини англаган давлат раҳбарлари бу ташаббусни қўллаб-қувватладилар. Натижада, 2002 йилнинг 28 февралда Алматида минтақа давлатлари раҳбарларининг учрашувида Марказий Осиё иқтисодий ҳамдўстлиги «Марказий

Осиё Ҳамкорлиги» ташкилотига айлантирилди ва унинг сиёсий функциялари кенгайтирилди.

Охирги ўн йил мобайнида минтақа раҳбарлари томонидан жуда кўплаб ишлар қилинди ва натижада тинчлик, барқарорлик ва хавфсизлик учун ягона тизим ўзаги шаклланди. Тан олмоқ зарурки, ушбу тизимнинг юзага келиши ва шаклланишида Ислом Каримовнинг хизматлари катта бўлди.

Минтақа давлатларининг раҳбарлари томонидан олиб борилган бу ҳаракатлар ўз натижасини бера бошлади. Ҳозирги кунда Марказий Осиё давлатлари томонидан иқтисодий интеграция учун ҳуқуқий асос яратилмоқда. Иқтисодий, савдо ва божхона муносабатларнинг такомиллашиб бориши натижасида, Марказий Осиёнинг ичида ҳам келажакда экспорт-импорт амалиётларининг ривожланиши ва унинг юқори босқичга кўтарилишини кутиш мумкин.

Хулоса қилиб шунини таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг асосий вазифаси ҳозирги кундаги турли хил ташқи ва ички омилларни, шунингдек, барча давлатларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда интеграция жараёнларини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришдир.

Шундай қилиб, ХХІ асрда минтақадаги давлатларнинг ушбу йўналишдаги ҳаракатлари тинчлик, барқарорлик, хавфсизлик ва жуғрофий-сиёсий мувозанатни сақлаб қолишга ҳолис кўз билан қарашга ундайди.

Минтақанинг келажакдаги ривожланиши ва тараққиёти ҳозирги халқаро муносабатларнинг, сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг сифат жиҳатидан янгича тартибда шаклланишига, минтақа давлатларини раҳбарларидан юксак маҳорат ва оғир масъулиятига боғлиқ.

2.3. Марказий Осиёда иқтисодий, сув-энергетик, транспорт-коммуникация, экологик муаммолар ечимининг амалий механизмини шакллантириш

Марказий Осиёда яшайтган халқларнинг муҳим ҳаётий манфаатларига дахлдор бўлган иқтисодий, сув-энергетика, транспорт-коммуникация, экологик характердаги умумминтақавий масалаларни ечиш учун ўзаро ҳамжиҳатлик ва амалий ҳаракатлар механизмини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда халқаро муносабатларда энг долзарб ва оламшумул муаммолардан ҳисобланган хавфсизлик, барқарорлик ва тинчлик масалаларига эътибор тобора кучайиб бормоқда. Дунё халқларининг иқтисодий, сиёсий-ижтимоий тараққиёти ва ривожланиши айнан шу муаммоларнинг қай даражада ечилишига боғлиқдир.

Собиқ совет тузуми парчаланиб кетиши оқибатида «совуқ уруш» деб аталган энг даҳшатли ҳарбий рақобатга нуқта қўйилди. Аммо эски тузумнинг парчаланиб кетиши бошқа муҳим муаммоларнинг ечими учун кафолат бўла олмади.

XX асрнинг сўнгги ўн йилидаги воқеалардан кейин дунё хавфсиз бўла олмади, аксинча у янада кескин, баъзида шафқатсиз, айниқса олдиндан билиб бўлмас қиёфага кирди. Халқаро муносабатлардаги айнан ушбу янги босқич айрим сиёсатшунослар томонидан «совуқ дунё» номи билан юритилиб, у минтақавий миқёсда ҳам, глобал миқёсда ҳам ўз тасдиғини топмоқда.

Марказий Осиё мамлакатлари «совуқ уруш» барҳам топгандан кейинги даврда халқаро муносабатларнинг янгича тизими таркиб топиши жараёнига жадал қўшилмоқдалар. Икки муҳим омил: геостратегик шароит ва табиий ресурслар Марказий Осиё минтақасининг оламшумул иқтисодий ва сиёсий аҳамиятини оширмоқда. Ўз навбатида, бу омил-

лар бир-бири билан ўта чатишиб кетган таркибий қисмларга бўлиниб кетади, бунинг устига, уларнинг ривожланиши бир маромда эмаслиги кузатилмоқда. Айримларининг аҳамияти йўқола бораётган бўлса, бошқалари, аксинча, энди авж олиб келмоқда.

Бундай қарама-қаршиликлар айрим кучлар қўлида уларнинг ўз манфаатлари ва таъсир доираларини сақлаб қолиш ва ҳимоя қилиш учун ёки стратегик кучлар мувозанатини ўз фойдасига ўзгартириш учун қудратли сиёсий таъсир воситасига айлантиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Марказий Осиё давлатлари мустақилликни қўлга киритганларидан сўнг, ҳар бири ўзининг сиёсий ва иқтисодий, ташқи ва ички сиёсатида устувор тамойилларни аниқлаб олган ҳолда ўз давлатчилигини шакллантира бошлади. Давлатчилиқни шакллантириш жараёни, албатта, осон кечмади. Чунки минтақадаги давлатларнинг ҳар бирида ички ва ташқи муаммолар етарли эди.

Ҳар қандай минтақанинг ҳал қилинмаган ва газак отиб кетган муаммолари бутун дунёда занжир реакциясини келтириб чиқариши мумкин. *Марказий Осиё минтақасида турли сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, транспортга ва экологияга оид муаммолар тўпланиб қолган*¹.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, минтақадаги мавжуд муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши минтақа хавфсизлигини таъминлаш билан бевосита боғлиқ бўлади. Акс ҳолда, бу муаммолар келажакда барқарорлик ва хавфсизликка таҳдид сифатида шаклланиб бориши ва мисли кўрилмаган оқибатларга олиб келиши аниқ.

Минтақанинг хавфсизлигига ва барқарор ривожланишига таҳдид солаётган омилларни шартли равишда ташқи ва ички омилларга бўлишимиз мумкин. Ички омилларга — собиқ совет тузумидан қолган эскича режа асосида қурилган иқтисод, сув-энергетика, транспорт-коммуникация муаммолари, даҳшатли экологик вазиятни киритиш мумкин.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. —Т., Ўзбекистон, 1999, 421-б.

Хар қандай жамият ва мамлакатнинг барқарор тараққиёти ва иқтисодий ривожланиши иқтисодий ўсишнинг 3 та омилли билан аниқланади: меҳнат ресурслари, сунъий равишда яратилган ишлаб чиқариш қуролилари (ускуналари) ва табиий ресурслар. Иқтисодиёт фани экологик муаммоларга етарли эътибор қаратмаганлиги оқибатида иқтисодий ривожланишнинг техноген тури юзага келди. Бу турни табиати барбод этувчи ривожланиш тури сифатида баҳолаш мумкин, чунки у экологик чекланишларни ҳисобга олмаслик асосида яратилган сунъий ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланишга асослангандир.

Умумбашарий, минтақавий ва маҳаллий (локал) экологик таҳдидларнинг олдини олиш учун тараққиёт ва ривожланишнинг техноген омилдан ташқари бошқа барқарор турига ўтиш ҳозирги куннинг асосий талабига айланди. Барқарор ривожланиш концепцияси нафақат иқтисодиёт фанида, балки халқаро амалиётда ҳам тан олинди.

Қурраи заминимизда барқарор иқтисодий ва экологик тараққиётни таъминлашга бағишланган 3-Бирлашган Миллатлар Ташкилоти конференцияси 2002 йил август-сентябрь ойларида Йоханесбург (ЖАР)да бўлиб ўтганлиги кўпчиликка маълум. Конференциянинг энг муҳим ҳужжати сифатида, сўзсиз, "XXI асрда барқарор тараққиёт декларацияси" қабул қилинганини алоҳида эътироф этмоқ керак. Барқарор ривожланишни қисқача таърифлайдиган бўлсак, ўз мазмун-моҳиятига кўра, қуйидагилардан иборат:

-келгуси авлодларга қўшимча харажатларни юкламайдиган тараққиёт йўлини танлаш;

-доимо келажак мақсадларни кўзлаб, мавжуд ишлаб чиқариш потенциалларидан кенгроқ фойдаланишга асосланган ривожланиш;

-табиий салоҳиятни ва экологик яхлитликни сақлаган ҳолда, ундан оқилона фойдаланишга асосланган ривожланиш ва ҳ.к.

Аммо сўнгги йилларда Ер сайёрасининг табиий - ҳаётий муҳитида юз бераётган экологик ҳолат инсониятни тобора

ташвишга солмоқда. Замонавий ишлаб-чиқариш техникаси ва технологияларининг шиддатли суръатлар билан ривожланиши нафақат мамлакатнинг иқтисодий ўсишига олиб келади. Бунда ижобий ютуқ билан бирга табиий ресурсларнинг камайиб бориши ва атроф-муҳитга салбий таъсир ҳам ўтказилади. Натижада, кўплаб экологик муаммолар содир бўлади. Ҳозирги экологик аҳвол ва ер юзининг турли жойларида кузатилаётган табиий ва иқлимий ўзгариш фикримиз исботидир. Иқтисодиётнинг аграр йўналишидаги ривожланиш ва сувдан оқилона фойдаланмаслик оқибатида Орол денгизига қуйиладиган Амударё ҳамда Сирдарёнинг сув ҳаҷмлари камайиб кетди. Орол денгизи муаммоси нафақат минтақавий, балки сайёравий фожеага айланди. Минтақада ерларнинг шўрланиши сабабли пахта ҳосилдорлиги камайишидан кўрилган иқтисодий зарар бир неча ўн миллиард сўмни ташкил этди. 3 миллиондан ортиқ Орол бўйи аҳолиси учун ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммолар вужудга келди.

Сув таъминоти ва чегараолди сув ресурсларидан ҳамкорликда фойдаланиш муаммоси Марказий Осиё давлатлари ривожини оқсоқлантираётган омиллардан бири ҳисобланади. Сув муаммоси - Марказий Осиё мамлакатларида давлат қурилишидаги яхлит жараёнга таъсир кўрсатувчи, миллий хавфсизлик манфаатларига бевосита дахлдор бўлган мавзу. Чунки сув доимо тараққиётнинг энг муҳим геоиқтисодий ва стратегик ресурси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади, уни назорат қилган ҳолда, нафақат ўз иқтисодиётини ва ижтимоий соҳани ўзгартириш, шунингдек, умуман, Марказий Осиёдаги вазиятни ҳам назорат қилиш мумкин.

Минтақанинг чекланган сув ресурсларидан самарасиз фойдаланиш натижасида келгусида уларнинг камайиб кетиши Марказий Осиёда геосиёсий ва ижтимоий-иқтисодий беқарорлик жараёнини кучайтириши мумкин. Шунинг учун ҳам ушбу муаммонинг самарали равишда ҳал этилиши келгусида минтақада барқарор ривожланиш жараёнида муҳим аҳамият касб этади.

Марказий Осиё мамлакатларининг келгусидаги ривож

сув таъминоти муаммосининг муваффақиятли равишда ҳал этилишига боғлиқдир.

Марказий Осиё мамлакатлари мустақилликка эришганидан сўнг, минтақадаги сув масалаларида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Янгидан ташкил топган бешта мустақил давлат ўз йўлини бозор иқтисодиётига қадам ташлаш билан бошлади, бу эса беқарор экологик вазият шароитларида минтақанинг айрим ҳудудларида сув ресурсларини бошқариш ва ундан фойдаланиш масалаларига ёндошув жиҳатларини қайта кўриб чиқишни талаб қилди. Минтақанинг ҳар бир давлати атроф-муҳит муаммоларига муносабатни ўзгартирган ҳолда ҳамда халқаро сув ҳуқуқи тамойилларига мувофиқлаштириш заруратини англаган ҳолда, ўзининг миллий ижтимоий-иқтисодий тараққиёт манфаатларини белгилади.

XX асрнинг охири ҳамда XXI асрнинг бошида Марказий Осиё минтақасида сув муаммоси янада долзарб бўлиб бормокда. Сув муаммолари XXI асрга келиб инсоният олдида турган энг асосий муаммолардан бири бўлиб қолди. Бугунги кунга келиб шу нарса аниқ бўлмоқдаки, алоҳида давлатлар ўртасидаги ҳуқуқий асосни таъминламай туриб, сув муаммоларини ҳал қилишга эришиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳозирги кунда ҳуқуқий асос уни амалга оширишнинг асосий воситаси деб ҳисобланмоқда. Бундай шароитда, умумий хавфсизликни таъминлаш ва мувозанатга эришиш манфаатлари ва шу билан бирга миллий хавфсизлик ва барқарорлик нуқтаи назаридан келиб чиқиб Ўзбекистоннинг ушбу жараёнда жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида иштирок этиши долзарб масалалардан биридир.

Географик макон жиҳатидан Марказий Осиё минтақасининг геосиёсий ҳолатида транспорт-коммуникация муаммоси алоҳида ўрин эгаллайди. Яъни давлатларнинг дунё денгиз алоқа йўлларида чиқиш имконияти йўқлиғидир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон шахсий экспорт юklarини халқаро савдо-иқтисодий йўллар орқали олиб ўтишга мажбур. Бу эса ўз навбатида минтақа давлатлари ўртасидаги муносабатларда бир қанча қийинчиликлар туғдиради. Шу нуқтаи назардан

минтақа давлатларининг ўзаро ҳамкорлиги бу соҳадаги муаммоларни бартараф этишга асос бўлади. Бу соҳада сиёсий - ҳуқуқий асосни яратиш муҳим йўналиш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам минтақа давлатлари миллий манфаатларининг ўзаро уйғунлигига эришиш ва уларни мувофиқлаштириш эҳтиёжи сезилади. Давлат раҳбарлари томонидан бир қанча амалий ишлар амалга оширилди, аммо, бу соҳада ҳали қилиниши лозим бўлган ишлар талайгина.

Мазкур муаммоларнинг ўзаро ҳамкорликда бартараф этилиши бугунги кунда устувор вазифалар сирасига киради. Марказий Осиёда транспорт-коммуникация, сув-энергетика, экологик муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши оқибатида минтақанинг иқтисодий барқарорлигига эришиш имкониятлари кенгаяди.

2.4. Марказий Осиёни оммавий қирғин қуролларида холи қилиш ва ядровий таҳдиддан ҳимоялаш масалалари

Марказий Осиёни ядро қуролидан холи ҳудуд сифатида ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш бўйича 1998 йилда бошланган ишларни охирига етказиш ва бу борадаги тегишли келишувларни кучга киритиш минтақамиз давлатлари ташқи сиёсатининг устувор вазифаларидан бири бўлмоғи лозим.

Иккинчи жаҳон урушининг охирида портлатилган ядро бомбалари инсоният тарихий тараққиётида ядровий давр бошланганлигидан далолат берди. Ўта даҳшатли кучга эга бўлган бу қурол инсоният тарихида мисли кўрилмаган илмий-техник қудратни намоён этиш билан бирга, жаҳон хатарли чегарага яқинлашганини, ердаги барча мавжудотларни ва умуман, ер қуррасини ҳалокатга гирифтор қилувчи хавф туғилганлигини кўрсатди.

Агар ер юзида ядровий уруш рўй берадиган бўлса, у энг сўнгги уруш бўлади. Чунки, рўй берадиган фалокатли

ўзгаришлар инсониятнинг ер юзида яшаш имкониятини йўққа чиқаради.

Жаҳоннинг айрим давлатлари ўртасидаги ҳарбий-сиёсий зиддиятлар, баъзи давлатларда оммавий қирғин қуролларининг катта миқдорда тўпланиб қолиши ўзаро низолар чоғида ядровий қуроллари қўллаш эҳтимолини кучайтиради. Шу сабабли, ядро қуроллари чеклаш, ядро синовларини тақиқлаш, ер юзининг турли нуқталарида ядровий қуролдан холи ҳудудлар барпо этиш ҳаракатлари жаҳон жамоатчилиги томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов БМТ Бош ассамблеясининг 48-сессиясида сўзлаган нутқида Маразий Осиёни ядросиз зона, деб эълон қилиш ташаббусини илгари сурди. “Ҳозирги замон воқелиги шундайки, бир мамлакатнинг хавфсизлиги бошқа давлат ҳисобидан таъминланиши мумкин эмас, - деди Юртбошимиз ўз нутқида, - минтақа хавфсизлигини бутун жаҳон хавфсизлиги муаммоларидан ажралган ҳолда кўриб бўлмайди. Шунга асосланиб, Ўзбекистон ядро қуролининг батамом тугатилиши учун, ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманинг самарали ҳаракат қилиши ва унинг ҳеч бир муддатсиз узайтирилиши учун ҳаракат қилади. Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг ядросиз зона, деб эълон қилинишининг қатъий тарафдоридир”.

Мазкур ташаббус 1996 йил декабрда бўлиб ўтган ЕХХТ Лиссабон учрашувида Президентимиз сўзлаган нутқида яна бир бор йиғилганлар диққатига ҳавола этилди. Анжуман қатнашчилари Марказий Осиёни ядросиз зона деб эълон қилиш ҳақидаги фикрни катта қониқиш билан кутиб олдилар.

1997 йил апрель ойида Женева шаҳрида Марказий Осиёдаги беш давлат экспертлари минтақавий гуруҳининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Ўша йили июнь ойида Ўзбекистон ҳайъати биринчи бор атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЕ) бошқарувчилари кенгашининг Вена шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги сессиясида иштирок этди.

Ўзбекистон ҳайъати раҳбарининг расмий баёнотида Ўзбекистон Республикаси ва минтақадаги бошқа давлатларнинг ядросиз зона ташкил этиш борасидаги қарашлари баён этилди.

1997 йил 14-16 сентябрь кунлари Тошкентда “Марказий Осиё — ядро қуролидан холи зона” мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда 56 мамлакатнинг 16 халқаро ташкилотидан 200 дан ортиқ киши иштирок этди. Ислон Каримовнинг мазкур анжумандаги нутқида баён этилган ядровий хавфсизликни таъминлаш чоралари ҳақидаги фикрлари анжуман қатнашчилари томонидан тўла қўллаб-қувватланди.

Хўш, “ядросиз зона”нинг қандай мезонлари бор? Халқаро амалиётда бундай ҳудудларни белгилашнинг ягона мезони борми? Йўқ, Чунки, ҳар бир минтақа ўз хусусияти ва аҳамиятига эга. Аммо тадқиқотчилар ядросиз зона тушунчасини шундай изоҳлайдилар: “Ядросиз зона қуроол-яроғларни чеклаш, ядровий низо чиқиши хавфини камайтириш, мазкур зонага кирадиган мамлакатлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва 1968 йилда имзоланган ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартноманинг ҳаётга тадбиқ этилишига кўмаклашиш воситасидир. Халқаро шартнома асосида ядро қуролини синаш, ишлаб чиқариш ва жойлаштириш тақиқланган, шунингдек, унинг ҳудудида ва унга қарши ядро қуролини қўллаш тақиқланган зона - ядросиз зона ҳисобланади”.

Ҳозирги пайтда тўртта ядросиз зона мавжуд - Антарктида (шартнома 1961 йил 23 июнда кучга кирган), Лотин Америкаси (шартнома 1969 йил 25 апрелда кучга кирган), Тинч океанининг жанубий қисми (шартнома 1986 йил 11 декабрда кучга кирган), Африка қитъаси. Барча зоналар ҳақидаги шартномалар Ўзбекистон Республикаси томонидан эътироф этилган.

Шимолий Европада, Марказий ва Жанубий Осиёда, Яқин Шарқда ядросиз зоналар барпо этиш ғоялари мавжуд. Бундан мақсад, ядро қуроли мавжуд бўлган ҳудудларни чеклаш, ядро уруши хавфини камайтиришдир.

Марказий Осиёда ядросиз зона барпо этиш ҳақидаги Ўзбекистон ташаббуси БМТ ва жаҳон жамоатчилиги томонидан тўла қўллаб-қувватланмоқда. Бу таклиф БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида муҳокама қилинди ва махсус резолюция қабул қилинди.

Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли ҳудуд барпо этиш фақат минтақадагина эмас, балки жаҳонда ҳам тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Ҳозирги кунда халқаро муносабатларнинг глобаллашуви таъсирида халқаро миқёсда ҳаракат қилаётган террористлар, турли жинойтчи гуруҳлар ўз мақсадларига эришиш учун оммавий қирғин воситаси бўладиган биологик ва кимёвий қуроллардан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар. Бу қуроллар қаерда жойлашган, қайси ҳудудда ишлаб чиқилган бўлса шу зоналарга ва яқин атрофга хавф солади. Чунки бундай қуролларни узоққа олиб кетиш ва ундан фойдаланиш технологияси террористларда йўқ. Ҳозирги пайтда террористлар ва айрим жинойтчи гуруҳлар оммавий қирғин қуролларининг қолдиқларидан янги қуроллар ясашга ҳаракат қилишмоқда. Бунга йўл қўймаслик учун, авваламбор оммавий қирғин қуролларини аниқ ҳудуддан бутунлай йўқотиш керак. Бундай ишларни амалга ошириш нафақат моддий, молиявий маблағларни, балки Марказий Осиёдаги барча давлатларнинг ўзаро ҳамкорлигини талаб қилади.

2.5. Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва мамлакатни қайта тиклаш жараёнлари

Бугун Афғонистонда гиёҳванд моддалар ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бораётгани жаҳон ҳамжамияти ва минтақа давлатларини қаттиқ ташвишга солаётир. Бироқ бу иллатга қарши фақат гиёҳванд моддалар ишлаб чиқарилаётган ҳудуд атрофида «хавфсизлик зона»сини ташкил этиш, жазолаш ва маъмурий чора — тадбирларни кучайтириш билангина курашиш кифоя қилмайди. Бу муаммони, биринчи навбатда, Афғонистон иқтисодиётини чуқур таркибий ўзгартириш, аҳолини тинч ва бунёдкорлик меҳнати билан банд этиш орқали ҳал қилиш мумкин ва лозим.

Президент Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги нутқида ички ва ташқи сиёсатининг энг долзарб муаммолари ҳақида ҳам алоҳида фикр мулоҳазаларини баён қилди.

Ўзбекистон раҳбари, биринчи навбатда, Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш, минтақани барқарор хавфсиз ҳудудга айлантириш мамлакат ташқи сиёсатининг устувор йўналиши эканлигига урғу берди. Бу мақсадни амалга ошириш учун қўшни давлатлар билан интеграциялашув жараёнларини изчил давом эттириш, бозор ислохотларини ривожлантириш учун минтақавий бозорни шакллантиришга алоҳида аҳамият бериш зарурлигини эътироф этди.

Шунингдек, Республикамиз раҳбари Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва қайта тиклаш борасида давом этаётган ижобий жараёнлар билан бир қаторда, минтақада стратегик мавҳумлик ҳолати сақланиб қолаётганига алоҳида урғу бериб ўтди. Нима сабабдан?

Биринчидан, ўтган уч ярим йиллик муддат мобайнида давлатлар коалицияси ёки айрим давлатларнинг ўз ҳудудида алоҳида мунтазам равишда амалга ошириб келган ҳарбий

ва ноҳарбий чора-тадбирларига қарамай толибонлар ва алқоидачилар раҳбарлари Мулла Омар, Усома Бин Лоден ва уларнинг яқин сафдошлари ҳамон ҳибсга олинмаганлиги натижасида, турли давлатларда содир этилаётган террор актлари бегуноҳ кишиларнинг ўлимига сабаб бўлаяпти. Афғонистонда ҳукумат аъзолари, давлат идоралари ва уларнинг ходимларига қарши ҳужумлар уюштирилаяпти. Ҳамид Карзай ҳукуматининг ўз қарорларини амалга оширишда ҳар хил тўсиқларга дуч келаяпти;

Иккинчидан, Афғонистонни қайта тиклаш бўйича сиёсий, этник ва диний гуруҳлар раҳбарлари ўртасида келишилган аҳдлашув принципларини баъзан бузиш ҳоллари юз бермоқда;

Учинчидан, Афғонистон давлат чегаралари тўлиқ назоратга олинмаган, хусусан Покистон билан чегарадош тоғли ҳудудларда нотинчлик ҳукм сураяпти ва бу муаммони ҳал қилишда асосий омил ҳисобланган афғон миллий армияси ва полициясини шакллантириш жараёни катта қийинчиликлар билан амалга оширилмоқда;

Тўртинчидан, жаҳон ҳамжамияти назорати, ёрдами ва Афғонистон ҳукуматининг олиб бораётган доимий курашига қарамай мамлакатда гиёҳванд ўсимликларни етиштириш, қайта ишлаш ва чет элларга етказишнинг махфий йўллари ва усуллари ҳамон мавжуд;

Бешинчидан, мамлакат адлия тизими бугунги талаб даражасида шаклланимаган.

Шу билан бир қаторда, ишонч билан айтиш мумкинки, ўтган уч ярим йил давомида Афғонистонда тикланиш ва янги ҳаёт учун кураш жараёни изчил давом этмоқда.

Бундай ҳулосага келишни асословчи далиллар, факторлар етарли. Булар: а) Афғонистонда амалга оширилаётган сиёсий реформа, қайта тиклаш ва миллий бирдамлик дастурлари; б) мазкур дастурларни амалга ошириш учун донор давлатларнинг Токио конференциясида 4,8 млрд АҚШ доллари ҳажмида маблағ ажратилиши; в) БМТ байроғи остида АҚШ бошлиқ аксарият давлатлар коалицияси кучларининг Афғонистон ҳудудида тартиб ўрнатиш учун олиб

бораётган ҳаракатлари; г) турли давлатларнинг Афғонистон ҳукумати билан биргаликда тикланиш жараёнида фаол қатнашувининг ҳажми ва ҳоказо.

Қайд қилиш лозимки, толибонлар режими қулатилгач, кун тартибида мамлакат ичида тартибни сақлаш, чегаралар ҳавфсизлигини таъминлаш, давлат бошқаруви, алоқа, транспорт, энергетика, таълим, тиббий ёрдам тизимларини тиклаш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш каби ўта долзарб масалалар турар эди.

Хонавайрон бўлган шаҳар ва қишлоқларни, иқтисод ва хўжаликни афғон халқи ўз кучи билан тиклаш эҳтимолдан узоқ эди. Шу сабабли жаҳон ҳамжамияти, биринчи навбатда, қўшни давлатлар афғон халқига, Президент Хамид Карзай бошлиқ ҳукуматга ўз ёрдам қўлларини чўздилар.

Давлатлар ёрдамини ёритишга ўтишдан олдин шуни қайд қилиш лозимки, донор давлатларнинг Токиода ташкил этган Афғонистонга ёрдам жамғармасини Жаҳон Банки томонидан бошқариш йўлга қўйилди.

Терроризмга қарши курашда асосий ролни ўйнаган АҚШ маъмурияти қуйидаги вазифаларни ўз зиммасига олди: а) пойтахт Қобул шаҳри, унда жойлашган ҳукумат ҳавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, давлатнинг муҳим вилоятларида тартибни сақлашни ташкил этиш; б) Афғонистон давлатчилиги рамзларидан бири бўлмиш миллий армияни тузиш, тарбиялаш ва ўқитиш; в) вилоятларнинг аксариятида сақланиб қолган экстремист гуруҳларни тугатиш ва бир вақтнинг ўзида Афғонистон маҳаллий давлат органлари билан ҳамкорлик қилиш мақсадида Муваққат тикланиш гуруҳларини (Provincial Reconstruction Teams-PRT) жойлаштириш. Бу гуруҳларнинг ҳар бири АҚШ ҳарбий кучлари, Халқаро ривожланиш агентлиги (USAID), Давлат департаменти ва коалицияга кирган давлатлар намоёндаларидан таркиб топган.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, айрим америкалик сиёсатшунос олимларнинг тасдиқлашича, АҚШ маъмурияти Афғонистонни қайта тиклаш жараёнида II жаҳон урушидан сўнг Европада, хусусан, енгилган Германия ва Японияда қўлланган, тажрибадан ўтган тактикани қўлламоқда. Бу так-

тика асосида бир мақсад йўлида бирлашиб ҳамкорлик қилиш ва давлатларни демократия принциплари асосида янгитдан қуриш эвазига маблағ билан таъминлаш ётади. Президент Жорж Буш сайловолди чиқишлари ва кейинги баёнотларида Усома Бин Лоден ва унинг ҳамроҳларини қидириб топиш ва Афғонистонда тиклаш ишларини охирига етказишни таъкидлаб ўтди.

Ҳамиша афғон халқига дўст бўлиб келган Ҳиндистон халқи ҳам сезиларли ёрдам берапти: 170 миллион АҚШ доллари ҳажмида маблағ, 300 та автобус, 3 та самолёт, 1 миллион тонна ғалла ажратди, Кобул шаҳрида И.Ганди номида шифохона очди, юзлаб афғон ёшлари учун Ҳиндистоннинг етакчи ўқув юртларида ўқишлари учун стипендиялар белгилади ва давлат бошқарув ходимларини ўқитиш, малакасини оширишда ҳамкорлик қилмоқда. Афғонистон ташқи савдосини ривожлантириш мақсадида Эрон билан биргаликда Эрон порти Чаҳбаҳарни Афғонистон чегараси билан боғловчи йўлни қуришда фаол иш олиб бораётти.

Қўшни Эрон давлати ҳам Афғонистонга ҳар томонлама кўмак бермоқда: Токио донор давлатлар конференциясида Афғонистонни тиклаш фондига 560 млн АҚШ доллари ҳажмида маблағ қўшди, чегарадош вилоятларига электр энергияси, табиий газ етказиб бермоқда, 2000 афғон ёшларининг Эрон олий ўқув юртларида ўқиш учун стипендия ажратди. Афғонистоннинг денгиз орқали савдо алоқаларини ривожлантиришни кўзда тутган ҳолда ўзининг Чаҳбаҳар денгиз портини замонавийлаштирмоқда, унга келадиган йўللарни Ҳиндистон ва Афғонистон билан биргаликда қурмоқда.

Германия ички тартиб ва хавфсизликни таъминлашда асосий роль ўйновчи янги полиция қисмларини тайёрлашни ўз зиммасига олган.

Россия, Япония, Хитой, Европа Иттифоқи давлатлари, Туркия, араб давлатлари ва Жанубий-Шарқий Осиё давлатлари эса Афғонистонга ҳам молиявий, ҳам техникавий, ҳам гуманитар ёрдам кўрсатмоқдалар.

Ўзбекистон-Афғонистон муносабатларига тўхталар эканмиз, шуни қайд қилиш лозимки, икки давлат қадимдан бир-бирига қўшни, ерлари бир-бирига туташган, бир дарё-

дан сув ичиб келганлар. Икки давлат раҳбарлари ўртасида бир неча бор учрашувлар бўлиб ўтди. Дўстона ва амалий муносабатлар ўрнатилди. Бир қатор муҳим ҳужжатлар имзоланди. Қобул ва Тошкентда дипломатик ваколатхоналар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон ҳам Толибонлар режими ва Ал-Қоида террористик ташкилотига қарши давлатлар коалицияси тарафида туриб курашда қатнашди. Энди эса Афғонистонни қайта тиклаш жараёнида фаол қатнашмоқда. Ўзбекистонлик мутахассислар вайрон бўлган ўндан ортиқ кўприкларни таъмирлаб, йўлларни эксплуатация қилишга лойиқ ҳолатга келтирмоқдалар. Афғонистоннинг шимолий вилоятларига электр энергияси етказиб бермоқда. Ўзбекистон автомобиллари, қурилиш материаллари ва бошқа товарлари Афғонистон бозоридан мустаҳкам ўрин эгалламоқда. Кўп афғон ёшлари Ўзбекистоннинг турли олий ўқув юртиларида ўқимоқдалар. Эрон, Афғонистон билан тузилган шартномага биноан, ўзбекистонлик мутахассислар Термиз шаҳрини Эроннинг Чахбаҳар порти билан Хирот шаҳри орқали боғловчи янги автомобил йўлини қуришда қатнашадилар. Келажакда шу йўлга параллел равишда темир йўл ҳам қурилиши мўлжалланган.

Жорий йилнинг март ойи бошида Тошкентда бўлиб ўтган Ўзбекистон ва Покистон давлатлари раҳбарларининг учрашувида ҳам Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва унга ёрдам кўрсатиш масалалари муҳокама қилинди. Президент Ислам Каримов ва Парвез Мушарраф афғон муаммоси бўйича мулоқотларга мунтазамлик тусини беришга, террорчилик, наркобизнес ва экстремизмга қарши кураш борасида тажриба ва ахборот алмашиб боришга келишиб олдилар.

Юқорида келтирилган мулоҳазаларга хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, аксарият давлатлар кўп азоб-уқубат чеккан, лекин мағрур афғон халқига ўз ҳаётини янгилаш, барқарор тараққиёт йўлига тушиб олиши ва тинчликсевар давлатлар қаторидан ўрин эгаллашида баҳоли қудрат кўмаклашишга тайёр эканлигини изҳор этмоқда ва амалий ҳаракатлари билан бу хоҳишларини тасдиқламоқда.

3.1. Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар
Ташкилоти билан ҳамкорлигини
ривожлантириш

Ўзбекистон ташқи сиёсат соҳасидаги вазифаларни ҳал этишда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти доирасидаги ҳамкорликни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратади.

Бугунги кунда халқаро ташкилотлар геополитик жараёнларнинг кечишига тобора кўпроқ таъсир ўтказмоқда, улар ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг тўла ҳуқуқли иштирокчиларига айлангани фикримизга далилдир.

Дастлабки сиёсий халқаро ташкилотларга 1919 йилда Миллатлар Лигасининг ташкил этилиши билан асос солинган эди. Янги жаҳон урушининг олдини олиш учун ташкил этилган Миллатлар Лигаси, афсуски муваффақиятсизликка учради.

Миллатлар Лигаси тажрибаси БМТнинг шаклланишига яқиндан ёрдам берди. Кўплаб экспертлар фикрича, БМТнинг ташкилий тузилмаси нисбатан мукамал эди. Вақти келиб БМТнинг Низоми халқаро миқёсда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, геосиёсат соҳасида ҳамкорликни ривожлантиришнинг янада унумли қуролига айланди.

БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар фаолияти уларнинг ютуқ ва камчиликларини маълум даражада олдиндан белгилаб берган ўзига хос халқаро муҳитда кечди. 1945-1990 йилларда халқаро муносабатлар Ғарб ва Шарқ ўртасидаги «совуқ уруш» сиёсатининг устуворлиги шароитида, иккинчи томондан эса қолоқ ва қашшоқ Жануб ўртасида тобора авж олиб бораётган зиддият таъсирида шаклланди. Шуни таъкидлаш жоизки, халқаро ташкилотлар фаолияти доираси нисбатан чекланган тузилма саналади. Зеро, геосиёсий жараёнлар уларнинг фаолиятига таъсир кўрсатади. Шу боис-

дан ҳам ҳар қандай халқаро тузилма ушбу жараёнларнинг аксигина ҳисобланади, холос. Нисбатан қисқа эволюцион йўлни босиб ўтган халқаро ташкилотлар XXI асрга умумжаҳон геосиёсий жараёнларнинг тўла ҳуқуқли иштирокчилари сифатида кириб келдилар.

БМТ фаолият кўрсата бошлаган йили унга аъзо бўлган давлатлар сони 51 тани ташкил этган бўлса, ҳозир 191 тага етди. 2002 йилда Швейцария ва Шарқий Тимор ташкилотнинг энг кенжа аъзоларига айланишди. Таъкидлаш жоизки, БМТга аъзо бўлиб кириш давлат мустақиллигининг эътироф этилишини англатувчи омиллардан бирига айланди.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бутун инсониятни қийнаётган муаммоларга ечим излайдиган ўзига хос марказдир. Бу борадаги фаолият БМТ ва унинг тизимидаги ўттиздан зиёд ташкилотнинг биргаликдаги ҳаракатлари асосида амалга оширилади. Жумладан, сўнгги йилларда инсон ҳуқуқлари, атроф-муҳит муҳофазаси, ўта хавфли касалликларга қарши кураш, қашшоқликни тугатиш каби муаммолар мунтазам муҳокама қилинмоқда. БМТ муассасалари ҳаво йўлларида фойдаланишнинг беҳатар ва самарали меъёр ва қоидаларини ишлаб чиқади, телекоммуникациялар ривожига кўмаклашади, истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоялайди. БМТ турли регионларда наркотик моддаларнинг тарқатилиши ва террорчиликка қарши уюштириладиган халқаро операцияларнинг ташаббускоридир. Шунингдек, дунёнинг турли бурчакларида фаолият юритиб, қочқинларга ёрдам кўрсатади, миналардан тозалаш дастурларини бажаради, озиқ-овқат ишлаб чиқаришни кўпайтиришга қарашиб, ОИТСга қарши курашни мувофиқлаштиради.

Ўзбекистон ҳам 1992 йилнинг 2 мартидан эътиборан БМТ аъзосидир. Ватанимиз тарихи, халқимиз ҳаётида муҳим воқеа бўлган шу кундан бошлаб Ўзбекистон байроғи мазкур ташкилотнинг бош қароргоҳи узра қилпираб турибди.

Ўзбекистон ва БМТ ўртасида кенг миқёсдаги ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилган. Бундай фаол ва илиқ муносабатнинг шаклланишида БМТнинг Тошкентдаги ваколатхонаси

муҳим роль ўйнамоқда. Айни пайтда, ушбу ваколатхона қошида ўнга яқин агентлик фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ҳар бири узоқ муддатга мўлжалланган ўз дастурларига эга.

ЮНЕСКОнинг Ўзбекистонда таълим, фан, маданият соҳаларида олиб бораётган ишлари жамоатчилик эътиборида турибди. Республикамиздаги бир неча олий ўқув юртларида ЮНЕСКОнинг кафедралари мавжуд. Уларнинг фаолияти миллий қадриятларимизни тиклаш, тарихий обидалар, маданий ёдгорликларни асраб-авайлаш ва келажак авлодга етказишга қаратилган. Қадимий Самарқанд, Бухоро ва Хива шаҳарлари эса ЮНЕСКОнинг “Жаҳон маданий мероси дурдоналари” рўйхатига киритилган.

Мамлакатимиздаги оналар ва болалар соғлиғини сақлашда ЮНИСЕФнинг ҳам сезиларли ўрни бор. Марказий Осиё халқларида, асосан, аёлларда кўп учрайдиган камқонлик, болалардаги полиомелит касалликларига айнан мана шу агентлик кўмагида олиб борилаётган тадбирлар туфайли барҳам берилмоқда.

Ўз навбатида, Ўзбекистон ҳам БМТга аъзолик билангина қифояланиб қолаётгани йўқ. Қатор глобал муаммоларни ҳал этиш билан боғлиқ таклиф ва ташаббуслар халқаро ҳамжамият томонидан қизғин қўллаб-қувватлангани барчага маълум. Мамлакатимиз Президентининг БМТ Бош ассамблеясининг 48 ва 50-сессияларида сўзлаган нутқларида кўтарилган масалаларнинг ўта даражада аҳамиятли эканлиги дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилди.

Давлатимиз раҳбарининг минтақа хавфсизлиги, айниқса, Афғонистон муаммосини ҳал этишдаги таклиф ва ташаббуслари БМТ шафелигида “6+2” гуруҳининг ташкил этилишига асос бўлди. БМТнинг 1999 йил Тошкентда бўлиб ўтган йиғилишида эса Афғонистондаги ўзаро мухолифчи томонлар илк бор бир стол атрофига тўпланишди. Мазкур йиғин якунида БМТ Бош ассамблеяси қабул қилинган “Афғонистондаги зиддиятни тинч йўл билан ҳал этилишининг асосий тамойиллари” тўғрисидаги Тошкент декларациясига узоқ муддатга мўлжалланган сиёсий ҳужжат мақомини берди.

Президент Ислам Каримовнинг БМТ “Мингйиллик саммити”да сўзлаган нутқи халқаро ҳамжамият томонидан қизгин қўллаб-қувватланди. Зеро унда долзарб миллий ва дунёвий муаммолар очиб берилиши билан бирга, яна янги ташаббуслар ўртага ташланди.

Юқорида тилга олинган мисоллардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон ва БМТ ҳамкорлиги кенг миқёсда ривожланиб, тобора мустаҳкамланиб бормоқда.

Ҳозирги вақтда халқаро тизимда БМТнинг бажараётган вазифаларга нисбатан турли фикрлари мавжуд:

- БМТ қуроли тўқнашувларнинг олдини олиш ва халқаро можаро ва келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал этиш борасида ўз вазифаларини анчадан буён уддалаб келмоқда;

Ҳозирча БМТга муқобил ҳеч қандай ташкилот йўқ, қилиб айтганда, минтақавий ташкилотлар алоҳида минтақалар манфаатини ифода этмоқдалар. Улар кўпинча мутлақо қарама-қарши бўлади, шу боисдан ҳам бутунжаҳон ташкилотсиз вужудга келадиган тўқнашувларни ҳал этишнинг умумий қонунлари ва йўллари ишлаб чиқишнинг асло иложи йўқ. Борди-ю, бирон ҳудудда инсон ҳуқуқларига таҳдид пайдо бўлса (геноцид ва қатагон), БМТ аъзолари ички тўқнашувга аралашиб ҳуқуқига эга бўлади. Шундай қилиб, БМТ фаолияти негизидаги мақсад ва вазифалар ҳаётий зарурийат эканлиги ўз-ўзидан аён бўлади.

Ташкилот аъзоларининг тенглиги, улар томонидан зиммаларига олинган мажбуриятларни ҳалоллик билан адо этиш, зиддиятли масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, ҳар қандай давлатга қарши таҳдид қилиш ва куч ишлатмаслик БМТнинг энг муҳим принциплари ҳисобланади.

БМТ низомида ташкилот аъзолари учун тинчликсевар сиёсатга нисбатан таҳдиднинг олдини олиш, тажовузкорлик ҳуружини даф этиш учун «коллектив тарзда самарали чоратадбирлар кўриши», шунингдек, халқаро миқёсдаги можароларни тинч йўл билан ҳал қилиш воситаларини ишга солиб, адолат ва халқаро ҳуқуқ принципларига риоя қилган ҳолда ҳал

этиш кўзда тутилган. Халқаро муносабатларнинг ҳуқуқий асос-да ривожланиши учун замин сифатида БМТ Низомида халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш принципи қайд этилган. Низомда яна тинчлик ва хавфсизликка таҳдид мавжуд бўлган ҳолда ва агар бошқа барча воситалар самара бермаган тақдирда БМТ кучлари томонидан мужбурий ҳарбий аралашув зарурати белгилаб қўйилган. Бироқ бу омиллар давлатнинг фақат ички ишларига тааллуқли бўлиб, на халқаро хавфсизликка, на мазкур давлатнинг тинч аҳолиси ҳаёти ва ҳуқуқларига таҳдид солувчи вазиятларга уларнинг дахли йўқ.

Низомда мавжуд барча мажбуриятларни зиммасига оладиган ва Ташкилотнинг фикрига кўра, уларни бажарадиган барча тинчликпарвар давлатлар БМТга аъзо бўла оладилар. Бу мажбуриятлар тинч вақтда ҳам, низоли вазиятларда ҳам халқаро майдондаги давлатлар ўзаро ҳамкорлигининг ҳар қандай кўринишига дахл этган ҳолда, муайян вазиятларда давлатларнинг феъл-атвор қоидаларига ҳам тааллуқли бўлади. БМТнинг олти асосий органи мавжуд бўлиб, булар: Бош Ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, ОПЕК бўйича Кенгаш, Халқаро суд ва Котибиятдан иборат. Уларнинг ваколатлари, вазифалари ва фаолияти халқаро ташкилот ваколатига кирувчи барча масалаларни ўз ичига олади. БМТнинг келажаги унинг тизимини янада самаралироқ таъминлаш учун ёки халқаро сиёсий маданиятни ўрнатиш учун қандай чора-тадбирлар кўришига боғлиқ.

Халқаро ташкилотлар аҳамиятининг ошиш турли можароларни ҳал этиш, ҳарбий тўқнашувларнинг олдини олишда давлатлар учун муайян кафолатлар яратади. Халқаро ташкилотларнинг мавжудлиги, янгиларининг ташкил этилиши эса кенг имкониятлар эшигини очади, бутун инсониятни яқинлаштиради ва цивилизациянинг бундан-да тез суръатларда ривожланишига имкон яратади.

Ҳукуматлараро ташкилотлар ҳамкорлиги турли давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни қарор топтириш ва вужудга келаётган муаммоларни самарали ҳал этиш меҳа-

низмларининг аҳамиятини янада теранроқ тушунишга ёрдам беради. Бу, ўз навбатида, давлатларнинг ички ва ташқи сиёсати яқинлашувига олиб келади.

3.2. Хавфсизликни таъминлашда Ўзбекистоннинг НАТО ва ЕХҲТ билан ҳамкорлиги

Республикаимиз Президенти Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сўзлаган маърузасида «**мустақилликка эришганимиздан бери ўтган тарихан қисқа давр ичида мамлакатимиз дунё ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрин эгаллаганлигига**»¹ алоҳида урғу берган эди. Бу, биринчи навбатда, халқаро сиёсий майдонда олиб борилаётган ҳар томонлама пухта ишланган ташқи сиёсатимиз билан боғлиқдир.

Одатда, ҳар бир давлатнинг ташқи сиёсати янгилашish даври билан боғлиқ радикал ўзгаришларни бошидан кечиради. Зотан, миллат тақдири учун муҳим манфаатларни таъминлаш кўп жиҳатдан ташқи сиёсат негизида ётган принципларга, унинг устувор йўналишлари нималарга асосланганлигига боғлиқ бўлади.

Давлатимиз раҳбари миллий хавфсизлигини таъминлашнинг бирдан бир йўли кўп томонлама прагматик ҳамкорлик сиёсатига амал қилишдан иборат, деб таъкидлаганди. Ўтган даврдаги ҳаётий тажрибаларимиз бу йўлнинг самарали эканлигини исботлади. Ҳамкорлик асосида хавфсизликни таъминлаш ғояси нечоғлик мураккаб бўлмасин унга оғишмай қатъият билан риоя этиш борасида бутун Ўзбекистон кўплаб давлатлар учун намуна бўлиши мумкин десак, муболаға бўлмайди.

Давлатимиз хавфсизликни таъминлаш борасида барча халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан кўп томонлама

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

ҳамкорлик қилишнинг афзалликларидан унумли фойдаланишга астойдил интиломоқда. Бу жиҳат унинг бутун дунё миқёсидаги сиёсий жараёнларга жиддий таъсир кўрсатишга қодир бўлган Шимолий Атлантика Шартномасини имзолаган давлатлар иттифоқи ҳамда Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилотлари билан ўзаро тенгликка асосланган ҳамкорлик йўлини танлаганлигида яққол кўринмоқда.

Ҳамкорлик ришталари ўрнатиладиган шериклар кўр-кўрона эмас, балки ўзаро манфаатдорлик асосида танланиб, реал ва эҳтимолий шерикларнинг амалдаги стратегияси ва дунё сиёсатига таъсир кўрсата олиш даражаси чуқур таҳлил этилди. Зотан, у ёки бу давлатнинг ташқи сиёсий фаолияти ва унинг устувор йўналишлари жамиятнинг барча қатлам вакиллари ва қолаверса, ҳар бир фуқаро томонидан мумкин қадар чуқур англаб етилсагина асос ва истиқболга эга бўлади. Юртбошимизнинг бу борадаги саъй-ҳаракатлари ва ташаббусларига нисбатан бутун умумхалқ консенсусга келинди десак тўғри бўлади. Маълумки, ташқи сиёсат, хавфсизлик ва ҳамкорликни таъминлаш борасида амалга ошириладиган устувор вазифалар замон талабларига мос келар экан, ижтимоий-тарихий тараққийда муайян силжишларни юзага келтириши аниқ. Шунга асосланиб, Президентимиз Қўшма Мажлисда 2005 йил ва ундан кейинги даврларда янги ўзгаришлар рўй бериши ва ундан максимал натижа кутилаётганлигини иштирокчилар ва халқимизга яна бир эслатдилар. Президентимиз Европа йўналиши бундан кейин ҳам асосий йўл бўлиб қолишини инобатга олиб, **«Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти, Европа Иттифоқи ва НАТО каби тузулмалар билан юртимизда демократик ва бозор ислохотларини чуқурлаштириш, мамлакатимизда ва умуман минтақада хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш борасида ҳамкорликни мустаҳкамлашдан манфаатдор»¹** эканлигимизга алоҳида урғу берди.

¹ Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

Масалани чуқур ва атрофлича идрок қилиш учун ушбу минтақанинг бугунги ҳолатига муносабат билдиришдан бошласак. Мустақилликнинг биринчи кунларидан эътиборан давлатимиз миллий манфаатлари стратегияси ва тизимида “Трансатлантика Иттифоқи” давлатлари муҳим ўринни эгаллашди. Стратегик устуворлик сифатида бу йўналиш бундан кейин ҳам ташқи сиёсий ва иқтисодий фаолият ҳамда хавфсизликни таъминлашда асосий аҳамият касб этаверади.

Ушбу суперминтақага йўналтирилган сиёсатимизда глобал жараёнлар билан бир қаторда, у ерда жойлашган мамлакатларга хос бўлган муҳим хусусий жиҳатларни инобатга олиш бутун ва айниқса келажакда муҳим натижалар келтиради. Масалан, бошқа минтақавий ёки минтақалараро тизимлар яхлитликлардан тубдан фарқ қилиб, “Трансатлантика Иттифоқи” аъзолари: а) ташқи ва ички сиёсатлари йўналишларини мувофиқлаштириш; б) умумий хавфсизликни таъминлашда қатъий келишувга эришиш; в) умумий манфаатларига зид бўлган можароларга нисбатан бир хил ечимга келиш сингари ҳозирча энг мураккаб муаммолар борасида сиёсий консенсусга эришдилар, десак асосли бўлади.

Европада ривожланган давлатлар ўртасида шаклланган янги ва алоҳида ўзаро муносабатлар, шунингдек, ташқи сиёсий фаолият ва умумий хавфсизлик бўйича ўзаро бурч ва мажбуриятга нисбатан жиддий муносабат Ўзбекистонга улар билан алоқаларни мустаҳкамлаш учун имкониятлар қўламини оширади. Бу ерда биз барча мамлакатларга “Трансатлантика Иттифоқи”нинг сиёсий, иқтисодий ва қолаверса, маданий-мафкуравий таъсири, бошқача қилиб айтиш жоиз бўлса, унинг таъсир кучининг деярли умумсайёравийлик касб этиб турганлигини эътиборга олаётимиз.

Табиийки, бу марра осонлик билан қўлга киритилган эмас. Айнан XXI асрга келиб, улар ҳамкорликнинг тарихий, этник-миллий, маданий, цивилизацион асосларини англаш, бугун инсониятга хавф солиб турган таҳдидларнинг олдини олиш борасида манфаатлар муштараклиги, умумийлигини сарҳисоб қилиш борасида зарур куч-қудрат, интеллектуал

ва сиёсий-маданий салоҳиятга эга эканлигини исботлашди. Улкан маконда мавжуд геомаданий, геотарихий, геоиктисодий ҳамда геосиёсий яхлитлик қулайликлар, шарт-шароитлар ва имкониятлардан максимал ва маърифий фойдаланиш борасида минтақа давлатлари бошқалардан кўра, анча илгарилаб кетишди дейиш учун асос етарли. Асрлар давомида шаклланган чуқур ботиний яхлитликдан самарали фойдаланиш, ўз навбатида, сиёсий ва иқтисодий ҳамжиҳатлик учун шарт-шароит ярата олди. Эрамиздан анча илгари яшаган Геродотдек алломага ҳам сароб бўлиб кўринган Европа юқоридаги ўзгаришлар орқали дунёнинг энг бадавлат ва анча осойишта маконига айланди.

Бугунги босқичда Европани қандайдир маданий-маънавий, ҳам психологик яхлитлик сифатида эътироф этиш билан бирга, уни сиёсий яхлитлик деб тан олишга ҳам барча асослар етарли. Европа умумий жипслаштирувчи ғояга айланди. Шу боис, ушбу минтақа давлатларига хос бўлган, жумладан, «миллий манфаатлар», «манфаатлар баланси», «давлат суверенитети» ва «туташ манфаатлар» сингари сиёсий-ҳуқуқий тушунча ва принципларнинг янгича талқин қилиниши Ер куррасидаги бошқа минтақа ҳамда давлатлар учун ҳам ибратлидир.

Дунёнинг турли минтақаларида тобора авжига чиқаётган ҳудудий чегара можаролари, бирига нисбатан иккинчисининг ҳакамликка интилиши ва бир-бирини кавлаштириш амалиёти билан боғлиқ салбий жараёнлардан чиқиб, Трансатлантика тизимини қиёсан олиб қарайдиган бўлсак, унинг XXI асрга қаратилган маърифий ва демократик жараёнлар маконига айланаётганлигини тан олмасликнинг иложи йўқ.

Албатта, юқорида келтирилган улкан жараёнлар билан бирга, минтақа давлатларининг ўзаро муносабатларида ҳам муаммолар йўқ деб айтиб бўлмайди.

Биринчи навбатда, бу аъзо давлатларнинг суверенитети, у ёки бу масалага ёндошувда миллий манфаатлар устуворлигидан чиқиш келиб мажбурияти, шериклик доираси-

да уларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва бир-бирига меъёр даражасида таъсир қилишнинг ҳуқуқий ва маънавий тамойилларига риоя қилиш билан боғлиқ қийинчиликларга бориб тақалади. Фикрнинг исботи учун НАТОга аъзо давлатларда Ироқ муаммосининг ечимига нисбатан консенсуснинг йўқлигини айтиш мумкин. Аммо тизим сифатида унда «тизимни заифлаштирувчи» жараёнларга нисбатан «тизимни барқарорлаштирувчи» тенденциялар яққол устувор эканлигини бутун ҳеч ким инкор этолмайди.

Хусусан, Европа, НАТО ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг ўтмиши билан боғлиқ муаммога дуч келамиз. Шундай экан, бутун минтақадаги барча етакчи давлатлар ва миллатлар, шунингдек зиёлилар ўз тарихига танқидий ёндошган ҳолда бу йўлда жиддий сабоқлар чиқараётганлиги, керак бўлса хавфсизлик кафолати бўлмиш НАТО ҳам кескин ўзгариши зарурлигини англаб етишаётганликларини четда қолдириб бўлмайди. Масалан, бир жиҳат: НАТО, шубҳасиз, улкан ҳарбий-сиёсий машина. Аммо бу унинг ҳарбий салоҳияти бирорта бир минтақага, жумладан, Хитой ёки Россияга қарши қаратилганлигини билдирмайди. Ва бу борада жиддий ташвишга ўрин йўқ. Аксинча, эндиликда, унинг тинчлик ўрнатиш борасидаги тажрибаси ҳатто Европададан анча узоқ минтақаларда, жумладан, Афғонистонда ҳам асқотмоқда. Бир пайтлар ўзаро бир-бирини тийиш ва кейинчалик, «ўз масъулият зонаси»да тартиб ўрнатишга йўналтирилган Шимолий Атлантика Альянсининг диққат-эътиборини бутун бошқа вазифалар, жумладан, дунё хавфсизлигига ҳисса қўшиш ўзига кўпроқ тортмоқда. Ташкилотнинг кўпчилиқ масъуллари уни тубдан бошқа йўналиш касб этиши, аниқроғи, минтақавий ҳарбий – сиёсий ташкилотдан вақти келиб, сиёсий хавфсизлик ва ҳамкорлик воситасига айланиши зарурлиги ҳақида тақлиф, тавсияларни ўртага ташлашмоқда.

Шу нуқтаи назардан олиб қаралса, масаланинг эътиборга молик бир жиҳати кўзга ташланади. Яъни, НАТОнинг бағрида мустаҳкамланаётган демократик жараёнларни синчковлик

билан кузатаётган Европа давлатларининг баъзилари унга аъзо бўлиш шарт эмас, яъни бирорта аъзо давлат орқали ёки икки-томонлама келишув йўли билан унинг стратегиясига таъсир қилиш мумкинлигини эътироф этишмоқда.

Миллий хавфсизликка нисбатан тасаввурлар, стратегиялар ва баҳолар ўзгариши жараёни НАТОни четлаб ўтаётгани йўқ. Жумладан, унинг кўпчиликни бефарқ қолдирмаётган — «Шарққа томон кенгайиши» стратегияси. Маълумки, аъзо давлатларнинг сони бир неча йилдан сўнг 26-30 тага етиши ташкилотнинг олий сиёсий доираларида кун тартибига киритилган. Демак, бу ерда фақатгина сиёсий вақт ёхуд муддат омилидан бошқа бирон бир жиддий тўсиқ йўқ. Лекин, бу масалада ҳам икки хил қараш шаклланимоқда: баъзилар географик кенгайиш НАТО сиёсий таъсирининг беқийс омилига сабаб бўлади ёки кенг геосиёсий таъсир майдонини яратади, деган фикрда бўлсалар, сиёсатчилар гуруҳи классик геосиёсат устунларидан келиб чиқиб, НАТОнинг меъёрдан ошиқ (яъни Атлантикадан Хитой чегараларигача) кенгайиши «худудни бошқариш чизигидан ташқарига чиқиш» ва ундан сўнг «заифлашиш сари кетиш» феноменини келтириб чиқаради - деган фикрдалар. Лекин ҳар икки ёндашув масалага нуқта қўймайди. Зеро, бу — мутахассисларнинг субъектив фикри. Бироқ хавфсизлик мустақамлиги нуқтаи назаридан келиб чиқадиган бўлсак, сиёсий худуднинг ҳаддан зиёд кенгайиши унинг, яъни хавфсизлик маконининг «тарқоқлашиши»га сабабчи бўлганлигини эслатишга тўғри келади. Россиялик йирик мутахассис, МГИМО профессори А.Пушков НАТО ҳамда ЕИнинг тобора кенгайишини назарда тутган ҳолда «Европа Иттифоқига келадиган бўлсак, унчалик ҳам ривожланмаган Шарқий Европа давлатларини ўз таркибига қабул қилиб ҳаддан зиёд ўзини қийнаб қўйди», — деган фикрни билдирган эди. Шу маънода Марказий Осиёда сиёсий барқарорликни таъминлаш йўлида изчил фаолият олиб бораётган ташкилотларнинг географик қамрови ҳақида ўйлаш ҳам муҳим. Демокчимизки, хавфсизликни таъминлаш кўпвариантли, мураккаб жараён.

Шу муносабат билан Австралиянинг йирик сиёсий арбоби, бугунги кунда Ўзаро Ҳамжиҳатлик Кенгаши деб аталган халқаро ноҳукумат гуруҳининг раҳбарларидан бири Малькольм Фрейзернинг фикрини келтириш ўринли: «Европа кенгайган сари у ердаги давлатлар сиёсатининг тобора индивидуаллашиб бориши ва натижада муҳим муаммоларга нисбатан ҳамма учун бирдек маъқул сиёсатни ишлаб чиқиш қийинлашаётганлигини кузатамиз». Бу хил қарашларда қандайдир мантиқий асос бор. Лекин, ушбу жараёнлар стихияли ривожланишида давом этса, унда НАТО эмас, ҳар қандай бошқа ҳарбий-сиёсий ташкилот ҳам жаҳондаги умумий хавфсизликка путур етказиши турган гап.

Мустақиллик давридаги ташқи сиёсатимизда Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг бой тажрибаси, имкониятларидан фойдаланишга ҳам алоҳида аҳамият берилди. Зеро, биполярлик даврида икки хил сиёсий лагерьнинг ўзаро ураши оқибатларидан энг кўп машаққат чеккан минтақа бўлмиш Европанинг бугунги кунда ҳамкорлик ва хавфсизлик маконига айланишида ушбу ташкилотларнинг хизмати улкан ҳисобланади. Халқаро ташкилотлар орасида биринчилардан бўлиб ЕХХТ хавфсизлик учун ҳамкорлик концепциясини ҳам стратегик сиёсат даражасига кўтарди.

Маълумки, минтақада умумий хавфсизликни таъминлаш борасидаги бир қатор бошқа ташкилотлар ҳам фаолият олиб бормокдаки, улар самарали ҳамкорлик қилиши учун ҳар бири ўз сиёсий-ҳуқуқий маконини ахтариши лозим.

Ўзбекистон ушбу ташкилотлар билан кўп томонлама самарали ҳамкорлик қилиш зарурлигига ҳар доим алоҳида урғу бериб келган.

3.3. Халқаро молиявий ва иқтисодий тузилмалар ҳамда ташкилотлар билан ҳамкорликни ривожлантириш

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов жаҳон иқтисодиётидаги тараққиёт тенденцияларини диққат билан кузатиб борар экан, жаҳон иқтисодиёти даражасидаги интеграциялашув жараёнларида фаол иштирок этиш бағоят муҳимлигини доимо таъкидлайди.

Ҳозирги кунда биз миллий манфаатларимизни эътиборга олиб мамлакатимиз хавфсизлигини таъминлашга йўналтирилган ташқи сиёсатнинг устувор йўналишларини белгилашимиз зарур. Ўрта ва узоқ истикболда амалга оширилиши зарур бўлган ташқи иқтисодий вазифалар ҳам айнан ана шу нуқтаи назардан белгиланиши керак. Ташқи сиёсатимиздаги энг муҳим йўналиш Марказий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликни сақлаб қолиш ва ушбу минтақани хавфсизлик ҳудудига айлантиришдан иборат.

Ўзбекистон барқарор, собитқадам ва самарали иқтисодий сиёсати ва халқаро иқтисодий уюшмалар доирасидаги ҳамкорликни ривожлантиришга интилиши туфайли жаҳон ҳамжамиятининг ишончини қозонди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек, **“Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки, Ислом тараққиёт банки ва бошқа йирик, нуфузли халқаро молия ва иқтисодиёт тузилмалари ҳамда ташкилотлари билан ҳамкорлик келгусида ҳам ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан бўлиб қолаверади”¹**. Мазкур ташкилотларнинг Ўзбекистонда амалга оширилаётган янгиланиш жараёнида ва мамлакат иқтисодий ислоҳотида тутган ўрни беқиёсдир.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 63-бет.

Ўзбекистон Республикасининг Жаҳон банки билан ҳамкорлиги

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси 1992 йил сентябрдан бошлаб Жаҳон банкининг тўла ҳуқуқли аъзосига айланди. Ушбу воқеадан аввал эса, яъни 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг «Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро тараққиёт ассоциацияси, Халқаро молиявий корпорация, Инвестициялар кафолатлари бўйича кўп томонлама агентликка Ўзбекистон Республикасининг аъзолиги тўғрисида»ги Қонуни амал қила бошлади.

Жаҳон банкининг 2002-2004 йилларда Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилиш стратегиясида ҳамкорликнинг қуйидаги асосий йўналишлари белгилаб берилди: валюта ва савдо тартибини эркинлаштириш соҳасида ислохотларни амалга ошириш учун таҳлилий, сиёсий ва институционал негизларни тайёрлашга кўмаклашиш, шунинг жумладан, макроиктисодий ва структуравий сиёсат, корпоратив бошқарув тизимини такомиллаштириш, давлат молия тизимининг очиқлигини ошириш бўйича тегишли чора-тадбирлар; хусусий сармоядорлар учун янада мақбул инвестицион муҳитни яратишга кўмаклашиш; муниципал инфратузилма тараққиёти ва коммунал хизмат тизимининг иштини такомиллаштириш; мамлакатнинг кенгайтирилган дренаж ва ирригация инфратузилмаси сақланишига кўмаклашиш ва унинг самарадорлигини яхшилаш.

Ўзбекистон Республикасининг Халқаро Молиявий Корпорация (ХМК) билан ҳамкорлиги

Ўзбекистон Республикаси 1993 йилнинг октябрь ойидан бошлаб Халқаро Молиявий Корпорация аъзосидир.

ХМК саноат, қишлоқ хўжалиги ва маиший хизматнинг барча тармоқларидаги лойиҳаларни молиялаштиради. Хусусий инвесторлар ва кредиторлар иштирокини таъминлаш учун ХМК ўзининг молиялаш (ссудалар ва сармояда иштирок этиш) умумий суммасини ҳар бир лойиҳа учун умумий смета харажатларининг 25 фоиз миқдорида чеклайди.

ХМҚнинг Ўзбекистондаги фаолияти турли соҳалардаги йўналишларни, шу жумладан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ХМҚ томонидан молиялаш ҳажмларини янада кўпайтиришни, тижорат банкларини хусусийлаштиришни, шунингдек, модернизациялаш ва хусусийлаштириш схемаси бўйича энг йирик ишлаб чиқариш корхоналари бўйича инвестиция лойиҳаларида иштирок этишни, туризм инфратузилмасини ривожлантириш (Хива шаҳрида халқаро меҳмонхона мажмуасини қуриш)ни, Тошкент шаҳридаги аэропорт инфратузилмасини ривожлантириш (Тошкент шаҳри аэропортида 150 ўринли халқаро миқёсдаги меҳмонхона қурилиши)ни, тўқимачилик соҳасидаги ҳамкорликнинг ривожлантирилишини ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикасининг Халқаро валюта фонди (ХВФ) билан ҳамкорлиги

Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 21 сентябрда Халқаро валюта фондига аъзо бўлиб кирди.

Молиявий ёрдамдан ташқари ХВФ банк тизимига оид қонунларни, статистик ҳисоб-китоб ва ҳисобот тизимини такомиллаштириш, бюджет таснифи ва тўлов тизимини ривожлантириш масалалари бўйича техникавий ёрдам кўрсатади. Етакчи иқтисодий вазирликлар ва идораларнинг ходимлари ХВФнинг молиявий кўмагида таълим олишади.

Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш бўйича Ўзбекистон ҳукумати томонидан амалга оширилган чоратадбирлар 2002-2003 йиллар мобайнида Фонд билан ҳамкорликни жадаллаштириш имконини яратди.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати 2002 йилда ХВФ билан биргаликда иқтисодий ва молиявий сиёсат масалаларига бағишланган меморандум чиқарди. Унда республика иқтисодиётини келгусида ислох этиш, шу жумладан валюта бозорини эркинлаштириш масалалари бўйича муайян чоратадбирлар мажмуи кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ва Марказий банки ХВФ миссияси билан биргаликда 2003 йил июнь ойида «Жо-

рий халқаро операциялар бўйича миллий валютанинг конвертацияланишини таъминлашга доир ҳаракатлар режаси»ни ишлаб чиқди. Мазкур режада 2003 йил охирига қадар сўмнинг конвертацияланишини таъминлаш ва ХВФ Битими моддаларининг VIII банди мажбуриятлари Ўзбекистон томонидан қабул қилиниши кўзда тутилган эди.

Фонд раҳбарияти ҳукуматнинг валюта бозорини тўла эркинлаштириш тўғрисидаги қарорини юқори баҳолаганлигини ва Ўзбекистонга зарур ёрдам кўрсатишга тайёрлигини баён этганлигини таъкидлаб ўтиш зарур. 2003 йил октябрь ойида жаноб де Врайер бошчилигидаги ХВФ вакиллариининг қилган ташрифи чоғида кўзда тутилган барча чора-тадбирлар муддатидан аввал бажарилгани эътироф этилди. Натижада Ўзбекистоннинг қонунлари ва валютани тартибга солиш тизими ҳозирги вақтда ХВФ Битими моддаларининг VIII моддаси талабларига тўла жавоб бермоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) билан ҳамкорлиги

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритган дастлабки кунларданоқ етакчи халқаро иқтисодий ташкилотлар билан биргаликда турли дастурлар ва лойиҳаларни амалга ошириш масалаларига алоҳида эътибор қаратмоқда. Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) билан ҳамкорлик - бунинг ёрқин далилидир.

1992 йил 30 апрелда Ўзбекистон ЕТТБга аъзо бўлди. 1993 йилдан бошлаб ЕТТБ Ўзбекистон Республикасида дастлабки лойиҳани амалга ошира бошлади.

ЕТТБ Директорлар Кенгаши 1994 йил 10 январда Ўзбекистон Республикаси учун банк томонидан молиялаштириладиган инвестиция лойиҳаларига нисбатан салбий гаров (negative pledge) шартларини бекор қилиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Махсус ишланган стратегиясига мувофиқ ЕТТБ Ўзбекистонда ўзи учун қуйидаги фаолият йўналишларини белгилади:

- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;
- молиявий муассасаларни мустаҳкамлаш;
- банкка оид бўлмаган молия муассасалари тараққиёти-ни қўллаб-қувватлаш;
- бозор инфратузилмасини ривожлантириш.

Ўзбекистон Республикасининг Осиё тараққиёт банки (ОТБ) билан ҳамкорлиги

1995 йил 29 июндан бошлаб Ўзбекистон Республикаси ОТБнинг тўла ҳуқуқли аъзосига айланди. Иқтисодиётнинг турли тармоқларида лойиҳаларни амалга ошириш учун кредитлар, инвестициялар ва техникавий ёрдам бериш сингари йўналишларда Ўзбекистон Осиё тараққиёт банки билан ҳам ҳамкорликни йўлга қўйди.

1996 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси билан ОТБ бир қанча лойиҳа битимларини имзолади. Мазкур битимлар Республика ҳукумати томонидан қабул қилинган инвестиция дастурига мувофиқ саноатнинг муайян тармоқларида янги корхоналарни яратиш, мавжудларини таъмирлашга, шунингдек, кичик ва ўрта бизнесни ҳамда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилгандир. Ушбу лойиҳаларнинг амалга оширилиши таркибий ислохотларни ўтказишга ва энг муҳими, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга кўмаклашади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси билан ОТБ ўртасидаги ўзаро манфаатли муносабатлар изчил ривожланиб бораётти. Шу маънода, транспорт инфратузилмаси, қишлоқ хўжалиги, олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими, коммунал хўжалик, шунингдек, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасидаги қўшма лойиҳалар амалга оширилмоқда.

2003 йилнинг ўзидагина Ўзбекистон Республикаси билан ОТБ ўртасида олий таълим, микромолиялаш, энергетика инфратузилмасини такомиллаштиришга йўналтирилган лойиҳаларни амалга ошириш учун тўртта қарз битими имзоланди.

2003 йилда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ОТБ билан 2004-2005 йилларда ҳамкорлик қилишнинг уч йиллик дастурини келишиб олди. Дастурда оналик ва болалик муҳофазаси, ичимлик суви таъминоти, хусусийлаштириш жараёни бошланиши олдидан корхоналарни қўллаб-қувватлаш, корпоратив бошқарувни такомиллаштириш, энергетиканинг ишлаб чиқариш қувватларини ривожлантириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш соҳаларидаги қўшма лойиҳаларнинг амалга оширилиши кўзда тутилган.

Ўзбекистонда ОТБ молиялаш стратегиясининг асосий йўналишлари:

- қишлоқ хўжалиги соҳаси;
- транспорт (темир йўл ва автомобиль) соҳаси;
- таълим соҳаси;
- молия ва банк соҳаси (янги йўналиш);
- ижтимоий соҳа (янги йўналиш);
- микромолиялаш;
- энергетика инфратузилмаси.

Ўзбекистон Республикасининг Ислом тараққиёт банки (ИТБ) билан ҳамкорлиги

2003 йил май ойида Ўзбекистон делегацияси Ислом тараққиёт банкининг Жидда шаҳридаги (Саудия Арабистони) қароргоҳига ташриф буюрди. Ташрифдан мақсад - ўзаро ҳамкорлик йўналишларини ишлаб чиқиш учун банк фаолиятини ва таклиф этилаётган хизматларни ўрганишдан иборат эди.

2003 йил июнь ойида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Эрон Ислом Республикасига расмий ташриф буюрди. Ушбу ташриф доирасида Ислом тараққиёт банки Президенти, доктор Аҳмад Муҳаммад Али билан учрашув бўлиб ўтди. Учрашувда Ўзбекистон Республикасининг ИТБга аъзо бўлиб кириши масаласи муҳокама қилинди.

2003 йил 27 августда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Ўзбекистон Республикасининг ИТБ аъзолигига кириши тўғрисида” Қарор қабул қилди.

2003 йил 29 сентябрдан 2 октябрга қадар Тошкент

шаҳрида ИТБ Президенти, халқаро молиявий муассасалар ва ИТБга аъзо бўлган мамлакатлар савдо-саноат доираларининг вакиллари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идораларининг раҳбарлари иштирокида ИТБнинг инвестиция конференцияси ўтказилди.

2004-2005 йилларда қуйидаги олтита лойиҳани амалга ошириш кўзда тутилган:

- 50 коллеж учун лаборатория ускуналарини харид қилиш;
- Темир йўл бекати ва кўприкни таъмирлаш;
- Ўзмилийбанк учун кредит ажратиш;
- Иситиш ва сув таъминоти тизимини тиклаш (1);
- Халқнинг молияланишини бошқаришга доир ислохотлар ўтказиш;
- Иситиш ва сув таъминоти тизимини тиклаш (2).

Фикримизга яқун ясаб, шунини таъкидлаш жоизки, халқаро молиявий муассасалар билан ҳамкорликни ривожлантириш Ўзбекистонга мамлакатнинг ташқи ва ички иқтисодий сиёсатини қайта тузиш, молиявий ёрдамга муҳтож бўлган хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, қўшимча солиқ имтиёзлари ва афзалликларини бериш, Халқаро молия корпорацияси, Жаҳон банки, Осиё тараққиёт банки сингари халқаро молиявий муассасалар ёрдамида микрокредитлаш тизимини кенгайтириш имконини беради.

Халқаро молиявий ташкилотлар ўз инвестициялари ва кредитлари воситасида иқтисодиёт тармоқларини таркибий жиҳатдан янгилаш ва ислоҳ этишда, хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш ва хусусий тармоқни ривожлантиришда амалий ёрдам кўрсатмоқдалар. Бу эса жамиятимизда янги тадбиркорлар синфини қарор топтиришда муҳим аҳамиятга эга.

Улар билан ҳамкорликдаги ана шундай қатъий йўналиш Ўзбекистон демократик ва бозор ислохотларини жадаллаштириш ва чуқурлаштириш, фуқаролик муассасаларини ривожлантириш ва мустақкамлаш бўйича ўз олдига қўйган муҳим стратегик вазифаларга тўла даражада мос бўлиши керак.

3.4. Ўзбекистоннинг МДХ ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш йўллари

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти, Марказий Осиё Ҳамкорлиги Ташкилоти, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлигимиз минтақада хавфсизлик, тинчлик ва барқарор ривожланишни таъминлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги - ушбу минтақавий ташкилот собиқ СССРнинг айрим республикалари томонидан тузилган эди. Уни таъсис этувчи ҳужжатлар 1991 йил 8 декабрда Минскда Белорусия, Россия ва Украина томонидан имзоланган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини тузиш тўғрисидаги битим, 1991 йил 21 декабрда (Болтиқ Бўйи республикалари ва Грузиядан ташқари) 11 та собиқ Иттифок республикалари томонидан Олмаотада имзоланган Битимга Баён ва 1991 йил 21 декабрда имзоланган Олмаота Декларациялари ҳисобланади. 1993 йил 22 январда Минскда бўлиб ўтган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлат бошлиқлари Кенгашида (Арманистон, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон номидан) Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигининг Низоми қабул қилинди. Ҳамдўстлиkning мақсадлари қуйидагилардан иборат:

1. Сиёсий, иқтисодий, экологик, инсонпарварлик, маданий ва бошқа соҳаларда ҳамкорликни амалга ошириш;
2. Умумий иқтисодий маконни яратиш;
3. Умуминсоний тамойиллар, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг меъёрлари асосида инсоннинг асосий ҳуқуқ ҳамда эркинликларини таъминлаш;
4. Аъзо давлатларнинг халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда қуролсизланишга йўналтирилган ҳамкорликларини амалга ошириш;
5. Аъзо давлатларнинг ҳамдўстлик ҳудудида эркин юришлари ва мулоқотларини таъминлаш;

6. Ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа соҳаларида ўзаро ёрдам ва ҳамкорликни йўлга қўйиш;

7. Ҳар қандай низо ва тортишувларни тинч йўллар билан ҳал этиш.

Ўзбекистоннинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги иштирокчини белгиловчи ҳолатлар:

1. Янги мустақил республикалар илгари ягона давлатнинг таркибий қисмлари эди. Улар ҳам ҳудудий, ҳам сиёсий, ҳам ташкилий жиҳатдан бир бутун эдилар. Кўп йиллар мобайнида улар ўртасида таркиб топган муносабатлар ва алоқаларнинг кескин узилиши республиканинг ўзидагина эмас, шу билан бирга, халқаро майдонда ҳам вазиятнинг чигаллашишига олиб келган бўлур эди.

2. Республика иқтисодиёти ягона транспорт ва энергетика тизимига эга бўлган собиқ умумиттифок иқтисодий макони доирасида шаклланди ва ривожланди. У бошқа минтақалар билан хўжалик алоқаларининг чамбарчас тугуни орқали боғланган бўлиб, улар юзасидан ўзаро ҳисобкитоблар рубль маконида амалга оширилмоқда. Бу муносабатларни жаҳон хўжалик алоқалари билан боғламай, узиб қўйиш (шундай алоқаларни ўрнатиш учун узоқ вақт талаб этилади) ишлаб чиқариш ҳажмларининг пасайиб кетишига, иқтисодий аҳволнинг ёмонлашувига, ижтимоий муаммоларнинг кескинлашувига олиб келиши мумкин ва ҳозирдаёқ шунга олиб келмоқда.

3. Барча мустақил республикаларда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам собиқ Иттифок кўламида яқин қариндошуруғчилик алоқаларига эга бўлган кўп миллатли аҳоли яшайди. Ҳамдўстлик доирасида чегараларнинг очиқлигини, аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга бориши ва ахборот узатиш эркинлигини сақлаб қолиш республикада фуқаролар ҳамда миллатлараро тотувликни таъминлаш шарти, ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Ёш мустақил давлатлар ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий муносабатларда ҳали етарлича обрў-эътиборга эга эмаслар. Уларнинг халқаро мақомини мустаҳкамлаш учун

эса вақт зарур. МДХга аъзолик хорижий давлатлар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатишни заррача ҳам чекламай, дипломатия соҳасидаги фаоллигимизга салмоқли ҳисса қўшиши аниқ.

Кейинги вақтларда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Мазкур ташкилот 1996 йилда беш давлат: Россия, Хитой, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон томонидан ташкил этилган бўлиб, унинг фаолияти умумий чегара ҳудудларида ўзаро ҳарбий ишончни мустаҳкамлаш масалаларига қаратилиб «Шанхай бешлиги» деб номланарди.

Марказий Осиё кучли минтақа, у ўз ички ресурсларига ва потенциалига таянган ҳолда сиёсат юритмоқда. Ўзбекистоннинг географик ва тарихий вазифаси интеграция жараёнида ташаббускор бўлишдир. Мазкур ташкилот аъзоларининг катта иқтисодий ва сиёсий потенциалга эга бўлган ҳолда фақатгина чегара масалаларида ҳамкорлик қилишлари истикбол режаларига тўғри келмас эди. Ўз ўрнида давр ҳам айнан ҳозирги кун манфаатлари йўлида эмас, келажакни кўзлаган ҳолда иш юритиш афзаллигини кўрсатди. 1998 йилги Алмати ва 1999 йилги Бишкек учрашувларида гиёҳванд моддалар контарбандасига қарши кураш, уюшган жиноятчилик муаммолари, иқтисодий соҳада стратегик ҳамкорлик ва Буюк Ипак йўлини тиклаш муҳим масалалар эканлигини кўпчилик тан олди. Эндиликда, Шанхай бешлиги фақатгина чегара масалалари билан чекланиб қолмаслиги аниқ бўлиб қолди. Юқорида келтирилган бир қатор муаммоларнинг ҳудудимизда бевосита, минтақавий хавфсизлик масалалари билан боғлиқлиги маълум бўлди. Умуман, «бешлик» давлатларини ташвишга солган муаммоларни Ўзбекистонсиз ҳал этиш ўта мураккаб вазифа эканлиги англанди. Бунинг натижасида, 2000 йилнинг июль ойида Душанбеда бўлиб ўтган «бешлик»нинг навбатдаги учрашувида Ўзбекистон кузатувчи сифатида қатнашди. Учрашувда муҳокама қилинган масалалар ва муаммолар барча давлатларнинг манфаатларига мос тушиши яққол намоён бўлди. Асосий эътибор минтақа-

вий хавфсизлик масалаларига, халқаро терроризмга қарши курашиш, диний ва сиёсий экстремизм, сепаратизмнинг олдини олиш, шунингдек, наркобизнес, қонунга ҳилоф равишда қурол-яроқ сотиш каби муаммоларга қаратилди. Ушбу таҳдидларнинг аксарияти ҳозир ҳам, асосан, жанубда - Афғонстонда яққол кўриниб турибди. Ташкилотда Ўзбекистоннинг қатнашиши унинг номини ўзгаришига олиб келди ва у «Шанхай форуми» деб атала бошлади.

Ўзбекистонни «Шанхай бешлиги»га кузатувчи сифатида қўшилишини барча давлатлар қўллаб-қувватладилар, Россия Президенти В.Путин эса бунини алоҳида воқеа деб таъкидлади. Унинг фикрича, минтақа муаммоларини Ўзбекистонсиз ҳал этиб бўлмайди. Иштирокчилар терроризмни глобал хавф эканлигини ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистоннинг 1999 йил ноябрь ойида бўлиб ўтган ЕХХТнинг Истамбул учрашувида БМТ структуралари қошида терроризмга қарши курашиш халқаро марказини тузиш ташаббусини қўллаб-қувватладилар. Ўзбекистоннинг мазкур ташаббусини, нафақат, «Шанхай форуми» (кейинчалик Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти), балки Европанинг бир қатор давлатлари, жумладан, Германия ҳам тўла-тўқис қўллаб-қувватламоқда.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (Қозғистон, Қирғизистон, Хитой, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон) тўла шаклланиб бўлди ҳамда ўз фаолиятини кундан-кунга ривожлантириб бормоқда. Москва саммитидан сўнг (2003 йил май) ўтган давр ичида бир қатор тадбирлар амалга оширилди. Жорий йилнинг бошидан эътиборан Пекинда ШХТ Котибияти, Тошкентда эса доимий фаолият юритувчи орган - Минтақавий аксилтеррор тузилмаси ишляпти. Турли хил муаммоларни ҳал этиш бўйича кўп томонлама ҳаракатлар мувофиқлашмоқда. ШХТнинг халқаро обрўси тобора ошиб бораёпти. Бошқача айтганда, қисқа вақт ичида ташкилотнинг оёққа туриш жараёни тугалланди. Энди олдинда янада масъулиятли ва мураккаб, яъни, кўзга яққол ташланиб турган, аниқ натижаларга йўналтирилган салоҳиятли, тўлақонли яратувчанлик босқичи турибди.

Иккинчи энг муҳим масала - Ўзбекистон бу жараёнларда ниҳоятда фаол иштирок этди. Айнан Ўзбекистоннинг ташаббуси билан 2004 йилнинг 4 июнь куни Тошкентда ташкилотга аъзо давлатлар Хавфсизлик кенгашлари котибларининг илк учрашуви бўлиб ўтди. ШХТга аъзо давлатлар Хавфсизлик кенгашлари котибларининг учрашуви бўйича Регламент қабул қилиниши мазкур учрашувнинг якуний натижаларидан бири бўлди. Шундай қилиб, ШХТ тузилмасида хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик қилиш бўйича доимий фаолият юритадиган мутлақо янги мувофиқлаштирувчи-маслаҳатлашувчи механизм яратилмоқда.

2004 йил Тошкент шаҳрида олти давлат раҳбарларининг учрашуви ШХТнинг институционал ташкилот сифатида барпо этилиш даврига якун ясади. Давлатлар ўртасида ШХТ Хартиясида қайд этилган барча йўналишлар бўйича кенг кўламли ҳамкорликни ривожлантириш ва ўзаро узвий амалий ҳаракатларни кучайтириш даври бошланаяпти. Бошқача айтганда, Тошкент Саммити ШХТ фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлади. Айтиш лозимки, Марказий Осиё ва унга чегарадош давлатларда хавфсизлик ва барқарорлик гарови - бу мамлакатларда босқичма-босқич иқтисодий ривожланишнинг таъминлаш, аҳолининг турмуш тарзидаги биринчи навбатда зарур бўлган талабларини қондиришдир.

Бунда ШХТнинг иқтисодий интеграциялашувини жадал суръатда амалга ошириш муҳим аҳамият касб этади. Тошкентда 2004 йилнинг 28 май куни Ўзбекистоннинг ташаббуси билан олти давлат Иқтисодиёт ва Савдо вазирларининг учрашуви бўлиб ўтди. Улар 2003 йилнинг сентябрида ҳукуматлар раҳбарлари томонидан тасдиқланган, ШХТ доирасида кўптомонлама савдо-иқтисодий ҳамкорлик дастурини амалга ошириш бўйича тадбирлар режасининг лойиҳасини кўриб чиқдилар. Ушбу режа бўйича ишларни ШХТга аъзо давлатлар ҳукуматлари кенгашининг жорий йилнинг кузида бўлиб ўтадиган мажлисига қадар тугатиш кўзда тутилган. Шу билан бирга, савдо-иқтисодий ҳамкорликнинг замонавий шаклларини жорий қилиш, давлатлар

ўртасида товар айланмасини кўпайтириш, меъёрий-хукукий базаларни уйғунлаштириш, технология, хизмат, пул маблағлари ва маҳсулотларнинг эркин ҳаракат қилиши учун босқичма-босқич қулай шароит яратиш каби тизимли қадамларни қўйиш режалаштирилмоқда. Президентлар томонидан умуман, ШХТ ва унинг минтақавий аксилтеррор тузилмасига тааллуқли бир қанча ҳужжатлар кўриб чиқилиб, тасдиқланди.

Саммитнинг якуний сиёсий ҳужжати - Тошкент декларациясида давлат раҳбарлари ташкилотга аъзо мамлакатларнинг келгусидаги ҳамкорлигини жадал ривожлантириш, сиёсий, иқтисодий, янги таҳдидларга қарши кураш, инсонпарварлик масалалари бўйича аниқ вазифалар белгилаб олинди.

ШХТ Тошкент саммитида Афғонистон етакчиси ва Мўғулистон делегацияси ҳам қатнашиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳам ШХТнинг дунё миқёсидаги халқаро обрўси ва таъсири ўсаётганидан гувоҳлик бериб турибди. ШХТ фаолиятида бошқа давлатларнинг кузатувчи сифатида иштирок этиши учун имконият ва шартномавий-хукукий база мавжуд.

ШХТга аъзо давлатлар етакчилари Афғонистон раҳбарияти билан келажақда барчани хавотирга солаётган қатор муаммоларни муҳокама қилишди.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг ўта зарурлиги транспорт коммуникацияларини тиклаш борасида ҳам жуда муҳим. Қадимги Буюк Ипак йўли ҳам айнан шу давлатларнинг ҳудудидан ўтган.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини эълон қилган кундан бошлаб бутун Марказий Осиё минтақасида интеграциялашув жараёнларини ривожлантиришга қаратилган изчил сиёсатни амалга оширмоқда. Шу билан бирга, таъкидлаш лозимки, Ўзбекистоннинг ушбу ташаббуслари оддий ташвиқот эмас, балки ҳозирги замон талабларини чуқур англаган ҳолда мамлакат раҳбарияти ва аввало, Президент Ислам Каримовнинг ирода ва интилишлари ифодасидир. Бу саъй-ҳаракатлар Марказий Осиё халқларининг узвий тарихий риш-

таларига асосланган кўптомонлама ҳамкорлик ва шерикликнинг кенг сиёсий платформасини яратишга қаратилган.

Ўзбекистоннинг минтақавий интеграциялашув йўлидаги изчил ва фаол қадамлари хусусида қатор далиллар шаҳодат беради. 1993 йилнинг июнь ойидаёқ Ўзбекистон билан Қозоғистон ўртасида “1994-2000 йилларда иқтисодий интеграциялашувни чуқурлаштириш чоралари тўғрисида” шартнома имзоланган эди. Интеграциялашув жараёнлари учун зарур шарт-шароитларни яратиш мақсадида икки мамлакат 1994 йилнинг январида “Ягона иқтисодий макон барпо этиш тўғрисида”ги шартномага имзо чекди ва кейинроқ Қирғизистон Республикаси унга қўшилди. Ўша йилнинг 30 апрелида Ўзбекистон ташаббуси билан Чўлпон Ота шаҳрида “Ягона иқтисодий макон барпо этиш тўғрисида”ги уч томонлама шартнома имзоланди. Кейинчалик - 1999 йил мартида мазкур шартномага Тожикистон Республикаси қўшилди.

Ўша йилнинг июлида ушбу мамлакатлардан ташкил топган Марказий Осиё минтақавий уюшмасининг «Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти» (МОИХ) номи билан тасдиқланиши минтақавий интеграциялашувни кенгайтириш йўлидаги навбатдаги қадам бўлди.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов МОИХга аъзо давлат раҳбарларининг 2000 йилнинг июнида Душанбеда бўлиб ўтган кенгашида Марказий Осиё минтақавий ҳамкорлигини янада чуқурлаштириш учун қўшимча чоралар кўриш ва минтақанинг кўптомонлама ҳамкорлик тузилмалари фаолиятини такомиллаштириш ташаббусини илгари сурди. Ушбу ташаббусни мантиқий давом эттириб, мамлакатимиз раҳбари 2001 йилнинг 28 декабрида Тошкентда бўлиб ўтган Марказий Осиё давлатлари саммитида МОИХ фаолияти доирасини кенгайтириш ва уни «Марказий Осиё ҳамкорлик ташкилоти» (МОХТ)га айлантириш таклифини ўртага ташлади. Мазкур таклиф бир овоздан қўллаб-қувватланди ва учрашувнинг якуний ҳужжати - «Тошкент баёноти»да қайд этилди.

МОИХнинг МОХТга ўзгартирилишининг муҳим натижаларидан бири - бу ташкилотда фақат иқтисодий масала-

лар билан чекланиб қолмай, Марказий Осиёда долзарб аҳамият касб этаётган муаммолар, жумладан, минтақавий хавфсизликни таъминлаш, Афғонистонни қайта тиклаш ҳамда гуманитар соҳасидаги ҳамкорлик каби мавзулар юзасидан очик сиёсий мулоқотлар ўтказилмоқда. Минтақанинг ажралмас қисми бўлган Афғонистонда ҳамжиҳатликда иш олиб бориш учун мустаҳкам асос яратилди.

Айтиш жоизки, МОХТ фаолияти ўзининг демократия ва ҳурфикрлилик тамойилларига асослангани, жўшқин интеграциялашув ҳамда мослашувчан табиати билан ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг МОХТ раиси этиб сайланиши ташкилот фаолиятини сезиларли даражада жадаллаштирди. Хусусан, бир йилдан кўпроқ вақт мобайнида ташкилотта аъзо давлатлар раҳбарлари Алмати, Оқтау, Душанбе, Остана ҳамда Тошкент шаҳарларида олти маротаба учрашдилар.

Аъзо мамлакатларнинг парламентлараро алоқаларининг жадаллашуви минтақада тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш йўлида ҳамкорликнинг янги қирраларини кашф этиш, давлатлараро муносабатларни чуқурлаштириш, МОХТ доирасида интеграциялашув жараёнининг ривожланиши ҳамда истиқболли учун муҳимдир.

Шу маънода, Ўзбекистон ташаббуси билан 2002 йилнинг ноябрь ойида МОХТга аъзо мамлакатлар парламентлари вакилларининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви давомида парламентлараро ҳамкорлик институтини жорий этиш, аъзо мамлакатлар парламент вакиллариининг кенгашини тузиш хусусидаги қарорининг қабул қилиниши катта аҳамиятга эга бўлди.

Мамлакатимизнинг МОХТга раислик қилиши билан бирга, Ўзбекистон зиммасига юкланган масъулиятни ҳис этган ҳолда, ҳукуматимиз томонидан ташкилот фаолиятини жадаллаштиришга қаратилган қатор ишлар амалга оширилди. Хусусан, 2002 йилнинг август ойида Тошкентда МОХТга аъзо мамлакатлар ҳуқуқни муҳофаза қилиш ҳамда хавфсизлик

хизматлари раҳбарларининг диний экстремизм ва фанатизм экспанциясининг олдини олиш борасида ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган кенгаши бўлиб ўтди.

Мамлакатимиз таъаббуси билан МОХТ доирасида аъзо мамлакатларнинг иқтисодий доиралари ҳамкорлиги сезиларли даражада фаоллашди.

2002 йилнинг ноябрь ойида Тошкентда, 2003 йилнинг июль ойида Қирғизистоннинг Ўш шаҳрида МОХТга аъзо давлатларнинг тадбиркор ҳамда ишбилармон доираларининг бизнес анжумани бўлиб ўтди.

Учрашув чоғида иқтисодий ҳамкорликнинг аҳволи ҳамда истиқболлари, қўшма лойиҳаларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш, корхоналар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш, Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодиётига чет эл сармояларини жалб қилиш масалалари муҳокама этилди.

Айтиш жоизки, бўлиб ўтган бизнес анжуманлар минтақамиз мамлакатлари ҳамда халқлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар тарихининг янги саҳифасини очиб берди.

Анжуманлардан аён бўлдики, тадбиркор ва ишбилармон доиралари вакиллари минтақада ўзаро иқтисодий ҳамкорликни йўлга қўйиш ҳамда қўшма лойиҳаларни амалга оширишга катта қизиқиш билан қарадилар.

Тадбирлар давомида МОХТ доирасидаги интеграция жараёнига иқтисодиётнинг муҳим тармоқлари киритилиши, ўзаро манфаатли ҳамкорлик асосларини мустаҳкамлаш воситаси бўлиб хизмат қилиши эътироф этилди.

МОХТ ташкил топган вақтдан буён халқларимиз ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлаш ва ялпи ривожланиш, кўп томонлама ҳамкорлик механизми ва воситаларини шакллантириш борасида муҳим қадамлар ташланди.

Айни пайтда, давлатимиз раҳбари таъкидлаб ўтганидек, ушбу жараён интеграцияни секинлаштиришга олиб келадиган навбатдаги бюрократик тузилмаларни барпо этиш эмас, балки кўп томонлама ҳамкорликни ривожлантириш ҳамда халқларимизнинг тарихий қон-қариндошлик ришталарига

асосланган кенг сиёсий маконнинг яратилиши сифатида тушунилмоғи даркор.

Муҳими, мамлакатимизнинг МОХТ доирасидаги ташаббуслари жаҳоннинг илғор сиёсий ҳамда молиявий ташкилотлари, хусусан, Осиё тараққиёт банки, Европа Тикланиш ва тараққиёт банки, Жаҳон банки, Ислон тараққиёт банки ҳамда БМТ тараққиёт дастури томонидан қўллаб-қувватланди.

Мазкур ташкилот вакиллари дастурий ҳужжатларни тайёрлашда ўз маслаҳатлари билан ёрдам беришга тайёр эканликларини, Марказий Осиёдаги сув-энергетика захиралари, транспорт савдоси соҳаларида олиб борган ўз тадқиқотлари натижалари билан ўртоқлашишларини билдиришди.

Нуфузли халқаро молиявий ташкилот – ЕТТБ ўзининг 2003 йил май ойида Тошкентда бўлиб ўтган директорлар кенгазининг йиллик йиғилишида Марказий Осиё минтақасидаги интеграция жараёнларини қўллаб-қувватлади.

Шу ўринда, минтақавий интеграциянинг янада фаол тараққий этиши учун тўсқинлик қилаётган баъзи салбий ҳолатларга ҳам тўхталиб ўтиш ўринли бўлади. Жумладан, кўзга ташланадиган нарсаси шуки, минтақа давлатларининг баъзи раҳбарлари интеграция жараёнларини ривожлантиришга қаратилган турли ташаббусларни илгари суришмоқда, аммо ўз сўзларини иш билан тасдиқлашга унчалик шошилмаяптилар ва ҳақиқий интеграция жараёнининг оқими билан умуман алоқадор бўлмаган хомхаёл таклифлардан нарига ўтишмаяпти.

МДХ давлат раҳбарлари иштирокида ўтган сўнгги саммит ҳам шуни кўрсатдики, гарчи баъзи давлат раҳбарлари интеграция тараққиётининг келажаги ҳақида оғзаки фикр билдиришса-да, иш жараёнида минтақанинг муаммоларини унутиб қўйишмоқда. Антиинтеграция билан ўралашиб қолаётганликлари туфайли ташкилотнинг ички интеграцияси ва Марказий Осиё минтақаси билан боғлиқ аҳвол аянчли ҳолатга ташлаб қўйилмоқда.

Интеграция ҳақида сўз юритганда, бу жараёнда ишти-

рок этаётган давлатлар учун кенг имконият берилишини ҳам эътиборда тутиш керак. Аниқроқ қилиб айтсак, халқаро ҳужжатлар ва қонун ҳужжатларини тайёрлашда, жумладан, солиқ тўплаш, божхона йиғимлари, транзит ҳаракати сингари масалаларда зийрак ва одил ёндашув зарур.

Энг аввало, аъзо давлатларнинг ўзаро яқинлиги, баландпарвоз сўзлардан ҳақиқий очиқ ҳамкорликка ўтиш йўлидаги интилишлари ташкилотни ҳаракатга келтирувчи ва унинг самарадорлигини белгиловчи асосий куч бўлмоғи даркор. Бу эса минтақадаги интеграциялашув жараёнларини халқларимиз манфаати йўлида ривожлантиришга хизмат қилади.

МОХТ каби жиддий ва муҳим ташкилот бўлган ЕТҒБнинг келажаги ҳақида гапирганда, шуни унитмаслик керакки, фақат баландпарвоз ташвиқотлар билан амалий иш ўрнини босиш ва интеграциянинг янги босқичларига кўтарилиш мумкин эмас.

Шунингдек, интеграция сиёсатбозликка асосланган шахсий нафсониятни қондириш учун эмас, балки, аввало, халқларнинг ўзаро яқинлашуви, ижтимоий ўзгаришлар, иқтисодий ислохотлар ва минтақавий ҳамкорлик тараққиёти учун хизмат қилиши керак. Буларнинг барчаси минтақа халқларининг жаҳондаги глобал жараёнлар иштирокчисига айланишига ва ҳаётий кундалик муаммоларини ўзлари ҳал қилишларига имкон яратади.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ДУНЁ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИК МУНОСАБАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА МУСТАҲКАМЛАШ

4.1. Ўзбекистоннинг дунёдаги етакчи давлатлар (АҚШ, Россия, Япония, Хитой) билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш

Ўзбекистон жаҳондаги йирик, халқаро майдонда етакчи ўрин тутадиган давлатлар — АҚШ, Россия, Япония, Хитой, Германия, Франция ва Европа Иттифоқининг бошқа мамлакатлари билан ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш ва мустаҳкамлашга алоҳида эътибор бермоқда.

Ўзбекистон — АҚШ муносабатлари босқичма-босқич ривожланиб келмоқда. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 1996 йил ёзида АҚШга қилган биринчи ва муҳим сафари давомида иқтисодий ҳамкорликдан тортиб хавфсизликкача бўлган турли соҳаларни қамраб олган музокаралар, Ўзбекистон ва АҚШ раҳбарларининг кейинги учрашувлари, Америка парламентарийларининг юқори мартабали вакиллариининг ташрифлари Ўзбекистон — АҚШ муносабатларини янги босқичга олиб чиқди.

Икки давлат ҳукуматлари ўртасида 2001 йил октябрда халқаро террорчиликка қарши курашиш масалалари бўйича қўшма баёнот имзоланиши, ҳукуматлар ўртасида икки томонлама ҳамкорликни янада ривожлантириш ва Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларни қўллаб-қувватлаш борасида ўзаро англашув ҳақида меморандум қабул қилинди. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 2002 йил март ойида АҚШга иккинчи расмий ташрифи Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида Стратегик шериклик ва ҳамкорлик асосла-

ри тўғрисида декларация, шунингдек, илмий-техникавий тадқиқотлар, ядро тарқатилишига йўл қўймаслик борасида ҳамкорлик қилиш тўғрисида ҳамда Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият банки билан АҚШ Экспорт-импорт банки ўртасидаги ҳамкорлик тўғрисида битимлар имзоланиши Ўзбекистон-АҚШ муносабатларида қўйилган муҳим қадамлардан бири бўлди.

Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни уч босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич мустақилликка эришгунимизгача бўлган давр ва мустақилликнинг дастлабки уч йилини ўз ичига олади. Бу давр Ўзбекистон ва АҚШ ўртасидаги алоқаларнинг ҳали ривожланмаганлиги ва ҳамкорликнинг дастлабки куртаклари пайдо бўла бошлаганлиги билан ҳарактерланади. Ушбу босқич Америка Қўшма Штатлари Ўзбекистон Республикасини мустақиллигини тан олганлиги ва икки давлат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилганлиги билан муҳимдир.

Иккинчи босқич 1993 йилга тўғри келади ва 2001 йил сентябрида АҚШда террористик акт содир этилган даврга қадар давом этади.

Бу давр мобайнида Ўзбекистон билан АҚШ муносабатлари энг муҳим йўналишлар бўйича фаол ривожланганлиги, умумбашарий ва минтақавий хавфсизликнинг энг долзарб муаммоларини ҳал этишга бўлган ёндашувларнинг ўхшаш жиҳатларини намоён қилганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Бошқача айтганда, бу даврда АҚШ Ўзбекистонни қайтадан кашф этган бўлса, Ўзбекистон ҳам АҚШни кашф этди.

Ҳамкорликнинг янги сифатдаги стратегик шерикликка асосланган учинчи босқичи 11 сентябрь воқеаларидан кейин бошланди. Бу босқич Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг АҚШга қилган сафари чоғида Ўзбекистон ва АҚШ ўртасида Стратегик шериклик ва ҳамкорлик асослари тўғрисидаги декларациянинг имзоланганлиги билан аҳамиятлидир. Муносабатларнинг янги босқичида қуйидаги манфаатларнинг уйғунлашганлигини кузатамиз:

Биринчидан, АҚШ Ўзбекистонга Марказий Осиёда тинчликни, хавфсизликни таъминлашда, наркобизнес, терроризмга қарши курашда етакчи куч сифатида қарамоқда.

Иккинчидан, АҚШ халқи Ўзбекистонни дўстона мамлакат сифатида эътироф этмоқда.

Учинчидан, АҚШнинг кенг жамоатчилиги, тадбиркорлари Ўзбекистоннинг келажаги, айниқса унинг иқтисодиётида эришяётган ютуқларини эътироф этишмоқда, унинг ривожланиши учун инвестициялар олиб киришмоқда.

Тўртинчидан, Ўзбекистонни АҚШдаги юксак ривожланган иқтисодиёт, демократик кадриятлар, илмий-техникавий салоҳият қизиқтирмоқда.

АҚШ инвестицияларининг Ўзбекистонга кенг миқёсда кириб келиши ислохотларни чуқурлаштиришга, олдимизга қўйилган мақсадларимизга тезроқ эришиш имконини беради. Илмий-техникавий ҳамкорлик технологик жиҳатдан ривожланишимизга кафолат бўлади.

АҚШ билан шерикчилик муносабатларини бундан буён янада ривожлантириш туфайли қуйидаги натижаларга эришиш мумкин:

Аввало, Ўзбекистоннинг жаҳон сиёсатига киришига замин яратади, стратегик шериклик натижасида иккитомонлама сиёсий алоқаларнинг ривожланиши орқали мамлакатимизнинг бевосита халқаро сиёсий муносабатларда тенг иштирок этишини, ўз манфаатларини ҳимоя қилишини таъминлайди, жаҳон ҳамжамиятида обрў-эътибор топтиради;

Мамлакатимизда давлатчиликнинг тараққий этиши, демократик кадриятларнинг мустаҳкамланиши ва кенг тарқалишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади;

Бу шериклик халқаро терроризмга, наркобизнесга қарши курашда, Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик ва барқарорликни сақлаб туришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади;

Иқтисодий ривожланиш учун қулай шарт-шароитлар яратади, икки мамлакат ўртасида фойдали савдо-сотиқни ривожлантиришга хизмат қилади.

Мамлакатлар аҳолиси ўртасидаги гуманитар маданий алоқаларнинг ўзига хос шакли вужудга келади;

Юртимиз ривожланиши учун АҚШ сармояси кириб кела бошлайди. АҚШ инвестицияларининг Ўзбекистонга кенг миқёсда кириб келиши ислохотларни чуқурлаштиришга, олдимизга қўйилган мақсадларимизга тезроқ эришиш имконини беради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистон билан АҚШ ўртасида икки томонлама муносабатларнинг барча соҳаларида алоқаларнинг кенгайиши иккала давлатнинг умумий манфаатларини ривожлантириш ва ҳимоя қилиш учун мустаҳкам негиз яратди. Шунингдек, дўстлик ва ҳамкорлик руҳини шакллантирди, икки халқнинг бир-бирини яқиндан таниши ҳамда узоқ муддатли ва ўзаро фойдали ҳамкорликнинг истиқболларини белгилаш учун имконият эшикларини очиб берди.

XXI асрнинг бошларида Ўзбекистон-Россия стратегик ҳамкорлиги — минтақа хавфсизлиги кафолати

Ўзбекистон ва Россия ўртасидаги муносабатларнинг янги босқичга кўтарилиши иккала мамлакат учун ҳам ҳамкорликни ривожлантиришнинг истиқболли имкониятларини беради. Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, ушбу ҳамкорлик ҳозирги кунда стратегик шериклик даражасига кўтарилди. Аввалом бор, иккала мамлакатда иқтисодий, сиёсий, ижтимоий жиҳатдан ҳамкорлик эҳтиёжи пайдо бўлган бўлса, иккинчи томондан икки давлат манфаатларини халқаро терроризмга қарши кураш яқинлаштирди.

Ўзбекистонда Россия азалдан йирик иқтисодий ҳамкорлардан бири эканлигини ҳеч қачон унутишмаган. Россиянинг иқтисодий инкироздан чиқиш даражасига кўра, унинг Ўзбекистон ташқи савдо айланмасидаги улуши 1999 йилдаги 13 фоиздан 2003 йилда 17 фоизга ўсди. Фақат 2003 йилнинг ўзида икки мамлакат ўртасидаги ташқи савдо айланмаси ҳажми 26 фоиз, 2004 йилнинг биринчи чорагида эса 43

фоизга ўсди ва янада жадал юксалиши учун катта имкониятлар мавжудлиги кузатилмоқда.

Савдо айланмаси таркиби янада рационаллашиб, икки мамлакат иқтисодиётидаги тузилмавий ўзгаришлар унда ўз аксини топа бошлади. Масалан, 2003 йилда Ўзбекистондан Россияга экспорт ҳажмида асосий улушни машина ва ускуналар (23 фоиз), пахта толаси (7 фоиз) ташкил қилди, ваҳоланки 1994 йилда бу кўрсаткичлар тегишли равишда 11 ва 64 фоиз эди.

Россиядан Ўзбекистонга экспорт ҳажмида ҳам асосий улуш машина ва ускуналар (38 фоиз), кимё маҳсулотлари (20 фоиз), қоғоз, картон, мебел (24 фоиз)дан иборат. 1994 йилда эса Россиядан Ўзбекистонга асосан энергия манбалари (39 фоиз), озиқ-овқат маҳсулотлари (15 фоиз), қора металл (14 фоиз) экспорт қилинган эди.

Ўзбекистоннинг Россия билан авиасозлик соҳасидаги ҳамкорлиги ҳам сезиларли даражада фаоллашди. «В.П.Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» давлат акционерлик жамияти базасида юк ва йўловчи ташувчи замонавий ҳаво кемаларини ҳамкорликда ишлаб чиқариш ривожланмоқда. Эътиборли томони шундаки, Тошкент авиазаводи томонидан тўзилган шартномаларга мувофиқ 2004 йилда Россия ва бошқа мамлакатларга 15 та самолёт етказиб берди ва бу ислохотлар бошланган даврдан анча кўп демакдир.

«ЎзДЭУавто» қўшма корхонасининг ҳам россиялик шериклар билан ҳамкорлиги янада фаоллашмоқда. Бир томондан унинг Россияга экспорт салмоғи ортмоқда. Тахминларга кўра, экспорт ҳажми 2004 йилда 25 минг автомобилни ташкил этади. Иккинчи томондан, россиялик пўлат қуёвчилар маҳсулоти сифатининг ортиб бораётганлиги Ўзбекистон автомобиллари учун харид қилинадиган иссиқ ва совуқ усулда қуйилган пўлатнинг 90 фоизини Россиядан олиш имконини беради. Шуниси аҳамиятта молики, Ўзбекистоннинг авиация ва автомобиль заводлари Россия Федерациясининг 957 корхонасига эҳтиёт қисмлар учун буюртма берган.

Ўзбекистон ва Россия савдо алоқаларининг фаоллашиб бораётганининг сабаби нимада? Жавоб аниқ: ҳар икки мамлакат иқтисодиётида ўсиш кузатилмоқда.

Иқтисодий ривожланишнинг барқарор суръати, у билан боғлиқ савдо ва тўлов балансининг ижобий сальдоси, аҳоли реал даромадларининг муттасил ўсаётгани шундан далолат берадики, Россия тобора қулай, ҳудудий жиҳатдан яқин, тўловга лаёқатли бозорга айланмоқда. Бу бозорга ўзбек товар ишлаб чиқарувчилари ўзларининг хилма-хил маҳсулотларини етказиб беришлари мумкин.

Россия сармоядорларининг Ўзбекистон иқтисодиётига кенг миқёсда инвестиция қилишига қизиқиши тобора ортиб бормоқда. Бу аввало, нефть ва газ қазиб олиш, уларни қайта ишлаш, телекоммуникация, тоғ-кон саноати, металлургия, машинасозлик, аниқ асбобсозлик, электротехник маҳсулотлар ишлаб чиқариш, қурилиш материаллари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш каби экспортта йўналтирилган соҳалар ва бошқа истифболли тармоқларда ўз ифодасини топмоқда.

Жумладан, 2004 йилнинг апрелида Россиянинг Газпром» компанияси билан «Шохпахта» газ қонида газ қазиб олиш ва ундан фойдаланишдаги иштироки бўйича маҳсулот тақсими тўғрисида битим имзоланди. Айни пайтда «Газпром» билан Устюрт нефть-газ қонларида табиий газ геологоразведкаси, қазиб олиш ва йилига 10 млрд куб метр ҳажмида сотиш мўлжалланган лойиҳага 1,4 млрд АҚШ доллари миқдорида сармоя қилиниши кўзда тутовчи битим ишлаб чиқилмоқда.

«Лукойл» компанияси билан маҳсулот тақсими асосида қандим, Шоди газ қонларида табиий газ қазиб олиш ва биргаликда сотиш бўйича йирик битим тайёрланмоқда. Бунда «Лукойл» компанияси 1 млрд АҚШ доллари миқдорида инвестиция қиритади ва лойиҳанинг амалга оширилиши 200 млрд куб метрга яқин табиий газ қазиб олиш имконини беради.

Шунингдек, машинасозлик, асбобсозлик, электротехника саноатидаги технологик кооперацияга асосланган самарали алоқалар тикланмоқда. Кабель маҳсулотлари, электротехник машиналар, жиҳозлар ва аппаратура ишлаб чиқа-

риш соҳаларида 19 та Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси фаолият юритмоқда. 33 та қўшма корхона саноат ва машиный турдаги асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Машинасозлик, машина ва жиҳозларни таъмирлайдиган 68 та қўшма корхона тузилган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида интеграция чуқурлашмоқда. Бу соҳада тўққизта Ўзбекистон-Россия қўшма корхонаси фаолият юритмоқда.

«Вимм Билль Дан» компанияси Тошкентнинг йирик «Тошкентсут» бирлашмаси акцияларининг 77 фоизини харид қилиш ҳақида шартнома имзолади. Ушбу ҳужжатда сут маҳсулотларини қайта ишлаш ва мева шарбатлари ишлаб чиқарувчи қўшма корхона тузиш учун 20 млн. доллар сармоя киритиш кўзда тутилган.

Сўнгги пайтларда Россия ва Ўзбекистон ўртасидаги савдо-иқтисодий ва инвестициявий ҳамкорликнинг кенгайиши ўзаро манафаатларни ифодаловчи табиий жараёнга айланди.

Бундай ҳамкорликнинг асосини иқтисодиётнинг оёққа туриши, ҳар икки мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши ва бир-бирини тўлдириши, ҳудудий яқинлик, транспорт инфратузилмаси ҳамкорлигининг йўлга қўйилганлиги, шерикларнинг бир-бирини яхши билиши, уларнинг халқларимиз умумий маданиятидан, феъл-атворидан хабардорлиги ташкил этади.

Россия билан Ўзбекистон ўртасида савдо-иқтисодий ва инвестициявий алоқаларнинг кенгайиши Марказий Осиёнинг бошқа давлатларига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Бу Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов илгари сураётган Марказий Осиёда умумий бозорни яратиш ташаббуси ва бунёдкорлик йўлидаги жиддий қадамдир.

Бу ўз навбатида жаҳон иқтисодиётида минтақанинг инвестициявий жозибадорлиги ва рақобатбардошлигини оширади.

Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикаси ўртасидаги ўзаро алоқалар

Ўзбекистон ташқи сиёсатида Хитой билан ўзаро муносабат алоҳида ўрин тутди. Хитой билан ҳамкорлик қилиш иқтисодий ривожланишда, миллий ва минтақавий хавфсизликни мустаҳкамлашда, глобаллашув жараёни чуқурлашган ва турли сиёсий ўзгаришлар даври бўлган ҳозирги шароитда халқаро сиёсат майдонидан муносиб ўрин эгаллашда катта аҳамият касб этади. Хитой халқаро муаммоларни ечишда тобора фаол қатнашаётган, дунёда эътироф этилган «Хитой модели» туфайли ялпи ички маҳсулотли бир неча йилдан буён 7-8 фоиз миқдорда барқарор ўсиб келаётган етакчи мамлакатлар қаторида туради.

Хитой Ўзбекистон билан ҳамкорликни юксак қадрлайди. Зеро ташқи дунё билан алоқаларни кенг кўламда ривожлантириш йўлидан бораётган мамлакатимиз ўз минтақасида хавфсизликнинг асосий таянчи вазифасини ўтаётгани, унинг сиёсий нуфузи ва иқтисодий салоҳияти халқаро миқёсда эътироф этилмоқда.

Халқларимиз қадимдан Буюк Ипак йўли орқали бири билан алоқа қилиб, фани ва маданиятини бойитиб, тажриба алмашиб келган. Хитойликлар айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хусусан, узум ва беда етиштиришни Ўрта Осиё халқларидан ўрганган. Бу ерда эса Чин юртининг ипакчилиги ва эритиш техникаси ўзлаштирилган.

Ўзбекистон - Хитой муносабатларини ривожлантириш Буюк Ипак йўли орқали ўрнатилган ва равнақ топган тарихий алоқаларни тиклаш ва ҳозирги замонавий ҳамкорликни кенгайтириш нуқтаи назаридан ҳам долзарбдир. Икки мамлакат давлат раҳбарлари ўртасидаги ўзаро ҳурмат ва ишонч, муносабатларимизнинг ҳуқуқий пойдевори мустаҳкамлиги бунинг учун қулай замин яратади.

Шиддат билан ўзгараётган бугунги сиёсий, ижтимоий иқтисодий вазият нафақат Ўзбекистон ва Хитой каби яқин

қўшни давлатлар, балки бутун дунё мамлакатларининг ҳамжиҳатликда иш олиб боришини тақозо этмоқда. Глобаллашув жараёни ижтимоий-иқтисодий ҳамкорликни ҳамда транспорт ва коммуникация алоқаларини ривожлантиришни, террорчилик, экстремизм, трансмиллий уюшган жиноятчилик, наркотик моддалар ва қурол-яроғ контрабандасининг, оммавий қирғин қуроллари тарқалишининг олдини олишни, сиёсий алоқаларини янада ривожлантиришни талаб қилмоқда.

Мана шу масалаларнинг ўзиёқ Ўзбекистон - Хитой муносабатларида ҳамкорлик учун кенг фаолият майдони мавжудлигини кўрсатади. Энг муҳими, алоқаларни ривожлантиришдан, бир-бирини қўллаб-қувватлашдан икки мамлакат ҳам бирдек манфаатдордир.

Халқаро муносабатларнинг ушбу шакли давлатимиз ташқи сиёсатининг муҳим йўналиши ҳисобланади. У учинчи томоннинг иштирокисиз, икки томонлама тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали алоқаларни ўрнатиш, сақлаш, чуқурлаштириш ҳамда ривожлантириш имконини беради.

Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги ўзаро алоқалар тарихи ва ривожи ўзаро ҳамкорликка етарли даражада пойдевор қўйилганидан гувоҳлик беради. Буни қуйидаги омиллар мисолида кўриб чиқиш мумкин.

Хитойнинг халқаро ва минтақавий муаммоларини ҳал этишда таъсири кучайиб бормоқда. Бу айниқса Марказий ва Жанубий Осиё минтақасида тинчлик ва барқарорликни сақлаш масалаларида яққол кўзга ташланмоқда.

Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистон Республикаси билан, шунингдек, Марказий ва Жанубий Осиё давлатлари билан жўғрофий яқинлигини ҳисобга олган ҳолда, Хитой билан ҳамкорлик диний экстремизм, терроризм, уюшган жиноятчилик, наркобизнес ва ноқонуний қурол-яроғ савдоси муаммоларини ҳал этишда катта аҳамиятга эга. Буларни бартараф қилишда дадил қадамлар ташлаш ва биргаликда концепциялар яратиш икки давлат ҳамкорлигини янада яқинлаштиради.

Кўп давлатлар қатори Хитой ҳам Ўзбекистон

рахбариятининг Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли зонани барпо этиш ҳақидаги сиёсий ташаббусини қўллаб-қувватламоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек: «Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли зонани барпо этиш ғояси минтақавий хавфсизликни таъминлаш бўйича амалга ошириладиган тадбирларга тўла мос келади. Бундай зонани ташкил этиш ва бу масалада ядро қуролига эга бўлган қўшни Хитой билан ҳамкорликда режаларни амалга ошириш ва ривожлантириш минтақада ўзаро ишонч ва барқарорликка асосланган тинчликни таъминлашга хизмат қилади.

Афғонистон муаммоси, унга чегарадош бўлган Ўзбекистон ва Хитойни безовта қиладиган масала. Бундай вазият икки давлатга ҳам таҳдид туғдирмоқда. (6+2) гуруҳи доирасида ҳал этишга чақирувчи Ўзбекистоннинг сиёсий ташаббуси, Покистон билан анъанавий алоқаларга эга бўлган ХХР томонидан қўллаб-қувватланиши эътиборга молик. Хусусан, Хитойнинг бу муаммони ижобий ҳал этишга фаолроқ ёндашиши унинг ечимини тезлаштирган бўлар эди.

Маълумки БМТ хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари таркибига кирувчи Хитой Халқ Республикаси ва бошқа давлатлар, ўзларининг атрофларида жойлашган ҳудудларнинг барқарорлиги учун масъулдирлар. Ушбу давлатлар элчиҳоналари Тошкентда ҳам жойлашган. Шу туфайли, улар орқали Ўзбекистон раҳбарияти дунёда тинчликни сақловчи асосий механизм бўлган Хавфсизлик кенгашига жаҳонда рўй бераётган турли хил сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва бошқа воқеаларга ўзининг муносабатини ўз вақтида билдириб туради.

Кейинги йилларда дунё сиёсатида Хитой Халқ Республикасининг фаоллиги ошиб бормоқда. Хитой жаҳондаги геостратегик мавқеини мустаҳкамлаши натижасида аксарият давлатлар Хитой билан ўзаро манфаатли алоқаларни ривожлантира бошлашди. Хитой тобора етакчи давлатларнинг ташқи сиёсатида устувор ўрин эгаллаб келмоқда. Ўзбекис-

тоннинг Хитой билан дипломатик алоқа ўрнатганлиги ўз натижаларини ижобий томондан кўрсатмоқда. Ўзаро алоқалар ҳукуматлараро музокараларнинг муҳимлиги орқали давлатлар раҳбарларининг расмий ташрифлари, расмий делегациялар ва жамоат ташкилотларининг учрашувлари руҳида давом этмоқда.

Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикаси ўртасидаги муносабатлар қуйидаги мезонлар асосида амалга оширилмоқда: миллий давлатлар манфаатларининг устуворлиги, яъни ўзаро манфаатдорликни инobatга олиш; ўзаро тенг фойда кўриш; бир-бирининг ички сиёсатига аралашмаслик; умуминсоний қадриятларга эътибор, тинчлик ва барқарорликни сақлаш; халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш ва унинг давлат ички ҳуқуқ нормаларидан кўра устуворлиги.

Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги икки томонлама алоқалар ҳам ривожланиб бормоқда.

Бизнингча, Ўзбекистон Хитой билан муносабатларида узок муддатли алоқа қилиш стратегияси ва бу алоқаларни дўстона ҳамкорлик руҳида ривожлантириб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикаси ва Хитой Халқ Республикасида олиб борилаётган ислохотларни фарқи ва баъзи соҳаларда ўхшашлиги давлатлараро алоқаларнинг ривожлантиришга ҳеч қандай тўсқинлик қилмайди.

Хитойнинг ривожланган давлатлар, яъни АҚШ, Япония, Осиё, Узоқ Шарқ давлатлари ва Европа Иттифоқи билан алоқа қилишдаги тажрибаси шу ҳақда далолат берадики, ижтимоий-сиёсий тизимдаги фарқлар ўзаро манфаатли ва кенг миқёсдаги ҳамкорликка ҳеч ҳам тўсқинлик қилмас экан.

Хитой эришган тажриба айрим ҳолларда нафақат Ўзбекистон, балки Марказий Осиё давлатлари учун фойдали бўлиши мумкин. ХХР томонидан сармояларни жалб этиш бўйича малакаларни ўрганиш дунёда сармояларни қўйиш бўйича йўналишларни, уларни жалб қилиш услуб ва йўллари хамда оқибатда юзага келадиган муаммоларни яна ҳам яхшироқ билишимизга кафолат бера олади.

Ўзбекистон билан ХХР алоқаларини истиқболли йўналишларидан яна бири, минтақа давлатларининг ўз ҳудуди ва уни қуршаб турган мамлакатларда барқарорликни сақлаб туришидир.

Ўзаро алоқаларнинг кўп қиррали бўлиши – Марказий Осиёда хавфсизликни мустаҳкамлаш; халқаро ташкилотлар томонидан тинчликни сақлаш учун олиб борилаётган тадбирларда иштирок этиш ва бу соҳада ҳамкорликни чуқурлаштириш; ижтимоий-иқтисодий, энергетика ва атом энергияси соҳасида ҳамкорликни йўлга қўйиш, экология ва табиатни муҳофаза қилиш, ўзаро истиқболли ҳисобланган транспорт лойиҳаларини амалга ошириш; телекоммуникация, туризм, фан, техника ва маданият соҳасида айирбошлаш бўйича ҳамкорликни ривожлантириш ва Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти орқали Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш масалаларида ишончли тизимни яратишдан иборат бўлади.

Ўзбекистон — Япония: икки томонлама муносабатлар

Ўзбекистон Япония билан ҳамкорликни ривожлантиришга катта аҳамият бермоқда. Ушбу ҳамкорликнинг молиявий-иқтисодий томони республика иқтисодини ислоҳ қилишда муҳим роль ўйнайди.

Ўз навбатида Япония томони Ўзбекистонга Марказий Осиёда асосий геосиёсий ҳолатга ҳамда Япония учун катта аҳамиятга эга бўлган мамлакат сифатида қарамоқда.

2002 йилнинг июль ойида Президент Ислам Каримовнинг Японияга қилган ташрифи икки давлат ўртасидаги муносабатларнинг юқори даражада эканлигини намоён этди.

Ташриф натижасида ўзбек-япон муносабатлари сифат жиҳатдан янги даражага кўтарилиб, Ўзбекистоннинг Япония билан муносабатларига стратегик шериклик мақоми берилган эди. Бундай мақом Ўзбекистоннинг хорижий мам-

лакатлар билан муносабатларининг муҳимлик даражасига кўра энг юқоридир.

Шундай қилиб, ўтган давр мобайнида, асосан иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришдан иборат бўлган Ўзбекистон — Япония ҳамкорлиги шаклан янгилана бошлади. Ўзбекистон — Япония иккитомонлама муносабатларида уларнинг сиёсий таркибини тўлдириш бўйича аниқ тенденция пайдо бўлди. Ўзбекистон — Япония икки томонлама муносабатларида иқтисодий оғиш сиёсий ҳамкорлик томонга йўналтирила бошланди. Ушбу бурилиш Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ва Япония Бош вазири Дзюничио Коидзуми томонидан имзоланган Япония ва Ўзбекистон Республикаси ўртасида дўстлик, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги қўшма Баёнотда ўз тасдиғини топди.

Ташриф давомида икки мамлакат ўртасида меъёрий-ҳуқуқий базани мустаҳкамлашга кўмаклашувчи бир қатор ҳужжатлар (жами 14 та) имзоланди. Юқорида таъкидланган ҳужжатлардан ташқари «Ўзбекистон Республикаси ва Япония иқтисодий ҳамкорлигини янада ривожлантириш ва Ўзбекистондаги иқтисодий ислохотларга кўмаклашиш тўғрисида қўшма баёнот»ни кўрсатиб ўтиш мумкин. Иккала томон ҳам халқаро антитеррористик коалиция фаолиятидаги бир-бирининг фаол иштирокини юқори баҳолайди. Ўзбекистон Япониянинг Осиёдаги каби, бутун дунёда хавфсизликни таъминлашда янада фаолроқ роль ўйнашга интилишини, ўз навбатида Япония томони ҳам Ўзбекистонни Марказий Осиёдаги муҳим шериги деб ҳисоблайди ва минтақада ядро қуролидан ҳоли ҳудуд яратишга ва халқаро терроризмга қарши курашишга оид Ўзбекистон ташаббусини ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Ўзбекистон ва Япония БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар доирасидаги ҳамкорликни фаол ривожлантирмоқда. Бизнинг мамлакатимиз Японияни БМТнинг Хавфсизлик Кенгашига доимий аъзо сифатида қабул қилиш ташаббусини илгари сурган ва шу позицияни қаттиқ ҳимоя қилади. Ўзбекистон Афғонистонни иқтисодий қайта тиклашга оид Токио анжумани ишида фаол иштирок этди.

Афғонистонда иқтисодий ва гуманитар лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш учун Ўзбекистон инфратузилмаси ва ресурс салоҳиятидан фойдаланишга Япония томонидан қизиқиш билдирилди.

Япония ҳукумати Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнига ва Ўзбекистоннинг — иқтисодий ривожланишга ўзининг молиявий ёрдам қамровини катталаштирмоқда ва кенгайтирмоқда.

Япония билан ҳамкорликни ривожлантириш учун Бош вазир Дж.Коидзумининг 2002 йил апрель ойида Боаода (ХХР) ўтказилган Осиё Форумида илгари сурган Шарқий Осиёдаги иқтисодий ҳамкорлик жараёнларига Марказий Осиё минтақасини жалб қилиш тўғрисидаги ташаббуси муҳим аҳамият касб этмоқда.

Уни амалга ошириш учун ва энергетика соҳасидаги ҳамкорлик истиқболларини ўрганиш учун 2002 йилнинг июль ойида Япония ҳукумати Ўзбекистонга ва Марказий Осиёнинг бошқа мамлакатларига «Ипак йўли энергетик миссиясини» юборди. Мазкур ташаббуснинг акценти энергетика соҳасидаги ҳамкорликка қаратилади. Япония ўз нефть маҳсулотларини импорт қилиш структурасини диверсифицировать қилишга интиломоқда, сабаби унинг каттагина қисми бугунги кунда Форс кўрфази ва Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатларидан келтирилмоқда, аммо иқтисодиётдан ташқари, Япония Ўзбекистон билан маданий алоқаларни мустаҳкамлашдан ҳам манфаатдордир.

4.2. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи давлатлари билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш

Ўзбекистон жаҳондаги йирик, халқаро майдонда етакчи ўрин тутадиган давлатлар — АҚШ, Россия, Япония, Хитой, Германия, Франция ва Европа Иттифоқининг бошқа мамлакатлари билан ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш ва мустаҳкамлашга алоҳида эътибор бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг устувор йўналишлари ҳақида фикр юритишдан лодин халқаро муносабатларда муҳим роль ўйновчи «асосий учлик» ҳақида тўхталиш лозим. Яъни булар АҚШ, Европа Иттифоқи ва Япониядир. Бу учлик биргаликда жаҳон бозоридаги ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг қарийб ярмидан кўпини етказиб беради, уларнинг экспорт ва импорт улуши ҳам жаҳон савдо обороти умумий салмоғининг ярмидан кўпини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси бу учликнинг икки субъекти - АҚШ ва Япония билан стратегик шериклик ва ҳамкорлик шартномасини имзолаган. Европа Иттифоқи билан эса 1996 йилда кенг миқёсдаги ҳамкорликни кўзда тутувчи Шериклик ва Ҳамкорлик битимини тузган. Бундан ташқари Европа Иттифоқи ва мамлакатимиз ўртасида 20 га яқин бошқа турдаги шартномалар мавжуд. Икки томонлама муносабатлар ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий, ҳам маданий соҳаларда ривожланиб бормоқда. Чунончи 2001 йилга келиб, Европа Иттифоқи ва республикаимиз ўртасидаги савдо айланмаси 1 млрд. 57 млн. АҚШ долларини ташкил этди¹. Буларнинг барчаси Европа Иттифоқининг Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида алоҳида ўрин тутишидан дарак беради.

Европа Иттифоқи ташқи сиёсатимизнинг устувор йўна-

¹ Commission parlement de coopération UE — République d'Ouzbékistan III - réunion. Déclaration finale. Pez.17.037. p.1.

лиши эканлигини тушунтириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Юксак ишлаб чиқариш технологияси, бошқарувнинг самарали механизмлари, юксак гарбча маданият, демократия ва инсон ҳуқуқларининг энг илғор намуналарини ўзида мужассам этган Европа давлатлари биз учун манфаатли ҳамкор бўлишига шубҳа йўқ.

Европа Иттифоқи ва Ўзбекистон орасидаги алоқалар давлатимиз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ куртак ёза бошлаган эди. Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг эълон қилиниши Европа Иттифоқи ташкилоти олдига ёш давлатни тан олиш ва у билан дипломатик муносабатлар ўрнатиш масаласини қўйди. 1992 йил 15 январда Лиссабон ва Брюсселда қабул қилинган «ўн иккилар» нинг қўшма Декларацияси Ўзбекистон Республикаси мустақиллигини эътироф этди¹. Тез орада дипломатик муносабатлар ўрнатилди. 1994 йил ноябр ойида Европа Иттифоқининг минтақамиздаги биринчи ваколатхонаси очилди.

Ўзбекистон Республикаси ўртасида 1993 йил 8 июнь ва 1999 йил 15 сентябрда «Тўқимачилик маҳсулотлари савдоси бўйича битим», 1996 йил 14 ноябрда наркобизнесга қарши курашда ҳамкорлик қилиш тўғрисида битим ва бошқа бир қатор шартномалар имзоланди.

1996 йил 22 июнда икки томонлама муносабатлар ривожига алоҳида воқеа қайд этилди. Италиянинг қадимий ва гўзал шаҳри бўлмиш Флоренциянинг кўҳна «Фортецца де Боссо» қалъасида бўлиб ўтаётган Европа Иттифоқига (ЕИ) аъзо давлатларнинг навбатдаги Кенгашида Европа Ҳамжамияти ва уларга аъзо давлатлар билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида битим имзоланди². Уни Ўзбекистон Республикаси номидан Президентимиз Ислом Каримов, ЕИ томонидан Европа Кенгашининг ижрочи раиси, Италия Ташқи ишлар вазири Ламберто Дини ва 15 аъзо

¹ Bulletin de CE, n 1-2/1992, p.76.

² Европа Иттифоқи ташкилоти 1992 йил 7 февралда имзоланган Маастрихт шартномаси асосида ташкил топган. Унга қадар Европа Ҳамжамияти деб аталган.

давлатларнинг Ташқи ишлар вазирлари имзоладилар. Битимни имзолаш чоғида Президентимиз ушбу шартнома ЕИ ва мустақил Ўзбекистон муносабатларида янги бурилиш нуқтаси бўлиб хизмат қилишини ҳамда ёш давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши учун кенг имкониятлар очишини таъкидлади: «Ўзбекистон билан Европа Иттифоқи ўртасида «Шериклик ва Ҳамкорлик тўғрисидаги битим»нинг имзоланиши, шубҳасиз, муносабатларимизнинг янги, ҳал қилувчи босқичга чиққанини исботловчи муҳим воқеадир».

Битим икки томонлама муносабатларнинг жуда кенг қўламини қамраб олган. Унда томонлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, савдо муносабатларини тартибга солиш, ижтимоий, молия, илм-фан, технология ва маданий соҳаларда ҳамкорлик қилиш учун мустаҳкам асос яратиш ўз аксини топган.

Шартноманинг амал қилиш муддатини узайтириш шarti билан 10 йил қилиб белгиланди. У 1999 йил 1 июлдан амалга кирди.

Энди «Шериклик ва Ҳамкорлик тўғрисидаги битим»да назарда тутилган ҳамкорликнинг устувор йўналишлари хусусида қисқача тўхталсак.

Савдо муносабатларини ҳеч қандай тўсиқларсиз ривожлантириш мақсадида ҳар икки томон ўзаро божхона солиқларидан озод бўлишга келишдилар. «Шериклик ва Ҳамкорлик тўғрисидаги битим»нинг 10-моддаси божхона тўлови ва солиқларини бутунлай тугатишни назарда тутмаса-да, маълум муддатга киритилаётган товарлар устидан импорт солиғи ва чекловларни бекор қилади¹.

Шунингдек, 3-бўлимнинг 8-моддаси ҳар икки томонга энг катта имтиёз берилган миллат (*nation la plus favorisee*) тамойилини белгилайди². Бу принцип, асосан, божхона ҳуқуқи, экспорт-импорт тўловлари, тўловлар ўтказиш, тўлов усуллари каби соҳаларни қамраб олади.

¹ Journal Officiel, edition de IUE, L 229 du 31/08/1998 p. 0003-0052 "Accord du partenariat et cooperation».

² Idem.

11-моддага биноан, Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилиб, Европа Иттифоқи томонидан импорт қилинаётган маҳсулотлар, ўз навбатида, Европа Иттифоқида ишлаб чиқарилиб, Ўзбекистон Республикаси томонидан импорт қилинаётган маҳсулотлар ҳар қандай миқдорий чекловлар ва тенг таъсирли чоралардан (*measures d' eguillent*) ҳолидир. Шу билан бирга, антидемпнинг чораларини зарурият тақозо қилганда ҳар икки томон 13-моддага асосан қўллай олиши мумкинлиги ҳам эътироф этилади.

Битимнинг 43-моддасининг 3-банди иқтисодий ҳамкорликнинг асосий соҳаларини белгилайди. Унга кўра «ҳамкорлик ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, инсон ресурсларини қувватлаш, қишлоқ хўжалиги, энергетика, транспорт, туризм, телекоммуникация, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш соҳаларида кучайтирилади».

55-моддада мавжуд қуруқлик ва ҳаво йўллари, порт ва аэропортларни замонавийлаштириш, хизмат кўрсатувчи инфратузилмаларни ривожлантириш тадбирлари назарда тутилади. Шунингдек, Трасека (*Transport Corridor Europa-Caucasus-Asia*) қуруқлик йўли, Inogate-газ ва қувур йўллари, SRAR (*Southern Ring Air Route*) - ҳаво йўллари қурилишини қисқа муддатда тугаллаш ва ишга туширишга алоҳида эътибор қаратилади.

Атроф муҳитни ҳимоя қилиш соҳасидаги ҳамкорлик эса битимнинг 43, 44 ва 54-моддаларида ўз аксини топган.

Сиёсий жабҳадаги ҳамкорлик битимнинг 68-моддасида ифода этилган. Демократия ва инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳар томонлама ва изчиллик билан ислохотлар олиб бориш, жамоат ташкилотлари, нодавлат уюшмаларнинг мавқеини ошириш каби масалаларга кенг ўрин берилган.

Маданий ҳамкорлик эса 73-моддада баён этилган.

Гиёҳвандлик моддалари савдосига қарши кураш Европа Иттифоқи ва Ўзбекистон учун ҳам ҳамиша долзарб муаммолардан бири саналган. Маълумки Европа Иттифоқи унга қарши кураш мақсадида 1991 йил 5.5 млн. эю ажратган бўлса, 1997 йил бу маблағ 54 млн.га етди. 2000 йил 14 фев-

ралда бўлиб ўтган Европа кенгаши эса 2000-2004 йилларга мўлжалланган 4 йиллик дастурни қабул қилди. Маастрихт Шартномасининг 29-моддасида Европа Иттифоқида нарко-бизнесга қарши курашда бир қатор ваколатлар берилганлиги ҳам маълум¹. Шу боис «Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги битим»нинг 71-моддасида бу соҳадаги ҳамкорликка алоҳида урғу берилади.

ЕИ ва Ўзбекистон муносабатлари қабул қилинган битим асосида ўзининг ихтисослашган тузилмаларига ҳам эга. Битимнинг 78-79 моддаларига мувофиқ, «Ҳамкорлик Кенгаши» ташкил этилган бўлиб, вазирликлар даражасидаги бу кенгаш йилда бир марта йиғилади ва мавжуд муаммоларни ҳал этади. Унинг биринчи мажлиси 1999 йил 13 сентябрда бўлиб ўтди. Шунингдек, 80-модда асосида фаолият кўрсатадиган ҳамкорлик қўмиталари кундалик вазифалар билан шуғулланади². Бундан ташқари, Европа Парламенти ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ўртасида Ҳамкорликни таъминловчи парламентлараро қўмита ҳам ҳозирги кунга қадар фаолият кўрсатиб келмоқда.

Европа Иттифоқи Ўзбекистон билан ўзаро алоқаларда, айниқса, иқтисодий ҳамкорликка алоҳида эътибор билан қарамоқда. Ўз навбатида 380 млн. км². майдонга эга бу ташкилот ҳам Ўзбекистон экспорти учун ҳаминча муҳим бозор ҳисобланади. Чунинчи, Европа андозасидаги юксак сифатли саноат маҳсулотларига мамлакатимиздаги талабни ҳисобга оладиган бўлсак, ўзаро манфаатдорлик мезони савдо алоқаларининг ривожланиши учун етарли асос бўла оlishини тушиниш қийин эмас.

Дарҳақиқат, Европа Иттифоқи — Ўзбекистон савдо алоқалари тобора кучайиб бормоқда. Биз бу алоқаларнинг ўсиш салмоғини қуйидагича ифода этишимиз мумкин: ЕИнинг Ўзбекистон маҳсулотларига импорти 1993 йил 417 млн. экюни ташкил этган бўлса, 1998 йилда унинг ҳажми 570 млн. экюга етди. ЕИнинг

¹ Commentaire des traits UE et CE, Dalloz-Paris-Bruxelles, 2000, p. 790-812.

² Jo I 265 du 13/10/1999, p. 0031-0035

Ўзбекистонга экспорти эса 1993 йил 201 млн. экюни ташкил этган бўлса, 1998 йилда унинг ҳажми 780 млн. экюга етди.

Европа экспорти маҳсулотларининг асосий қисмини электр жиҳозлари ва машиналар (32%), қишлоқ хўжалиги ва пластик материаллар (22%) ташкил этса, Ўзбекистон экспортининг катта улуши тўқимачилик маҳсулотлари (66%) ва қимматбаҳо материаллардан (28%) иборат.

Ўзбекистон ўзининг табиий заҳиралари ва интеллектуал имкониятлари билан ҳам Европа Иттифоқи сармояларини ўзига жалб қилиб келаётган диёрдир.

4.3. Ўзбекистоннинг Осиё-Тинч Океани минтақаси, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё, Яқин Шарқ мамлакатлари билан муносабатларини ривожлантириш

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биринчи қўшма мажлисида Президентимиз «**Бугунги кунда халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши кураш дунё мамлакатларини бирлаштирадиган асосий омил бўлиб қолмоқда**»¹ – деган фикрга иштирокчилар ва қолаверса жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини тортар экан, тарихнинг ҳозирги энг масъулиятли бир босқичида инсоният учун ўзаро ҳамжиҳатликдан афзалроқ йўл йўқлигини яна бир бор таъкидлади.

Поёнига етган XX асрнинг охири чораги ва XXI асрнинг бошида Тинч океани минтақасида рўй берган улкан иқтисодий, технологик ҳамда интеллектуал ўзгаришлармазкур минтақада фаол ривожланаётган давлатлар гуруҳини вужудга келтирди.

Жаҳон ялпи ички маҳсулотида минтақа давлатларининг улуши деярли 40 фоизга етганлиги ҳамда жаҳон бозо-

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. “Халқ сўзи”, 2005 йил 29 январь.

рининг энг серҳаракат қисми айнан шу минтақада жойлашганлиги фикримизнинг исботидир.

Тинч океани минтақасининг жаҳон иқтисодиёти ва сиёсатида тугган ўрни, агар икки омил бўлмаганида, балки бундан сезиларли бўларди. Гап, биринчидан, минтақа қамровининг бениҳоя кенглиги ва, иккинчидан, минтақада у ерда жойлашган давлатлар ўртасида (Евроатлантика минтақаси билан таққослаганда) тушунса бўладиган сабабларга кўра ўзаро ишюнч иқлимининг ҳозирча қарор топмаганлиги тўғрисида бормоқда. Бу, албатта, бартараф этилиши мумкин бўлган тўсиқ ва унинг учун минтақа халқларида имконият ҳам, салоҳият ҳам етарли эканлигини дунё аллақачон англаб етди.

Бугунга келиб, мамлакатимиз сиёсий раҳбарияти, илмий жамоатчилик ҳамда бизнес ҳамжамияти даражасида доирасида Тинч океан давлатлари ва уларнинг истиқболлари бўйича жиддий консенсус шаклланди. Яъни, минтақа давлатларининг мамлакатимиз иқтисодиёти ва сиёсатида тутиши мумкин бўлган ўрни ва ролига аниқ баҳо шакллантирилди. Бу, ўз навбатида Президентимизнинг Хитой ва Японияга турли пайтларда амалга оширган расмий сафарида чоғида муваффақиятли синовдан ўтди. Ўзбекистон ва минтақа давлатлари ўртасидаги тарихий, ижтимоий-маданий соҳаларда ва сиёсий маданият борасида асрлар оша шаклланган ўхшаш жиҳатлар, жумладан, Тошкент - Ўш - Эркаштом - Пекин Трансosiе автомобиль ва темир йўли ва бошқа алоқа воситалари қурилишининг янада жадаллашишига қўшимча омил бўлиб хизмат қилиши турган гап.

Албатта, Ўзбекистон ва минтақа мамлакатлари ўртасидаги муносабатларнинг кўлами минтақа давлатлари ташқи сиёсати ва қолаверса, айрим қудратли давлатларнинг минтақада олиб бораётган фаолиятига боғлиқ бўлади. Унинг келажакда яна кучайиш эҳтимоли катта. Гап дипломатик амалиётнинг нозик бир жиҳати, яъни минтақа давлатларининг ташқи сиёсатига бевосита таъсир кўрсатаётган давлат-

лар (АҚШ, Россия) билан Ўзбекистоннинг муносабатлари тўғрисида бормоқда. Зеро, Хитой, Япония ва бошқа минтақа давлатлари юртимизга оид маълумотларни ҳозирча айнан ўша давлатлар дипломатик ваколатхоналари орқали олаётганлиги сир эмас. Демак, минтақада Ўзбекистонга бўлган эътибор, қизиқиш биргина ушбу минтақа давлатларининг ўзларига эмас, балки бошқаларнинг фикрига ҳам боғлиқ бўлади.

Шунга қарамадан Ўзбекистоннинг Марказий Осиё хавфсизлиги ҳамда барқарор тараққиётида ва, қолаверса умуман ҳамжамиятда нуфузининг ошиб бориши Тинч Океан давлатлари сиёсатига ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Марказий Осиё ва Ўзбекистондаги жиддий ўзгаришлар, хусусан уларнинг ташқи сиёсий устуворликларининг ижобий томонга ўзгаришига сабабчи бўляпти. Жумладан, икки давлат ўртасидаги алоқаларнинг стратегик шериклик даражасига кўтарилишида улкан роль ўйнаган Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Тошкент саммити асносида Хитой Халқ Республикасининг биринчи раҳбари Ху Цзин Таонинг Ўзбекистонга расмий ташрифи ушбу давлат ва мамлакатимиз ўртасидаги икки томонлама муносабатларнинг янги босқичга ўтганлигини яққол кўриш мумкин.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти ва бошқа халқаро даражаларда Ўзбекистон-Хитой муносабатлари дунё аҳлига хавф солиб турган терроризм, диний экстремизм, миллий айирмачилик ва наркотрафикка қарши курашда ҳамжихатлик икки давлат ўртасидаги имтиёзли шерикликка янги маъно ва мазмун касб этмоқда. Ишончимиз комилки, ўзаро икки-томонлама ҳамкорлик кўламининг кенгайиб бориши ҳар икки давлат, қолаверса Евразия минтақаси хавфсизлиги, барқарорлиги ва иқтисодий қудратининг янада мустаҳкамланиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг Япония ҳамда Жанубий Корея давлатлари билан ҳам кўп томонлама муносабатлари тобора чуқурлашиб бормоқда. Ўзининг иқтисодий ва техноло-

гик салоҳиятига кўра, дунёда иккинчи ўринни банд қилиб турган Япония, Ўзбекистон билан икки томонлама муносабатларга алоҳида эътибор бериб келаётганлиги қувонарли ҳол, албатта. «Кун чиқиш мамлакати» ва Хитой иқтисодий ҳамда геостратегик имкониятлари ва салоҳиятини юқори баҳолаган ҳолда, Ўзбекистонга истиқболга ягона темир йўл тизими орқали Форс кўрфази ва Яқин Шарқ билан боғловчи географик қулай макон сифатида қарашмоқда.

Хуллас, Тинч Океан минтақасида жойлашган бу икки қудратли давлат ва қолаверса «Осиё йўлбарслари» номи билан машҳур бошқа давлатлар билан кенгайиб бораётган муносабатлар Ўзбекистоннинг дунё иқтисодиётига интеграциялашиши, халқаро сиёсатда ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун, янги қўшимча имкониятлар яратиши табиий ҳол. Зеро халқаро имкониятлар кўлами ва миқёси қанча кенгайса, яъни ҳамкор ва дўст давлатлар сафи қанча кўпайиб бора-са, давлатимиз хавфсизлиги шунча мустаҳкамланиши исботни талаб қилмайдиган аксиомадир.

Ҳозирги замон халқаро тадқиқотларда сўнгги йилларда жаҳон иқтисодиёти ва сиёсатининг таянч нуқтаси Тинч ва Хинд океанлари соҳилларида жойлашган давлатларга аста-секин кўчаётганлиги билан боғлиқ фикр тобора устуворлик касб этмоқда. Дарҳақиқат минтақадаги жараёнлар ҳам ушбу асосли прогноз катта асосга эга эканлигидан далолат бермоқда. Ушбу улкан маконда дунё ҳароратига ҳар томонлама таъсир қилишга қодир давлатлар сафи кенгайишда давом этмоқда.

Шундай экан, халқаро сиёсатнинг тенгҳуқуқли субъектларидан бири Ўзбекистоннинг хавфсизлиги, барқарорлиги ва ривожланиш истиқболлари Жанубий Осиё минтақасидаги ўзгаришлар, аниқроғи геосиёсий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда қараш керак бўлади.

Маълумки, икки ядровий давлат: жаҳоний давлат мақомига даъвогарлик қилаётган Ҳиндистон ва Покистоннинг ўзаро муносабатлари, у ердаги сиёсий иқлимнинг қай тарзда

ўзгаришини айнан белгилаб бермоқда. Хавфли ядро қуролига эга бўлгани ҳолда, бир-бирига нисбатан муттасил рақобатга асосланган ўзаро муносабатлари, бу давлатларни ҳарбий қудратини янада оширишга мажбур қилаётганлиги ачинарли бир ҳол. Ҳиндистон-Покистон муносабатларининг «пружинасимон таранглик» да сақланиб қолаётганлиги Ўзбекистон ва Марказий Осиё давлатларигагина эмас, балки дунё барқарорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда.

Модомики, ҳозирги замонда «оддий қурол-яроғлар»нинг нечоғлик даҳшатли қуч касб этаётганлигини эътиборга оладиган бўлсак, бу икки давлат ўртасида кенг миқёсли уруш ҳаракатларининг юзага келиши ахборотлашган ва глобаллашган дунёда Ўзбекистонга қандай таъсир кўрсатишини тасаввур қилиш қийин эмас. Зеро, Марказий ва Жанубий Осиёни бири-биридан ажратиб турган улкан қояли тоғлар, дарёлар ва саҳроларнинг умуман тўсиқ сифатида бўлиши ўз аҳамиятини аллақачон йўқотган.

Кўриб турганимиздек, Ўзбекистон сайёрамизнинг бирмунча нотинч жойларидан бири бўлмиш Жанубий Осиёнинг ёнгинасида жойлашган. У ерда ва унинг атрофида зарурий хавфсизлик тизимининг ҳозирча етарли даражада таъминланмай қолаётганлиги, яъни хавфсизлик кафолатлари ўрнатилмаганлиги, биринчи навбатда, Ўзбекистонни тапшишлантиради, албатта. Ушбу вазиятни чуқур ҳис этган мамлакатимиз Президенти турли халқаро анжуманларда тегишли ташаббуслар билан чиқмоқдаки, бу ташаббуслармавруди келиб ижобий ўзгаришларни бошлаб беради деб умид қилсаса бўлади.

Мустақилликнинг биринчи кунларидан эътиборан Ўзбекистон Жанубий ва Жанубий-Ғарбий Осиёдаги можароли жараёнларни тинч дипломатик йўл билан бартараф этиш сиёсатини олиб борди. Жумладан Президентимизнинг Америка Қўшма Штатларга амалга оширган расмий сафари чоғида «... ҳарбий қуч ишлатиш, Афғонистон ҳудудида

куруқликдаги қўшинлардан фойдаланиш тамомила бошқа масала эканини ҳам унутмаслик лозим эканлигини¹, яъни минтақавий тарангликларни бартараф этишнинг сиёсий музокара услубига мутлоқ устуворлик берилишига эътибор қаратганликлари табиий бир ҳол. Дарҳақиқат, юртбошимизнинг Афғонистон ШХТда кузатувчилик мақомига эга бўлиши борасидаги саъй-ҳаракатларини айнан шу нуқтаи назардан баҳолаш керак бўлади.

Бу жабҳада чуқур илдиз отаётган саъй-ҳаракатлар янада чуқурлашиб борса, Ўзбекистон учун дунёнинг узоқ ва яқин мамлакатлар билан турли-туман алоқаларини ўрнатиш имкониятлари янада кенгайиши турган гап. Бу ерда биринчи навбатда, Хиндистон, Покистон ва Афғонистон ҳукуматларининг Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти (ШХТ)га кириш истagini билдирганлигини ҳам шу контекстда қараш лозим бўлади.

Воқеа-ҳодисалар оқими шундан далолат берадики, Жанубий Осиё минтақасида барқарорлик ўрнатилиши назаримизда икки муҳим масала: бир томондан, Хиндистон ва Покистоннинг ҳар иккаласи бесамар, катта тўловлар ҳисобига хавфли тарафкашликдан воз кечишлари ва иккинчи томондан эса, мавжуд муаммолар уларнинг ўзлари томонидан, таъйиқсиз мақбул бир моделда ҳал қилиниши, Ўзбекистонимиз манфаатларига мосдир. Сир эмаски, Хиндистон ва Покистон Ёр қуррасининг турли нуфузли давлатлари сиёсати ўзаро туташган, шунингдек, глобал сиёсатга таъсир қилиш нуқтаи назаридан стратегик қулай жойда жойлашган. Минтақа салкам 500 йил мобайнида кучли давлатларнинг геосиёсий рақобат майдони сифатида тарихдан маълум. Афсуски, Жанубий Осиё ҳанузгача унга зид бўлган тенденциянинг жиддий таъсири остида қолишда давом этмоқда. Улар ўртасида можароли ҳолатнинг сақланиб туришидан манфаатдор кучлар эса, воқеалар ривожига салбий таъсирини ўтказишда давом этмоқда.

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002. 268-бет.

Шу нуқтаи назардан Ўзбекистонга таҳдид солиб турган терроризм ва наркоагрессия Ҳиндистон ва Покистонга нисбатан ҳам худди шундай хавфли эканлигини ҳисобга олиш лозим. Аксилтеррор кураш соҳасида махсус хизмат тармоқлари ва ҳарбий бўлинмалар томонидан зудлик билан информация узатилишини ўрнига қўйилишидан биз ҳам манфаатдормиз. Бунинг учун, Кашмир ҳамда Афғон муаммоларига барҳам берилиб, минтақада осойишталик қарор топиши зарур.

Турмушимиз фаровон бўлиши, барқарор тараққиёт йўлига чиқиши ва ниҳоят, бу жабҳада янгидан-янги марраларни эгаллашимиз учун узок бўлмаган Форс кўрфази ва Яқин Шарқ давлатлари билан ҳам ҳамкорлик сиёсати олиб бориш Президентимиз томонидан ташқи сиёсий устуворликлардан бири сифатида белгиланган. Шу нуқтаи назардан кейинги пайтларда Эрон Ислом Республикаси билан йўлга қўйилаётган иқтисодий ва савдо-сотиқ ҳамда транспорт қатнови хавфсизлигига доир келишув, дунёнинг оғрик нуқталаридан бири бўлган Яқин Шарқда Фаластин - Исроил можаросининг сиёсий йўл билан ечимига қаратилган Ўзбекистоннинг оқилона сиёсати ушбу минтақа давлатлари ўртасида ҳамкорлик ва хавфсизликнинг мустаҳкамланиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Минтақада осойишталик, истиқболга ишонч туйғусининг чуқурлашиши ва равнақ топиши учун Яқин Шарқнинг халқаро терроризмнинг қароргоҳига айланишига йўл қўймаслик борасида собитқадамлик кўрсатиш лозим.

Воқеа ва ҳодисалар ривожини шундан гувоҳлик берадики, халқаро терроризм, диний ақидапарастлик ҳуружига халқаро ҳамжамият томонидан кўпқиррали ҳамкорлик асосида тўсиқ қўйилмас экан, нафақат минтақада, балки бутун дунёда хавфсизлик иқлимини шакллантириш ҳақида бирон бир фикр айтиш мушкул. Мамлакат Президентининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сўзлаган маърузасида баён этилган яқин ва узок

истиқболга қаратилган жамиятни демократиялаштириш ва янгилаш ҳамда мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш концепциясининг рўёбга чиқиши ҳам юқоридаги устуворликлар билан чамбарчас боғлиқдир.

ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМ, ЭКСТРЕМИЗМ ВА РАДИКАЛИЗМГА ҚАРШИ КУРАШДА ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИК

5.1. Халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмнинг бирламчи манбаларига қарши кураш вазифалари

Бугунги кунда халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши кураш дунё мамлакатларини бирлаштирадиган асосий омил бўлиб қолмоқда.

Кейинги вақтларда халқаро терроризм, экстремизм ва радикал ҳаракатлар нафақат алоҳида давлатларга, балки бутун дунё мамлакатларга, халқаро хавфсизликка таҳдид сола бошлади. Дарҳақиқат, ҳар қандай террористик, экстремистик, радикал ҳаракатлар ўзининг мафкуравий, молиявий, ҳудудий, ташкилий жиҳатдан бирламчи манбаларига эга бўлмасдан ўз фаолиятини амалга ошира олмайди. Шунинг учун ҳам терроризмга қарши курашда, биринчидан, уларнинг мафкуравий манбасини аниқлаш ва унга қарши курашиш зарур. Чунки террористлар ўзларининг мақсадларини оқлаш, кенг жамоатчилик олдида обрў топиш учун ўзларининг мафкуравий асосларини яратишга ҳаракат қилмоқдалар. Энг асосий хавф шундаки, улар мавжуд ижобий ғоя ва таълимотларни бузиб, ўзларига мос ҳолда талқин қилмоқда. Оммавий ахборот воситалари, аҳоли гавжум жойларда варақалар, миш-мишлар, иғволар тарқатиш орқали кенг жамоатчиликка таъсир ўтказмоқдалар. Масалан, "Хизб-ут-таҳрир" террористик ҳаракати муқаддас ислом дини қоидаларини асоссиз бузиб талқин қилмоқда. Бундай шароитда, авваламбор, ҳар бир фуқаро, айниқса, ёшларимиз миллий ғояни чуқур эгаллашлари, уни амалда қўллайдиган, ҳимоя қила оладиган бўлишлари керак. Ўз навбатида, мафкурачилар янгича, замонавий ус-

лублардан фойдаланиб, чуқур билимга, профессионал кўникмаларга эга бўлган ҳолда тарғибот-ташвиқот ишларини олиб боришлари лозим. Демак, миллий ғоянинг мазмун-моҳиятини аҳолига сингдириш, террористларнинг мафкуравий ақидаларига қарши тура оладиган, улар билан баҳслаша оладиган, моҳиятини фош қиладиган мақолалар, китоблар, илмий тадқиқотлар олиб борилиши бугунги куннинг энг долзарб вазифасидир.

Бугунги бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида бирон-бир ҳаракатни молиявий жиҳатдан таъминламасдан туриб амалга оширишнинг иложи йўқ. Ҳозирги кунда террористларнинг, радикал экстремистларнинг фаолияти маълум бир тизим орқали молиялаштирилмоқда.

Бундай тизимнинг элементларини билиш, уларни келтириб чиқарувчи сабабларни, омилларни аниқлаш ўта муҳимдир. Бу вазифа, бир томондан, махсус куч ишлатувчи тузилмалар фаолиятини жонлаштириши билан бир қаторда, мутахассисларнинг, иқтисодчиларнинг, сиёсатчиларнинг, ҳуқуқшунос, социологларнинг ҳамкорликдаги тадқиқот ишларини амалга оширишни заруриятга айлантирди. Гап шундаки, террористлар мавжуд молиявий тизимларнинг ичида туриб ўз фаолиятларини амалга оширмоқдалар. Албатта, бу ерда бундан катта фойда кўрадиганлар ҳам мавжуд. Шунингдек, террористлар, радикал экстремистларнинг молиялаштириш тизимидаги тартиб-қоидаларнинг чигал муаммоларидан фойдаланишмоқда. Бунинг учун, авваламбор, давлатлар ўзларининг молиявий тизимлари билан боғлиқ ҳуқуқий меъёрларни қайтадан кўриб чиқишлари ва ислохот ўтказишлари зарур бўлади. Бу жуда катта маъсулият ва шижоатни талаб қилади.

Иккинчидан, айрим мамлакатларда турли жамоат ташкилотларига, диний муассасаларга бегараз ёрдам кўрсатиш кенг йўлга қўйилган. Лекин ушбу бегараз ёрдамларнинг ҳисоб-китоби, уларни қабул қилиб олиш ва етказишнинг тартиби йўқлиги натижасида террористлар “динни ривожлантириш байроғи” остида йиғилган маблағлардан ўз мақсадлари йўли

да фойдаланишмоқдалар. Бу йиғилаётган маблағлар миллионлаб долларни ташкил этишини эътиборга олсак, масаланинг қанчалик жиддийлиги кўзга яққол ташланади. Шунинг учун бу йўналишда ўзига хос шаффофликни вужудга келтириш, ҳуқуқий меъёрларни қабул қилиш террористларнинг молжавий манбаларини тўхтатиб қўяди.

Ҳар қандай ташкилотнинг қандай бўлишидан қатъий назар, ўзининг жойлашган жойи, макони бўлади. Табиийки, қанчадан-қанча террористлар дунёнинг қайси бир бурчагида яшашпти, фаолият юриташпти, кимдир уларга баъзан очикдан-очик, баъзан зимдан уларга “инсон ҳуқуқлари” шиори остида яшашга жой бермоқ. Қизиғи шундаки, бир давлатда қидирувда бўлган террористлар, террористик гуруҳлар, иккинчи давлатдан расмий равишда паноҳ топади. Террористларнинг биринчи манбаа сифатида - ўзининг худудига, жойига эга бўлишига қарши кураш ўта муҳим вазифадир.

Ҳозир террористик ва радикал экстремистик ҳаракатларнинг иштирокчилари замонавий қуроллар ва ахборот воситаларидан ўта усталик билан фойдаланишмоқда. Бошқача айтадиган бўлсак, ҳеч ким тайёр террорист бўлиб туғилмайди, уларни кимдир, қаердадир тайёрлайди. Шунинг учун терроризмга қарши курашда уларнинг ташкилий-кадрлар тизимига бирламчи манба сифатида қарши курашиш зарур.

Кўриниб турибдики, терроризмнинг, радикал экстремизмнинг бирламчи сабабларига қарши курашишда барча давлатлар бирлашишлари, уларга нисбатан икки хил қараш бўлмаслиги керак.

5.2. Жангари, мутаасиб кучларга қарши курашаётган давлатлар, ташкилотлар билан ҳамкорлик

“Бугунги кунда халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши кураш дунё мамлакатларини бирлаштирадиган асосий омил бўлиб қолмоқда”, деган эди Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов. Дарҳақиқат, терроризмга қарши курашиш масаласида миллий манфаатлар доирасида чекланиб қолмаслик даркор. Чунки, терроризм аниқ бир сиёсий тизимга қарши қаратилмаган. Мазкур иллат маълум бир давлатни ёки ижтимоий тизимни четлаб ўтади деган фикр ҳам нотўғри. Терроризмнинг чегара билмаслиги бундан далолат бермоқда. Террористларнинг асл мақсади ғоявий курашда ўз рақибларини мағлубиятга учратиш ва таъсир ҳудудларини кенгайтиришдир.

Терроризмга ҳозирги кунда аниқ, умумэътироф этилган таъриф бериш қийин бўлмоқда. Чунки мазкур феномен мураккаб тузилмадан иборат. Бундан ташқари, террористик кучларга бўлган турлича муносабат терроризмга аниқ таъриф бериш имкониятини ҳам қийинлаштирмоқда. Террор билан консерватив, революцион, диний, миллатчилик руҳидаги кучлар шуғулланиши мумкин. Лекин уларнинг асосий моҳияти сиёсий тусга эга бўлишидир. Қатор давлатлар учун террорист ҳисобланган кучлар, бошқалар учун исёнчи ёки эркинлик учун курашувчи сифатида намоён бўлмоқда. Айрим Ғарб давлатлари эса ушбу икки хил ёндашувни ўз сиёсатида акс эттириши, икки ёқлама стандартлар мавжудлигини исботлайди. Бундай ҳолатни БМТ ҳам англамоқда:

“Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг кенг қамровли стратегиясини ишлаб чиқиш қобилияти, аъзо-давлатларнинг, терроризм тушунчасини ўз ичига олган антитеррористик конвенцияни қабул қилиш масаласидаги келишмовчиликлар орқали чекланмоқда”

Террористик акти воситасида ўз сиёсий мақсадларига эришишга интилаётган ташкилотлар ёки бундай ташкилот-

ларни қўллаб - қувватлайдиган клерикал (диний тусга эга бўлган, яширин, мутаасиб гуруҳлар) марказлар, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ислохотларни амалга ошираётган давлатларда вужудга келиши табиий бўлган маргинал (жамиятдан ажралган, ҳеч қандай ижтимоий, маънавий илдизга эга бўлмаганлар) қатламларга алоҳида эътибор қаратадилар. Айнан маргинал қатламлар экстремистик ва террористик ғояларнинг илдиз отишига замин яратадилар (жамиятда маргинал қатламларнинг вужудга келишини алоҳида ўрганиш лозим). Кўп ҳолларда **“экстремизм”** ва **“терроризм”** тушунчалари синоним иборалар сифатида фойдаланилади. Аммо, экстремизм терроризмга нисбатан кенгроқ тушунча, яъни, экстремистик ташкилотлар ва оқимлар террористик ташкилотлардан фарқли ўлароқ нотеррористик методлардан ҳам фойдаланадилар.

Терроризм балосига нисбатан турлича муносабатлар унга қарши курашаётган кучларнинг жипслашувига тўсқинлик қиляпти. Шунга қарамасдан Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган **“Терроризмга қарши курашиш тўғрисида”**ги Қонунда **“терроризм”** тушунчасига таъриф берилган (2-модда) ва 7-моддада Ўзбекистон Республикасининг терроризмга қарши кураш соҳасидаги халқаро ҳамкорлиги кўрсатиб ўтилган. Унда жумладан шундай дейилади: **“Терроризмга қарши кураш соҳасида Ўзбекистон Республикасининг чет эл давлатлари билан, уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари, махсус хизматлари ҳамда халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлиги Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ амалга оширилади”**. Мазкур қонуннинг қабул қилиниши терроризмга қарши курашиш борасидаги амалиётларнинг ва тадбирларнинг давоми десак муболаға бўлмайди. 2000 йилнинг 24 апрелида, яъни қонун қабул қилингунча Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон (2002 йил февралдан эътиборан Марказий Осиё Ҳамкорлиги ташкилоти) давлатларининг раҳбарлари учрашувида **“террорчиликка қарши курашиш тўғрисида”** битимни амалда бажа-

риш юзасидан аниқ чора-тадбир белгилаш ҳақида келишиб олинди. Бунга сабаб, турли хил мутаасиб кучларнинг (**“Хизб ут-таҳрир”**, **“Нурчилар”**, **“Ўзбекистон исломий ҳаракати”**, ҳозирги кунда ўзини **“Туркистон исломий ҳаракати”** деб атамоқдалар) мусулмон халифалигини қуришга йўналтирилган фаолиятини кенгайтириши бўлди. Бундай ташкилотларнинг асл мақсади ислом диний таълимотини ниқоб қилган ҳолда, ўз **миллатчилик** (миллий деб бўлмайди) манфаатларига эришишдир. Мазкур ташкилотларнинг фаолиятини Марказий Осиё ҳудудидан ташқарига чиқиши 2000 йил 21 июнда МДХ нинг Антитеррористик маркази (АТМ) ташкил этилишига олиб келди. Унинг вазифаси МДХ давлатлари ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларининг халқаро терроризм ва экстремизмга қарши курашиш ишларини мувофиқлаштиришдир. 2001 йилда Қирғизистонда АТМ нинг тезкор (оператив) гуруҳи тузилиши Марказий Осиёда халқаро терроризмга қарши курашиш соҳасидаги оператив вазиятни мониторинг қилишга имконият яратди. Бундай гуруҳлар МДХнинг бошқа ҳудудларида, жумладан, Кавказ ортида ва Молдовада тузилиши мазкур соҳадаги ишларни МДХ доирасида мувофиқлаштиришга ёрдам беради.

АТМ БМТ ва Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ) каби халқаро ташкилотлар билан ўз алоқасини кучайтирмоқда. Ушбу ташкилотлар билан бўлган асосий муносабатлар маълумот ва тажриба алмашиш доирасида амалга оширилмоқда. Ўз ўрнида ЕХХТ терроризмга қарши курашиш бобида кўпроқ декларатив (конференциялар, семинарлар, учрашувлар ва х.к) фаолият олиб бораётганлигини эътироф этмоқ даркор.

Халқаро терроризмга қарши курашиш самарасини янада ошириш мақсадида Шанхай Ҳамкорлиги Ташкилоти (ШХТ) давлатлари 2002 йилда ташкилотнинг регионал антитеррористик тузилмасини (РАТС) туздилар. Ушбу тузилманинг штаб-квартираси Тошкентда жойлашиши МДХ ва ШХТ га аъзо давлатларнинг жанубий ҳудудларида оператив вазиятни таҳлил қилиш ва терроризмга қарши самарали кура-

шишга хизмат қилади. Штабквартиранинг Тошкентда жойлашганлиги бежиз эмас. Бунинг сабабларидан бири Ўзбекистон “Хизб ут-таҳрир”, “Нурчилар”, “Ўзбекистон исломий ҳаракати” каби мутаасиб кучларга қарши кураш соҳасида катта тажрибага эга бўлишдир.

Ҳозирги кунда терроризмга қарши БМТнинг махсус тармоқлари ва Америка мамлакатлари Ассоциацияси (АМА), Жанубий Осиё регионал ҳамкорлик Ассоциацияси (ЖОРХА), Европа Кенгаши, Халқаро жиноят полицияси ташкилоти (Интерпол) курашмоқда. Ўзбекистон 1994 йил 24 декабрда Интерполга аъзо бўлиб кирди.

Аммо терроризмга қарши курашаётган ташкилотларнинг кўпайиши, мазкур иллатга қарши курашишнинг ягона тизими йўқлигидан далолат беради.

Албатта, терроризмга қарши курашишда юқорида айтиб ўтилган ташкилотлар доирасида маълумот алмашиш, тадбирларини мувофиқлаштириш ўз ижобий натижаларини бермоқда. Бу ҳол халқаро терроризмга қарши курашишнинг янги усуллари яратиш учун имконият яратмоқда. Аммо террорчилик билан шуғулланаётган марказларнинг аксарияти МДХ ва ШХТ давлатлари ҳудудидан ташқарида жойлашганлигини инобатга олсак, мазкур иллатга қарши курашиш доирасини кенгайтиришни тақозо этади. Бу ўринда Президентимиз Ислом Каримовнинг 1999 йил 18-19 ноябрда Истамбулда бўлиб ўтган ЕХХТнинг саммитида халқаро терроризмга қарши курашиш Марказини тузиш таклифи янада долзарб аҳамият касб этмоқда. Юқорида номи зикр этилган антитеррористик ташкилотлар кўп ҳолларда террористик ҳаракатларнинг ижрочилари билан тўқнаш келмоқдалар, ваҳоланки, уларнинг ғоявий марказлари, яъни энг хавфли қисми террорчилик амалга оширилган давлат чегаралари ташқарисидадир.

Бунинг сабаби нимада? Терроризмга қарши курашиш стратегиясининг принципитал жиҳатдан хатолигидадир. Кураш терроризмнинг *уюшган, тартибли тизими*га эмас, балки унинг кўринишига ва натижаларига қарши олиб бо-

рилмоқда. Терроризмга қарши курашаётган давлатлар ва ташкилотларнинг ягона, мувофиқлаштирувчи ва барчасини жиғлаштирувчи Марказ ташкил этилмаган. Антитеррористик коалициянинг бутунги кундаги кўриниши – бу формал иттифоққа бирлашмаган давлатлар группасидир. Яъни, халқаро терроризм тизимига қарши курашишда вақтинчалик давлатлараро гуруҳлар тузилмоқда. Бундай ҳолат антитеррористик кучларнинг ҳозирги кундаги тарқоқлигини кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси терроризмга қарши курашиш масаласида ўз фаолиятини кенгайтиришга тайёр. Бундай ёндашув “**Терроризмга қарши курашиш тўғрисида**” ги Қонуннинг 3-моддасида кўрсатилган “**Агар Ўзбекистон Республикасининг Халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг терроризмга қарши курашиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида назарда тутилгандан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади**”.

БМТ айнан шундай қоидалар белгиланмаганлигидан хавотирда: “Бош Ассамблеянинг норматив соҳадаги ўзига хос легитимлигини ҳисобга олиб, унинг замирида алоҳида қадр-қимматга эга бўлган консенсусли таъриф ишлаб чиқиш ва ундан келиб чиқиб, терроризм бўйича кенг қамровли конвенция масаласидаги музокараларни зудлик билан якунлаши лозим”.

2005 йил 7 февралда Саудия Арабистони пойтахти Эр-Риёд шаҳрида бўлиб ўтган Халқаро конференция ҳам айнан халқаро терроризм муаммоси ва унга қарши курашишни мувофиқлаштириш масаласига қаратилди. Мазкур иллатга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш учун халқаро терроризмнинг умумэътироф этилган тушунчасини ишлаб чиқиш лозимлиги яна бир бор таъкидланди.

Яқинда Саудия подшоси Фаҳд ибн Сауд Президенти-миз Ислом Каримовнинг 1999 йил Туркияда бўлиб ўтган ЕХХТ сессиясида илгари сурган Халқаро терроризмга қарши курашиш Марказини тузиш ғоясини иккинчи бор олға суриши диққатга сазовордир.

Бизнинг фикримизча, муаммо юзасидан қуйидаги амалий таклифларни бериш мумкин:

Биринчидан, халқаро хавфсизликни таъминлаш учун маъсул бўлган БМТнинг ҳуқуқий ва сиёсий фаолиятини қайта кўриб чиқишдан бошлаш лозим. Ташкилотнинг ваколат доирасини дунёдаги таҳдидларнинг хусусияти ва йўналишларини ҳисобга олган ҳолда таҳлил қилиш орқали унинг фаолияти ва нуфузини ошириш мумкин;

Иккинчидан, антитеррористик коалицияга маълум бир давлат эмас, балки БМТ нуфузи даражасида ёки унинг тасарруфида бўлган ва барча антитеррористик ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб чора кўрадиган ташкилот раҳбарлик қилиши керак;

Учинчидан, терроризмга қарши курашиш учун ягона иқтисодий, сиёсий, ғоявий, механизм ишлаб чиқилмас экан, натижа ижобий бўлмайди. Бу меъёрларга бўйсуниб ҳар бир давлат учун мажбурий бўлиши лозим;

Тўртинчидан, терроризмнинг намоён бўлиш шаклларига эмас, балки унга яхлит системавий ҳодиса сифатида қарши курашиш даркор;

Бешинчидан, террор билан шуғулланадиган ташкилотларнинг маблағларини, молиявий фаолиятини, бундай маблағлар қайси давлатнинг банкида жойлашганлигидан қатъий назар, Халқаро антитеррористик Марказ томонидан назорат қилиниши ва тўхтатилиши мақсадга мувофиқ бўларди;

- давлатларнинг махсус хизмат органлари фаолиятини жипслагштириш орқали халқаро аксилтеррор компаниясини мустаҳкамлаш.

- террористларга сиёсий бошпана беришни тақиқлаш лозим.

Олтинчидан, терроризмни тарғиб қилиш билан унга ғоявий раҳнамолик қилган, террористик актларни амалга оширган жиноятчиларни халқаро трибуналга тортиш лозим (мазкур масаланинг юридик, сиёсий жиҳатдан нозик томонларини ҳисобга олмоқ зарур;)

Еттинчидан, оммавий қирғин қуроллариининг террорист-

лар қўлига тушиб қолишининг олдини олишга қаратилган чоратadbирлар ишлаб чиқиш;

Саккизинчидан, маданиятга ирқчилик ва экстремизм ғояларининг кириб келишини тақиқлаш;

Тўққизинчидан, БМТ га аъзо давлатлар раҳбарларининг ўз халқи ва жаҳон ҳамжамияти олдида сиёсий маъсулиятини (жавобгарлигини) ошириш механизмини ишлаб чиқиш;

Ўнинчидан, миллий хавфсизликни умумжаҳон хавфсизлиги доирасида англаш даражасига кўтариш.

Ва ниҳоят, халқаро терроризмни, диний экстремизмни, наркоагрессияни бартараф этиш ёки ҳеч бўлмаганда унинг нозик нуқталарига жиддий таъсир қилиш учун минтақавий ёки халқаро ҳамкорликнинг ўзи камлик қилади. Шундай экан, аҳолининг барча қатламлари онгида бениҳоя халокатли куч эканлигини англаши, шу билан биргаликда уларнинг олдини олишда биринчи навбатда сиёсий ҳокимият билан фуқаролар ўртасида умуммиллий яқдилликни таъминлаш, сиёсий зийракликни ва огоҳликни янада кучайтириш зарур.

5.3. Халқаро терроризмни ислом дини билан боғлашга уринишлар ва уларнинг оқибатлари

Давримизнинг муҳим хусусиятларидан бири, дунё миқёсида кенг қамровли ижтимоий муносабатлар мусулмон оламида рўй бераётган воқеаларнинг ўзига хос таъсири билан белгиланади. Шундай экан, ислом таълимотининг жаҳон тараққиётидаги ўрни қандайлигини аниқлаш, унинг умумбашарий тараққиётга инъикоси ҳақида сўз юритиш жоиз. Шундагина зиддиятли дунёда мусулмон аҳлининг тутган ўрнига ҳолисона баҳо бериш мумкин.

Дунёвий ва диний илмнинг бетакрор соҳиблари айтганидек, ислом таълимоти моҳиятан йўлдан адашган одамзотни тўғри йўлга солган, халқлар ўртасига нифоқ солиш ғоясидан умуман йироқ бўлган. У одамларни инсоний қусурлар-

дан халос бўлишга, ўзаро тотувликда яшашга ва истиқбол атрофида бирланишга даъват қилган.

Ижтимоий тараққиётнинг барча давларида ислом дини инсониятни камолот сари етаклаган. Ислом ғоялари инсоният учун маънавий сарчашма вазифасини бажарди. Таассуфки, бугунги кунга келиб, бу қадар улугвор ғоядан ўзининг яширин сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланишга уришишлар кўзга ташланмоқда.

Дарҳақиқат, индуизм, иудаизм, зардуштийлик, буддизм, христианлик ва ислом сингари диний таълимотлар инсонни камолотга эришиш учун беминнат хизмат қилди. Хусусан, ислом дини халқимизнинг бошига ёғдирилган сонсаноксиз офатларга қарши курашда маънавий қудрат манбаси бўлиб хизмат қилганлиги фикримизни яна бир бор тасдиқлайди. Қабилалар, этнослар, халқлар, конфессиялар ва ниҳоят цивилизациялар ўртасида ўзаро ишончсизлик ҳукм сурган давларда ҳам ислом тинчлик ва осойишталик йўлида жонбозлик кўрсатди.

Ўрта Осиёда кенг тарқалган ханафий мазҳабининг энг муҳим жиҳати шуки, у қаерда ва қачон бўлмасин ижтимоий барқарорлик, инсонларaro тотувлик маданияти ва манфаатларига хизмат қилган. Ушбу факт ўзга диний эътиқодга мансуб шахслар томонидан эътироф этилаётганлиги диққатга сазовордир. «Ўтмишда, - деб таъкидлайди бугунги Ҳиндистоннинг атоқли файласуфи Раджмохан Ганди - Ҳиндистон ерларига Ўрта Осиё ишбилармонлари ҳамжиҳатликини тарғиб қилиш учун келганлар. Кўпчилик ҳолларда, туб халқ уларга қарши бош кўтарган бўлса-да, лекин, бугунги ҳиндистонликлар қурилиш ишлари, ўрмонлар, боғуруғлар, гулзорларимизни кенгайтириш ва ниҳоят, ки-йим-бош, нутқ, адабиёт, ҳуқуқий институтларимизнинг бойишига Ўрта Осиёнинг қўшган ҳиссаси улкан бўлганини эътироф этмаслигининг иложи йўқ.

Бобурнинг Ҳиндистон заминига кириб келиши исломнинг индуизмга нисбатан босқини бўлмасдан, аксинча шуҳ-

ратпараст бир шахсга хос хатти-ҳаракат эди холос. Бобурдан 500 йил муқаддам бурун Ўрта Осиёдан чиққан буюк сиймо — географ, астроном, этнограф, шоир ва тарихчи Беруний ҳам Ҳиндистонда ўзига ошён топди. 1000 йил илгари ул буюк зот томонидан битилган «Ҳиндистон тарихи» китоби жаҳон фани тараққиётида муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. “Мен индуизмга дахлдорман, лекин, ҳар кадамда учрайдиган «Шукрия» ва «Меҳрибони» сингари иборалар, масжидлар ҳамда Тожмаҳал пештоғида битилган оятлар, буюк сўфийлар хокипокларига қўйилган қабртошлар, ва қолаверса, эгнимиздаги кийим-бошлар, қўйингки, уларнинг барча-барчасида исломнинг Ҳиндистонга кўрсатган муттасил таъсирини яққол кузатиш мумкин” — деб ўз сўзини якунлайди ҳиндистонлик олим.

Қўриниб турибдики, дунёнинг турли-туман мамлакатларида фаолият олиб бораётган олимлар фикрига кўра ислом динининг сиёсийлашган диний ниқоб остидаги терроризм билан мутлақо алоқадорлик йўқ. Шу маънода Президентимизнинг ислом билан диний экстремизмни кўр-кўрона аралаштириш амалиёти Фарб адабиётлари ҳамда айрим илмий-амалий анжуманлар доирасида тез-тез қўлланилаётган “исломизм” ёки “исломий радикализм” сингари тушунчалар сиёсатнинг аниқлиги нуқтаи назаридан асоссиз ва ноўринлигини такрор ва такрор таъкидлашларида улкан ҳақиқат ётибди.

Бир замонлар буддизм, зардуштийлик ва христианликка бағрини очган, вақти — соати келиб исломга маънавий таянч ва макон бўлган Ўзбекистон замини демократик ханафийя мазҳабининг янада равнақ топиши учун зарур ижтимоий ва маънавий муҳит яратди. Бу ўз навбатида, юртимизда ҳаққоний демократик диний муҳитнинг вужудга келишида ҳал қилувчи роль ўйнаганлигини дунё аҳли англаса дуруст бўларди.

Афсуски, айрим мутахассислар ва уларнинг кўплаб тарафдорларининг беминнат ёрдами билан бутун аллақандай «исломофобия» касаллиги шаклланимуда.

Бугунги Ўзбекистон учун ислом таълимотини чуқур ўрганиш долзарб муаммо даражасига кўтарилган. Диний экстремистик характердаги хатти-ҳаракатлар ислом билан мутлақо боғлиқ эмаслигининг очиб берилиши замон талабидир. Президентимизнинг "... бор куч ва салоҳиятни сафарбар этган ҳолда, маърифатли бағрикенг ислом динига мусулмонликни ниқоб қилиб олиб, унинг устидан ҳукмронлик қилишга уринаётган жангари кучларга қарши курашишда ёрдам бериш даркор" — деган фикрлари айтиш мумкин.

Ислом таълимотининг асоси ҳисобланган Яратганнинг ягоналигини эътироф этиш ғоясига синчковлик билан назар солсак, унинг замирида қандайдир сиёсий мақсадлар эмас, аксинча дунёнинг умумий яхлитлиги ва бутунлиги учун умумсайёравий ғоя ётганлигини яққол англашимиз мумкин.

Сир эмаски, ер курраси кўп миллатли ва кўпконфессияли. Воқеа-ҳодисаларни идрок этишда ҳар биримиз айнан шу ҳақиқатдан чиқиб фикрлашимиз лозим. Лекин қусурлардан йироқлашиб илоҳийлик сари бориш ғояси буддизм, иудаизм, христианлик ва исломда шаклан турли-туман бўлса-да, улар ўртасидаги умумийлик борлигини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Масалан, ислом динида одамлар ўзлари ҳақ йўлга кирмасалар Аллоҳ уни тўғри йўлга бошлаши ҳақидаги ғоя, буддизмда инсоннинг илоҳий ҳолатга, яъни "нирвана"га эришиши устувор. Лекин иккала диннинг ҳам асосини Яратганнинг висолига муяссар бўлиш таъкил этади. Диққатга сазовор жойи шундаки, бу турли - туманликнинг умумий ечим билан ниҳояланиши, яъни динлараро маърифий мулоқот макони шаклланишида исломнинг ўрни бениҳоя катта.

Ачинарлиси шундаки, ушбу улкан, маънавий жихатдан таянч ғоя ниқоби остида ўзининг манфур ниятларини амалга оширишга уринувчи кишиларнинг олдини тўсишга динларнинг ўзлари, шу жумладан ислом ҳам баъзан ожизлик қилмоқда. Ислом динининг ичида ҳам кескин қарама-

қаршилик мавжуд, деганда Президентимиз айнан шуни назарда тутаётган кўринади.

Демократик бағрикенгликка таянган миллат орасида диний экстремизм аломатлари ва хуружи кузатилса, унинг мафкуравий илдиэлари ва сиёсий хомийларини ҳеч иккиланмасдан ташқаридан излаш лозим.

Президентимизнинг миллий хавфсизлик, барқарорлик, ва тараққиёт хусусида билдирган фикрлари, хусусан мамлакат парламентининг қўшма мажлисидаги маърузасида илгари сурилган ғоялардан равшанки, бутун Ўзбекистон ва бошқа юзлаб мамлакатлар мураккаб даврни бошидан кечирмоқда. Бу эса, дарҳақиқат, диний фундаментализм ёки экстремизмнинг умумсайёравий жиҳат касб этаётганлиги билан боғлиқ.

Тарихий тараққиёт шундан далолат бермоқдаки, Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилиб келган халқлар, хусусан, ўзбеклар исломга муносабатларида асрлар давомида шаклланган ўз менталитети ва маънавий қадриятларига асосланиб иш тутган. Шу боис, ўлкамизда диний қадриятлар ноёб демократик шаклда макон топди. Масалан, «ўзбекчилик» ва «мусулмончилик» ўртасида тушунчалари ўртасида яхлитлик вужудга келдики, бу миллатимизнинг бошқа халқларга, динларга нисбатан бағри кенглигида, сиёсий радикализмнинг ҳар қандай кўринишини ҳазм қила олмаслиги билан боғлиқ ҳолда ифодасини топди. Бугунги кун нуқтаи назаридан келиб чиқиб, шуни таъкидлаш лозимки, исломийлик, мусулмончилик ва миллийлик ўртасидаги ажойиб мувозанатнинг яратилишида ўзбек халқининг ўзига хос хизмати бор ва уни жаҳон ҳамжамяти ва тараққийпарвар доиралар муносиб баҳолашмоқда.

Диний фундаментализм ва экстремизмга қарши барча маърифий давлатларда тегишли чора - тадбирлар ишлаб чиққанидек, юртимизда ҳам муайян чоралар белтиланди.

Бутун экстремизм, ёинки дунё халқларини пароканда этишга қаратилган ҳар қандай интилиш ва хатти-ҳаракат-

нинг илдизини бирон-бир дин хусусан, ислом динининг амалиётидан излаш ғайритабиийликдан бошқа нарса эмас. Зеро, уйдирма ҳар доим сиёсат майдонида турли-туман зиддиятларни келтириб чиқаришини инсоният кўп маротаба кузатган. Шунини ҳисобга олган ҳолда Президентимиз Қўшма мажлис минбаридан туриб, яна бир бор "... биз халқаро терроризмни ота-боболаримиздан қолган муқаддас динимиз ислом дини билан боғлашдек хавфли ният ва уринишларни кескин қоралаймиз. Бунинг оқибати ўйланмаган ва ифвогарона хатти-ҳаракатлар биринчи галда "Ал-Қоида" ёки "Ҳизбут-таҳрир" каби энг ашаддий экстремистик ҳаракат ва ташкилотларга қўл келади" - деб таъкидлади.

Шундай экан, диний экстремизм таҳдидини у ёки бу диннинг амалиёти билан эмас, аксинча, манфаатдор сиёсийлашган гуруҳларнинг муайян мақсадларини амалга ошириш йўлида мафкуравий жипслашишлари билан боғлиқлигини яна бир бор таъкидлаш тўғри бўлади.

Яна шунини таъкидлаш жоизки, бугун барқарорлик, хавфсизлик ва осойишталик дунё учун бениҳоя зарур бўлиб турган бир пайтда, халқаро диний терроризмни тўғридан-тўғри инсонга қарши қаратилган сиёсий ҳаракат деб баҳолаш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки моҳиятан жамият аъзолари манфаатларининг устуворлигига эришишга қаратилган дин ва аксинча, миллатлараро, гуруҳлараро ва ниҳоят, цивилизациялараро муносабатларни умум эътироф этилган тартиботни издан чиқаришга қаратилган терроризм ўртасида ҳеч қачон яқинлик йўқ ва бўлмаган.

Диний экстремизмнинг ижтимоийликка, тараққиёт, ақлзаковат, мурувват ҳамда инсонни инсон қилиб турган моҳиятга ёт эканлиги кўриниб қолди. Бундай кўнгилсиз жараёнлар ва шакллантирилаётган беқарор ижтимоий ҳолат чуқурлашиб борадиган бўлса, дунё халқларининг маданий мулоқотга бўлган орзу-умидларини чиппакка чиқиши ҳеч гап эмас.

Калифорния Университети профессори Роджер Фрид-

ланд айтганидек: «XX аср ниҳоясида, атеизм ваҳимасидан халос бўлаётган инсоният эндиликда бошқа бир таҳдидга рўбарў келди. Уфқда диний миллатчилик шарпаси пайдо бўлди». Бундан чиқадиган хулоса шуки, бутунги кунда, диний радикализм ўзини нафақат дину иймонга, инсонийликка, ахлоқ ва одоб меъёрларига, балки умумсайёравий демократик жараёнга ва янгиланишга қарши курашмоқда.

Бешинчи бўлим
**ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИ
АМАЛГА ОШИРИШНИНГ УСТУВОР
ВАЗИФАЛАРИ**

1
боб

**БОЗОР ИСЛОҲОТЛАРИНИ
ЧУҚУРЛАШТИРИШ ВА
ИҚТИСОДИЁТНИ ЯНАДА
ЭРКИНЛАШТИРИШ**

**1.1. Ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва
эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш**

Президент Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида қилган маърузасида иқтисодий ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ҳақида тўхталиб, бутун кўндаланг турган «асосий устувор вазифа, аввалгидек — бозор ислоҳотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштиришдан иборат» эканини алоҳида таъкидлади. Зотан, демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг асосини фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари таъминланган ҳамда ижтимоий ҳимояга йўналтирилган бозор иқтисодиёти ташкил этади.

Эркин бозор иқтисодиётининг энг муҳим белгиси — иқтисодий плюрализмдир. Иқтисодий плюрализм мулк шакллари ва ҳўжалик юритиш усуллариининг хилма-хиллигида ўз ифодасини топади ва у алоҳида мулк шаклининг якка ҳукмронлигига йўл қўймайди.

Ҳуқуқий демократик жамиятта хос иқтисодий тизимнинг қуйидаги хусусиятларини санаб ўтиш мумкин. 1) хусусий мулк; 2) тадбиркорлик ва танлов эркинлиги; 3) шахсий манфаатнинг инсон хатти-ҳаракатида бош мотив эканлиги; 4) рақобат; 5) эркин нархлар тизими; 6) иқтисодиётта давлат аралашувининг чекланганлиги.

Ўзбекистонда хусусий мулк қуйидаги икки йўналишда ривожланмоқда: биринчиси, якка тартибда фаолият юритувчи тадбиркорларнинг, деҳқон ва фермерларнинг хусусий мулки; иккинчиси, кишиларнинг ширкат ҳўжаликларидаги пайлари, акциядорлик жамиятларидаги акциялари, уюшмалардаги улушларидан иборат корпоратив хусусий мулк. Якка ва корпоратив (улушли) хусусий мулк эгалари мулкдор ҳисобланиб, уларнинг мулкка бўлган ҳуқуқлари давлат томонидан кафолатланади. Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади ва ундан фойдаланади.

Тадбиркорлик эркинлиги — алоҳида гуруҳ ёки шахснинг фойда олиш мақсадида иқтисодий фаолият юритиш эркинлигини билдиради.

Танлаш эркинлиги — мулк эгасининг ўз ихтиёридаги ресурслар ва маблағлардан хоҳишига кўра фойдалана олиш эркинлигини ифодалайди. Бунинг учун, биринчидан, иқтисодий ресурс бозорлари турли-туман ва альтернатив товарлар билан тўлган бўлиши керак, иккинчидан, давлат истеъмолчиларнинг ҳаёти ва саломатлигига зиён етказувчи товарлардан ҳимоя қилиши зарур. Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг бир қатор қарорлари айна шу мақсадда ҳаётга жорий этилди. Тадбиркорлик субъектлари фойда олиш учун интилиб, бор қобилият ва имкониятларини ишга солади. Рақобат иқтисодий фаолият субъектларининг шахсий манфаатларини рўёбга чиқариш борасидаги ҳаракатларини тартибга солувчи механизмдир. Шунингдек, рақобат иқтисодий муносабатларни узлуксиз ривожланишга ундайдиган куч ҳамдир.

Эркин тадбиркорлик, рақобат ва нархлар тизимига асосланган бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг ўрни чекланган бўлади. Давлат бозор механизмининг амал қилишига кўмаклашади. Бунинг учун у иқтисодиёт субъектлари фаолиятининг ҳуқуқий асосини яратиб, “ўйин” қоидаларини белгилайди. Аҳоли турмуш даражасининг барқарор ўсиб боришини, кам таъминланган аҳоли қатламлари ижтимоий

ҳимоясини таъминлаш мақсадида аҳоли даромадларини солиқлар, трансферт тўловлари воситасида қайта тақсимлайди. Макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш мақсадида солиқ-бюджет ва пул-кредит тизими воситасида иқтисодиётни тартибга солади. Давлат бозор механизми тўлатўкис бажара олмаган вазифаларни ўз зиммасига олиб, рақобат муҳитини сақлайди, иқтисодиёт субъектларининг эркин фаолиятини таъминлайди ҳамда жамият учун керак бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантиради.

Дарҳақиқат, Ўзбекистонда иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш хусусий мулк кўламини кенгайтириш, унинг дахлсизлигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолияти ва танлаш эркинлигига, рақобатга асосланган бозор муносабатларини ривожлантириш давлатнинг иқтисодий функцияларини чеклаш билан узвий боғлиқдир.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида (1992-1994 йилларда), асосан, савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизимига кирувчи объектларни маҳаллий саноат корхоналарини, уй-жойларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнлари амалга оширилди.

Иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида (1995-1999 йилларда) давлат мулкнинг дастлабки хусусийлаштирилишини тугаллаш, тадбиркорлик фаолияти учун кенг имкониятлар бериш вазифалари белгиланди.

Бу босқич саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги, агросаноат комплексининг гўшт-сут, озиқ-овқат ва пахта саноати тармоқларидаги ўрта ва йирик корхоналар, шунингдек, Тошкент, Бухоро, Самарқанд ва Хива шаҳарларидаги сайёҳлик мажмуаларининг хусусийлаштирилиши билан бошланди. Бу босқичда очиқ турдаги акциядорлик жамиятлари яратилди, уларнинг акциялари эркин сотувга чиқарилди ва натижада кенг кўламдаги кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозори вужудга келтирилди. Давлатнинг акциялардаги улуши 26 фоиздан ошмаслиги лозим деб белгилаб қўйилди. Акцияларнинг 50 фоиздан кўпроғи аҳолига, миллий ва хо-

рижий сармоядорларга эркин сотувга қўйилди. Бирок, айтиш даврида кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари фаолиятига давлат ва назорат қилувчи органларнинг ноқонуний аралашуви ҳолатлари рўй берди. Иқтисодиётнинг нодавлат секторида монополистик бирлашмалар, корхоналар вужудга келдики, уларнинг ички истеъмол ва ишлаб чиқариш воситалари бозорида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш нарх-навоининг сабабсиз кўтарилиб кетишига олиб келди. Ушбу сектордаги акциядорлик жамиятларининг устав фондида, акцияларида давлат улуши катта миқдорда сақланганлиги давлат ишончли вакилларининг улар фаолиятига ноўрин аралашушига имкон яратар эди.

Валюта тизими ва валюта бозорининг давлат томонидан қаттиқ назорат қилиниши эса корхоналар ва тадбиркорларнинг ташқи бозорларга эркин чиқиш имкониятларини камайтирарди. Бозор ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг ривожланмаганлиги туфайли тадбиркорлар моддий техника ресурслари, молиявий маблағлар, кредитлар олишда қийинчиликка учрар эди.

Ушбу нохуш ҳолатлар иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш, тадбиркорлик ва иқтисодий фаолият эркинлигини кенгайтириш, хусусий мулкдорлар мавқеини янада кўтаришни тақозо этди. Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш мамлакат сиёсий ҳаёти, давлат ва жамият қурилишини янада либераллаштириш жараёнлари билан узвий боғлиқдир.

Иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш натижасида амалда жамиятдаги ижтимоий-сиёсий барқарорликни кафолатловчи, иқтисодий ривожланишни таъминловчи ўрта мулкдорлар синфи шаклланади.

Президент Ислам Каримов “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда” номли асарида иқтисодий ҳаётни янада эркинлаштириш юзасидан қуйидаги вазифаларни белгилаб берган:

Биринчидан, мулкдорлар синфини шакллантириш масаласини ҳал этиш. Бунинг учун хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш;

Иккинчидан, ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш;
Учинчидан, бозор инфратузилмасини ривожлантириш;
Тўртинчидан, ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тизимини тубдан қайта кўриб чиқиш;

Бешинчидан, валюта тизими ва бозорини эркинлаштириш;

Олтинчидан, давлат ва турли текширувчи, назорат қилувчи органлар томонидан корхоналарнинг хўжалик фаолиятига ноўрин аралашувини чеклаб қўйиш.

Мазкур вазифаларни амалда бажарилишини таъминлаш мақсадида давлат мулкани хусусийлаштиришни янада чуқурлаштириш тадбирлари олиб борилди. 2000-2003 йилларда 4636 та тармоқ таркибини белгилаб берувчи йирик корхоналар, ижтимоий-маданий объектлар давлат тасарруфидан чиқарилди. Шу давр охирига келиб, акциядорлик жамиятлари сони 4100 дан ошиб кетди.

Кичик, хусусий бизнес ва тадбиркорликни рағбатлантириш учун солиқ имтиёзлари кенгайтирилди, даромад солиғи ставкалари қисқартирилиб, солиқ юки енгиллаштирилди. Тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларининг муҳофазаси кафолатланганлиги натижасида кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектларининг сони 2005 йил 1 январь ҳолатига кўра 280 мингтага етди. Уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 35,6 фоиздан ошди. Хусусий секторда иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг қарийб 57 фоиздан ортиғи фаолият юритмоқда.

Ушбу вазифаларни амалга ошира бориш оқибатида 2003 йилда 1990 йилга нисбатан иқтисодиётда нодавлат секторнинг улуши ЯИМда 38,1 фоиздан 74,5 фоизга, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда 10,4 фоиздан 73,9 фоизга, ялпи қишлоқ хўжалиғи маҳсулотлари ҳажми 65 фоиздан 99,2 фоизга, чакана савдо айланмасида 51 фоиздан 98,6 фоизга, аҳолининг иш билан бандлигида 37,2 фоиздан 77,2 фоизга етди.

Бугунги кунга келиб ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш тизими қайта кўриб чиқилди. Валюта тизими ва бозорини эркинлаштириш чора-тадбирлари амалга оширил-

ди ва миллий валютамиз — сўмнинг 2003 йил 15 октябрдан жорий тўловлар бўйича эркин алмашуви амалга оширила бошланди.

Мамлакатимизда демократик жамият асосларини яратишнинг муҳим устувор йўналиши ҳисобланган хусусий секторнинг мавқеини янада ошириш ва кичик тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари кўрилмоқда. Шунингдек, хусусийлаштириш жараёни тобора йирик корхоналарни, ижтимоий инфратузилма объектларини ўз ичига қамраб олмақда. Корпоратив хусусий мулк миқёсини кенгайтириш учун акцияларни сотишнинг бирламчи ва иккиламчи биржа ҳамда биржадан ташқари бозори ривожлантирилмоқда.

Кичик тадбиркорлик субъектларини моддий-техника ресурслари ва молиявий, шу жумладан, кредит маблағлари билан таъминланишини яхшилаш, ишлаб чиқарилган товарларни сотиш учун бозор инфратузилмаларини ривожлантириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда. Шунингдек, ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантириш ҳамда уларга сервис хизмати кўрсатувчи ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи саноат корхоналарини, уларнинг филиалларини қишлоқларда ташкил этиш муҳим аҳамият касб этади.

Бироқ амалга оширилаётган ижобий ишлар кўлами қанчалик кенг бўлмасин, ҳамон талай муаммолар кўндаланг бўлиб турибди. Чунончи, юртбошимиз эски маъмурий тақсимот тизимининг сақланиб қолганлиги, давлат органларининг иқтисодиётга ноўрин аралашувини чеклаш жараёнларининг суёт бораётганлигини таъкидлаган эди. Бундан ташқари, тадбиркорларни рўйхатга олиш тизими соддалаштирилганлигига қарамасдан, улар ҳамон кўплаб маъмурий тўсиқларга учрамоқдалар. Бозор инфратузилмаларининг етарли даражада ривожланмаганлиги туфайли тадбиркорлик субъектларини моддий-техника, молиявий, шу жумладан, кредит ресурслари билан таъминлашда қийинчиликлар, етишмовчиликлар мавжуд. Тадбиркорларнинг ўз ҳақ-

ҳуқуқларини ҳимоя қилиш маданиятининг шаклланиши ҳам қийин кечмоқда. Шунингдек, жойлардаги маҳаллий ҳокимият органлари ўз фаолиятини бозор муносабатлари талабларига мос равишда ташкил этиш, юритиш қўникмасига, тажрибасига етарли даражада эга эмаслар.

Эндиликда, мамлакатимизда бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш учун юртбошимиз эски маъмурий-тақсимо тизими андазаларидан бутунлай воз кечиш, давлатнинг иқтисодиётга аралашувини янада чеклаш, эркин тадбиркорлик фаолияти учун амалий кафолатларни таъминлаш, иқтисодиёт ва бизнесни барқарор ривожлантириш, тўлақонли бозор инфратузилмасини шакллантириш йўлидаги мавжуд ров-тўсиқларни бартараф этиш вазифаларини белгилаб берди.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш мақсадида 2005 йилнинг охиригача 3728та давлат корхонасини хусусийлаштириш дастури тўлиқ амалга оширилади. Шу жумладан, 1391та (37,3%) корхонадаги давлат улуши тадбиркорлар ва хорижий сармоядорларга сотилади. Давлат улуши 50% дан ортиқ бўлган 683та (18,3%) корхона биржа ёки бозорлар орқали сотилади. Кейинги йилларда оғир иқтисодий аҳволда қолган 365 та корхона инвестицион мажбуриятлар асосида сармоядорларга текинга берилади.

Иқтисодиётни янада эркинлаштириш мақсадида Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенат томонидан яқка ва корпоратив, яъни улушли хусусий мулкдорлар ҳуқуқларини янада кучлироқ ҳимоя қилиш, уларнинг масъулиятини ошириш, тадбиркорлик фаолияти эркинлигини таъминловчи ҳамда уларнинг хўжалик фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий базани такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун 2005 йилнинг охирига келиб, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари сонини 300 мингтага, фермер хўжаликларини 129 мингтага, ҳуқуқий шахс мақомидаги деҳқон хўжаликларини 48 тага ҳамда уларнинг ЯИМдаги улушини 38,3% га, яқин 5-10 йил ичида эса 50-60% га етказиш учун шарт-шароитлар яратилади.

Эндиликда, мулкчилик шаклларида қатъий назар тад-

биркорлик субъектлари учун босқичма-босқич, тенг иқтисодий фаолият шароитларини яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бунинг учун айрим стратегик аҳамиятта эга бўлмаган корхоналарга ассосиз равишда берилган имтиёзларни ва улар учун яратилган қулай шароитларни бекор қилиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, хўжалик субъектлари ҳам қатъий молиявий чеклашлар доирасида, яъни ялпи харажатларининг ялпи даромад ҳажмидан ошиб кетишига йўл қўймаслик асосида фаолият кўрсатишлари зарур. Бошқача қилиб айтганда, улар даромадга яраша буромад қилишга ўрганишлари лозим.

Иқтисодиёт субъектлари учун солиқ юкини камайтириб бориш билан бир вақтда, солиқ тизимининг қатъийлигини ошириш, имтиёзлар беришни мувофиқлаштириш, кредитларни қатъий шартлар асосида бериш амалиётини жорий этиш уларнинг масъулиятини янада оширади.

Бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий қилиш учун давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш давом эттирилади. Аммо иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш механизмининг ривожлантириш ва унинг бозор механизми билан уйғунлигини таъминлаш йўлида ҳали, шубҳасиз, кўп ишлар қилиш даркор.

Демократик жамият қуриш учун давлатнинг иқтисодий фаолиятини чеклаш, унинг вазифаларини босқичма-босқич маҳаллий ҳокимият ва ўзини ўзи бошқариш органларига, нодавлат тузилмалари зиммасига юклаш эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этишга қулай шароит яратади. Пировардида, бозор иқтисодиётининг шаклланишига, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга ва аҳолининг турмуш фаровонлигини оширишга эришилади. Мамлакатимиз экспорт салоҳиятининг ривожланиши ва мустаҳкамланиши — унинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига замин яратади.

1.2. Макроиктисодий сиёсат ва иқтисодий ўсиш

Юртбошимиз 2004 йил давомида эришилган ютуқлар тўғрисида тўхталиб, «авваламбор, иқтисодиётнинг барқарор ўсиши таъминланди, макроиктисодий ва молиявий барқарорлик мустаҳкамланди, иқтисодиёт ва унинг айрим соҳаларидаги мутаносиблик кучайди», деб таъкидлаган эди.

Зеро, иқтисодий юксалиш мамлакат учун муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга. Чунки иқтисодий ривожланиш, аввало, аҳолининг иш билан бандлигини таъминлайди, фуқароларнинг турмуш даражасининг ошишига ижтимоий-маданий соҳа салоҳияти тараққиётига хизмат қилади.

Бозор муносабатлари шароитида нархларнинг ўзгариб туриши ҳамда талаб ва таклифнинг бир-бирига мослашуви, мувофиқлашуви орқали вужудга келадиган бозор мувозанати иқтисодий барқарорлик ва ўсишга замин яратади. Шунингдек, ижтимоий ишлаб чиқариш бозор орқали ижтимоий истеъмол билан уйғунлашади, оқибатда, макроиктисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсиш юз беради. Бироқ, муайян муддатдан сўнг, кўп фойда олиш мақсадида бири-бири билан рақобатга киришган кўплаб иқтисодиёт субъектларининг фаолияти туфайли бозор мувозанати бузилади.

Бозор мувозанатининг вужудга келиб, муайян муддатдан сўнг таклифнинг, яъни ишлаб чиқаришнинг ялпи талабга (истеъмолга) нисбатан ўсиб кетиши туфайли даврий тангликлар (кризис) тез-тез такрорланиб туради. Шунинг учун бозор мувозанатини қарор топтириш, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун бозор механизмидан ташқари, унга қўмаклашувчи давлат механизмига зарурат туғилади.

Давлат макроиктисодий барқарорлаштириш сиёсатини юритиш орқали иқтисодий ўсиш циклидан тангликка, пассивга ўтишдаги салбий оқибатларнинг олдини олиш, шунингдек, тангликдан иқтисодий ўсиш сари ўтиш учун қулай имкониятлар вужудга келтирилади.

Ўзбекистонга тоталитар тузумдан бир ёқлама ривож-

ланган, хом ашёга ихтисослашган, пахта якка ҳокимлигига асосланган иқтисодий тизим мерос бўлиб қолган эди. Бу иқтисодиёт собиқ иттифокнинг сўнгги йилларида таназзулга учраб, иқтисодий ўсиш суръатлари пасайиб борди. Собиқ Иттифокнинг тарқаб кетиши, республикалар ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг бузилиши XX аср 90-йилларининг бошида ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин пасайишига олиб келди.

Мустақилликка эришилгандан сўнг мамлакат иқтисодиётини чуқур таназзулдан олиб чиқиш, унинг макроиқтисодий барқарорлигини таъминлаш мақсадида Президент Ислон Каримов раҳбарлигида ижтимоий-иқтисодий барқарорлаштириш сиёсати ишлаб чиқилди.

Барқарорлаштириш — бу, энг аввало, макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш, ишлаб чиқаришнинг кескин пасайиб кетишига ва оммавий ишсизликка йўл қўймаслик, шунингдек, пулнинг қадрсизланиши, пул эмиссиясининг бошқарилишини таъминлаш, тўлов балансини бир меъёрда сақлаш соҳасида аниқ мақсадни кўзлаб олиб бориладиган давлат сиёсати экани Президентимиз томонидан белгилаб берилди.

Ушбу сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда жаҳон тажрибасида қўлланиб келинган турли ёндашувлар чуқур таҳлил қилинди ва қўйидаги **мезонлар** асос қилиб олинди:

- ишлаб чиқариш ҳажмини таркибий ўзгаришлар ва техника жиҳатдан қайта қуроллантириш билан боғлиқ бўлмаган ҳолларда қисқаришига йўл қўймаслик;

- устувор тармоқларда ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун қулай шароитларни вужудга келтириш, ишлаб чиқариш фаолиятининг рағбатлантирилишига кўмаклашиш;

- давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволининг барқарорлигини таъминлаш;

- инфляцияни жиловлаш;

- тўлов баланси ва давлат валюта резервларининг ҳолатини яхшилаш учун барча мавжуд имкониятлардан фойдаланиш;

- ижтимоий аҳволни барқарорлаштириш учун кучли

ижтимоий сиёсат мувозанатини таъминлаш; аҳолининг турмуш даражасини мумкин қадар юксалтириш.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, ислохотларнинг дастлабки босқичларидаёқ Ўзбекистонда иқтисодий сиёсатнинг уч таркибий қисми бирлаштирилиб, бир вақтнинг ўзида амалга оширилди:

- макроиқтисодий барқарорликка эришиш;
- институционал ва бозор ўзгартиришларини ўтказиш;
- давлат инвестициявий дастурлари ҳамда хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳисобига иқтисодиётда таркибий қайта қуришни амалга ошириш.

Юқоридагиларнинг иккитаси ўтиш иқтисодиётини босқичдан кечираётган қўплаб мамлакатлар учун хос бўлса, учала йўлни бирваракайига, қўшиб олиб бориш фақат Ўзбекистонгагина хосдир. Бу эса Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари моделининг ўзига хослигидан далолат беради.

Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорлаштириш дастури доирасида қуйидагилар амалга оширилди:

- миллий валюта жорий қилиниб, мустақил пул муомаласи тизими йўлга қўйилди;
- пул муомаласида илгари юзага келган гиперинфляция жараёнлари сўндирилиб, у назорат қилиш мумкин бўлган даражага туширилди;
- товарлар ва хизматлар бозорида тўловга қобил жами талаб билан таклифни муайян даражада мувозанатга келтиришга эришилди;
- қатъий молиявий сиёсатни ўтказиш асосида давлат бюджетидagi камомад йўл қўйиладиган энг кам даража (ялпи ички маҳсулотнинг 3-4% атрофида) доирасида ушлаб турилди;
- ёнилғи-энергетика ресурслари ҳамда ғалла импортини кескин камайтириш, шунингдек, энергетика ресурслари ва рангли металлларни экспорт қилишни ошириш ҳисобига ташқи савдода ижобий сальдога эришилди.

Ўзбекистонда барқарорлаштириш сиёсатининг амалга оширилиши натижасида ислохотларнинг биринчи босқичида 1990 йилга нисбатан иқтисодий пасайиш бошқа МДХ

мамлакатларидек оғир кечмади. Ялпи ички маҳсулот 1995 йилда 1990 йилга нисбатан фақат 18,2%га камайди¹. Макро-иқтисодий барқарорлаштириш сиёсатининг асоси сифатида қаттиқ монетар ёндашувни қабул қилган бошқа МДХ мамлакатларида ЯИМ ҳажми 40-60 %, жумладан, Россияда 48%, Қозоғистон ва Украинада 55 %а, Молдовада 2 баравардан зиёдга пасайиб кетди².

Ўзбекистонда ЯИМнинг энг паст даражага тушиши 1992 йилда кузатилган. Шу йили ЯИМ 11 фоизга камайган. 1995 йилда эса 1,2 %га пасайган, холос.

Республикада 1996 йилдан бошлаб иқтисодий ўсиш давом этмоқда. Ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиши 1996 йилда 1,7; 1997 йилда 5,2; 1998 ва 1999 йилларда 4,4; 2000 йилда 4,0; 2001 ва 2002 йилларда 4,2; 2003 йилда 4,4; 2004 йилда 7,7 фоизни ташкил этди. Шу йилларда инфляция даражаси ҳам пасайиб борди. Ўртача йиллик инфляция 1996 йилда 64,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда 28,2; 2002 йилда 21,6; 2003 йилда эса 3,8; 2004 йилда 3,7 %га пасайди.

Иқтисодий ўсишнинг энг юқори кўрсаткичлари 2004 йилда қайд этилган. Ўтган йили саноат ишлаб чиқариш ҳажми 9,4%, истеъмол моллари ишлаб чиқариш 13,4%, саноат товарлари ишлаб чиқариш 18,6%га, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 10,1 %га ошди. Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, кейинги йилларда биринчи марта 3,5 млн. тонна ҳажмида пахта хом ашёси етиштирилди. Бошқоқли экинлардан 5 млн. тоннага яқин ҳосил олинди.

2004 йилда 1991 йилга нисбатан ЯИМ ишлаб чиқариш 119%, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 165,5%, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш 131,2%ни ташкил этди. Ваҳоланки, ЯИМнинг 2003 йилдаги ўсиши 1991йилга нисбатан Арманистонда 108,2%, Қозоғистонда 106,2%, Беларусда 105,4%, Россияда 83,6%, Тожикистонда 83%, Қирғизистонда 81,2%, Украинада 58%, Грузияда 57,1%, Молдовада эса атиги 51%ни ташкил этди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

² МДХ Статистика қўмитаси маълумотлари.

Молиявий барқарорлик ҳам таъминланди. 1998 йилда бюджет камомати ЯИМга нисбатан 2,3%дан 2004 йилда 1%гача камайди. Тўлов балансининг барқарорлигига эришилди. Ташқи савдо айланмаси, экспорт ва импорт ҳажми кейинги 2003 ва 2004 йилларда ўсиш тамойилига эга бўлмоқда.

2003 йилда экспорт ҳажми 24,6%, импорт ҳажми 9,3 ўсган бўлса, 2004 йилда шунга мос равишда бу ўсиш 30 % ва 23%ни ташкил этди. Шу билан бирга, фаол экспорт сиёсатининг амалга оширилиши натижасида ташқи савдо айланмасининг ижобий сальдоси 1998 йилда 239,5 млн. АҚШ долларида 2003 йилда 760,8 млн АҚШ долларигача ўсган бўлса, 2004 йилда 1 млрд АҚШ долларини ташкил этди.

Ташқи савдода ҳам муайян ижобий натижалар қўлга киритилди. Чунинчи, 1992 йилда экспорт таркибида пахта толасининг улуши 49 фоизни ташкил этган бўлса, 2003 йилда бу кўрсаткич 20 фоизга пасайди. Шу билан бирга, экспорт таркибида кимё маҳсулотлари ва пластмассалар, қора ва рангли металллар, машина ва ускуналар, хизматлар улуши ортиб бормоқда. Импорт таркибида эса машина ва ускуналар улуши 1992 йилдаги 12 фоиздан 2003 йилда 45 фоизга етди. Ташқи савдо айланмасида экспорт улушининг устуворлигига эришилди.

Мамлакатимиздаги иқтисодий ўсиш суръатига солиқ юкининг босқичма-босқич пасайтирилиб борилиши ижобий таъсир кўрсатди. 1998-2004 йилларда йигма бюджет даромадлари бўйича ҳисобланган солиқ юки 39,0 фоиздан 31 фоизга, Давлат бюджети даромадлари бўйича ЯИМга нисбатан эса 32,2 фоиздан 21,4 фоизга камайди. Корхоналарнинг даромадига (фойдаси) белгиланган солиқ ставкаси 33 фоиздан 20 фоизга туширилди.

Солиқ юкининг пасайтирилиши натижасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривож топди. Кичик бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 1991 йилда 1,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2000 йилда 31,5 фоизга, 2005 йил 1 январ ҳолатига кўра 35,6 фоизга етди.

Хусусий корхоналарининг сони 2004 йилда 14%га кўпайди ва 425 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилди. «Бу натижаларга эришишда, — деб таъкидлади Президент Ислом Каримов, — тадбиркорларнинг эркин фаолият юритишларини кафолатлаш, уларни давлат рўйхатига олишнинг соддалаштирилган механизмини жорий қилиш, маҳсулот ва хизматларни сертификатлаштириш тартибини унификация қилиш, кичик бизнес субъектларининг кредит ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар муҳим омил бўлди».

Иқтисодий ўсишни таъминлашда мамлакат иқтисодиётига йўналтирилган инвестициялар ҳажмининг йилдан йилга ўсиб бориши муҳим роль ўйнади. Инвестициялар ҳажми 2000 йилда 1%, 2001 йилда 3,7 фоиз, 2002 йилда 3,8 фоиз, 2003 йилда 4,5 фоиз, 2004 йилда эса 5,2 фоизга ўсди. ЯИМга нисбатан инвестициялар ҳажми 20фоизни ташкил этди. Бунда марказлаштирилган инвестициялар улуши кескин камайди ва марказлаштирилмаган манбалар, аввало, корхоналарнинг ўз маблағлари улуши ошиб, жами инвестицияларнинг 43 фоиздан ортиғини ташкил этди. Шунингдек, мамлакат иқтисодиётига тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этиш 1,5 баробар кўпайди. Айниқса, нефть, газ, тўқимачилик саноатида уларнинг улуши янада салмоқли бўлди.

Мамлакатда макроиқтисодий барқарорлаштириш ва иқтисодий ўсишга эришилиши натижасида аҳоли турмуш даражаси тобора ўсиб, турмуш шароитлари яхшиланиб бормоқда. Аҳоли реал даромадлари 2000-2003 йилларда ўртача 11-12 фоизга ўсган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 15 фоизга ўсди. Шунингдек, аҳолини тоза ичимлик сув билан таъминлаш 1991 йилдаги 56,4 фоиздан 2000 йилда 80,4 фоизга, 2003 йилда эса 81,8 фоизга ўсди. Шу жумладан, қишлоқларда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш 1991-2003 йилларда 48,4 фоиздан 77,4 фоизга ўсди. Шу давр ичида аҳолининг табиий газ билан таъминланганлиги 46,2 фоиздан 79,8 фоизга, шу жумладан, қишлоқларда шунга мос равишда 21,3 фоиздан 72,7 фоизга ўсди. Аҳолининг уй билан таъмин-

ланганлиги жон бошига 1991 йилдаги 12,2 квадрат метрдан 2003 йилда 14,3 квадрат метрга ўсди.

Айни пайтда мамлакатимизнинг иқтисодий ривожланишига тўсиқ бўлиб турган муаммолар ҳам йўқ эмас. Улар қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- Инвестицияларнинг юқори ўсиш суръатларини таъминлашда хусусий капиталнинг етишмаётгани;
- Ички бозорни ривожлантиришни таъминлашда аҳоли тўлов қобилиятининг пастлиги;
- Иқтисодда монопол давқенинг баландлиги рақобат ва хусусий бизнесни ривожлантиришга тўсиқлик қилаётгани;
- Хусусий секторнинг ривожланишида баъзи тўсиқларнинг сақланиб қолганлиги, чунончи, қонуний иш олиб бораётган ишлаб чиқарувчиларга солиқ юкининг юқорилиги;
- Ташқи савдонинг эркинлаштирилиши тугалланмаганлиги;
- Банк соҳасидаги ислохотларнинг тугалланмаганлиги ва пул муомаласидаги камчиликлар.

Истиқболда ушбу муаммоларни ҳал этиш, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш орқали ЯИМ ва саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш йиллик ўсиш суръатларини янада ошириш кўзда тутилмоқда. Ўзбекистон иқтисодиётининг 2010 йилгача бўлган ривожланиш истиқболларига кўра, иқтисодий ўсиш, яъни ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати 7-8 фоизга олиб чиқилади. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш суръати 8-9 фоизга, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш суръатини 6-7 фоизга етказиш мўлжалланмоқда.

Таркибий ўзгаришлар оқибатида иқтисодиётнинг экспортга йўналтирилган таркибий тузилиши вужудга келади. Натижада, 2010 йилга келиб, экспорт ҳажми 3 баробардан зиёдга кўпайтирилади ҳамда унинг ЯИМдаги улуши 40-50 фоизга етказилади. Экспорт таркибида машина ва асбоб-ускуналарнинг улуши 15-17 фоизга етказилгани ҳолда пахта толасининг улуши 14-16 фоизгача қисқартирилади.

Барқарор иқтисодий ўсишнинг таъминланиши аҳоли-

нинг реал даромадларининг йилга ўртача 10-12 фоизга кўпайишига, унинг турмуш шароитини яхшилашга имкон беради.

Барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш мақсадида қуйидаги макроиқтисодий шарт-шароитлар яратилиши лозим бўлади:

- йиллик инфляция даражасини 3-4 фоизга тушириш;
- иқтисодиётдаги солиқ юкни 22-24 фоизга пасайтиришга эришиш;
- миллий валюта барқарорлигини таъминлаш;
- банк тизими ва иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришни давом эттириш;
- мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни янада чуқурлаштириш асосида иқтисодиётда давлат улушини 15-18%гача камайтириш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш асосида уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини 50%га етказиш;
- эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш, бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш;
- давлатнинг иқтисодиётга аралашувини камайтириб бориш орқали иқтисодиётни тартибга солишнинг бозор ва давлат механизмларини уйғунлаштириш;
- институционал ислохотларни амалга ошириш орқали иқтисодиётни маъмурий асосда бошқаришдан воз кечиб, уни иқтисодий восита ва дастаклар орқали тартибга солиш механизмини шакллантириш.

1.3. Иқтисодиётда таркибий ислохотларни амалга ошириш ва мамлакатни модернизация қилиш

Жаҳон иқтисодиётининг шаклланиши ва кенг қўламда ривож топиши унда кечаётган таркибий ўзгаришлар мазмунига бевосита боғлиқ. Хар бир миллий иқтисодиётнинг жаҳон хўжалигига уйғунлашуви таркибий ўзгаришларга ва силжишларга олиб келади. Бу ўзгаришларнинг қай даражада иқтисодий ўсиш ва ривожланиш мақсадларига мос келиши иқтисодий-сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан ўта муҳим саналади.

Кўпгина иқтисодий адабиётларда “иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар”, “таркибий сиёсат” хусусида бирмунча тор фикр юритилади. Хусусан, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар дейилганда, унинг тармоқларидаги макроиқтисодий ўзгаришлар тушунилади, таркибий сиёсат эса, давлатнинг мазкур ўзгаришларни амалга ошириши лозим бўлган йирик чора-тадбирларини назарда тутди. Ўз иқтисодий мазмунига кўра, таркибий ўзгаришлар кенг маънода иқтисодиётнинг техник-иқтисодий модернизациясини тақозо этади. Шу сабабдан ҳам, таркибий ўзгаришларнинг энг юксак шакли — бу модернизация қилиш ҳисобланади. Модернизация қилиш, (лот. *modernisieren*, яъни «янги ривожланиш поғонаси, даражаси» маъносини англатади) ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- Иқтисодиёт таркибидаги тармоқларнинг ўзгариши (одатда, иқтисодий тизимнинг табиий ривожланиш ёки иқтисодий сиёсат таъсирида ўзгариши);
- Иқтисодиёт ҳудудий таркибининг такомиллашуви (ҳудудлар иқтисодиётининг мутаносиб ривожланиши);
- Асосий капиталнинг янгиланиши (шу жумладан, давлатнинг инвестицион сиёсати асосида);
- Фан-техника ютуқларини татбиқ этиш, ишлаб чиқаришни технологик жиҳатдан қайта қуrolлантириш (бунга давлатнинг фан-техника сиёсати сезиларли таъсир ўтказади);
- Инсоний капиталнинг такомиллашуви (ишчи кучи ма-

лакасининг ортиши, қўшимча малакани ўзлаштириш, янги кадрларни тайёрлаш ва ҳ.к.);

- Ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмасининг ривожланиши;

- Иқтисодий ўсишни таъминловчи рағбатлантириш механизмларини яратиш ва такомиллаштириш (бунда техник-иқтисодий модернизация, ижтимоий-иқтисодий модернизация билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади).

Кўпгина хорижий адабиётларда давлатнинг таркибий сиёсати хусусида гап борганда, асосан икки асосий йўналиш, яъни Дж.М.Кейнс асос солган ёндашув ҳамда неолиберализм концепцияси эътироф этилади.

Кейнснинг ёндашувига кўра, табиатан бозор иқтисодиёти ресурсларни оқилона тақсимлаш ва улардан фойдаланиш кафолатини бермайди. Ривожланаётган мамлакатларга хос бўлган бу хусусият бозорларнинг такомиллашмагани билан ифодаланади. Бундай вазиятда давлатнинг, айниқса, инвестицион сиёсатда аралашуви фаол бўлиши керак.

Неолибералистик ёндашувга кўра, давлатнинг ресурсларни тақсимлаш ва инвестицион сиёсатга аралашуви ноўрин, бу жараён фақат бозор механизмлари воситасидагина тартибга солиниши лозим. Чунки давлатнинг фаол инвестицион сиёсати жамиятнинг молиявий тизимига салбий таъсир этиши оқибатида инвестицияларга жалб этиладиган жамғармалар механизми бузилади. Бу ўринда давлатнинг муҳим вазифаси — барча бозорларнинг мутаносиб ривожланиши учун шарт-шароитлар яратиш ҳисобланади, яъни макрода-ражада институционал ислохотларни амалга ошириш ҳамда бозорларни эркинлаштириш талаб этилади.

Бозор муносабатлари равақ топган мамлакатларда таркибий сиёсатни амалга оширишда давлат кўпгина ҳолларда иккиламчи таъсир этиш услубларини қўллайди: солиқлар, божлар, рағбатлантирувчи пул-кредит тадбирлари ва ҳ.к. Бозор институтлари ва хусусий сектор яхши ривожланмаган ҳолларда эса, ресурсларни маъмурий тақсимлаш услубларидан фойдаланилади.

- хом ашё ва экспорт товарлари нархларининг паст бўлиши (давлат харид ва бозор нархлари ўртасидаги фарқни инвестицияларни молиялаштиришда қўллайди);

- бир нечта валюта алмашинув курсларининг мавжудлиги;

- протекционистик тўсиқлар;

- тижорат банклари активларидан саноатнинг устувор йуналишларини молиялаштиришда фойдаланиш ва ҳ.к.

Агар қайта ишловчи саноат корхоналарини ривожлантириш талаби қўйилса, уни таъминловчи — донор тармоқ сифатида файдали қазилмаларни қазиб олиш саноати, қишлоқ хўжалиги ва молия сектори белгиланади. Оқибатда, таркибий ўзгаришлар зўрма-зўраки, “жамғармаларни мажбурий йўналтириш” асосида амалга оширилиб, юқори солиқлар белгиланади. Таркибий ўзгаришларни ушбу услублар асосида амалга ошириш нафақат тармоқлараро мутаносибликка, балки ижтимоий-иқтисодий тақсимот тизимига ҳам путур етказди.

Ўтиш иқтисодиёти шароитида давлатнинг иқтисодий сиёсат соҳасидаги функцияларини уч йирик йўналишга ажратиш мумкин. Биринчи йўналиш ижтимоий-иқтисодий (хусусан, бозорни эркинлаштириш (либераллашув)) ва институционал ислохотларни ўз ичига олади. Макроиқтисодий сиёсат йўналишида давлатнинг асосий функциялари: а) молиявий барқарорликни таъминлаш (инфляцияга барҳам бериш ва тўловлар интизомини таъминлаш); б) иқтисодиётда таркибий-инвестицион тадбирларни амалга ошириш (иқтисодиёт тармоқлари таркибини ўзгартириш, миллий корхоналарни қўллаб-қувватлаш, улар фаолиятини қайта таркибий тизимга мослаштириш, иқтисодий ўсиш шароитларини яратиш) ҳисобланади.

Микроиқтисодий сиёсат ўз навбатида: а) ижтимоий сиёсатни амалга ошириш (табиийки, бозор иқтисодиётига ўтаётган барча давлатларда у муҳим ўрин эгаллайди); б) рақобат муҳитини яратиб бериш (монополияларга барҳам бериш ва адолатли, тенг рақобат муҳитини бозор тамойиллари асосида ташкил қилиш) функцияларини бажаради.

Албатта, ўтиш даврида давлатнинг асосий функцияси молиявий барқарорликни таъминлаш ҳисобланади. Шунингга қарамай, молиявий барқарорликсиз бозор механизмларининг самарали фаолият юритиши мумкин эмас. Бозор механизмларининг самарали фаолият юритиши эса, бозорни эркинлаштиришнинг асосий мақсадидир. Шу билан бир қаторда, қайд этилган сиёсат йўналишлари ўртасида муайян қарама-қаршиликлар мавжуд. Хусусан, фаол ижтимоий ва таркибий инвестицион сиёсат молиявий барқарорликка сабаб бўлиши ҳамда давлат бюджетининг шаклланиши ва сарфланишида қийинчиликларга олиб келиши мумкин.

Таркибий инвестицион ўзгаришлар, бир томондан, молиявий барқарорликка таъсир ўтказса, иккинчи томондан, аниқ мақсадларни амалга ошириш учун бозор механизмларига ҳос бўлмаган услублардан фойдаланишни тақозо этади. Чунки бозор тизими ва механизмлари ҳали тўлиқ қарор топмаган ҳисобланади.

Шу ўринда, таъкидлаш лозимки, таркибий-инвестицион ўзгаришларни амалга оширишда давлатнинг алоҳида ўрни бор. Таркибий-инвестицион ўзгаришлар муваффақиятли яқун топиши учун қандай институционал ислохотлар амалга ошириш лозим, деган савол ўта муҳим саналади. Одатда бу ҳилдаги жараёнлар ўтиш иқтисодиёти шароитидаги мамлакатларда ўзига ҳос тарзда кечади. Ушбу жараёнларнинг қандай кечиши ва уларни ўрганиш мобайнида нималарга эътибор қаратилиши ҳусусида тўхталиб ўтамиз.

Ўтиш даврида ва бозор тизимлари қарор топмаган иқтисодиётда эркин хўжалик фаолиятини амалга ошириш йўлида қуйидаги тўсиқлар мавжуд бўлади:

— нархлар, иш ҳақи, фоииз ставкаларини чегаралаш ва оператив назорат этиш;

— айрим хўжалик операцияларини (кредит билан таъминлаш, валюта операциялари, воситачилик ва ҳ.к.) чеклаш;

— хўжалик қарорларини қабул қилишда бюрократик тўсиқларнинг мавжудлиги.

Бозорни эркинлаштириш, яъни либераллашув тамо-
йиллари эса қуйидагилар ҳисобланади:

□ Нархларни эркинлаштириш. Бу борада нафақат истеъмол бозоридаги нархларни эркинлаштириш, балки хом ашё ва барча бошқа турдаги ресурслар нархларини эркинлаштириш назарда тутилади. Америкалик олим М.Фридменнинг фикрича, нархлар бозор иқтисодиёти шароитида қуйидаги уч функцияни бажаради: а) информацион (яъни талаб ва таклиф ўртасидаги мутаносибликнинг ўзгариши); б) ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларни раббатлантириш (даромадлар миқдори нарх ўзгариши билан ўзгариши туфайли иқтисодий фаолият субъектларининг хатти-ҳаракатлари ҳам ўзгаради); в) даромадлар ва харажатлар тақсимоти.

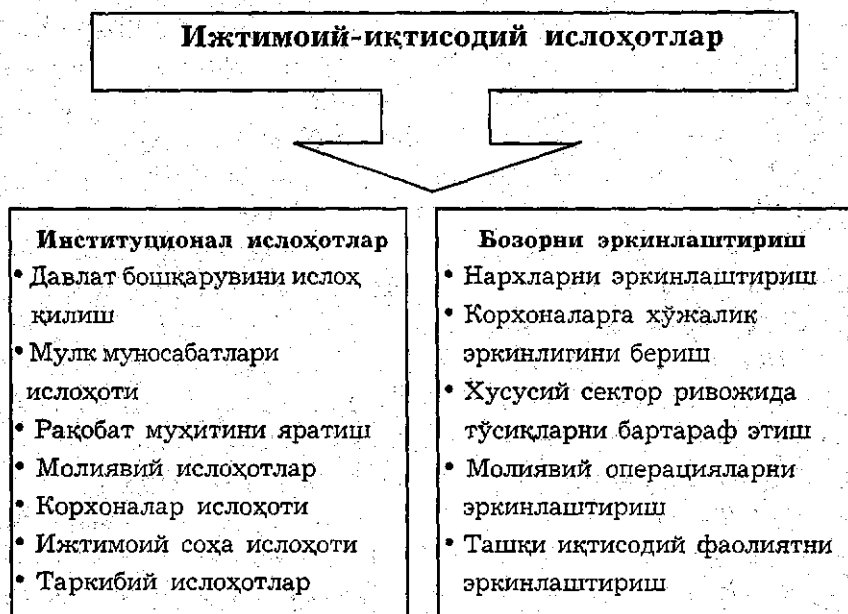
□ Корхоналарга хўжалик эркинлигини бериш, директив режалаштириш, фонд тақсимоти каби марказлашган бошқарув тизимидан воз кечиш. Корхоналарнинг хўжалик мустақиллиги, манфаатдорлиги ва қабул қилган қарорлари учун мулк эгалари олдидаги масъулликлигини таъминлаш. Албатта, табиий монополиялар ва давлат стратегик вазифаларида банд бўлган корхоналар бундан мустасно.

□ Хусусий секторнинг ривожланиш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш. Хусусан, нодавлат сектордаги корхоналарни қўпайтириш ва хом ашё ресурсларининг эркин бозорини шакллантириш.

□ Молиявий операцияларни эркинлаштириш, яъни молиявий секторнинг барча иштирокчилари учун тенг имкониятларни яратиш. Хорижий капиталнинг маҳаллий молиявий бозорга кириб келишини таъминлаш.

□ Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш. Юқори даражадаги бож тўловлари, товарлар экспорти ва импортидаги тўсиқларни имкон қадар бартараф этиш. Лекин, бу ерда молиявий бозорнинг эркинлиги чегарасини туғри аниқлаш лозим. Чек-чегарасиз эркинлик, охир оқибат молиявий инқирозларга сабаб бўлиши ҳам мумкин.

1-расм. Таркибий-институционал ислохотлар ва бозорни эркинлаштириш ўртасидаги боғлиқлик

□ Жамият иқтисодий ҳаётини давлат муассасаларининг маъмурий бошқаруви услублари ўрнига иқтисодий услублар асосида тартибга солишга эришиш ва буни қонуний жиҳатдан мустаҳкамлаш муҳим аҳамият касб этади.

□ Мулкчилик муносабатларини ислох қилиш. Ўз моҳияти жиҳатидан мазкур ислохот йўналиши кўп қиррали

□ Рақобат муҳитини яратиш. Давлат рақобат муҳитини яратиш учун қуйидагиларни ҳал этиши керак:

а) ишлаб чиқариш ва молия ресурсларининг олди-сотди операцияларини эркин кечишини чекловчи тўсиқларни бартараф қилиш;

б) кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш;

в) ташқи савдони эркинлаштириш воситасида рақобат муҳитини рағбатлантириш ва хорижий капитални жалб этиш;

г) фирром рақобат ва фирмаларнинг монополистик мав-

қеини бартараф этиш ҳамда компанияларнинг бирикиши ва молиявий иттифоқларининг тузилишига барҳам бериш.

д) хусусий бизнес ва давлат ходимлари манфаатлари соҳасини аниқ ажратиш ва коррупцияга қарши курашиш;

е) корхоналарга турли имтиёзлар ва кафолатлар бериш амалиётини имкон қадар пасайтириш. Чунки ушбу тадбирлар корхоналар ўртасида тенг бўлмаган ва носоғлом рақобат муҳитининг шаклланишига олиб келади.

ж) табиий монополияларни тартибга солиш.

П Молиявий ислохотлар. Молиявий бозорларда ва банк фаолиятида рақобат муҳитини яратиш, молиявий муносабатларни эркинлаштириш, давлатнинг молиявий сиёсати ва интизомини кучайтириш ва ҳ.к.

П Ижтимоий соҳадаги ислохотлар. Ижтимоий таъминот ва кафолатларнинг мақсадли, адресли тартибда амалга ошишини таъминлаш ва боқимандалик кайфиятларини йўқотиш. Ижтимоий соҳада ҳам нодавлат медицина хизмати, таълим, нафақа билан таъминлаш хизматларини жорий этиш. Соғлиқни сақлаш, таълим бериш тизимларида тижорат муносабатларини қарор топтириш ва рақобат муҳитини яратиш.

П Таркибий ислохотлар. Иқтисодиётнинг дастлабки таркибий тузилиши янги белгиланаётган талаблар даражасига жавоб бермайди, шу сабабли барча корхоналар фаолиятини тубдан қайта қуриш зарур бўлади. Бунда давлат инвестициялари бозор инфратузилмасини шакллантириш ва янги технологияларни жалб этишда асосий ўринни эгалламоғи керак. Лекин жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бунда алоҳида эҳтиёткорлик лозим. Биринчидан, давлат инвестициялари иқтисодиётнинг эскича тармоқ тузилишини сақлашга олиб келмаслиги, иккинчидан, инвестицияларнинг номутаносиб тақсимланишига таъсир этмаслиги, ва ниҳоят учинчидан, тор тармоқ манфаатларининг устун қўйилишига ва коррупцияга шароит яратмаслиги лозим. Демак, давлатнинг асосий вазифаси — таркибий қайта қуришни бевосита эмас, балки хусусий секторнинг инвестицион фа-

оллигини ошириш ва билвосита тартибга солишдан иборат бўлади.

□ **Ҳуқуқий ислохотлар.** Ялпи ҳуқуқий тизим хусусий мулк манфаатлари, эркин рақобат муҳитини ҳимоя қилиш ва таъминлашга қаратилган бўлиши лозим. Ривожланган ҳуқуқий муҳит ва маданият қарор топган, эркин ва самарали қонун ҳамда суд ҳокимияти шаклланган шароитда жамиятнинг бозор муносабатларига ўтиши таъминланади.

□ **Сиёсий ислохотлар.** Бошқарувда демократик тизимни яратиш, тўғридан-тўғри ва ваколатли демократия институтларини жорий этиш, кенг маънодаги ҳуқуқий эркинликларни таъминлаш.

□ **Маданий такомил.** Бозор муносабатларига ўтишда миллий мафкура ва кадриятларнинг институционал ўзгаришларга мос келишини инобатга олиш ва уни таъминлаш.

Демак, ўтиш даврида амалга оширилаётган ислохотлар ва тадбирлар бирёқлама ва чекланган тартибда эмас, балки системали тарзда, бир-бирини тўлдириши лозим. Бозор тизимларини барпо этиш, ўз навбатида, барча соҳаларга тааллуқли бўлиб, эркин рақобат муҳитини шакллантира бориш ҳисобига улар рағнақини таъминлаши зарур. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида таркибий ўзгаришлар ва ислохотлар нодавлат тизимидаги корхона ва ташкилотларнинг кўпайишига ва улар фаолиятини тартибга солишда иқтисодий услублардан фойдаланишни тақозо этади.

Таркибий ўзгаришларни амалга оширишда турли давлатлар ўз иқтисодий сиёсатини мавжуд шарт-шароитлар, белгиланган мақсадлар ва услублар асосида ишлаб чиқади. Бунда ҳар бир давлатнинг табиий ва нисбий устуворлик жиҳатлари, муайян тармоқ ва соҳанинг иқтисодиётда тутган ўрни ва ривожланиш истиқболлари муҳим ўрин эгаллайди. Шу сабабдан, ҳар бир давлатдаги таркибий ўзгаришларни бир неча моделга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ.

1-расмдан кўриниб турганидек, ўтиш иқтисодиёти шароитида бозор тизимининг шаклланиш жараёнида таркибий-институционал ислохотлар ҳамда бозорни эркинлаштириш жараёнлари бир-бирини тўлдиради. Бу жараёнда давлат бошқарув тизими ислохоти етакчи ўрин эгаллайди.

■ Жамият иқтисодий турмушини давлат муассасаларининг маъмурий бошқаруви услублари ўрнига иқтисодий услублар асосида тартибга солишга эришиш ва буни қонуний жиҳатдан мустаҳкамлаш ўта муҳимдир.

■ Мулкчилик муносабатларини ислоҳ қилиш. Моҳияти жиҳатидан мазкур ислоҳат йўналиши кўпқиррали хусусиятга эга. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва мулкчилик муносабатларининг нотўғри амалга оширилиши ижтимоий низоларга ва жамиятда чуқур ижтимоий табақалашувга олиб келади. Республикамизда бу жараён босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Асосий вазифа — ҳақиқий мулкдорлар синфини ва мулкчилик институтларини яратиш.

1.4. Инвестиция жараёнлари ва миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш муаммолари

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида инвестиция жараёнлари тўғрисида батафсил тўхталиб, хусусан, қуйидаги фикрларни билдирди: «...Иқтисодиётимизга тўғридан тўғри хорижий инвестициялар жалб этиш кескин — яъни, 1,5 баробар кўпайди. Айниқса, нефть, газ, тўқимачилик саноатида уларнинг улуши янада салмоқли бўлди»¹.

Республикамизнинг мустақиллик даврига қадар хорижий сармоядорларни Ўзбекистонга жалб этиш ва жаҳон хўжалигига интеграциялашиш стратегиясини ишлаб чиқиш ва жорий этишга етарлича эътибор берилмаган эди. Табиий-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 72-бет.

ки, мустақилликка эришган мамлакатимиз раҳбарияти иқтисодиётимизни ривожлантиришнинг стратегик мақсадларидан бири бўлган айнан шу масалани ҳал этишга жиддий муносабат билан ёндошди.

Шу билан бирга, бугунги кунда миллий иқтисодиётни модернизациялаш йўлига қадам қўйган Ўзбекистон Республикасига хорижий инвестицияларни жалб этиш жараёнларини янада жадаллаштириш ва инвестицион сиёсатни фаоллаштириш давлатимиз раҳбарияти томонидан устувор вазифалардан бири деб белгилаб қўйилди. Ушбу вазифаларнинг қўйилишига сабаб шуки, корхона ва компанияларимизнинг экспорт салоҳиятини ошириш, ички бозорни юқори сифатли товарлар билан бойитиш ҳамда янги иш ўринларини яратиш кўп жиҳатдан самарали ташкил этилган инвестицион фаолиятга боғлиқдир.

Таъкидлаш жоизки, инвестицион сиёсатни амалга оширишдаги ижобий таъсирларнинг дастлабки асослари Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг биринчи кунлариданоқ шакллантирила бошланди. Турли мулк шакллари ривожлантириш ва инвестицион муҳитни тартибга солишчи механизмларнинг ишлаб чиқилиши хорижий инвесторлар учун қулай инвестицион муҳит яратилишига олиб келди.

Амалга оширилган ислохотлар натижасида нодавлат мулк секторининг иқтисодиётимизни ривожлантиришдаги ҳиссаси ҳам сезиларли даражада ошиб бормоқда. Ушбу секторда 1999-2004 йилларда республикамизнинг ялпи ички маҳсулотининг (ЯИМ) 64,5 дан то 74,1 гача фоизи ишлаб чиқарилди, қурилиш-монтаж ишларининг эса 77дан 83,9 гача фоизи амалга оширилди.

Жалб қилинган капитал маблағларнинг умумий ҳажми 1995-2004 йиллар мобайнида 14 баробардан кўпроққа ошди. Молиялаштириш манбалари бўйича ҳам инвестициялар таркибида катта ўзгаришлар рўй берди. Иқтисодиётимизнинг реал секторига бюджет маблағлари асосан иқтисодий жиҳатдан аҳамиятга молик устувор ишлаб чиқариш соҳаларини ва алоҳида тармоқларни ривожлантириш учун йўналти-

рилди. Ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантиришга бюджетдан ажратилаётган маблағлар улуши аста-секин камайтирилиб, корхоналарнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширилаётган инвестицияларнинг улуши тобора ошиб бормоқда. Ўйлашимизча, бу миллий иқтисодийтимиз таркибида ижобий ўзгаришлар рўй бераётганидан далолат беради.

Иқтисодийтимиздаги ижобий ўзгаришлар инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш манбалари бўйича ҳам муайян ижобий ўзгаришларларга сабаб бўлди. Ўз навбатида асосий капиталга йўналтирилган инвестицион манбалар таркибида 43 фоизни корхона ва ташкилотларнинг маблағлари ташкил қилди. Бу республикамызда инвестицион хавф-хатарларнинг камайиб боришидан ҳамда инвестициялаш субъектларининг жозибадорлигини сезиларли даражада ошатирилганидан далолат беради. Хорижий инвесторлар нефть, газ, тўқимачилик саноатида, шунингдек, транспорт ва алоқа соҳаларида фаоллик кўрсатмоқдалар.

Таъкидлаш жоизки, республикамызда хорижий инвесторлар иштирокида ташкил этилган корхоналарнинг (ХИК) географияси йилдан-йилга кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2004 йилнинг 1 январигача бўлган маълумотларига кўра, дунёнинг 30 дан ортиқ мамлакатларидан хорижий инвестициялар жалб этилган. Корея Республикаси, АҚШ, Буюк Британия, Австрия, Туркия, Швейцария, Бирлашган Араб Амирликлари, Россия Федерацияси Ўзбекистонда маҳсулот ишлаб чиқариш, турли хил хизматларни бажариш бўйича йирик инвестор мамлакатлардан ҳисобланади (1-жадвал).

Республикамыз иқтисодий ҳаётида иштирок этаётган хорижий сармоядорлар орасида Корея Республикаси (35,2 фоиз) ва АҚШ (19,2 фоиз) давлатларининг улуши анча салмоқлидир.

Ушбу мамлакатларнинг инвестициялари асосан автомобилсозлик, рангли металлургия, тўқимачилик ва енгил саноатта жойлаштирилган. Тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва

хизмат кўрсатиш соҳасида Буюк Британия, Австрия ва Туркия давлатларининг салмоғи катта. Умумий ҳисобда уларнинг улуши 5-10 фоизни ташкил этади.

Хорижий инвесторлар иштирокидаги корхоналарнинг республикамиз умумий ташқи савдо айланмасидаги улуши ҳам аста-секин ошиб бормоқда. Бу улуш 2004 йилда 25,1%, экспорт соҳасида эса 18,8% ни ташкил қилди. (1-жадвалга қаранг).

2004 йилнинг 9 ойи бўйича ХИҚлар томонидан 1185,5 млрд. сўмлик саноат маҳсулоти ишлаб чиқарилди. Бу эса 2003 йилнинг шу турдаги иқтисодий кўрсаткичидан 21,5% кўпдир. Тармоқлар бўйича олганда, саноатнинг машинасозлик ва металлга ишлов бериш, енгил, озиқ-овқат, ранг-ли металлургия, кимё ва нефть кимёси, тиббиёт тармоқларида, шунингдек, алоқа хизматларини кўрсатиш ва ахборотлаштириш соҳаларида ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши кузатилди.

ХИҚларнинг экспорт товарлари орасида енгил автомобиллар, автобуслар, электротехника, мева-сабзавот маҳсулотлари, алоқа ва савдо хизматлари, тўқимачилик маҳсулоти, нефтьни қайта ишлаш маҳсулоти ва бошқалар устунлик қилди. Ишлаб чиқариладиган ва экспорт қилинадиган маҳсулот улуши бўйича “Ўзавтосаноат” АК, “Ўзбекентилсаноат” ДАК, Ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати ассоциацияси, Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги, “Ўзбекнефтегаз” МХК, агро-саноат мажмуи тизимидаги корхоналар ажралиб турди.

Ҳудудлар бўйича экспорт ҳажми Андижон вилоятида (2,2 баравар), Жиззах вилоятида (1,7 баравар) ва Тошкент шаҳрида (1,7 баравар) жадал суръатлар билан ошиб борди. Шу билан бирга, Қорақалпоғистон Республикаси, Сирдарё ва Хоразм вилоятларида экспорт ҳажми бирмунча камайди. Минтақанинг умумий экспорт ҳажмида Андижон (83,6 фоиз), Навоий (57,6 фоиз), Фарғона (57,2 фоиз), Наманган (33,5 фоиз), Самарқанд (22,3 фоиз) ва Тошкент (15,9 фоиз) вилоятларидаги ХИҚларнинг улуши катта бўлди.

**1-жадвал. Асосий инвестор мамлакатларнинг ХИ лари тўғрисидаги
01.01.2004 йилгача бўлган маълумотлар***

	ХИ сони дона	Маҳсулот, ишлар ва хизматлар ҳиссаси		ХИ сони дона	Маҳсулот, ишлар ва хизматлар ҳиссаси
Республика бўйича	1894	100	Корея - Ўзбекистон	85	35,2
Австрия - Ўзбекистон	24	5,3	БАА- Ўзбекистон	65	4,1
Афғонистон - Ўзбекистон	46	0,2	Покистон - Ўзбекистон	27	0,8
Буюк Британия -Ўзбекистон	131	6,3	Россия- Ўзбекистон	297	3,9
Германия - Ўзбекистон	78	2,9	АҚШ	59	0,7
Германия	21	0,2	АҚШ- Ўзбекистон	173	19,4
Исроил - Ўзбекистон	26	0,7	Туркия	43	1,5
Ҳиндистон - Ўзбекистон	20	0,4	Туркия- Ўзбекистон	179	5,5
Италия - Ўзбекистон	29	1,2	Украина- Ўзбекистон	27	0,5
Хитой - Ўзбекистон	62	0,6	Швейцария- Ўзбекистон	65	4,2
Корея	18	2,7	Бошқалар	419	

Манба: ЎзР Давлат статистика қўмитаси материаллари асосида тузилган.

Республика миқёсида Навоий, Андижон, Тошкент, Фарғона вилоятлари ва Тошкент шаҳри аввалгидек маҳсулот ва хизматларни экспорт қилувчи йирик минтақалар сифатида эътироф этилмоқда. Бугунги кунга қадар республикамиздаги ХИКлар экспортининг 90,4 фоизи ана шу минтақалар улушига тўғри келмоқда. Бу минтақалар асосан машинасозлик, олтин қазиб чиқариш, енгил саноат маҳсулотлари ва энергия манбаларини экспорт қилади.

2004 йилнинг охирига келиб, ХИКларнинг маҳсулот ва хизматларни импорт қилиши бутун республика бўйича 834,7 млн. АҚШ долл. ёки республика жами импортнинг 30,8 фоизни, 2004 йилда ушбу кўрсаткичлар 315,4 млн. долл. ёки 32,2 фоизни ташкил этди. Хорижий сармоядорлар иштирокидаги корхоналар импортини товарлар таркиби нуқтаи назаридан таҳлил қилсак, уларнинг аксариятини машина ва ускуналар, кимё саноат маҳсулотлари, озиқ-овқат маҳсулотлари ташкил қилиб келмоқда.

Давлат бюджети ҳисобидан қилинган инвестициялар салмоғи жалб қилинган умумий капитал ҳажмининг 18,4% гача пасайди. Бу ҳол давлат бюджетидан молиялаштирилган инвестицион лойиҳаларга қўйиладиган талабларни кучайтирилганлиги билан изоҳланиши мумкин. Таҳлил қилинаётган даврда инвестицияларнинг катта қисми иқтисодиётнинг базавий тармоқларини (саноат, транспорт ва алоқани) ривожлантиришга йўналтирилгани аниқланди.

Маълумки, жалб этилаётган хорижий инвестицияларнинг аниқ ва мақсадли йўналтирилишида унинг оптимал технологик таркибига аҳамият берилш ўта муҳимдир (1-диаграмма).

1-диаграммада иқтисодиётимизга йўналтирилган инвестицияларнинг бугунги кундаги технологик таркиби акс эттирилган. Жараённинг асосий мақсади капитални тубдан модернизациялашга қаратилган. Фикримизча, айнан мана шу соҳадаги жараёнларни янада такомиллаштириш таркибий ислохотлар самарадорлигининг янада ошишига олиб келиши мумкин. Иқтисодиётнинг турли соҳаларига ишлаб чиқариш ресурсларини, энергия қувватларини тежашга имкон берувчи инновацион технологияларни ва ускуналарни кенг жорий этиш ишлаб чиқариш харажатларини сезиларли даражада қисқартиришга, пировард натижада арзон, сифатли ҳамда рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришга имкон яратди.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатларнинг ривожланиши улардаги инвестицион муҳит билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ривожланаётган мамлакатлар индустриал

1 - диаграмма. Ўзбекистон Республикасида 1995-2004 йилларда асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг технологик таркиби*

* Диаграмма ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

жиҳатдан тараққий этган давлатларда қўлланилган инвестицион сиёсатнинг, жумладан, тўғридан-тўғри инвестицияларни рағбатлантириш, ижтимоий соҳаларга инвестицияларни йўналтириш, хусусий инвестицион лойиҳаларни имтиёзли молиялаштириш каби воситаларидан кенг фойдаланади.

Республикамиз раҳбариятининг шу каби чора-тадбирларни ўз вақтида иқтисодийимизга жорий этиш борасидаги фаолияти миллий иқтисодийимизни мустақиллик йилларида МДХ мамлакатларига нисбатан анча самарали ривожланишига олиб келди. Бироқ, бугунги кунда миллий иқтисодиётни модернизациялаш зарурати юзага келдики, бунинг учун инвестицион стратегияларини такомиллаштириш, яъни хорижий инвестицияларни жалб этиш ва уларни бошқаришнинг оқилона стратегиясини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Хорижий инвесторлар ишгиирокидаги корхоналарнинг жадал ривожланиши қувонарли ҳол, аммо ХИҚларнинг республикамиздаги экспорт-импорт операцияларидаги улуши ҳозирча талаб даражасида эмас. Фикримизча, бунинг асо-

сий сабабларидан бири, ХИКлар ўз стратегиясини ташқи бозорга (экспортга) эмас, балки кўпроқ ички бозорга йўналтирилганлиги билан боғлиқ. Бу эса ўз навбатида турли соҳаларни ривожлантириш мақсадида жалб этилган хорижий молиявий инвестицияларни эркин валюта ҳисоб-китоблари асосида қоплаш муаммосининг пайдо бўлишига олиб келиши мумкин.

Республикамызда хорижий инвесторлар иштирокидаги қўшма корхоналарни ҳудудий жиҳатдан жойлаштириш ва ривожлантириш жараёнларини ҳам такомиллаштириш зарур. Яъни жойлардаги хўжалик субъектлари томонидан инвесторларни жалб қилишга қаратилган инвестицион лойиҳаларнинг йўқлиги ёки борлари ҳам халқаро талаблар асосида ишлаб чиқилмаганлигидир. Ушбу масала бугунги куннинг муҳим муаммоларидан бирига айланган.

Президент Ислон Каримов қатор маърузаларида хорижий инвестицияли корхоналарни оқилона жойлаштириш ва республикамызнинг турли ҳудудларида қўшма корхоналарни ташкил этиш зарурати ҳақида бир неча бор таъкидлаб ўтган эди. Фикримизча, ушбу фикр турли ҳудудларимизни ривожлантириш, уларнинг республикани ташқи иқтисодий фаолиятидаги ҳиссасини ошириш ҳамда янги иш ўринларини яратиш нуқтаи назаридан жуда муҳим. Агарда республикамызнинг экспорт ва импорт операцияларида ХИКларнинг улушига тўхталадиган бўлсак, уларнинг ҳиссаси 1994 йилда 0,57 фоиз ва 5,59 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилга келиб 18,8 фоиз ва 32,2 фоизни ташкил этди (2-диаграммага қараг).

**2-диаграмма. 1994-2004 йилларда Ўзбекистон
иқтисодиётида хорижий инвесторлар иштирокидаги
корхоналарнинг ўрни (фоиз ҳисобида)***

*Диаграмма ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

2-диаграмма кўрсаткичларига назар ташласак, ҳозирча қўшма корхоналарнинг жами импортдаги улуши экспортдаги улушидан бирмунча ортиқлиги кўзга ташланади. Фикримизча, айти пайтда, қўшма корхоналарнинг импортга нисбатан юқори талаби экспортнинг бошқа таркибий қисмлари ҳисобидан қопланиб келмоқда. Натижада, ички валюта захираларининг бир қисми фақатгина хорижий капитални қўллаб-қувватлашга йўналтирилмоқда. Ушбу вазиятни хорижий инвестицияли корхоналарнинг экспорт даражасини кескин ўстириш ҳисобигагина ҳал этиш мумкин. Албатта, ушбу жараён ХИК раҳбарларидан ўзларининг экспорт стратегияларини тубдан такомиллаштиришларини талаб этади.

Бунинг учун миллий иқтисодиётни ривожлантиришнинг таркибий жиҳатларига мурожаат қилишимиз зарур. Чунки охир-оқибатда инвестициялар билан боғлиқ ечимлар прогрессив таркибий ривожланишда ўз ифодасини топтоғи керак. Агар миллий иқтисодиёт тармоқлари бўйича ялпи ички

маҳсулотнинг ўсишига назар ташласак (2-диаграмма), ўтган даврда энг катта ўсиш савдо ва соф солиқлар соҳасига хос бўлганини кўриш мумкин.

3-диаграммада келтирилган маълумотлар кўриб чиқилган даврда ЯИМни яратишда саноатнинг роли сезиларли даражада камайганлигини кўрсатади.

*Диаграмма ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

Холбуки, айнан мана шу йилларда инвестицияларнинг катта улуши саноатни ривожлантиришга йўналтирилган эди. Фикримизча, бу ҳолат инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқиш, инвестиция оқимларини тартибга солиш, хорижий ҳамкорларни танлаш, корхоналарни жойлаштириш, лойиҳа маҳсулотларини ички ва ташқи бозорларга олиб чиқиш стратегияларини ишлаб чиқиш ҳамда ушбу лойиҳаларни амалга оширилишини самарали бошқариш услубларидан тўғри фойдаланиш муаммолари билан узвий боғлиқдир.

Эътиборни қаратиш лозим бўлган навбатдаги муҳим масала — корхоналарнинг фойдаси шаклидаги жамғарма нормаси муаммосидир. Ушбу жамғармаларни иқтисодиётни техника билан қайта таъмирлаш ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни такомиллаштиришга йўналтириш даражаси, охир-оқибатда, миллий иқтисодиётнинг турли тармоқларини модернизациялаш суръатлари билан узвий боғлиқдир.

Айнан мана шу жараёнлардан оқилона фойдаланиш ўта муҳим аҳамиятга эга. Чунки корхона ва ташкилотларнинг ўз маблағлари сингари инвестициялаш манбаларини тўғри ташкил этилмаслиги ва қисқариши иқтисодий ўсиш истиқболларини чеклаб қўйиши мумкин.

Бизга маълумки, қўшма корхоналарни барпо этиш республикамизга ресурсларни тежайдиган замонавий технологияларни олиб киришга, янгилаб чиқариш муносабатларини шакллантиришга, замонавий бошқарув услубларини жорий этишга, экспортбоп товарлар ишлаб чиқарилишини йўлга қўйишга имкон беради ва, энг муҳими, янги иш ўринларини яратади. Шу сабабли бутун биз хорижлик инвесторларни жалб қила оладиган таклифлар асосида ўзаро фойдали инвестицион лойиҳаларни ишлаб чиқишимиз, инвестицион ярмаркаларни ташкил қилишимиз ва самарали лойиҳалар билан хорижий инвесторларни яқиндан таништириш механизмларини такомиллаштиришимиз зарур.

Шу билан бирга, жойлардаги ҳокимликлар инвестицион фаолиятнинг мониторинги орқали амалга оширилаётган лойиҳаларни ҳудуд аҳолисининг турмуш тарзига, унинг муҳим ижтимоий-иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларига қандай таъсир этаётганини муттасил таҳлил қилиб, тегишли қарорларни қабул қилиб боришлари лозим. Бизга маълумки, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМда ифодаланган ўртача даромад ва аҳоли жон бошига тўғри келадиган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг улуши ҳудудлар ва умуман мамлакат тараққиёти даражасининг асосий кўрсаткичларидан биридир.

Бугунги кунга келиб хорижий инвестицияларнинг халқаро миқёсдаги динамикаси ва капиталлар ҳаракатининг истиқболларини таҳлил қилиш шуни кўрсатмоқдаки, хорижий сармоялар биринчи галда инвестицион муҳитида имтиёзлар тизими мавжуд бўлган ҳамда эркин бозор жараёнлари фаол ривожланаётган, йилдан-йилга иқтисодий ўсиш суръатлари ўсиб бораётган мамлакатларга кириб бормоқда.

Навбатдаги масала республикамизда автоном хусусият-

ни касб этаётган инвестицион жараёнларни жадал равишда индукцияланган инвестицион жараёнларга ўтказиш зарурати билан боғлиқ. Зотан, бу масаланинг ечими мамлакатдаги ишлаб чиқариш тизимини сифат жиҳатидан ўзгартиришнинг асосий воситаларидан бирига айланиши мумкин. Бунда мамлакатимиз иқтисодиётини эркинлаштириш айнан индукцияланган инвестицион жараёнлар (аҳолининг истеъмолга йўналтирилган харажатларини ва турли хилдаги мулкчиликка асосланган корхоналар фойдасининг ўсиши) ҳисобига самарали кечиши мумкин бўлади.

Автономлик хусусиятига эга бўлган инвестицион жараёнларга индукцияланган инвестициялар учун хос бўлган хусусиятларни баҳш этиш анча мураккаб жараёндир. Миллий иқтисодиётимиз учун бу босқични ўз вақтида босиб ўтиши ўта муҳим аҳамиятга эга. Халқаро тажрибалардан маълумки, ўз вақтида индукцияланган фаолиятта ўтишни таъминлай олмаслик ташқи қарзнинг ошиб кетишига сабаб бўлади.

Шу муносабат билан, биз мамлакатимиздаги иқтисодий ривожланишнинг юқори суръатларини таъминлаш мақсадида инвестициялар ҳажмини абсолют даражада кўпайтириш керакми ёки бизга тўғридан-тўғри, кўшимча қиймат ҳосил қилишга қодир бўлган мақсадли, самарали инвестициялар керакми, деган масалани ҳал этишимиз лозим бўлади.

Бундан ташқари, мамлакатимизнинг халқаро капитал бозорларидаги рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш инвестицион жараёнлар самарадорлиги билан узвий алоқадорликда бўлган қуйидаги учта асосий омилга боғлиқ:

Биринчидан, давлат бошқарувининг рақобатбардошлигини кучайтирмоқ лозим, яъни давлатчилик функцияларининг оптимал ва бошқа мамлакатлардагига нисбатан янада самарали ташкил қилишга имконият берувчи тамойилларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш керак. Амалдаги ва янги қонунларни халқаро талаблар асосида унификациялаш, уларни мақсадли қўлланишини таъминлаш, фуқароларнинг эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳамда

иқтисодий эркинликларни таъминлаш жараёнларини такомиллаштириш зарур.

Иккинчидан, маҳаллий бизнес ва тадбиркорликнинг рақобатбардошлик лаёқатини кучайтириш керак. Чунки янги инвестицион лойиҳаларни амалга оширишнинг дастлабки босқичида ўзига хос иқтисодий капитал ҳисобланмиш қимматли вақтнинг ноўрин сарфланиши туфайли инвестицион лойиҳалар ўз аҳамиятини йўқотиб қўймоқда. Натижада, биз миллий иқтисодиётимиз учун жуда муҳим бўлган экспорт-боп, ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштиришни мақсад қилиб олган, импорт маҳсулотларнинг ўрнини босувчи самарали хорижий инвестицияларни бой бериб қўйишимиз мумкин.

Бизнеснинг рақобатбардошлигини ошириш билан боғлиқ бўлган иккинчи вазифа — молиявий секторни ислоҳ қилиш билан боғлиқ. Бунинг учун молиявий сектордаги фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш тамойилларини такомиллаштириш даркор. Токи, молия сектори бизнес соҳаси ресурсларга муҳтож бўлган пайтда бу ишни мақбул шартлар асосида иложи борица катта муддатларга ва реал фоизлар асосида таъминлай олсин.

Учинчидан, инсон капиталининг, фуқароларимизнинг иш билан таъминланиш ва даромад олиш имкониятлари, бизнесдаги юқори рақобат муҳити шароитида фаолият юрита олиш қобилиятлари билан белгиланади. Бу рақобат аста-секин фақат бизнинг фуқароларимиз ўртасида, балки маҳаллий хорижий мутахассислар ўртасидаги рақобатта ҳам айланиши мумкин. Инсон капиталининг ривожланиши, умуман олганда, одамнинг ҳаёти ва фаолияти билан чамбарчас боғлиқ. Шу сабабли биз илгари бизнес устунлик қилиши кераклиги назарда тутилмаган соҳаларда (яъни, таълим, соғлиқни сақлаш соҳаларида, уй-жой-коммунал хўжалиги ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин) бизнес олиб бориш учун қулай шарт-шароитларни яратишимиз керак.

Шу билан бирга, миллий иқтисодиётимиз эҳтиёжлари учун қанча хорижий инвестицияларни жалб этишимиз ва уларни қайси соҳаларга йўналтиришимиз керак, деган яна

бир муҳим саволга жавоб беришимиз лозим. Айни масалани ҳал этиш чоғида республикаимизга инвестицияларни жалб этиш билан боғлиқ саъй-ҳаракатларимиз пировард натижада бизга иқтисодий хавфсизлик нуқтаи назаридан қанчалик қимматга тушиши мумкинлигини ҳисоблаб чиқишимиз ҳам зарур.

Гарчи ушбу муаммо юзасидан хилма-хил конференциялар, давра суҳбатлари уюштирилган бўлса-да, бугунга қадар бу саволга аниқ жавоб топилганича йўқ. Шу сабабли ҳам ушбу стратегик масалани ҳал қилишда истиқболда биз ўзимизнинг стратегик инвесторларимиз ва иқтисодий ҳамкорларимиз тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлишимиз муҳимдир. Эътироф этилган масала юзасидан шахсий муносабатимизни билдириш ва таклифларимизни киритиш мақсадида қуйидаги учта тезисга эътибор қаратмоқчимиз.

Биринчи тезис. Бизнинг хўжалик юритувчи субъектларимиз ташқи инвесторлардан нимани кутишлари мумкинлигини, яъни биз сармоя эгаларининг умидларини қай даражада рўёбга чиқаришга тайёр эканлигимизни тушуниб олишлари лозим.

Иккинчи тезис. Агар биз катта миқёсдаги самарали инвестицияларни жалб этмоқчи бўлсак, у ҳолда хорижий инвесторларга қилинаётган аниқ инвестицион таклифларимизнинг афзаллиги нимадан иборат эканлигини асослай олишимиз, бошқача айтганда, лойиҳавий менежмент услубларини тўғри қўллаш билишимиз керак.

Учинчи тезис. Инвестицияларни жалб этишдан олдин биз ҳамкорлик қилмоқчи бўлган инвесторлар қандай психологик ҳолатда эканликларини ҳам тушуниб етишимиз керак. Умумий жараёнларни тезлаштириш мақсадида янги инвестицион концепцияни ишлаб чиқишимиз ва истиқболда хорижий инвестицияларни жалб этиш стратегиясининг асосий йўналишларини белгилаб олишимиз зарур.

1996-2004 йилларда иқтисодий ўсишни таъминлаш иш тажрибасидан келиб чиқиб, ижтимоий йўналган бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш ва миллий иқтисодий

хавфсизлик муаммоларини самарали ҳал қилиш имкониятларига эга бўлишимиз учун иқтисодий ўсиш суръатларини йилига 6-8 фоиздан пасайтирмасликка эришишимиз керак. Бунга, аввало, ички талаб ва бозорни ривожлантириш ҳисобига эришишимиз мумкин.

Фикримизча, давлатларнинг рақобатбардошлик даражаси уларнинг жаҳон бозоридаги вакили ҳисобланган корхоналари ва компанияларининг рақобатбардошлик даражаси билан белгиланади. Давлатнинг фаровонлиги эса охири оқибатда мамлакатнинг ЯИМ кўлами ва миллий даромадни яратувчи корхона ва ташкилотлар оладиган фойданинг даражаси билан белгиланади. Шундай қилиб, миллий иқтисодиётни ривожлантириш борасидаги муваффақиятлар халқаро миқёсда фаол иш олиб боришга қодир бўлган корхона ва компаниялар фаолияти билан узвий боғлиқ.

Назаримизда, инвестицион жараёнлардаги айрим камчиликларнинг шаклланиш сабабларини амалдаги инвестицион менежмент тизимидан излаш керак. Ҳозирги кунда республикамызда шаклланган инвестицион менежмент тизими хусусий мулкчиликнинг интенсив ривожланишига бирмунча тўсқинлик қилувчи, уни модернизациялаштириш даражасини секинлаштирувчи омил бўлиб келмоқда. Инвестицион жараёнларни бошқариш тизимини модернизациялаш, тизим фаолиятини маъмурий-буйруқбозлик услубларидан озод этилиши инвестицион муҳитни янада такомиллашувига олиб келади.

Мамлакатимизга тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш, ички хусусий инвестициялар иштирокидаги инвестицион лойиҳаларни ривожлантириш, инвестицион сиёсатни эркинлаштириш ҳамда маъмурий тадбирларни соддалаштириш мақсадида one-stop shops тизимини (хорижий компанияларга инвестиция жараёнлари билан боғлиқ барча масалаларни бир ташкилот миқёсида ҳал қилиш имконини яратиш) жорий этишни ўринлидир.

Ҳар бир инвестицион лойиҳани амалга ошириш учун, уни танлов асосида, мустақил, ҳар сафар янгидан ташкил

қилинадиган ва шартнома асосида ишлайдиган менежерлар “жамоаси”га тақдим этиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш учун буюртмаларни бажариш бўйича шартномаларда томонларнинг жавобгарлиги, жумладан, самарасиз иш олиб боргани учун, моддий жавобгарлик ҳам кўзда тутилиши лозим. Лойиҳавий менежмент шартларининг изчиллик билан бажарилиши алоҳида инвестицион лойиҳаларни бошқариш самарасини оширилиши баробарида Ўзбекистондаги инвестицион жараёнларни сифат жиҳатидан янада такомиллаштиришга, миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлик даражасини мустаҳкамлашга имкон яратиб беради.

1.5. Аҳоли даромадларининг ўсиб бориши ва ижтимоий барқарорликнинг таъминланиши

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида ялпи ички маҳсулот 2004 йили 7,7 фоизга ўсганлигини, инфляция даражаси 3,7 фоизни ташкил этгани ҳолда аҳолининг реал даромадлари 15 фоизга ошганини мамнуният билан айтиб ўтди¹.

Республикамызда амалга оширилаётган макроиқтисодий барқарорлаштириш, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар ва бозор ислохотларининг муваффақиятли амалга оширилаётганлиги сабабли, 2004 йилдан бошлаб туб иқтисодий юксалиш даври бошланди, деб айтишимиз мумкин. Чунки, 2004 йили саноат ишлаб чиқариш ҳажми 9,4 фоизга, истеъмол моллари ишлаб чиқариш 13,4 фоизга, жумладан, саноат товарлари ишлаб чиқаришнинг 18,6 фоизга ўсиши таъминланди. Бу ижобий ўзгаришлар аҳоли даромадларини янада ошириш учун моддий асос бўлиб хизмат қилади.

Турли иқтисодий фаолият юритувчи аҳоли тоифалари

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

даромадни тақсимлашда фаол иштирок этиб, ўз даромадларини оширишга эришди. Шу боис ялпи ички маҳсулотнинг тобора кўпроқ қисми уй хўжалиги ихтиёрига тушиб, аҳоли даромадларини ҳосил этди (1-жадвалга қаранг).

Ўзбекистонда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар бозор механизмининг шаклланишини таъминлади ва тадбиркорлик даромади, фойда ва фоиз сингари аҳоли даромад турларини юзага келтирди. Даромадлар даражасининг ортиши кишиларнинг ўз мол-мулкларини мустақил тасарруф этишлари ва хоҳишига қараб ишлатишлари натижаси ўлароқ, мол-мулкни ижарага беришдан келадиган даромадлар шаклини ҳам юзага келтирди. Ниҳоят, даромадлар миқдорини ўстиришда ҳар қандай чеклашлар бекор қилиниб, қонуний даромадларларнинг юқори чегараси солиқлар орқали тартибга солина бошлади. Оқибатда, юқори даромад олишга ҳалақит берувчи тўсиқлар олиб ташланди.

Айни пайтда, аҳоли даромадларини янада ошириш учун иқтисодий ривожланиш даражасини сифат жиҳатдан янада жонлантириш масаласига устувор вазифа сифатида қарал-

1-жадвал

Аҳоли даромадларининг яратилган маҳсулот ва хизматлардаги ҳиссасининг ортиб бориши (фоизда)

Кўрсаткичлар	1996	1998	2000	2002	2003	2004
Ялпи ички маҳсулот	100	100	100	100	100	100
Аҳоли пул даромадларининг ЯИМ даги ҳиссаси	56,8	63,2	63,5	64,1	66,8	70,1
Бошқа субъектлар даромадининг ЯИМ даги ҳиссаси	43,2	36,8	36,5	35,9	33,2	29,9

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлигининг 1996-2002 йиллар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2003-2004 йиллар маълумотлари асосида ҳисобланган.

моқда. Аҳоли даромадларини ўсиб бориши ва ижтимоий барқарорликни таъминланишида қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

1. Аҳоли даромадларининг ўсишига эришиш учун:

□ минимал иш ҳақи даражасини мақсадга мувофиқ миқдорда ошириш;

□ иш ҳақи миқдорини ишлаб чиқариш даражасига нисбатан муттасил ошириб бориш;

□ солиққа тортилмайдиган минимал даражани белгилаш;

□ хусусий сектор ҳисобидан янги иш ўринларини ташкил этиш;

□ йирик ишлаб чиқариш билан майда ишлаб чиқариш тармоқлари алоқасини кенгайтириш;

□ уй хўжалиги доирасида кичик ишлаб чиқариш цехларини ташкил этишга давлат ва нодавлат ташкилотлари қўмагини ошириш;

□ имтиёзли кредитлар қўламини янада кенгайтириш;

□ савдо-сотиқ эркинлигини янада кўчайтириш;

□ ишлаб чиқариш ресурсларига чекловларсиз эга бўлиш ва уларни ўзлаштириш эркинлигини таъминлаш;

□ ахборот олиш эркинлигини кўчайтириш ва кенгайтириш.

2. Ижтимоий бақарорликни таъминлаш учун:

□ миллий иқтисодиёт нуфузли тармоқларининг ишлаб чиқариш ҳажмини ортиштириш ҳисобига иқтисодий ўсишни таъминлаш;

□ аҳоли сонининг ўсиш суръатларига нисбатан ялпи ички маҳсулот ҳажмининг юқори даражада ўсишига эришиш;

□ инфляция даражасини барқарорлаштириш ва аҳолининг реал даромадларини ўстириш;

□ бюджет тақчиллигига йўл қўймаслик;

□ асосий капиталга реал инвестицияларни киритишни кўчайтириш ва етакчи тармоқларда институтционал ўзгаришларни изчил давом эттириш;

□ паст рентабелли корхоналарда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва юқори технологияга асосланган ишлаб чиқариш корхоналарининг экспортини кенгайтиришлари учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

□ хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнес субъектларининг ялпи ички маҳсулотдаги улушини ошириш;

□ жисмоний шахс мақомидаги тадбиркорлар қатламини кенгайтиришнинг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларини яратиш.

Ўзбекистонда миллий ишлаб чиқариш таркибини модернизация қилиш аҳолининг даромад топишга бўлган қизиқшини рағбатлантириши, хўжалик юритувчи субъектларнинг эркин иқтисодий фаолиятини таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиши ва янада кўпроқ даромад топишга ундаши зарур. Натижада, даромадни ишлаб топадиган субъектлар сони ортиши аҳолининг ўрта ҳол қатламининг кўпайишига ва уларнинг таъсир доирасининг кучайишига эришилади. Бу эса аҳоли даромадларининг ижтимоий аҳамиятини ўсиши ва турмуш даражасининг юқори бўлишини таъминлайди.

Аҳоли даромадларининг ўсишида иш ҳақининг минимал даражаси ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шу боисдан ҳам иш ҳақининг энг кам миқдори аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг муҳим воситаси сифатида муттасил ошириб борилиши талаб этилади. Агар бу кўрсаткич ниҳоятда паст бўлса, иш ҳақи халқнинг энг зарур истеъмол эҳтиёжларини қондириш имкониятини бермайди ва унинг асосида белгиланган иш ҳақи кишиларни меҳнатга тўлиқ рағбатлантира олмайди.

Минимал иш ҳақининг ўсиши аҳоли даромадларини индексация қилиш йўли орқали амалга оширилади. Аммо индексациялаш усули иш ҳақи ва аҳоли жон бошига даромадларни кескин ошириш имконини тўлиқ бермаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун давлатнинг даромадлар сиёсати аҳолининг бозор орқали қўшимча даромад топиш имкониятларини кенгайтириш ва бунинг шарт-шароитларини яратишни кўзда тутди.

Аҳоли даромадларини ўстириш билан бир қаторда пулнинг харид қувватини ҳам ошириш лозим. Бунинг учун, энг аввало, пулнинг кадрсизланишига қарши қатъий чоралар

кўриш Президентимиз томонидан муҳим вазифалардан бири сифатида эътироф этилди ва аҳоли даромадларининг ўсиши инфляцияни келтириб чиқармаслигини инобатга олиш зарурлиги алоҳида таъкидланди. Бу борада белгиланган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши туфайли яқин беш йил давомида пулнинг қадрсизланиш даражасининг йилига 3-4 фоиздан ошмаслигига, аҳолининг реал даромадларининг ўсиш суръатлари эса пулнинг қадрсизланиш суръатларига нисбатан юқорироқ бўлишига эришилади.

Аҳолининг харид қувватини ошириш учун ички истеъмол бозорини мамлакатимизда ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар билан мунтазам ва ишончли тарзда тўлдириш лозим бўлади. Ушбу вазифани ҳал қилиш мақсадида республика саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш умумий ҳажмида истеъмол товарларининг улушини яқин беш йил ичида 60 фоизга етказилиши мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса, миллий иқтисодиётнинг истеъмол моллари ишлаб чиқариш соҳалари ва корхоналари фаолиятини ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини янада такомиллаштириш талаб этилади.

Аҳоли даромадларининг ўсиши ва ижтимоий барқарорликнинг таъминланиши жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий вазиятнинг ўзгаришига қуйидаги ҳолатларни қарор топиши орқали таъсир этади:

Биринчидан, иқтисодий фаолият эркинлиги даромад топиш имкониятларини кенгайтиради, қўшимча даромад топиш рағбатлантирилади.

Иккинчидан, аҳоли даромадларининг бозор иқтисоди-га хос бўлган янги турлари пайдо бўлади.

Учинчидан, аҳоли даромадларининг анъанавий турлари янгича моҳият ва аҳамият касб эта бошлайди.

Тўртинчидан, истеъмолчилар бозорининг товар ва хизматлар билан тўйиниш даражасининг ортиши билан пул шаклидаги даромадни реал даромадга, яъни товарлар ва хизматларда ифодаланган даромадга айланиши учун шарт-шароит яратилади.

Бозор иқтисодиётига хос даромад турларининг пайдо бўлиши уни кўпайтириш имконини беради ва бу пулнинг харид қобилиятининг ошишига олиб келади. Бозор иқтисодиёти даромадни кўпайтиришни чекламайди, чунки шу йўл билан иқтисодий барқарорликка эришилади. Аҳоли даромадларини юксалиши жамиятда ўрта ҳол аҳоли табақасининг ортishiга замин ҳозирлайди ва ижтимоий барқарорликни таъминлайди. Демак, ижтимоий барқарорлик аҳоли даромадларининг муттасил ошиб бориши билан бир вақтда юз беради.

Ижтимоий барқарорлик умумжаҳон миқёсида қабул қилинган бир нечта кўрсаткичларда ифодаланади. Ана шу кўрсаткичларга қараб, мамлакатдаги ижтимоий барқарорликка баҳо бериш мумкин. Бунда мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожлангани даражаси асос сифатида олиб қаралади. Қуйидаги жадвалда ижтимоий барқарорлик индикаторлари келтирилган.

2-жадвал маълумотларига асосланиб айтиш мумкинки, Ўзбекистондаги ижтимоий индикатор кўрсаткичлари шу бугунги кунга нисбатан анча исқобий ҳолатни ифодалайди.

Аҳоли даромадлари тури ва миқдори жиҳатидан биридан фарқ қилади. Бу турмуш даражасида ўз аксини топади. Шунинг учун, аҳоли даромадларининг шаклланиши ва табақаланишининг ҳосиласи сифатида турмуш даражасининг табақаланиши келиб чиқади.

Аҳоли даромадларининг шаклланиши ва табақаланиши турмуш даражасининг фарқланиши билан бевосита боғлиқ бўлса-да, даромадлардан фойдаланиш даражасига нисбатан иккиламчи ҳисобланади. Кишининг даромад топиши унинг шахсий имкониятлари ва қобилиятлари чегарасида амал қилса, турмуш даражасини таъминлаш давлат томонидан йўналтирилган фаолият таъсирида бўлиши мумкин. Даромадларнинг табақаланиши аҳоли турмуш даражасининг фақат миқдор жиҳатдан фарқланиши эмас, турмуш сифатининг юксалишини, комил инсонни шакллантириш учун бир қатор шароитларни ҳам юзага келтиришни тақозо қилади. Шунинг учун аҳоли даромадларининг табақаланиши масалаларини ижти-

Ижтимоий барқарорлик индикаторлари

Т.р.	Индикаторлар	Умумжаҳон миқёсида қабул қилинган энг юқори ёки қуйи чегара	Ўзбекистон Республикасида (2004 йил)
1.	Иш билан бандлик, %	Камида 70-75	82,1
2.	Ишсизлик даражаси, %	Қўпи билан 8	6,2
3.	Аграр соҳада бандлар, %	Қўпи билан 40	34,3
4.	Ишсизларнинг умумий сонига ёшлар улуши, %	Қўпи билан 70	57,6
5.	Даромадлар табақаланиши даражаси (марта)	Қўпи билан 8-10	7,2
6.	Минимал иш ҳақининг ўртача иш ҳақиға нисбати, %	Камида 25	20
7.	Интеллектуал салоҳиятнинг йўқотилиши, % *Ташқи миграция *Мамлакатдан интеллектуал бойликнинг чиқиб кетиши	Қўпи билан: 2,06-7	1,14,9
8.	Истеъмол товарларида импорт улуши, %	Қўпи билан 30	23
9.	ЯИМ да таълим соҳасидаги харажатлар улуши, %	Камида 5	7,9

*Жадвал Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси ва
Жаҳон Банкнинг 2004 йил маълумотлари асосида ҳисобланган.*

мой барқарорлик билан узвий боғлиқ, деб қараш керак.

Ижтимоий барқарорлик аҳоли турмуш даражасининг ўзга-
ришига қуйидагича таъсир этади:

Биринчидан, аҳоли даромадлари таркибининг хилма-

хиллиги унинг миқдориға таъсир қилиб, даромадни кўпайтириш манбаси кишининг шахсий меҳнати билан бирга, у эғалик қилаётган мулкнинг миқдориға, мулкый ҳиссдорлик даражасига ҳамда сарфланаётган капитал ҳажмиға боғлиқ бўлади ва шуларға мувофиқ ҳолда ўзгариб боради.

Иккинчидан, бозор иқтисодиёти шароитида фаровонликнинг ўзгариши бозор қонунлари таъсирида бўлади. Даромадларнинг табақаланиши аҳоли турмуш тарзида ва фаровонлик даражасида ўз аксини топади.

Учинчидан, иқтисодиётнинг ривожланиши ва ҳаётий неъматларнинг тақсимланишида давлатнинг таъсири кучаяди ва аҳолиға ижтимоий ёрдам кўрсатиш кўлами кенгаяди.

Тўртинчидан, давлат ижтимоий барқарорликни таъминлашға қаратилган чора-тадбирлар кўламини янада кенгайтиради. Натижада жамиятда ижтимоий тотувлик таъминланади ва бу ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ривожланишни кафолатлайди.

Юқорида келтирилган фикрларға асосланиб, аҳоли даромадларининг ўсишида ва ижтимоий барқарорликнинг таъминланишида қуйидаги масалалар ечимига эътибор бериш мақсадға мувофиқ:

1. Ишчи кучини керакли жойда ишлата билиш имкониятларини кенгайтириш зарур. Бу инсон қобилиятларидан тўлиқ фойдаланиш имконини берадиган иқтисодий шарт-шароитларнинг мавжудлигига боғлиқ.

2. Кишининг мулкый таъминлаганлик даражаси ва ундаги фарқ даромадлар миқдори ҳамда шаклиға кучли таъсир қилади. Бу мулкдан олинadиган даромадларнинг кенгайтирилиши қулай иқтисодий шароитлар мавжудлигига боғлиқ.

3. Аҳолининг даромад топиши жараёнида муқобил имкониятлар фойдаланиш кўникмасининг шаклланиши турмуш фаровонлигини юксалтиришға хизмат қилади.

4. Тармоқлар таркибининг ишлаб чиқариш ва минтақавий хусусиятлари иқтисодий фаоллик даражасига ҳар хил таъсир кўрсатади.

5. Худудга киритилган инвестициялар салмоғи ва уларнинг самараси даромадлар даражасига таъсир этади.

Бозор иқтисодиёти инсоннинг даромад топиши учун кенг йўл очиб берса-да, миллий иқтисодиёт хусусияларидан келиб чиққан ҳолда оқилона даромадлар сиёсатини юритиш талаб этилади. Шунинг учун иқтисодий ва сиёсий барқарорликни таъминлаш, бозор иқтисодиётининг салбий кўринишларининг олдини олиш мақсадида иқтисодиётни тартибга солиш ҳар қандай давлатнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолади. Давлат, бир томондан, ҳар бир жамият аъзосининг турмуш фаровонлигини юксалтиришда тенг имкониятлар яратишга ва умумий фаровонликни таъминлашга интилса, иккинчи томондан, даромадларга эга бўлишда иқтисодий жиҳатдан адолатли табақаланишни турли усуллар орқали тартибга солишга кўмаклашади ва ижтимоий барқарорлик ҳамда тотувликни таъминлайди.

ХУСУСИЙ МУЛК МИҚЁСИНИНГ КЕНГАЙИБ БОРИШИ ВА ХУСУСИЙ ТАРМОҚНИНГ ЖАДАЛ РИВОЖЛАНИШИ

2.1. Хусусийлаштиришни янада чуқурлаштириш ва хусусий мулк миқёсини кенгайтириш

Мустақиллигимизнинг 14 йили давомида жамғарилган хусусий капитал ўзининг ижобий натижаларини бера бошлади. Давлат мулкни хусусийлаштириш, даромадларнинг капиталлашуви ва хусусий капитал ривожини учун берилган кредитлар ҳисобидан миллий иқтисодиётда кичик бизнеснинг ЯИМ даги улуши 2004 йилда 35,6 фоизни ташкил этди. «Хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши ҳисобига 425 мингдан зиёд янги иш ўринлари ташкил этилиб, 2003 йилга нисбатан 14 фоизга кўпайди»¹.

Хусусийлаштириш жараёни бозор турларининг ривожланиб боришини таъминлаши билан бир вақтда, бозор иштирокчиларининг турли соҳаларга ихтисослашиб боришига, тадбиркорлар қатламини қарор топишига олиб келди. Натижада, бошқа мулк шакллари билан бирга, хусусий мулкдорлар синфи вужудга келди. Ҳозирда улар иқтисодий соҳада ўз мавқеини мустаҳкамлаб бормоқда. Бунинг учун зарур иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди. Хусусийлаштириш жараёнларининг дастлабки даврларида, «кичик хусусийлаштириш», яъни давлатга қарашли бўлган савдо, маиший хизмат ва кичик ишлаб чиқариш корхоналари хусусийлаштирилган бўлса, кейинги даврларда давлат улуши юқори бўлган йирик корхоналар хусусийлаштириш объектига айланди. 2003 йилда 1407 корхонанинг мулкчилик шаклини ўзгартириш кўзда тутилган бўлса

¹ Ислон Қаримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

да, амалда 1519 та давлат корхонаси хусусийлаштирилди. Бу даврда, асосан, йирик корхоналарни хусусийлаштиришга алоҳида эътибор берилди. Агарда 1995 йили миллий иқтисодиётда хусусий сектор улуши 56,0 фоиз бўлса, бу кўрсаткич 2003 йили 74,5 фоизни ташкил этди.

Ҳозирги даврга келиб, хусусийлаштириш жараёни таъсирида хусусий тадбиркорлар қатлами кенгайиб бормоқда. Натижада кичик ва ўрта тадбиркорлик доирасида олинган даромадлар тез ўсиб, у фақат иш ҳақи билан чекланмай, қўшимча пул тўловлари, натурал шаклдаги даромадлардан ташкил топмоқда. Жами пул даромадлари таркибида тадбиркорлик даромадининг салмоғи кейинги йилларда 6 марта ошди, ҳозир у жами даромадларнинг 1/4 қисмидан ортиб кетди.

Тадбиркорликнинг ривожланиши натижасида маълум ютуқларга эришилган бўлса-да, хусусий секторнинг ривожига тўсқинлик қилаётган айрим ҳолатлар ҳам мавжудлигини эътироф этишимиз керак. Булар:

1. Назорат қилувчи органларнинг хусусий тадбиркорлар фаолиятига ноўрин аралашуви;
2. Иқтисодий эркинликнинг етарли даража эмаслиги;
3. Норматив ҳужжатларнинг тез ўзгарилиши натижасида иқтисодий «ўйин» қоидаларининг ўзгариб туриши;
4. Иқтисодий маълумотларнинг етишмаслиги ёки уларни олишдаги қийинчиликлар;
5. Соғлом рақобат муҳитининг етарли ривожланмаганлиги.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, хусусий корхонада қилинган меҳнат ҳажми тўғридан-тўғри даромад олиш кафолатини бермайди. Яъни меҳнат фаолиятининг натижалари бозорда тан олиниши ва истеъмолчилар талабини қондира олишига қараб ёлланиб ишловчининг даромад миқдори аниқланади. Агар миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларида меҳнат қилувчиларнинг ўртача ойлик иш ҳақи 2003 йил маълумотларига кўра 45 минг сўмни ташкил қилган бўлса, хусусий корхоналар ишчиларининг ўртача иш ҳақи 86,7

минг сўми ташкил этган. Айрим хусусий корхоналарда бу кўрсаткич янада юқори. Бу эса хусусий корхоналар бозорга қараб иқтисодий фаолият юритишларидан, унда меҳнат қилишнинг афзаллигидан, уларда шахсий манфаатлар тўлароқ ҳимоя қилиниши ва қондирилишидан далолат беради. Шунинг учун аҳолининг кўпчилигида юқори иш ҳақи берувчи хусусий корхоналарда меҳнат қилиш иштиёқи кучли бўлмоқда. Хусусий корхоналарда иш ҳақининг юқори бўлиши хусусий мулкдор ва тадбиркорларнинг савий-ҳаракати натижаси бўлиб, бунда ҳам мулкдор, ҳам ёлланиб ишловчининг даромад топишдаги қизиқиши бирикади.

Хусусий корхоналарда иш ҳақининг юқори бўлиши ва тез ўсишига бир қанча омиллар таъсир қилади. Бу омилларнинг асосийси ишчилар малакаси ва меҳнат унумдорлигининг юқорилиги ҳамда меҳнат интенсивлигининг жадаллиги билан белгиланади. Муҳим томони шундаки, хусусий мулкдор ва ёлланиб ишловчиларнинг асосий қисми юқори малакали, ўз ишини яхши биладиган меҳнаткашлардан ташкил топган. Чунки хусусий корхонани ташкил этувчилар ўзаро манфаатлари бирлиги ва бу манфаатни ҳимоя қилиш учун онгли равишда бириккан, ўз ишини мукамал бўладиган юқори савияли кишилардан иборат бўлади.

Ҳаётий тажриба хусусий тадбиркорлик кўламидаги ишлаб чиқариш ҳам ўз афзалликларига эга эканлигини тасдиқламоқда. Бунга қуйидагилар асос бўла олади:

1. Ҳозирги даврда минитехнологиялар етарлича ривожланган, улар меҳнат унумдорлигини ошириш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ва бозордаги рақобатга дош бериш имкониятига эга.

2. Хусусий тадбиркорлик соҳасида катта миқдордаги капитал инвестициялар талаб қилинмайди, улар тижорат банклари, кредит уюшмалари ва лизинг компаниялари билан ҳамкор бўлиб фаолият юритишлари мумкин.

3. Хусусий тадбиркорлар одатда маҳаллий бозорга ёки миллий иқтисодиётдаги йирик компаниялар буюртмаларини бажариш сабабли бозорга талабларига тез мослаша олади.

4. Хусусий тадбиркорликда товарлар нисбатан арзонга сотилиб, ҳалол даромадга эга бўлиш, даромад манбаларини излаб топишга интилиши ва унинг эркин рақобатли бозорнинг ривожланишига салмоқли ҳисса қўшиши тараққиёт омилига айланади.

Хусусий корхоналар ўз маблағи ва имкониятлари ҳисобига фаолият юритганлари учун ҳам қарамлик кайфияти мутлақо инкор қилинади. Шунинг учун улар ишлаб чиқаришни тез ташкил қилиш ва бозорбоп маҳсулот ишлаб чиқаришни жадаллаштиришга интилади.

Бозор иқтисодиётининг ривожланиб бориши хусусий мулк мавқеи ва таъсир доирасининг кенгайишини таъминлайди. Хусусий мулкнинг бозордаги иштироки ва, пировард натижада, даромад ҳосил бўлиши бозор қоидалари доирасида содир бўлади. Мухими, хусусий тадбиркорлар бозорбоп товарлар ва хизматларни яратиб, мавжуд талабни қондиришга салмоқли ҳисса қўшади.

Хусусий мулкнинг мавжудлиги бозор иқтисодиёти яратиб берган имкониятлардан ва афзалликлардан фойдаланиш, бозорни арзон ва сифатли маҳсулотлар билан таъминлаш, истеъмолчиларнинг талаби доирасида эҳтиёжларни янада тўлароқ қондириш учун ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг самарали механизмини шакллантиради. Хусусий мулкнинг мавқеи соғлом рақобат муҳитини қарор топиши ва ривожланиши билан белгиланади ҳамда ижтимоий адолат мезонларини тўлақонли амал қилишини таъминлаш билан бирга, мулк самарасига нисбатан фойда олиш ва меҳнат натижаларига мувофиқ даромадларга эга бўлишни кафолатлайди.

Хусусий мулкдор ўз мулкни самарали ишлатишдан манфаатдор бўлса, ёлланиб ишловчилар меҳнат натижаларининг бозорда тан олинисидан иқтисодий жиҳатдан манфаатдордир. Демак, хусусий мулк доирасида иқтисодий фаолият билан шугулланиш, кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш йўлида даромад топишга интилишнинг иқтисодий шакли сифатида юзага чиқади.

Албатта, бозор муносабатлари силлиқ кечадиган жараён эмас. Бунинг учун иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий-ҳуқуқий муҳит муттасил шаклланиб, реал ҳаётий вазиятга мослашиб бориши керак. Айни бир вақтда, иқтисодиётда хусусий мулк таъсири кўчайиб, у иқтисодий ўсишни таъминлашнинг бош омилига айланиши зарур. Хусусий мулк мавқеини янада ошириш учун қуйидагиларга эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқдир:

1. Эркин иқтисодиёт тамойилларини кенг жорий этиш орқали очиқ иқтисодий муҳитни қарор топтириш.

2. Маъмурий тўсиқларни олиб ташлаш.

3. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида минитехнологияларни кенг жорий этиш учун хусусий тадбиркорликнинг ихчам шакллари ривожлантириш ва бунинг учун давлат қўмагини кучайтириш.

4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва саноат товарлари нархларининг шаклланишида маълум нисбатни таъминлаш.

5. Фаолият натижаларидан олинадиган даромаднинг эркинлиги ва уни мустақил ўзлаштиришни таъминлаш.

Хусусий секторда шахсий манфаат ва жавобгарликнинг юқорилиги туфайли меҳнат унумдорлиги ва даромадларни ошириш учун рағбатлантирувчи кучли механизм яратилган. Хусусий мулк эгаси ва ёлланма ишчилар бозор қоидаларига биноан ишлаб, фаолият натижаларидан олинадиган даромадлар даражасини ўстириш имкониятларини кенгайтириб, муносиб турмуш даражасини таъминлаш учун ўзлари жавобгар эканликларини ҳис қилмоқда.

2.2. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувини янада чеклаш ва маъмурий ислохотларни амалга ошириш

Ўзбекистонда сўнгги ўн йил давомида юз берган кенг кўламли ўзгаришлар иқтисодий муносабатларга мос янги давлат бошқаруви тизимини яратишни тақозо этди. Бу жараён изчиллик билан амалга оширилмоқда. Кўпгина соҳалар бўйича давлат бошқаруви тизимини замонавийлаштиришнинг асосий йўналишларини белгилаб берувчи қонунлар ишлаб чиқилди ва қабул қилинди.

Маъмурий ислохотларнинг муҳим шarti — давлатнинг хўжалик ишларида бевосита иштирок этишини изчил қисқартириб боришдан иборат.

Иқтисодиётда давлат иштирокини камайтиришга қаратилган маъмурий ислохотлар босқичма-босқич татбиқ этилмоқда ва ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

Давлат бошқаруви органларининг вазифалари тубдан қайта кўриб чиқилди, эски маъмурий-буйруқбозлик тизмига хос, ўз умрини яшаб бўлган ортиқча бўғин ва вазифалар, биринчи галда, тақсимлаш функциялари кескин тарзда қисқартирилди. Давлат ва хўжалик бошқаруви органлари ўртасидаги ваколатлар аниқ чегаралаб қўйилди.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти маъмурий аппарат инининг самарадорлигига боғлиқ. Улкан бюрократик аппарат ривожланишга тўсқинлик қилади ҳамда давлатнинг бозор ислохотлари, ижтимоий вазифаларни бажаришга доир саъй-ҳаракатларига халақит беради. Бундай ҳолат рўй бермаслиги учун давлат маъмурий тизимни ислох қилишга ҳамда уни замон талабларига мослаштиришга мажбур. Юртбошимиз қайд этганидек, маъмурий тизимда ислохотларни амалга ошириш пайти келди ва уларни зудлик билан бажариш зарур. Бусиз чуқур иқтисодий ўзгаришларни амалга ошириш мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Кари-

мовнинг 2003 йил 9 декабрдаги «Республика давлат бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида»- ги ҳамда 2003 йил 22 декабрдаги «Хўжалик бошқаруви органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармонлари бу борадаги муаммоларни ҳал этишни назарда тутиб, Ўзбекистондаги маъмурий ислохотларнинг янги босқичини бошлаб берди.

Бўлажак туб ўзгаришларнинг моҳияти нимада?

Биринчидан, бу — иқтисодиётни бошқаришда давлат ролининг кескин қисқариши, давлат тузилмаларининг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига асоссиз аралашувига чек қўйишдир. Давлат зиммасида унинг фаол иштирокисиз амалга оширмайдиган вазифаларгина қолади. Булар, энг аввало, умумдавлат миқёсидаги стратегик масалалар, хусусан, макроиқтисодий барқарорлик, ислохотлар дастурларини ҳамда иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта қуриш, ижтимоий соҳада, коммуникациялар тизимида устувор дастурларни амалга ошириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва ҳоказо.

Иккинчидан, бу - республика даражасидаги ваколатларнинг бир қисмини маҳаллий бошқарув органларига ўтказилиши демакдир. Вазифаларнинг бу тарзда тақсимланиши, бир томондан, маҳаллий органларнинг белгиланган вазифаларни бажаришда масъулиятини оширади (аввало, бандлик, ижтимоий ривожланиш ва аҳоли турмуш фаровонлигини юксалтиришга тааллуқлидир), иккинчи томондан, уларнинг самарадорлигини кучайтиради, зеро ҳудудларнинг ўзига хос жиҳатларини эътиборга олади. Масалан, кам таъминланган оилаларга нафақа тўлаш вазифасининг давлат органларидан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига ўтказилиши халқаро миқёсда тан олинган. Чунки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари кимнинг ижтимоий ёрдамга муҳтож эканлигини яхшироқ билади.

Учинчидан, бу — бошқарув тизимини оптималлаштириш, бошқарувга оид вазифаларнинг такрорланишига барҳам бериш, корхоналар фаолиятини асоссиз назорат қилинишига

чек қўйиш, бозор механизмлари ҳамда шахсий ташаббускорлик ва хусусий тадбиркорлик ривожига ҳалал берувчи маъмурий тўсиқларни бартараф этиш, тақсимлаш тизимини тугатиш жараёнини яқунлашдир.

Тўртинчидан, бу — давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари ходимлари сонини оптимал даражага ҳа қисқартирилиши демақдир.

Бешинчидан, бу — ахборот ва коммуникация технологияларини жорий этиш асосида давлат бошқаруви тизимини босқичма-босқич замонавийлаштириш ҳамда унинг самарадорлигини ошириш, замонавий маъмурий-ҳуқуқий база яратиш, ўқув тизимини қайта қўриб чиқиш, илғор хорижий тажрибани эътиборга олган ҳолда кадрларни танлаш ва ёллаш услубларини қўллаш, уларни аттестациядан ўтказиш ва зиммасига юклатилган вазифаларнинг ижросини баҳолаш мезонларини такомиллаштириш орқали давлат хизматини ислоҳ қилишдир.

Ўтказилаётган ислоҳотлар доирасида бугунги кунда давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари вазифалари ва таркибини қайта қўриб чиқиш ишлари жадаллашди. Бунда бошқарув тизими самарадорлигини сезиларли даражада ошириш, қабул қилинаётган қарорлар сифатини яхшилаш ҳамда бошқарув аппаратиға сарфланаётган асоссиз харажатларни қисқартиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, марказда ташкил этилган ҳар қандай бошқарув органи одатда вилоятлар ва туманларда ўз бўлинмасига эға бўлади, бу эса бошқарув аппаратининг ва техник ходимларнинг кўпайиб кетишиға олиб келади. Бу ҳол қўшимча назорат органлари пайдо бўлишиға, харажатлар қўлами ортишиға, бюрократизмнинг авж олишиға олиб келади. Натижада, давлат бошқарувининг самарадорлиги кескин пасайиб кетади.

Ислоҳотларнинг асосини ташкил этувчи иқтисодиётни бошқаришнинг янги концепциясини вертикал маъмурий тўзилмаларни аниқ вазифаларни бажарувчи мустақил ташки-

лотларнинг горизонтал тармоғи билан мувофиқлаштирилишини тақозо этади. Бундай вазиятда шартнома асосида бошқариш, ички ва ташқи аудит каби механизмлар яратилади. Давлат сиёсатини шакллантириш масалалари вазирликлар ва давлат қўмиталарида жамланади.

Уларнинг ижросини таъминлаш ва назорат қилиш агентлик, қўмита, инспекция каби давлат бошқарув органлари зиммасига юкланади.

Давлат секторида хорижда тажрибадан ўтказилган, хусусий компанияларда қўлланиладиган менежмент услулари тобора кенгроқ жорий этилмоқда. Бунда асосий эътибор давлат тузилмаларининг тахлилий, ва баҳолаш вазифаларини ривожлантиришга, энг муҳими — қарорлар қабул қилиш, аввало, марказий бошқарув органларида қабул қилинаётган қарорларнинг сифати ва уларнинг тайёрланишини яхшилашга қаратилади.

Бошқарув таркибини такомиллаштиришга нисбатан бундай ёндашувга мисол тариқасида Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигининг иккита мустақил давлат бошқарув органига - Иқтисодиёт вазирлиги ва Статистика давлат қўмитасига айлантирилганини, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, «Ўзбекнефтгаз» холдинг компаниясидаги ва бошқа давлат ҳамда хўжалик бошқаруви органларидаги ташкилий ўзгаришларни келтириш мумкин.

Шунингдек, туманлар бошқаруви таркибини оптималлаштириш бўйича ҳам кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Олий Мажлис ва республика ҳукумати қарорларига кўра 2003-2004 йилларнинг ўзида 8 та маъмурий туман ҳокимлиги ва уларнинг қуйи ташкилотлари тугатилди. Ушбу маъмурий туманларнинг бирлаштирилиши, ортиқча ҳудудий бошқарув тизимлари ва уларнинг қуйи ташкилотларининг тугатилиши ярим миллиард сўмни тежаш, бу маблағни мазкур туманларнинг ижтимоий соҳаларини ривожлантиришга сарфлаш имконини берди.

Тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий эркинлигини таъминлаш ва уларга кенг ҳуқуқий кафолатлар беришга

катта эътибор қаратилмоқда. Масалан, хўжалик субъектларини текширишни тартибга солиш ва назорат қилувчи органлар сонини мунтазам қисқартириш бўйича доимий иш олиб борилмоқда. Жумладан, ҳукуматнинг қатор махсус қарорлари бутунги кунда иқтисодий фаолият субъектлари хўжалик ишларига давлат органлари аралашувини сезиларли даражада чеклади, натижада хўжалик субъектларини давлат назорат органлари томонидан текширишлар бир неча баробар камайди.

Илгари давлат томонидан фонд сифатида ажратилган пахта, толаси, 2004 йилдан ёқилғи ва нефть маҳсулотлари, минерал ўғитлар, рангли ва қора металллар, ўсимлик ёғи, ғалла, ун, шакар каби хомашё ва моддий ресурсларни лимит тариқасида тақсимлаш тизимига бутунлай барҳам бериш яқунланди. Энди тадбиркорлар бу ресурсларни биржа ва ярмарка савдоси орқали харид қилади, бу эса турли мулкчилик шаклидаги корхоналарни тенг шароитда ишлаши учун имкон яратади.

Ҳукумат қарорларига мувофиқ, машинасозлик, агро-саноат мажмуи, умумий истеъмол товарларини ишлаб чиқариш, қурилиш, транспорт ва савдо соҳасида давлат ва хўжалик бошқаруви вазифаларини бажараётган 50 дан ортиқ республика даражасидаги вазирликлар ва идоралар бутунлай қайта ташкил этилди. Дастлаб маъмурий буйруқбозлик иқтисодиётининг асосини ташкил этган идоралар (Давлат план қўмитаси (Госплан), Давлат таъминоти (Госснаб), Давлат нарх қўмитаси ва б.) тугатилди. Вазирликлардан фақат Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тармоқ йўналишини сақлаб қолди. Айни пайтда хўжалик бирлашмалари, концернлар, компаниялар ва бошқа корпоратив тузилмалар ташкил этилди.

Ташкил этилган хўжалик бирлашмаларининг ҳуқуқий мақоми турлича бўлишига қарамай, улар аксарият ҳолларда бир-бирита ўхшаш вазифаларни бажаради. Бу бирлашмалар ҳам бюджет, ҳам нобюджет манбаларидан аралаш

ҳолда молиялаштирилади. Хўжалик бошқаруви органларининг бюджет тизимини яратиш хусусийлаштиришни ўтказиш даврида халқ хўжалигининг бошқарувчанлигини сақлаб қолиш, ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши билан боғлиқ бўлган салбий ижтимоий оқибатларга йўл қўймаслик зарурати билан боғлиқ эди. Амалиёт кўрсатганидек, ижтимоий ислохотлар борасидаги танланган йўл тўғри бўлиб чиқди.

Бошқарув тузилмасини такомиллаштириш доирасида, бошқарувнинг ортқча бўғинлари сифатида «Ўзпаррандасаноат», «Ўзозиковқатсаноат», «Ўзбалиқ», «Ўзқишлоқкимё», «Ўзқоғозсаноат», «Ўзмашсаноат» уюшмалари ва бошқалар тугатилди, айни пайтда, бу тармоқларни ривожлантириш стратегиясини белгилаш вазифалари маҳаллий органларга берилди. Худудий даражада ҳам бир-бирини такрорлайдиган самарасиз тузилмаларни тугатиш ва ўзгартириш бўйича шундай ишлар олиб борилмоқда. 2003 йил ва 2004 йилнинг бошида ҳукумат томонидан республиканинг барча вазирлик ва идоралари ташкилий тузилмаси қайтадан кўриб чиқилди ва уларнинг вазифалари аниқлаштирилди. Уларнинг зиммасидан бозор иқтисодиётини бошқариш таъминларига зид вазифалар олиб ташланди.

Маъмурий ислохотлар жараёнида 20 га яқин давлат бошқаруви органи қайта ташкил этилди ва 40 мингдан ортқ штат бирлиги тугатилди ёки давлат бошқарув тизими ҳодимлари сони 22 фоизга қисқартирилди. Бошқарув аппарати сони ва унинг таъминоти харажатларининг қисқариши маъмурий ислохотнинг амалий натижаси бўлди. Бу харажатлар салмоғини қисқартириш, демакки, корхоналар ва аҳолининг зиммасига тушадиган солиқ юкини камайтиришга имконият яратади. Ҳукумат томонидан бошқарув аппаратини қисқартириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар 2004 йилда 40,5 миллиард сўм маблағни тежаш имконини берди.

Айни пайтда, бошқарувчи кадрларнинг сони ҳар минг кишига 6,1 кишини ташкил этади ёки ижтимоий фойдали меҳнат билан банд аҳолининг 1,6 фоизидан ошмайди. Бу МДХнинг бошқа мамлакатларидагидан анча кам. Таққос-

лаш учун қуйидаги рақамларни келтириш мумкин: Қозғистонда - 19,2 ва 3,4, Украинада - 20 ва 4,5, Россияда - 22,1 ва 3,9.

Россияда давлат аппарати қисқартириш бўйича саъй-ҳаракатларга қарамай, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органлари ходимларининг сони сўнгги уч йилда 1141 мингдан 1259 мингга кўпайди. Айти пайтда, мустақил ахборот манбаларининг хабар беришича, 20 фоизга яқин амалдорлар зарур касбий маълумотга эга эмас.

Таъкидлаш жоизки, биринчи навбатда, сунъий равишда кенгайиб кетган бюрократик аппаратни қисқартиришга қаратилган маъмурий ислохотни амалга ошириш бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар учун ҳам долзарб ҳисобланади.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Европа, Жануби-Шарқий Осиё, Шимолий Американинг баъзи мамлакатларида иш билан банд аҳолининг умумий сонидан бошқарув тизими ходимларининг салмоғи 2 фоиздан 15 фоизгача етади: АҚШда — 15, Швецияда — 18, Буюк Британияда — 14, Германияда — 6,7, Польшада — 5,8, Туркияда — 6,3, Японияда — 3,2, Жанубий Кореяда — 2,3 фоиз.

Жанубий Кореяда 1993 йилда бошланган ва «инқилобий» деб аталган маъмурий ислохот 10000 амалдори бошқа агентликларга ўтказиш имконини берди.

Маъмурий ислохотни чуқурлаштириш статистик ҳисоботни йиғиш вазифалари ва давлат бошқарувининг тегишли аппарати сонини қисқартириш ҳамда статистик ҳисоботнинг муайян турлари бўйича даврийликни қисқартириш, айти пайтда сақлаб қолинаётган ҳисобот тизимини соддалаштириш ва бирхиллаштиришни кўзда тутди. 2003 йилда Ўзбекистонда идоравий статистик ҳисобот рўйхати ва мазмуни қишлоқ хўжалик ширкатлари учун 60 фоиздан ортиқ, sanoatда учдан бирига, кичик ва хусусий тадбиркорликда 35 фоиздан кўпроқ қисқарди.

Бошқарув ходимлари сонини қисқартириш ва бошқарув тузилмасини такомиллаштириш жараёни лавозимида

қолган ходимлар зиммасига қарорларни тайёрлаш ва қабул қилишда ҳамда уларнинг ижроси устидан амалий назоратни таъминлаш борасида юксак талаблар қўяди.

Маъмурий ислохот давлат ва хўжалик бошқаруви органлари ходимларининг профессионал маҳоратларини оширишни, уларни танлаш, тайёрлаш ва давлат апаратининг мавжуд ҳолати ҳамда истиқболдаги ривожини ҳисобга олган ҳолда улардан оқилона фойдаланишни талаб этади. Фақат малакали, ўз ишига содиқ ходимгина бугунги шароитда миллионлаб одамларнинг манфаати ва тақдирига дахлдор бошқарувчилик фаолиятига қўйилиши мумкин. Шу боис давлат хизматини юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш ва улардан тўғри фойдаланишга эришиш муҳим аҳамиятга эга. Яна бир муҳим масала — уларга профессионал салоҳиятини намоён қилиш, хизмат вазифаларини муваффақиятли бажариш учун зарур шароит яратишдан иборат. Фақат шундагина давлат ҳокимияти органлари самарали ишлаши ва кутилган натижага эришишга умид қилиш мумкин.

Айни шу мақсадда Ўзбекистонда Давлат ва жамият қурилиши академияси, Олий бизнес мактаби ташкил этилган. Улар ҳар йили давлат ва хўжалик бошқаруви соҳаларида ишлаш учун ўнлаб юқори малакали раҳбар ходимлар тайёрлайди.

Асосий мақсадга эришишнинг муҳим таркибий қисмларидан бири мавжуд меъёрий-ҳуқуқий базани такомиллаштиришдир. Бу маъмурий ислохотни амалга оширишни тегишли ҳуқуқий муҳит билан мослаштириш имконини беради.

Ахборот ва коммуникация технологияларини жорий этиш асосида давлат бошқаруви тизимини босқичма-босқич замонавийлаштириш ва иш самарадорлигини ошириш давлат органлари ўртасида вертикал ва горизонтал ахборот алмашишнинг электрон каналларини шакллантиришни ниҳоясига етказади. Яъни, хўжалик субъектларидан давлат органларига — статистик ахборот, сўровлар ва ҳоказо; давлат органла-

ридан хўжалик субъектларига, аҳолига — ҳуқуқий, статистик ахборот, электрон шаклдаги турли бланкалар ва формаларни тақдим этиш хизматларини кўрсатиш учун шароит яратади.

Энг замонавий бошқарув технологияларини жорий этиш маълумотлар алмашиш ва қарор қабул қилишни тезлаштириш имконини беради, давлат бошқаруви органлари, хўжалик субъектлари ва аҳоли ўртасидаги ўзаро муносабатларни янада яхшилайдди.

Амалда маъмурий ислохотни самарадорлигини ошириш фуқаролар учун жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки у аввало иқтисодий ислохотларни янада жадаллаштириш учун шароит яратишга, аҳолининг турмуш даражасини юксалтиришга йўналтирилган. Давлат ва хўжалик бошқаруви тизими функциясини босқичма-босқич замонавийлаштириш ҳамда амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг сифати ва изчиллиги бошқарув тизимининг самарадорлик даражасига, уни жамиятни ислоҳ қилишнинг бугунги талабларга мослаштирилишига боғлиқ.

2.3 Кичик бизнес ва фермерликни ривожлантириш

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш йўналишлари ҳақида тўхталиб, кичик бизнес ва фермерликни ривожлантириш борасидаги ислохотларни чуқурлаштириш ва кўламини кенгайтириш муҳим устувор вазифалардан бири эканлигини алоҳида таъкидлади. Кичик бизнес учун қўшимча кафолат, имтиёз ва шарт-шароитлар яратиш бериш асосида 2007 йилга келиб кичик бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги улушини камида 45 фоизга етказиш вазифаси қўйилди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга кiritган дастлабки кунларидан бошлаб жамиятда тадбиркор-

лик руҳини қарор топтириб, ривожлантириш ва шу асосда одамларда мулкдорлик туйғусини уйғотишга жиддий эътибор қаратилди.

Мамлакатимизда тадбиркорлик субъектлари эркин фаолият юритиши учун қулай шарт-шароит яратиш, хусусан, бюрократик тўсиқларни олиб ташлаш, юқори ликвидли маҳсулотлар, хом ашё ва материалларни очик биржа савдоларида сотишни ташкил этиш, янги тузилаётган тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олишни енгилаштиришга қаратилган чора-тадбирлар кўрилмоқда. Тадбиркорлар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сертификатлашга доир қарорлар кичик бизнес ва хусусий тадбиркорларга кенг имкониятлар очиб берди.

Кичик бизнесни рағбатлаштириш ва тадбиркорларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида давлат бошқарув органлари билан бир қаторда нодавлат ва халқаро ташкилотлар ҳам фаолият олиб бормоқда. Улар кичик корхоналар ва якка тадбиркорларга амалий ёрдам бериш, жамиятда тадбиркорлик ҳаракатини кенгайтириш ва ривожланишини қўллаб-қувватлашга муносиб ҳисса қўшмоқда.

Тадбиркор ва ишбилармонларнинг бунёдкорлик ҳаракатлари мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтиш йўлида олиб борилаётган ислохотларнинг ажралмас қисми сифатида ўзининг ижобий самарасини бера бошлади. Энг асосийси — кейинги йилларда иқтисодий ўсиш суръатлари барқарорлик тусини олди. Эркин иқтисодиётнинг синалган тамойилларига изчил амал қилиниши натижасида тадбиркорликнинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти ошди. Пировардида, кичик бизнеснинг шакллари кенгайиб, аҳолининг мулкка эгаллик туйғуси уйғона бошлади. Бу ҳол кичик ва ўрта мулкдорлар синфининг шаклланишига кенг йўл очиб бермоқда.

Тадбиркорликни ривожлантириш жараёни қандай кечаётганини англаш учун Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик борасида олиб борилаётган иқтисодий сиёсат натижаларини ақс эттирувчи маълумотларнинг таҳлилига эътибор қаратишимиз лозим.

Маълумки, кичик бизнеснинг ривожланиш даражаси уларни молиявий қўллаб-қувватлаш борасида олиб борилаётган ишларга бевосита боғлиқдир. Бу соҳада тижорат банклари, бюджетдан ташқари фондлар, шунингдек, халқаро молия ташкилотларининг кредит линиялари асосий манба ҳисобланади. Бу ҳилдаги маблағларни ўзлаштириш учун республикада кенг имкониятлар яратилган.

Ўтган 2000-2003 йиллар мобайнида тадбиркорлик субъектларига тижорат банклари ўз маблағлари ҳисобидан жами 601,3 млрд. сўмлик кредитлар ажратган. Бу кўрсаткич 2000 йилда 91,8 млрд. сўмни, 2003 йил якунлари бўйича ажратилган кредитлар ҳажми 189,5 млрд. сўмни ташкил этган. Шу даврда кичик бизнес корхоналарига кредитлар бериш 2,1 мартага ошган. Шу билан бирга, нобюджет фондлари томонидан ажратилаётган кредит ресурсларининг ҳажми ҳам ортиб бормоқда. 2000 йилда бу манбадан 4,7 млрд. сўм кредит ажратилган бўлса, 2003 йилда бу кўрсаткич 20,6 млрд. сўмни, ўсиш даражаси 4,4 мартани ташкил этди. Ўтган 2004 йилда тижорат банклари ҳамда бюджетдан ташқари фондлар ҳисобидан кичик бизнесни ривожлантиришга 257,3 млрд. сўм маблағ йўналтирилган. Бу кўрсаткич 2003 йилга нисбатан 23,2 фоизга юқори.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоялаш вазирлигининг бандликка қўмаклашиш фонди оилавий бизнесни ривожлантириш учун 2,4 млрд. сўм миқдорида кредит ажратган. Эндигина ўз иштини бошлаётган тадбиркорларнинг дастлабки капитални шакллантириш учун «Тадбиркорбанк» томонидан 900 млн. сўм, техника ва технологиялар лизинги учун 230 млн. сўм пул маблағлари йўналтирилган.

Хорижий кредит линиялари ҳисобидан кичик бизнес субъектларига 2002 йилда 81,0 млн., 2003 йилда 85,1 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит берилган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 91,3 млн. АҚШ долларини ташкил этди.

Халқаро молия ташкилотлари билан ҳамкорлик даврида кичик бизнесни ривожлантириш учун 729,6 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит линиялари очилган бўлиб, улар

дан 414,4 млн. АҚШ доллари миқдоридаги ўзлаштирилди. 2004 йилнинг биринчи ярмида тадбиркорларнинг инвестицион лойиҳаларини молиялаш учун белгиланган 31,8 млн. АҚШ доллари ўрнига 36,2 млн. АҚШ доллари миқдорида кредитлар ажратилди (прогноз кўрсаткичи 113,8 фоизга бажарилди).

Биржа савдолари орқали кичик бизнес субъектларига 2002 йилда 187,2 млрд. сўмлик, 2003 йилда 178,4 млрд. сўмлик товар хомашё ресурслари етказиб берилган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 202,3 млрд. сўмни, шундан товар хомашё биржа савдолари орқали юқори ликвидли маҳсулотлар сотиш 185,8 млрд. сўмни ташкил этди. Биржа савдоларида кичик бизнес субъектларининг 161,4 млрд. сўмлик маҳсулотлари сотилди.

Тадбиркорлик субъектлари учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, уларни информацион жиҳатдан қўллаб-қувватлаш бўйича республикада кенг тармоқли тизим ишлаб турибди. Бу тизимларда 2004 йилда 44,3 мингдан зиёд киши тадбиркорлик асослари бўйича қайта тайёргарликдан ўтди, Ўзбекистон савдо-саноат палатаси қошидаги ахборот-маслаҳат марказлари томонидан 31,3 минг киши ўқитилди.

Республика иқтисодиётининг асосий тармоқ ва соҳаларидаги кичик бизнеснинг улушида ҳам ижобий ўзгаришлар кузатилмоқда. 2004 йилнинг 1 июлигача бўлган ҳолатта кўра, кичик бизнес корхоналарининг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги улуши 51, савдо ва умумий овқатланиш соҳасида 13,4, саноатда 9,3, улгуржи савдода 5,7, қурилиш соҳасида 4,9, соғлиқни сақлаш соҳасида 1,7, бошқа тармоқларда эса 14 фоизни ташкил этди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, уларни молиявий ва моддий ресурслар билан таъминлашни қўллаб-қувватлаш борасида амалга оширилган чора-тадбирларнинг натижаси ўлароқ, ушбу соҳанинг иқтисодиётдаги салмоғи кескин ошди. Бунга қуйидагилардан кўриш мумкин.

Мустақиллигимизнинг дастлабки 1991 йилида хусусий

тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши атиги 1,5 % ни ташкил этган бўлса, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун қулайликлар яратилиши натижасида бу кўрсаткич йилдан-йилга ошиб борди ва кейинги 5 йилда бу кўрсаткич 31 % дан (2000 й.) 37,1 % гача (2004 й.) ўсди.

Республикада рўйхатдан ўтказилган кичик бизнес корхоналарининг сони 2002 йилда 239,5 мингтани ташкил этган бўлса, 2003 йил якунида 264 мингтани ва 2004 йил охирига келиб қарийб 277,4 мингтани ташкил этди. Уларнинг 100,2 мингтаси ёки 36 фоизи «Хусусий корхона тўғрисида»ги қонун талабига мос келувчи хусусий корхоналардир. Рўйхатга олинган кичик бизнес корхоналарининг 237,5 мингтаси ёки 85,6 фоизи фаолият кўрсатаётган корхоналардир.

Ўтган 2004 йилда 14,6 мингта янги фермер хўжаликлари ташкил этилди ва уларнинг умумий сони 102,2 мингтага етди. Уларга ажратиб берилган ер майдони 2,8 млн. гектардан ошди.

Хусусий мулкчиликка асосланган тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш йўналишларидан бири бу — мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш ҳисобланади. Агар 2000 йилда хусусийлаштириш асосида атиги 103 та кичик тадбиркорлик субъекти ташкил этилган бўлса, 2003 йилда бу кўрсаткич 981 тани ташкил этди. Ўтган 2004 йилнинг ярим йили даврида 545 та хусусий мулкка асосланган кичик тадбиркорлик субъектлари фаолиятини юрита бошлаган бўлса, йил якуни бўйича бу кўрсаткич 1300 тани ташкил этди.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш эвазига 2002 йилда 369,3 минг, 2003 йилда 375,4 минг янги ишчи ўринлари ташкил этилган бўлса, 2004 йилга келиб 427,6 мингта янги иш ўринлари ташкил қилинди.

Ҳар 1000 та аҳолига тўғри келадиган кичик тадбиркорлик субъектларининг сони 2002 йилда 8,6 та ва 2003 йилда 9,0 тадан иборат бўлган бўлса, бутунги кунда бу кўрсаткич 9,3 тани ташкил этмоқда.

Кичик бизнесни янада ривожлантириш борасида эри-

шилган натижаларни мустаҳкамлаш учун қуйидаги қўшимча кафолат ва имтиёзлар берилиши лозим:

1. Солиққа тортиш тизимида қўшимча имтиёзлар ва преференциялар бериш, солиқ қонунчилигининг барқарорлигини таъминлаш, солиқларни ҳисоблаш ва тўлашнинг ошқора, соддалаштирилган усуллари ишлаб чиқиш.

2. Фаолиятнинг айрим турлари билан шуғулланиш учун рухсат бериш тартибини қисқартириш ва соддалаштириш, кичик бизнесни ариза бериш асосида рўйхатга олиш тизимини босқичма-босқич жорий этиш.

3. Йирик корхоналарнинг буюртмалари асосида майда, бутловчи қисмларни ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган янги кичик корхоналар ташкил этиш, хонадонларда майда хусусий цехлар очишни рағбатлантириш.

4. Кичик корхоналарда ишлайдиган, айниқса, қишлоқ жойларида касаначилик билан шуғулланадиган фуқаролар учун моддий-техник таъминот бўйича хизмат кўрсатадиган ва улар томонидан тайёрланган маҳсулотларни сотишга кўмаклашадиган тузилмалар яратиш.

Бундай тадбирларни амалга ошириш мамлакатимизда кичик бизнесни янги ривожланиш поғонасига кўтариши баробарида, бу соҳани аҳолининг асосий даромад манбаларидан бирига айлантириш имкониятини беради.

Фермерлик ҳаракатини янада ривожлантириш орқали қишлоқ аҳолисини тадбиркорликка кенгроқ жалб этиш, оила даромадларини кўпайтириш ва пировардида, аграр соҳа самарадорлигини ошириш ўта долзарб вазифа сифатида кун тартибига қўйилмоқда.

Ўзбекистонда фермерлик ҳаракати қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг самарали шакли сифатида мустақилликнинг дастлабки йилларида бошланган. 1993 йилда “Дехқон (фермер) хўжалиги тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши билан республикада 7,6 мингта фермер хўжалиги рўйхатга олинди. Икки йилда уларнинг сони 14 мингтага етди, уларга 193 минг га ер ажратилди. 1995 йилдан 1997 йилгача мамлакатда фермер хўжаликларини

ташкил этиш суръатлари бироз пасайди, ушбу даврда фақат 7,2 мингта фермер хўжаликлари ташкил этилди.

1998 йилда “Фермер Хўжалиги тўғрисида”ги янги Қонун қабул қилиниши билан Фермерлик ҳаракати ривожланишининг иккинчи босқичи бошланди. Янги қонунга мувофиқ, фермер хўжалиги хусусий тадбиркорлик субъекти сифатида юридик шахс ҳуқуқига эга мустақил хўжалик, деб эътироф этилди. Шунингдек, фермер хўжалигига товар маҳсулоти ишлаб чиқариш учун ер участкасини ижарага бериш муддати 10 йилдан 30 йилгача қилиб белгиланди.

Янги қабул қилинган қонун меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш республикада фермерлик ҳаракати ривожини янги поғонага кўтарди. Натижада, 2003 йилнинг охирига келиб республикада фермер хўжаликларининг сони 85,5 мингтага етди. Улар учун узоқ муддатли ижарага ажратилган ер майдонлари 2 млн. 238,6 минг гектарни ташкил қилади. Фермер хўжаликларида банд бўлган аҳолининг сони 598 минг кишини ташкил қилади. Шу билан бирга, фермер хўжаликларининг самарадорлик кўрсаткичлари ҳам ўсди. Республика бўйича ғалла етиштиришда фермер хўжаликларининг улуши 2002 йилда 27,2 фоиздан 2003 йилда 36,0 фоизгача, пахта етиштириш эса 28,7 фоиздан 37,8 фоизгача ошди. 2002 йилда фермер хўжаликларида бир ишчига нисбатан белгилаганда 660,8 минг сўмлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқарилди, бу ширкат хўжаликларидаги ана шундай кўрсаткичга қараганда 12,2 фоизга кўп бўлди.

Республикада фермер хўжаликларини ривожлантиришдаги тўпланган ижобий натижаларни ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2003 йил 24 мартдаги “Қишлоқ хўжалигида бозор ислохотларини чуқурлаштиришнинг муҳим йўналишлари тўғрисида”ги Фармонида фермерлик ҳаракатини янада ривожлантиришнинг муҳим шартлари белгилаб берилди. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

1. Янги фермер хўжаликлари ҳукумат қарори билан асосан зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истиқ-

болсиз ширкат хўжаликларининг негизиди ташкил этилади;

2. Фермер хўжаликларига ер участкаларини ижарага бериш 10 йилдан 30 йилгача эмас, балки 30 йилдан 50 йилга деб белгиланади ва ҳукумат қарори билан тасдиқланган низомга мувофиқ, танлов асосида амалга оширилади;

3. Ер участкалари фермерга ерни ижара муддати мобайнида мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан берилади;

4. Фермер хўжаликлари маҳсулотларни тайёрлаш, қайта ишлаш ва хизмат кўрсатишга ихтисослашган корхона ва ташкилотлар билан шартномаларни мустақил равишда тўғридан-тўғри тузади;

5. Фермер хўжаликлари экинларни ўз ер участкаларига маҳсулотларни тайёрлаш ва қайта ишлашга ихтисослашган ташкилотлар билан тузилган шартномалардан келиб чиққан ҳолда мустақил равишда жойлаштиради, ишлаб чиқарилган маҳсулотни, молиявий ва бошқа ресурсларни ўз хоҳишига кўра тасарруф этади.

Буларнинг барчаси нафақат фермер хўжаликларининг фаолиятини, балки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши соҳасини эркинлаштиришдаги йирик қадам ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 27 октябрдаги “2004–2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги Фармони 2003 йил 24 мартдаги Фармоннинг мантиқий давоми ҳисобланади. Унда фермер хўжаликларининг барқарор ривожланишини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларнинг асосий йўналишлари белгилаб берилди. Мазкур фармонда, биринчидан, фермер хўжаликларига тўлиқ иқтисодий ва молиявий мустақилликни таъминлайдиган, шунингдек, фермерни унга узок муддатли ижарага берилган ердан самарали фойдаланишга ундовчи ҳуқуқий шарт-шароитлар ва кафолатлар яратиш; иккинчидан, фермерлар томонидан молиялашнинг ишончли тизимини шакллантириш вазифаси ҳал этилган.

Бугунги кун нуқтаи назаридан бундай шарт-шароитлар ва кафолатларнинг яратилиши “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуннинг қоидалари ва меъёрларини амалга ошириш

бўйича қўшимча қадам ҳисобланади. Шу муносабат билан, мазкур Фармон талабларидан келиб чиқиб, юқорида қайд этилган қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатларга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди. Бундай ўзгартиришлар, биринчи галда, фермер хўжаликларининг банк муассасалари билан ўзаро муносабатларида бозор механизмига ўтиш принципларини белгилаб берди. Буларнинг барчаси фермер хўжаликларининг молиявий барқарорлигини таъминловчи ишончли кафолатларни яратади ва хизмат кўрсатувчи ташкилотлар билан ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш бўйича қўйилган талабларнинг бажарилишига йўл очиб беради.

Фармонда, шунингдек, фермер хўжаликлари учун кадрларни тайёрлаш тизимини яратиш кўзда тутилган. Бу йўналишда тегишли чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бунинг учун республика минтақаларида фермерларни касбга тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бўйича бизнес-мактаблар тармоғи ташкил этилмоқда. Фермер хўжаликларининг барқарор ривожланишини таъминлашнинг фармонда белгилаб берилган асосий йўналишларидан бири қишлоқда фермер хўжаликларининг эҳтиёжларини қондирадиган ҳажмдаги хизматларни кўрсатишга қодир бўлган замонавий ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил этиш бозор инфратузилмасини жадал ривожлантириш шартларидан бири ҳисобланади. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун республикада 2006 йилгача бўлган даврда қишлоқда замонавий бозор инфратузилмасини ривожлантиришнинг комплекс дастури ишлаб чиқилган.

Президентимизнинг мазкур фармонида фермер хўжаликларини текшириш шартлари кўзда тутилган. Давлат эҳтиёжлари учун маҳсулот сотиш бўйича шартнома мажбуриятларининг бажарилмаслиги ёки “Ер тўғрисидаги қонун” ҳужжатларининг бузилиш ҳоллари аниқланганда, шунингдек, белгиланган тартибда ер солиғи тўланмаган ҳолларда фермер хўжаликларини текширишга рухсат этилади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг юқорида қайд этилган фармонларини амалга оширишни жадаллантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг

2003 йил 30 октябрдаги 476-сонли “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепциясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ва 2003 йил 5 ноябрдаги 486-сонли “қишлоқ хўжалигида ижара муносабатларини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари қабул қилинди. Ҳукуматнинг иккала қарори ҳам Ўзбекистонда фермерлик ҳаракатини янада ривожлантиришга бевосита дахлдордир. 2003 йил 30 октябрдаги 476-сонли қарорга мувофиқ фермер хўжаликларини ривожлантириш ҳамда 2004-2006 йилларда 1020 та зарар кўриб ишлаётган, паст рентабелли ва истикболсиз ширкат хўжаликларини янги фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари мужассам бўлган дастурлар тасдиқланди. Бундан ташқари, мазкур қарор асосида 2004-2006 йилларда 954 та муқобил МТП, 925 та сувдан фойдаланувчилар уюшмаси, 889 та ЁММ сотиш шохобчаси, 348 та ўғитлар ва ўсимликларни ҳимоялаш воситаларини сотиш шохобчаси, 701 банк филиали, 549 та маҳсулот тайёрлаш пункти, 216 та маҳсулдор қорамолларни сотиш ва зооветеринария хизматлари кўрсатиш пункти ҳамда 160 та ахборот билан таъминлаш ва консалтинг хизмати пункти ташкил этилади.

Қарорда, шунингдек, фермер хўжалигининг намунавий устави, ер участкаларини фермер хўжаликларига узок муддатли ижарага бериш тартиби тўғрисида низом, ер ижараси, ходимларни ёллаш, моддий-техника ресурсларини етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш учун контрактация тўғрисидаги намунавий шартномалар тасдиқланди.

Кейинги йиллар тажрибаси шуни тасдиқламоқдаки, амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида фермер хўжаликларининг ўрни сезиларли даражада ўзгарди. Уларни фаолият юритиши ширкат хўжаликларига нисбатан самарали эканлиги исботланмоқда. Шуларни ҳисобга олиб, фермер хўжаликларини жадал ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш мақсадида Вазирлар Мақамасининг 24 декабр 2004 йилда “2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини жа-

дал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 607-сонли қарори қабул қилинди.

Мазкур қарорга биноан зарар кўриб ишлайдиган, паст рентабелли ва истикболсиз 1110 та ширкат хўжаликлари 2005-2007 йиллар мобайнида босқичма-босқич фермер хўжаликларига айлантирилади. Янги ташкил этиладиган фермерларга агротехник ва зооветеринария хизматларини кўрсатиш, уларга зарур моддий ресурслар етказиб бериш ва ахборотлар билан таъминлаш учун жами 4582 та инфратузилма, шу жумладан, 2316 та бозор инфратузилмаси муассасалари ташкил этилади.

Президент Ислом Каримов Олий Мажлис қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида жамиятимизни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакат иқтисодиётини модернизациялашнинг устувор вазифаларига бағишланган маърузасида ширкат хўжаликларини қайта ташкил этишнинг 2005-2007 йилларга мўлжалланган дастури ижросини қатъий назоратга олиш зарурлигини таъкидлаб, қуйидагиларни белгилаб берди:

- ер ажратиш ва фермерларни танлаш ишлари ошқо-ра, адолатли тарзда ва қатъий танлов, тендер асосида ўтказилиши;

- бунда маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик ва порахўрлик ҳолларига кескин барҳам бериш;

- фермерларга хизмат кўрсатиш, уларни зарур моддий ресурслар ва техника билан таъминлаш бўйича бозор инфратузилмасини шакллантириш жараёнини тезлаштириш;

- фермерларга бўлғуси ҳосил ҳисобидан имтиёзли ставкалар асосида кредитлар беришга ўтишни таъминлаш;

- энг муҳими — барча томонларнинг қабул қилинган шартнома мажбуриятларини бажариши юзасидан қатъий интизом ўрнатиш.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг қабул қилинган Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари аграр соҳадаги ислохотларни чуқурлаш-

тиришда, деҳқонларни қўллаб-қувватлашда муҳим ўрин тутади, қишлоқда фермерлик ҳаракати ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар ва кафолатларни яратади. Бу ишларнинг барчаси пировардида қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлигини ва хом ашё ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишини таъминлаш билан бирга фермер хўжаликлари даромадини оширади.

Шундай қилиб, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш иқтисодий ўсишнинг муҳим омили сифатида нафақат жамиятнинг миллий ва маънавий салохиятини оширишга қўмаклашади балки миллий бойликни кўпайтириш, иқтисодиётни жаҳон тизимига уйғунлашувини таъминлайди.

3.1. Уй-жой коммунал хўжалигидан фойдаланиш тизими

Мустақилик йилларида коммунал хизмат тизимига йирик миқдорларда иқтисодий-молиявий ресурслар йўналтирилди. Натижада аҳолини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш даражаси ошди, кўрсатилаётган коммунал хизматлар сифати бирмунча яхшиланди. Шунга қарамасдан, коммунал хўжалик тармоқларидан фойдаланиш тизими бугунги кун талаблари даражасидан анча орқада, соҳадаги муаммолар кўлами кенглигича қолмоқда.

Уй-жой коммунал хўжалигининг республика иқтисодиётида тутган ўрни, ижтимоий аҳамияти юқори ҳисобланади. Ҳозирги кунда уй-жой коммунал хўжалик тизимида 133 мингдан зиёд аҳоли меҳнат қилади. Тармоқнинг асосий маблағлари ҳажми 3,0 трлн. сўмга етди.

Республика иқтисодиётида аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш ҳажми 17,9 фоизни ташкил этди, асосий капиталга киритилган инвестиция ҳажми уй-жой хўжалигида 9,9 фоизга, коммунал хўжалигида 5,8 фоизга ўсди.

Асосий фонд бўйича эскириш даражаси уй-жой хўжалигида 26,3 фоизга, коммунал хўжалигида 36,1 фоизга тенг. Аммо асосий фондларнинг янгиланиш коэффициенти нисбатан паст бўлиб, уй-жой хўжалигида 6,0 фоиз, коммунал хўжалигида эса 9,2 фоизни ташкил этади.

Республика бўйича жами 120 шаҳар ва 8761 қишлоқ аҳоли турар жойлари сув қувурлари тизимига эга. Ушбу тизимнинг узунлиги шаҳарларда 15,8 минг км., қишлоқ жойларда эса 32,1 минг км.га тенг. Аҳолининг коммунал-маиший эҳтиёжлари учун сарфланадиган ичимлик суви йиллик ўртача ҳисобда 1,6 млрд. куб метрни ташкил қила-

ди. Кунига 13,0 минг куб метр сув ўтказа олиш кучига эга сув қувурларининг 43 фоизи қишлоқ жойларга тўғри келади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйлаб чучук сув захираларининг нотекис тақсимланганлиги дунёнинг бошқа мамлакатларида қўлланилиб келинаётган ичимлик суви билан таъминлашнинг анъанавий усулидан фарқли ўлароқ, ўзига хос усул ишлаб чиқишни тақозо этди. Жумладан, ҳудудий сув билан таъминлаш манбалари билан бир қаторда Ўзбекистонда минтақалараро сув билан таъминлаш усули кенг тарқалган. Бунда бир манбадан сифатли ичимлик суви магистрал қувурлар орқали бошқа аҳоли турар жойига, ҳатто вилоятларга етказиб берилади. Ҳозирда республикада Туямўйин-Нукус-Тахтакўпир-Қўнғирот, Туямўйин-Урганч-Манғит, Дамхўжа-Навои-Бухоро, Деҳқонобод-Гулистон-Янгиер, Хонобод-Андижон, Учқўрғон-Наманган, Шаҳрисабз-Қарши-Муборак, Хўжаипак-Термиз магистрал сув қувурларидан фойдаланилади. Кўрсатиб ўтилган минтақалараро сув қувурларининг вилоятлардаги сув билан таъминлаш умумий тизимидаги улуши 40 фоиздан ортиқроқдир.

Ичимлик суви билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш билан бир қаторда канализация ва тозалаш қурилмалари қувват тизимини ҳамда очиқ сув ҳавзаларига ташланаётган оқава сувларни қайта тозалаш сифатини ошириш масаласини ҳам ҳал қилмоқ керак.

Айни пайтда сув тозалаш қурилмаларининг қуввати республикада кунига 4487,5 минг куб метрни ташкил қилади. Бу кўрсаткичнинг 94,2 фоизи шаҳарларга тўғри келади. Ушбу қурилмалар узунлиги 4300,8 км.га тенгдир. Тозалаш қурилмалари орқали ўтқизиладиган оқава сувлар йилига 798 млн. куб метрни ташкил этмоқда.

Республикада табиий ва суьултирилган газ билан таъминланган хонадонлар сони 4532,5 минг бўлиб, бундан 2029,9 мингтаси шаҳарга, 2502,4 мингтаси қишлоққа тўғри келади. 120 шаҳар ва 10 минг 594 қишлоқ аҳоли турар жойлари газ

билан таъминланган бўлиб, газ қувурлари 93,8 минг км. дан учун 14,3 квадрат метр, қишлоқ жойларда эса 13,9 квадрат метрни ташкил қилади.

Уй-жой мулкдорлари ширкатларининг ташкил қилиниши ўз-ўзини бошқаришнинг демократик тамойиллари орқали фаолият олиб борадиган янги турдаги ижтимоий ташкилот пайдо бўлишига туртки бўлди. Бу ислохотларнинг энг муҳим муваффақиятли жиҳатларидан бири ҳисобланади.

3.2. Уй-жой коммунал хўжалигидан фойдаланишни такомиллаштириш йўллари

Мамлакатимизда бозор ислохотлари уй-жой коммунал хўжалиги тизимида ҳам амалга ошириб келинмоқда. Аммо сўнгги пайтларда мазкур тармоқ фаолияти ислохотлар талабига жавоб бермай қолди. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг биринчи йиғилишида сўзлаган нутқида ҳамда Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги «Бизнинг бош мақсадимиз - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир», деб номланган маърузасида устувор вазифалардан бири сифатида уй-жой коммунал хўжалиги тизимини ислох қилиш эканлигини эътироф этди. Уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини бозор тамойиллари асосида такомиллаштириш, коммунал хизматлар сифатини ошириш, нархлар тизимининг барқарорлигини таъминлаш, тарифларнинг асоссиз равишда кўтарилишининг олдини олиш, истеъмолчиларнинг тегишли хизматлар учун ўз вақтида ва тўлиқ тўловларни амалга оширилишини таъминлаш мақсадида ҳисоб-китоб тизимини такомиллаштириш ва ниҳоят, уй-жой қурилиши ҳамда уй-жой бозорини янада ривожлантириш бутунги кунда долзарб аҳамият касб этади. Мамлакат аҳолисининг жадал ўсиб бораётганлиги, соҳада бозор муносабатларининг жорий этилиши зарурати ва сифатли уй-жой коммунал хизматларидан

иборат. Унинг 22,9 минг километри шаҳар ва 70,9 минг километри қишлоқ ҳудудларида эксплуатация қилинади. Аҳолининг йиллик ўртача табиий газдан фойдаланиш ҳажми 2004 йилда 15,0 млрд. куб метрга, суюлтирилган газдан фойдаланиш ҳажми эса 16,2 минг тоннага тенг бўлди.

Республика шаҳар аҳолиси йилига 14598,6 минг Гкал иссиқлик энергияси истеъмол қилади ва бунинг асосий қисми, яъни 8602,7 минг Гкал Тошкент шаҳри истеъмолчиларига тўғри келади. Ўртача олиб қараганда, ишлаб чиқарилаётган иссиқлик энергияси республика бўйича бир киши учун йилига 1,6 Гкал, Тошкент шаҳри бўйича эса 9,8 Гкал га тўғри келади.

Уй-жой коммунал хўжалигида олиб борилаётган ислохотларнинг асосий йўналишларидан бири энергия ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, энергоресурс ва сувни етказиб бериш ва истеъмол қилишни тежаш ҳамда шу билан бир қаторда аҳолига қийинчилик туғдирмаган ҳолда тармоқнинг камомадсиз фаолият кўрсатишига эришишдан иборат. Республиканинг бир қатор минтақаларида олиб борилган тадқиқотлар ва унинг мониторинги шуни кўрсатмоқдаки, ушбу минтақаларда ресурсларни иқтисод қилиш заҳиралари иссиқлик энергияси бўйича 30-60 фоиз, сув бўйича 20-40 фоиз ва газ бўйича 10-30 фоизни ташкил қилади.

Уй-жойнинг йиллар давомида шаклланган самарасиз бошқариш тизими республика ҳукуматини уй-жой фонди бошқарув усулларини тубдан ўзгартиришга ва республикада уй-жой эгалари ширкатларини ташкил қилишга мажбур қилди. Натижада Ўзбекистоннинг жами кўпхонали уй-жой фондининг 90 фоизидан ортиқроғини бошқараётган 1493 та уй-жой мулкдорлари ширкатлари рўйхатга олинди.

Республика уй-жой фондининг умумий майдони жами 365,6 млн. квадрат метрни ташкил этади. Шундан, 360,5 млн. квадрат метр хусусий ва 5,1 млн. квадрат метр давлат секторига тегишли.

Ўртача миқдорда олиб қараганда, республика аҳолисининг уй-жой билан таъминланганлик даражаси бир киши

фойдаланиш аҳамиятининг ортиб бораётганлиги ана шундай кенг қамровли чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо этмоқда.

Соҳадаги ислохотларнинг бир қатор устувор йўналишлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йилнинг 10 февралда эълон қилинган «Уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини такомиллаштириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарорида аниқ белгилаб берилган. Мазкур қарор эълон қилинишининг объектив асослари мавжуд. Уй-жой фондидан фойдаланиш ва коммунал хизмат кўрсатишда шакллланган муаммолар чуқур бўлиб, уларнинг баъзилари қуйидагилар билан изоҳланади:

1. Коммунал хизматлар, хусусан, иссиқлик энергияси, иссиқ ва совуқ сувни ўлчаш асбоб-ускуналари етарли даражада эмас, оқибатда мазкур ресурслар исрофгарчилигига йўл қўйилаётгани, тарифларнинг асоссиз кўтарилиши аҳоли қарздорлигининг ўсиб бориши кузатилмоқда;

2. Коммунал тармоқлардан самарали фойдаланиш, бу тармоқларда капитал қурилиш, реструктуризациялаш ва модернизациялаш, аҳолига коммунал-маиший хизмат кўрсатишнинг мақсадга мувофиқ механизми амалда яратилмаган;

3. Кўп қаватли уй-жой фондини бошқариш иши мутлоқо қониқарсиз аҳволда бўлиб, мавжуд уй-жой мулкдорлари ширкатлари турар-жойлардан фойдаланиш ва сақлаш ишидан умуман беҳабар бўлган, тажрибасиз шахсларга топшириб қўйилган. Бошқача айтганда, соҳада профессионал бошқарув шакллари ва усулларида деярли фойдаланилмайди;

4. Уй-жой коммунал хўжалигидан фойдаланиш ва уни сақлашнинг бозор механизми амалда шакллантирилмаган, мавжуд муаммолар шопма-шопарлик билан чала ҳал этилмоқда, муаммоларга ва уларнинг ечимига тизимли ёндашув мавжуд эмас. Бу аҳолининг ҳақли равишда жиддий эътирозларига сабаб бўлмоқда;

5. Юзага келаётган муаммолар учун, аввало, ҳукумат, вилоят ва шаҳар ҳокимликлари, Тошкент шаҳар ҳокимлиги

жавобгар ҳисобланади. Бошқача айтганда, маҳаллий ҳокимиятлар коммунал хизматлар тизимидаги ислохотларнинг муваффақияти учун бевосита жавобгар ҳисобланадилар;

Таъкидланганлардан келиб чиқиб, кўтарилган масаланинг Президент қарорида белгилаб қўйилган қўйидаги жиҳатларига эътибор қаратиш муҳимдир:

1. Уй-жой фондини сақлаш ва ундан фойдаланиш масъулияти бевосита Уй-жой мулкдорлари ширкатлари уюшмалари ва хусусан, уй-жой ширкатларига тегишлидир. Уй-жой мулкдорлари ширкатлари уюшмалари ўз фаолиятларини коммунал хизмат кўрсатиш тизими ташкилотлари ва маҳаллий ҳокимият билан ҳамкорликда ташкил этадилар.

2. Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, шаҳар ва туман ҳокимликларининг асосий вазифалари Уй-жой мулкдорлари ширкатлари уюшмалари ишини такомиллаштириш, коммунал хўжалик тизими корхоналари фаолиятларини мувофиқлаштириш, уй-жой мулкдорлари ширкатлари ишининг самарадорлигини таҳлил қилиш ва тегишли хулосалар бериш, шунингдек, мулкдорларнинг манфаатларини мунтазам ҳимоя қилишдан иборат.

3. Уй-жой мулкдорлари ширкатлари ва улар асосида ташкил этилган уюшмалар уй-жой ва коммунал хизмат ташкилотлари билан муносабатларини шартнома асосида йўлга қўядилар. Шартномалар эса ихтиёрий шаклда, коммунал хизматлар бозорида талаб ва таклиф асосида юзага келган мақсадга мувофиқ нархларга таяниши лозим.

4. Вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликларининг шаҳарлар, вилоят марказлари, Тошкент шаҳри туманларида, шунингдек аҳолиси 60 минг кишидан ошадиган, кўп хонадонли уйларга эга бўлган шаҳарларда уй-жой мулкдорлари ширкатларининг уюшмалари (УМШ) ташкил этилади. Уюшмаларнинг ташкил этилиши, улар фаолиятининг такомиллаштириб борилиши ва самарали бошқарилишида ҳокимиятларнинг роли алоҳида аҳамият касб этади.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳоли даромадлари ва турмуш даражасига жиддий таъсир кўрсатувчи муҳим омил-

лардан бири бу - коммунал хизматларга сарфланадиган харажатлар миқдори ва уларнинг ўзгариб бориши ҳисобланади. Ҳар қандай соҳада бозор иқтисодиёти муносабатларининг шаклланиб, ривожланиб бориши товар ва хизматлар сифатининг ортиши ва ўз навбатида нархларнинг аҳоли даромадларига нисбатан пасайишида ифодаланади. Шу жиҳатдан ҳам коммунал хизматлар сифатини яхшилаш ва бир вақтнинг ўзида, нархлар барқарорлигини таъминлаш тармоқни ислоҳ қилишнинг пировард натижаси, дейиш мумкин.

Президентимизнинг 2005 йил 11 февраль куни «Коммунал хизматлар тарифларининг асоссиз равишда ўсиб кетишига йўл қўймаслик ҳамда улар учун ўз вақтида ва тўлиқ ҳисоб-китоб қилиниши учун истеъмолчиларнинг масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори шу мақсадларни рўёбга чиқаришга қаратилган. Мазкур қарорнинг ижроси коммунал хизматлар учун истеъмолчиларнинг масъулиятини ошириш, тўлов механизмини такомиллаштириш, тарифларнинг бозор тамойилларига зид равишда, асоссиз ўсиб кетишининг олдини олиш, уларни техник жиҳатдан замонавий жиҳозлаш, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналарининг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга олиб келади.

Ушбу қарорнинг долзарб аҳамияти қуйидаги муаммоларнинг мавжудлиги билан изоҳланади:

1. Ҳозирча коммунал хизматлар бозорида рақобат муҳити етарли даражада шаклланмаган ва фаолият кўрсатаётган хўжалик юритувчи субъектлар монопол мавқега эга. Истеъмолчилар ёки буюртмачиларнинг тўловга қобилиятдан ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, коммунал хизматларни танлаш имконияти амалда мавжуд эмас.

2. Коммунал хизматлар тарифларининг асоссиз равишда ошиб кетишининг олдини олишга имкон берувчи ташкилий-иқтисодий ва бозор механизми шакллантирилмаган. Шунингдек, коммунал хизматлар қиймати ва улар учун тарифларни мақсадга мувофиқ белгилашга хизмат қилувчи харажатлар таркибининг ҳудудлар ва чоракликлар бўйича мониторинги ташкил этилмаган.

3. Табиий газ, иссиқ сув ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқиш ва истеъмолчиларга етказиб беришдаги исрофларнинг чекланган меъерларини аниқлаш тизими яратилмаган.

4. Коммунал хизматларни якка ҳолда ва умумфойдаланиладиган тартибда ҳисобга олиш асбобларини ўрнатиш талаб даражасида эмас.

5. Коммунал хизматлар кўрсатиш соҳасида замонавий энергия тежайдиган техника ва технологияларни самарали татбиқ этиш жараёни суст бормоқда.

Соҳада бозор муносабатларининг ривожланиши ўзаро ҳисоб-китоблар механизмининг такомиллаштишга олиб келиши керак. Қарор коммунал хизматлар бўйича истеъмолчиларнинг фойдаланилган ресурслар учун ҳисоб-китоб масъулиятини оширади, тўлов интизомларини янада мустаҳкамлайди. Тўлов тартиб-қоидаларига қатъий амал қилишни назорат қилиш ва бошқаришда ҳокимиятлар, банк муассасалари ва фуқаролик судларининг роли оширилди ва бу ҳол ўз-ўзидан коммунал хизмат кўрсатувчи корхоналар дебитор-кредиторлик мажбуриятларининг енгиллаштишга олиб келади.

Қарорда коммунал хизмат тизими ривожланишга комплекс ёндошилган бўлиб, жумладан, уй-жойлар ҳудудидаги ресурслардан фойдаланиш харажатлари уй-жой мулкдорларининг маблағлари ҳисобидан қопланиши, солиқ имтиёзлари уй-жой мулкдорлари ширкатларининг профессионал бошқарувчи компаниялари жорий этилиши, коммунал хизмат ҳақлари барча тижорат банклари ва тўловларни қабул қилиш кассалари орқали чекловларсиз қабул қилиниши, бўш турган эгасиз уй-жойларни тасарруф қилиш тартиби белгилаб қўйилган.

Президент томонидан 2005 йил 16 феввалида қабул қилинган «Уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори моҳиятига кўра олдинги икки қарорнинг мантиқий давоми дейиш мумкин. Ушбу қарор мамлакатимиз уй-жой фондини

янада кенгайтириш, аҳолининг уй-жойга бўлган эҳтиёжларини қондириш, шаҳарлашув жараёнини жадаллантириш, уй-жой қурилишида ипотека кредити муносабатларини такомиллаштиришга хизмат қилади. Бир сўз билан айтганда, қарорнинг муваффақиятли ижроси ижтимоий инфратузилманинг такомиллашиши, уй-жой бозорида нархларнинг барқарорлашиши, кичик шаҳарлар ва қишлоқ жойларда ижтимоий барқарорликнинг мустаҳкамлашишига олиб келади. Ушбу соҳадаги таркибий силжишлар коммунал хизматлар тармоқлари фаолиятини ҳам рағбатлантиради. Чунки, уй-жой фондининг кенгайиши коммунал хизматларга бўлган талабни ортиради, қўшимча равишда тўловга қобил талаб шаклланади.

Республикамызда уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини янада ривожлантиришда ҳукумат, маҳаллий ҳокимиятлар, банк ва бошқа иқтисодий муассасалар яқин истиқболда қуйидагиларни амалга оширади:

- якка тартибдаги уй-жой қурувчилар учун имтиёзли узоқ муддатли ипотека кредитлари тизими жорий этилади;
- ипотека кредити тизимига хорижий, халқаро ва маҳаллий инвестиция ва грант маблағлари жорий этилади;
- замонавий қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг фаолияти кредит механизми орқали рағбатлантирилади;
- Ипотека кредитини бериш жамғармаси ташкил этилиб, унинг маблағлари халқаро ва хорижий молиявий институтларнинг имтиёзли узоқ муддатли кредит ва инвестициялари ҳамда давлат бюджети маблағларидан ташкил топади.

Шунингдек, қарор орқали узоқ истиқболга, хусусан, 2010 йилгача мўлжалланган уй-жой қурилиши ва уй-жой бозорини ривожлантириш чора-тадбирларининг умумий йўналиши белгилаб берилган. Шу жиҳатдан қарор стратегик дастур аҳамиятига эга.

Қарорда Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ташқи

иктисодий алоқалар агентлиги, “Ўзуйжойжамғармабанк” ва “Замин” банки базасида ташкил этилаётган «Ипотека-банк» ва тижорат банклари билан биргаликда уй-жой қурилишига ипотека кредити беришни ривожлантириш учун халқаро, хорижий ва миллий молиявий институтларнинг имтиёзли узоқ муддатли кредитлари, грантлари ва инвестицияларини жалб этиш чоралари кўрсатиб берилган. Жорий йилда 2005 йилги Инвестиция дастурида кўзда тутилган 2 миллиард сўм миқдоридаги маблағ сертификатли уй-жой қурилишини ривожлантириш учун Ипотека кредити беришни қўллаб-қувватлаш жамғармасига ўтказилади. Шундай қилиб, ислохотларга жалб этиладиган иқтисодий субъектларнинг кенг қамровлилиги соҳада ишлаб чиқариш суръатларининг жадаллашишини тахмин қилишга асос бўла олади.

Масаланинг эътиборли жиҳати шундаки, Президентимиз мустақиллик арафасида амалга оширган сиёсатларини мантиқан давом эттирмоқдалар. Ўша пайтда аҳолига якка тартибда уй-жой қуриш мақсадида ер участкалари ажратиб берилиб, давлат томонидан кредит ресурслари имтиёзли асосда берилган эди. Қарорда 2010 йилгача бўлган даврда уй-жой қурилишини ривожлантириш бўйича ер участкаларини ажратиш, якка тартибдаги уй-жой қурилиши массивларини барпо этиш, ушбу жараёни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш масалалари белгилаб қўйилган.

Ҳозирги вақтда республикамызда халқаро молия институтлари ва баъзи мамлакатлар ҳукуматлари билан биргаликда коммунал ва энерготажминот хизматини яхшилаш мақсадида айрим қўшма лойиҳалар амалга оширилмоқда. Чунончи Гулистон, Жиззах ва Қарши шаҳарларини сув билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларини сув билан таъминлаш, Хитой Халқ Республикаси ҳукуматидан фоизсиз ва имтиёзли кредит доирасида газ ҳисоблагич асбобларини сотиб олиш, Бухоро вилоятида сув таъминотини яхшилаш, Тоза сув, санитария ва халқ саломатлиги дастури, Нукус ва Урганч шаҳарларининг

сув таъминотини яхшилаш, Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти ичимлик суви таъминот тизимини такомиллаштиришдан иборат.

Республика ҳукуматининг маиший хизмат кўрсатишида «Ҳисоб-китоб ускуналарини янгилаш ва табиий бойликларни асраш технологиясини ишлаб чиқиш ҳақида»ги Қарорига кўра, аҳолига янгича технология асосида хизмат кўрсатиш учун янги ускуналарни ўрнатиш муддати табиий газ учун 2005 йилнинг 1 сентябригача, совуқ сув учун 2007 йилнинг 1 июнигача, иссиқ сув 2007 йилнинг 1 июнигача, иссиқлик энергияси (кўп қаватли уйларда) 2007 йилнинг 1 январигача қилиб белгиланди.

Уй-жой ва коммунал хўжалигини ислоҳ қилиш ва бошқаришга маъсул бўлган ташкилотларга табиий ресурсларни асраш технологияси бўйича янги дастурларни тадбиқ этишда қуйидаги вазифалар белгиланди.

1. Маънан эскирган серхаражат иситиш ускуналарини алмаштириш ва янгиларини ишлаб чиқиш ишларини 2008 йилнинг 1 январигача тугаллаш.

2. Эскирган иссиқлик ва сув қувурлари тизимини 2010 йил 1 январига қадар алмаштириш.

3. Маҳаллий шароитлардан келиб чиққан ҳолда 2005-2008 йиллар давомида босқичма-босқич ёпиқ турдаги ёки марказлашмаган (худудий) иссиқлик билан таъминлаш тизимига ўтиш.

Айтиш жоизки, қабул қилинган қарорлар, амалга оширилаётган ислохотлар уй-жой ва коммунал хизмат мажмуаси тараққиётининг жадаллаштишига, аҳоли турмуш шароитининг яхшиланишига самарали шарт-шароит яратади ва бу ҳол пировардда барқарор иқтисодий ўсишнинг омилларидан бирига айланиб, мамлакатимизда ижтимоий барқарорликни узок муддатга кафолатлайди.

МОЛИЯ-БАНК ТИЗИМИДА ИСЛОҲОТЛАРНИ ЧУҚУРЛАШТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИ

4.1. Молия-банк тизимининг қонуний-меъёрий асосини такомиллаштириш

Президент Ислом Каримов Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида молия-банк тизимида амалга оширилаётган ислохотлар жараёнига тўхталиб, шу соҳага оид **«кўплаб низом ва меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш»¹** лозимлигини таъкидлаб ўтдилар.

Бугунги кунда республика раҳбарияти мамлакатнинг мустақил банк соҳасини шакллантиришдек мураккаб вазифани муваффақият билан бажарганлигини қайд этишимиз мумкин. Ҳозирги пайтда республикаимиз ўз ичига Марказий банк ва 30 дан ортиқ тижорат банкларини олувчи икки поғонали банк тизимига эга.

Ўзбекистонда мустақил ва мустаҳкам банк тизимини шакллантириш жараёнини шартли равишда бир неча босқичларга бўлиш мумкин.

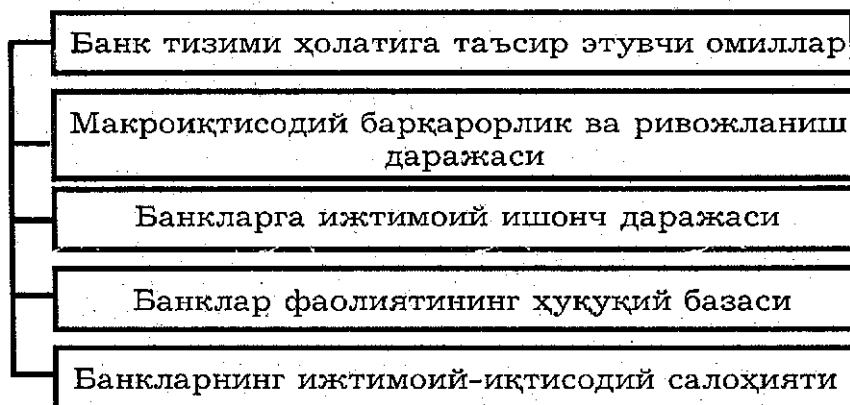
Биринчи босқич, 1991 йилдан 1994 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Худди шу вақт давомида миллий валютани муомалага киритиш учун асос яратилди ҳамда икки поғонали банк тизимининг пойдевори барпо этилди. Мустақил банк тизимини яратиш бўйича олиб борилган дастлабки тадбирлар 1991 йилда Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунини қабул қилинишидан бошланди. Бу эса, ўз навбатида, республикада икки поғонали банк тизимининг принципиал қоидаларини шакллантириш, шунингдек, банк тизимида соғлом рақобат муносабат-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамаиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 86-бет.

вий воситачиларга айланиши учун зарур шарт-шароитларни яратишдан иборат бўлмоғи даркор. Сўнгги йилларда банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилишга қаратилган бир қатор ҳужжатларнинг қабул қилиниши билан мамлакатимизда банк тизимининг ривожланишидаги тўртинчи босқич бошланди. Бу босқичнинг асосий вазифаси банклар фаолиятини янада эркинлаштириш асосида аҳолининг банк тизимига бўлган ишончини мустаҳкамлашдан иборат. Таъкидлаш жоизки, банкларнинг кредитлаш механизми ҳам мукаммал эмас.

Президентимизнинг молия-банк соҳасидаги ислохотларга катта эътибор қаратишининг сабабларида бири - ушбу механизмда кўрилган ҳар бир чора ўзига хос қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Ушбу тизимни ўзаро боғлиқлигини қуйидагича ифодалаш мумкин (1,2-чизмалар).

1-чизма

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ва банк тизимини эркинлаштириш жараёнини моделлаштиришда ривожланган давлатлар банк тизими ривожланиши босқичлари, давлат томонидан тартибга солиш усуллари ўрганиш ўта муҳим аҳамиятга эга.

2-чизма

Хорижий давлатларда банклар фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш жуда ҳам мураккаб, самарали, шу билан бирга, зиддиятли жараён эканини кўрсатмоқда. Банк тизимининг таркиб топишига ва уни давлат томонидан тартибга солиш усул

ларини моделлаштиришнинг қонуний пойдеворини яратишга асос бўлди.

Иккинчи босқич, 1994-1996 йилларни ўз ичига олади. Айни шу даврда, миллий валюта муомаласага киритилди ва икки поғонали банк тизимининг ҳуқуқий асослари яратилганди. Республиканинг мустақил банк ва молия тузилмасини вужудга келтиришда 1994 йилда миллий валютанинг муомаласага киритилиши сифат жиҳатидан янги босқичнинг бошланиши бўлди.

Иккинчи босқичнинг ўрталарига келиб, амалда тузиб бўлинган икки поғонали банк тизимининг ҳуқуқий асосларини янада мустаҳкамлаш мақсадида мамлакат парламенти томонидан «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида» ва «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши банклар фаолиятини халқаро андозалар даражасида такомиллаштириб, банк тизимидаги ислохотларни янада чуқурлаштиришга асос бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тижорат банклари ташкил қилишни рағбатлантириш чоратадбирлари тўғрисида»ги Фармонининг қабул қилиниши билан банк тизими ривожланишида учинчи босқич бошланди ва низом жамғармасида жисмоний шахсларнинг улуши 50 фоиздан кам бўлмаган ҳолда тижорат банкларини очиш учун бир қатор имтиёзлар берилди.

Амалга оширилган ислохотлар натижасида мамлакатимизда ҳар томонлама мустаҳкам банк тизими, халқаро андозаларга мос келувчи замонавий банк назорати ва банклар фаолиятини тартибга солиш механизми вужудга келтирилди. Шу билан биргаликда, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун мустаҳкам банк назорати ҳамда банклар фаолиятини тартибга солиш тизимини яратиш, эркинлаштириш ва амалга оширилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш зарурлиги кўзга ташланиб турибди.

Ушбу ислохотларнинг моҳияти банк тизимига бўлган ишончни мустаҳкамлашдан ва банкларнинг ҳақиқий молия

ва шакллари ривожланишига кўп жиҳатдан тарихий, ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсир ўтказган. Хорижий давлатларнинг банк тизими бирданига эмас, балки узок йиллар давомида таркиб топган.

Ҳозирда мамлакатимизда олиб борилаётган молия-банк соҳасини ислоҳ қилиш бўйича тадбирлар ичида қазначилик институтини шакллантириш ва ривожлантириш масаласи етакчи ўринда турибди. Чунки айнан қазначилик институтини шакллантириш мамлакат бюджети маблағларидан оқилона фойдаланишни йўлга қўйишда катта аҳамият касб этади ва соҳа таркибий тузилмасини ҳамда фаолият юртиш механизмини жаҳон андозаларига яқинлаштиради.

Пул-кредит тизимида тўлов муносабатларини мураккаблашиб кетишига маълум даражада ўз вақтида иқтисодий зарурат туфайли тўхтатиб қўйилган вексель муомаласи, лимитланган чек дафтарчалари воситасида амалга ошириладиган тўловлар тизимининг йўқлиги ҳам таъсир этмоқда. Вужудга келган натижа шу бўлдики, одамлар кўпроқ нақд пулга интилиб, хуфиёна иқтисодиётнинг ривожланишига йўл очмоқда. Ҳозирда мамлакатимизда вазият ўзгарди. Шунинг учун вексель муомаласи ёки лимитланган чек дафтарчалари ёрдамида тўловларни амалга оширишнинг ҳуқуқий-меъёрий асосларини яратиш мақсадга мувофиқдир.

Мамлакатимизда тўлов амалларини замонавий талаблар даражасида ташкил этиш мақсадида банклар томонидан кредит-дебет карточкалари кенг реклама этилмоқда. Бироқ ушбу усул билан тўловларни амалга оширишни ташкил этиш жуда кўп қийинчиликларни келтириб чиқаради. Чунки бунинг учун, аввало, чек ва бошқа қимматли қоғоз кўринишидаги тўлов воситалари ривожланган бўлиши керак. Акс ҳолда, ҳаттоки, карточкаларнинг ҳам қалбакилари пайдо бўлиши эҳтимолдан холи эмас, яъни кредит-дебет электрон карточкаларини кенг оммалашиб кетиши компьютер хакерларига кенг имкониятлар очиб бериши мумкин. Нохуш вазиятларнинг олдини олмоқ учун, Президентимиз таъкидлаганларидек, аввало, меъёрий-ҳуқуқий базани та-

лаб даражасида шакллантириб олиш ва шундан сўнггина у ёки бу тўлов механизмини кенг жорий этиш лозим.

Хорижий мамлакатларда жисмоний ва ҳуқуқий шахслар пул маблағларини, одатда, қимматли қоғозларга (АҚШ тажрибаси) ёки банк депозитларига жойлаштиришади (Япония тажрибаси). Фикримизча, кишилар ўз пулларини қандайдир «қимматли қоғозга алиштириш»дан кўра, уни ишончли банк муассасалари депозитларига жойлашни афзал билишади. Демокчимизки, бизда Япония тажрибасидан фойдаланиш ўринлироқ. Ҳозирда банк тизимига нисбатан ишонч ва ундан келадиган даромадлилик етарлича шаклланмаганлиги сабабли одамларнинг ҳар хил кўринишдаги активлари умумиқтисодиётдан четда, «ўлик» ҳолда турибди ёки хуфиёна иқтисодиётга хизмат қилаёпти. Ушбу ҳолат ҳам Президент Ислон Каримов таъкидлаган молия-банк соҳасида жаҳон андозаларига мос келадиган қонуний-меъёрий базани мустаҳкамлаш нақадар зарур эканлигини кўрсатади.

Мамлакатимизда замонавий бозор иқтисодиётини ривожлантириш молия-банк соҳасида эркин рақобат муҳитини яратишни тақозо этади. «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги Қонунга биноан, кредит уюшмаларини рўйхатдан ўтказиш ва уларга лицензия бериш Марказий банк зиммасига юкланган. Бу ҳолат, бизнинг фикримизча, банкларнинг кредит бозоридаги имкониятларини монополлаштиради. Шунинг учун, банк бўлмаган (квазибанк) тузилмаларнинг фаолияти Марказий банк томонидан эмас, балки Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтиш асосида, тўғридан-тўғри қонунчилик органлари томонидан амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, Президентимизнинг Олий Мажлис минбаридан туриб молия-банк тизимини келгусида жаҳон андозаларига мос равишда ривожлантириш учун, аввало, меъёрий-ҳуқуқий базани қайта кўриб чиқиш лозимлиги ҳақидаги фикрлари соҳанинг барча раҳбар мутахассислари учун яқин келажакдаги фаолият дастури вазифасини ўтайди.

4.2. Банк маблағларини иқтисодиётнинг реал секторига йўналтириш чора-тадбирлари

Бутунги ислохотлар даврида банкларнинг бош вазифаси у ёки бу соҳада жамғарилган эркин пул маблағларини аккумуляция қилиш ва уларни умумиқтисодиёт учун самара келтирадиган соҳаларга йўналтиришдир.

Мамлакатимиз раҳбари Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаларида банкларнинг вазифаларига алоҳида тўхталиб ўтдилар ва **“...уларнинг низом ва айланма фондларини кўпайтириш ва маблағларини инвестиция мақсадларига, биринчи навбатда, реал иқтисодиётга йўналтиришга қаратилган аниқ чора-тадбирлар кўриш”¹** лозимлигини таъкидладилар.

Маълумки, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти унинг ялпи ички маҳсулоти ҳажми билан белгиланади. Ўз навбатида, ялпи ички маҳсулот ҳажмининг ўсишини таъминлашда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси асосий рол ўйнайди. Бинобарин, иқтисодиётнинг реал сектори қанчалик кучли бўлса, аҳолининг турмуш даражаси ҳам шунчалик юқори ва барқарор бўлади.

Ривожланиш ва кенгайиш босқичида ҳар бир корхона учун молиялаштириш маблағлари сув билан ҳаводек зарур. Реал секторни молиялаштириш манбалари ўртасида банкларнинг, хусусан, банк кредитининг аҳамияти беқиёс, десак муболаға бўлмайди.

Банк молиявий механизмнинг таркибий қисми сифатидаги моҳияти у бажарадиган амалларда ўз аксини топади. Чунончи, кредит хусусиятига эга бўлмаган амаллар, яъни пул муомаласини ташкил қилиш, иқтисодиётда ўзаро ҳисоб-китобларни бажариш, капитал қўйилмаларни молиялаштириш, давлат бюджетининг касса ижроси ва бошқ-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этидир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 85-б.

алар. Кўриниб турибдики, бу вазифаларни бажариш давомида банк фақат пул кўринишидаги амалларнигина бажаради.

Иккинчи гуруҳ амалларини эса, бевосита иқтисодиётни кредитлаш ва кредит маблағларини таркиб топтириш ташкил этади. Бу банкнинг ўзи фоиз тўлайдиган - пассив амаллари (кредит маблағларининг таркиб топиши) ҳамда унга даромад келтирадиган актив амаллари (кредитлаш) йиғиндисидир.

Реал иқтисодиётта банк активларини йўналтириш (кредитлаш) чора-тадбирлари иқтисодий сиёсатни устувор йўналишларидан, давлат инвестиция сиёсатидан ҳамда пул-кредит сиёсатининг тамойилларидан келиб чиққан ҳолда белгиланиши лозим. Аввало, бу чора-тадбирлар банк кредитларини инвестицион ва инновацион лойиҳаларни қўллаб-қувватлашга, иқтисодиётнинг устувор соҳаларига йўналтирилиши, экспортга мўлжалланган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқаришга қаратилиши лозим.

Ҳозир банкларнинг иқтисодиётни реал секторига кредитлар бериш имконияти анча ортган. 2004 йил 1 октябр ҳолатига тижорат банклари активларининг умумий суммаси 2003 йилнинг шу даврига нисбатан 15,7 фоизга ўсган ва 4,9 трлн.сўми ташкил этган. Лекин шуни инобатга олиш керакки, республикамиз банклари реал секторга узоқ ва ўрта муддатлига нисбатан, қисқа муддатли кредитлар беришни афзал кўрмоқда. Фикримизча, бунинг қуйидагича сабаблари бор:

- Аввало, аҳоли омонатларининг ва корхоналарнинг узоқ муддатли депозитлари банкларда камлиги сабабли, асосий кредит маблағлари манбаини қисқа муддатли жамғармалар ташкил этмоқда, яъни банк активларининг асосий қисми қисқа муддатли депозитлар эвазига шаклланган. Шу туфайли ҳам, қисқа муддатли кредитлар кўринишида корхоналарнинг жорий депозитлари (талаб қилиб олинadиган депозитлар) ишлатилмоқда;

- қисқа муддатли кредитларнинг қайтиши ҳам, улардан

ундириладиган фоизларнинг ҳам тезроқ банкка келиб тушиши. Бу ҳолат қисқа муддатли кредит бериш орқали банкларнинг раҳбарияти банкнинг узоқ келажагини эмас, балки тезроқ фойда олишни, яъни жорий фаолиятдан келиб чиқаётганликларини кўрсатади;

- қисқа муддатли кредитлардан олинadиган фоиз даражаси узоқ ва ўрта муддатлига нисбатан анчагина юқори;

- қисқа муддатли кредит беришда бизнес-режани ва умуман мижознинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш осон ва қулай. Бу ҳолат эса, банкларда лойиҳавий молиялаштириш масалаларига етарлича эътибор берилмаётганидан, уларда таҳлилий-текшириш (экспертиза) гуруҳларининг фаолияти ёмон аҳволда эканлигидан ёки бундай гуруҳларнинг умуман йўқлигидан дарак беради.

Реал секторни банклар томонидан кредитлашда, айниқса, кичик ва ҳусусий тадбиркорлик субъектларини микрокредитлаш банкларнинг ролини кучайтиради. Жумладан:

- узоқ муддатли кредит маблағлари танқислиги шароитида банкларнинг микрокредитлаш тизими орқали мавжуд маблағ билан кўпроқ мижозларни кредитлашга имконияти туғилади;

- микрокредитлар олиш учун тақдим этиладиган лойиҳалар нисбатан содда бўлганлиги учун уларни чуқур текширишни (экспертиза) ва бунинг учун махсус мутахассислар ёллагани талаб этмайди. Бу ҳолат микрокредитлаш билан махсус таҳлилий-текширув гуруҳларига эга бўлмаган кичик банклар, жумладан, энди таркиб топиб, ривожланиб келаётган ҳусусий банклар ҳам шугулланишига имконият яратади;

- кичик бизнес субъектлари ҳали тараққий этмаган, айниқса, уларни кредитни қайтариш кафолатлари етарли бўлмаганлиги сабабли, уларни микрокредитлаш банкларга юқори рискли кредитлар беришда нисбатан кам зарар кўриш эҳтимолини олиб келади.

Бугунги кунда мамлакатимиз банклари ўз тасарруфидаги ресурсларидан реал секторни кредитлаш учун тўлиқ

фойдаланмаётганлиги ҳам ачинарли ҳол. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, иқтисодиётнинг реал сектори эҳтиёжларини молиялаштириш мақсадида белгиланган меъёрлардан ортиқча бўлган банк ликвидлилигидан воз кечиш, ушбу ресурслардан реал иқтисодиётни кредитлаш орқали самарали фойдаланиш лозим. Шунингдек, банк айланма маблағларини паст ликвидли, самара келтирмаётган йўналишлардан қайтариб олиш ва ресурс базасини кенгайтириш, кейинчалик эса иқтисодиётнинг устувор ишлаб чиқариш соҳаларига йўналтириш ҳам банкларга ҳам реал иқтисодиёт соҳасига маъқул келади.

Иқтисодиётнинг изчил, барқарор ривожланиши учун жисмоний ва юридик шахсларнинг вақтинчалик бўш пул маблағларини аккумуляция ва жамғармаларни инвестицияларга трансформация қилинишини таъминлаш учун хизмат кўрсатувчи молиявий воситачилик тизими самарасини ошириш, эвазига иқтисодиётнинг реал секторига кредитлар ҳажмини кўпайтириш ва самарали жалб этиш тизими орқали банклар томонидан ўрта узоқ муддатди маблағларни аккумуляция қилинишини, уларни инвестицион ресурслар сифатида иқтисодиётнинг реал соҳасига қайта тақсимланишини таъминлаш зарур. Шу вақтнинг ўзида, банклар капитализация даражаларини оширишлари ва қарз ресурсларини жалб этиш инструментлари таркиби ва тузилмасини кенгайтиришлари даркор.

Сўнгги йилларда Халқаро молиявий ташкилотлар билан ҳамкорлик кучайиб бормоқда. Айниқса ЕТТБ, АТБ ва бошқа ҳамкор банклар билан бир неча кредит йўллари очилган бўлиб, уларни ўзлаштириш бўйича маълум фаолият амалга оширилмоқда. Лекин афсуски, маълум шарт-шароитлар мавжуд бўлишига қарамасдан, ушбу кредит йўналишларини ўзлаштириш жуда ҳам суст кечмоқда. Шунингдек, мамлакатимизнинг ҳамма банклари халқаро кредитларни қайта молиялаштириш фаолияти билан шуғулланишига имкониятлар яратилмаган. Банкларга чет эллик ҳамкорлар билан ишлашда эркинлик бериш, кредит йўналишларини ўзлаш-

тириш жараёнини тезлаштириш ва маблағларни уларга эҳтиёж сезаётган ишлаб чиқариш секторларига жалб этиш билан боғлиқ долзарб муаммоларни ҳал этиш лозим.

Иқтисодиётнинг реал секторига банк кредитларини трансформациялашни бир томонлама (хаотик) тарзда амалга оширилишига йўл қўймаслик керак. Биринчи навбатда, кредиторларни (тижорат банкларини)нг ҳақ-ҳуқуқларини сақлаб қолишга, уларга қўшимча имкониятлар яратиш ва имтиёзлар базасини такомиллаштиришга, солиқ базасини такомиллаштириб, солиқ имтиёзларини беришга эътиборни қаратиш керак.

Банкларнинг ҳимояланганлик даражасини оширишга, иқтисодиётнинг реал секторига фаолият кўрсатаётган но-молиявий ташкилот ва корхоналарнинг молиявий ҳолати ва мулкчилик тузилмаси тўғрисидаги маълумотларини максимал даражада транспарентлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни қабул қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундай чора-тадбирлар қўйилмаларнинг самарадорлигини ҳамда ушбу қўйилмаларни ташкилот ва корхоналарни ўзлик маблағлари билан ўрин босишини оқилона даражасини белгилашга ёрдам беради. Яна бир ҳолатни четлаб ўтмаслик керак, бу ҳам бўлса банкларнинг ресурс базасига тегишли. Маълумки, банклар ҳар бир берилган кредит учун йўқотишларга қарши заҳиралар тузишлари керак, ушбу заҳираларни ташкил этиш корхоналарга молиявий ёрдам кўрсатишни, банклар учун ўз ресурс базасига нисбатан манфаатсиз ва ноқулай шароитларни келтириб чиқариши мумкинлигини ҳисобга олиш даркор. Иқтисодиётнинг реал секторини ривожлантириш мақсадида берилган кредитларга нисбатан заҳираларни ташкил қилиш тартибига баъзи имтиёзларни қўллаш билвосита бўлса-да, ўз ижобий таъсирини ўтказиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Истикболли кредит турларини (лизинг, факторинг) ривожлантириш ва такомиллаштириш - бу иқтисодиёт реал секторини молиялаштиришга қаратилган қўшимча чора-тадбирлардир. Бугунги кунда эса, банклар асосий маблағ-

ларни кредитлар кўринишида бериб, кредитлаш лизинг ва факторинг амаллари каби турларини деярли қўлламаётганларини гувоҳи бўламиз.

Лизинг тадбирларини комплекс ҳолда кенг қўламда молиялаштириш иқтисодиётнинг реал секторини қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишларидан бирига айланмоғи керак. Лизинг корхонанинг фақатгина молиялаштириш муаммосига эмас, балки асбоб-ускуналарни сотиб олиш муаммосига ечим берувчи воситадир, яъни лизинг ўз табиятига кўра, кредит ўрнини босувчидир. Бироқ бутунги кунда мамлакатимизда лизинг муносабатлари етарлича шакллланмаган. Шуни назарда тутиш керакки, лизинг операциялари фақатгина банк фаолиятини кенгайтириш инструменти бўлиб қолмасдан, молиявий ва моддий ресурсларни тадбиркорлик тузилмалари томонидан рационал ишлатилишига ҳам олиб келади. Мазкур соҳадаги тайёр жаҳон тажрибаларини қанчалик тезкорлик билан татбиқ этсак ва самарали фойдалансак, шунчалик тез тараққий этган бозор иқтисодиётига эришишимиз мумкин. Демак, лизинг муносабатларига банкларни ундовчи омил ва асосларни яратиш — бутунги куннинг долзарб муаммоларидан бири, десак ўринлидир.

Лизинг компанияларни молиялаштиришда кредит ресурсларидан фойдаланишни соддалаштириш лозим. Лизинг компаниялари ва банклар ўртасида ҳамкорлик муносабатларини ўрнатилиши ишлаб чиқаришга зарур бўлган воситаларни етказиб беришни тезлаштиради, ишлаб чиқариш циклини узлуксизлигини таъминлайди, янги ишлаб чиқаришларни яратилишига асосий сабаб бўла олади. Шу боис, лизинг муносабатларининг комплекслашганлигини таъминлаш бутунги куннинг талаби бўлиб қолмоқда. Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи маҳсулотларни ишлаб чиқарувчидан токи ундан фойдаланувчисига етказишда банк кредитларини ўрнини кучайтириш, яъни банк кредитларини лизинг муносабатларининг алоҳида босқичларини эмас, балки бутун бир комплексини қўллаб-қувватлашига эришиш лозим.

Мамлакат банклари томонидан замонавий факторинг операцияларини, яъни ишлаб чиқарувчининг айланма маблағларини сотиб олувчига талаб қилиш ҳуқуқини учинчи шахсга (одатда, банкка) ўтказиш орқали молиялаштиришни қўллашга имкониятлар очиб бериш ва такомиллаштириш керак. Ушбу хизмат кўрсатиш тури ўз истиқболига эга бўлиши аниқ, чунки ишлаб чиқарувчи компаниялар маҳсулотни пул маблағларига тезкорлик билан айланишига доимо эҳтиёж сезади. Одатдаги кредитлашга нисбатан факторингни устунлиги шундаки, бунда банк бир корхонанинг (сотувчининг) дебиторлик қарздорлигини, бошқа томондан эса - иккинчи корхонанинг (олувчининг) кредиторлик қарзларини (фақатгина комиссия ёки дисконт эвазига бир марталик дебиторлик-кредиторлик қарздорликни сотиб олиш билан чекланмасдан, ҳаттоки доимий равишда - узоқ муддатли шартнома асосида) бошқаришга чақирилади. Факторинг ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг айланма маблағларининг айланиш даврларини қисқаришига, ўз навбатида, ишлаб чиқаришни тўхтовсиз амалга оширишга имкон берувчи, ишлаб чиқариш даражаларини оширувчи омил бўла олади. Мамлакатимиз банклари томонидан факторинг операциялари амалга оширилаётган бўлса-да, уларнинг ҳажми одатий кредитлар ҳажмига нисбатан анчагина паст даражада. Бундан ташқари, қўлланилаётган факторинг шартномалари узоқ муддатта мўлжалланмаган, тузилаётган шартномалар бир марталик кучга эга. Факторинг операцияларининг аҳамиятидан келиб чиқиб, уларнинг ҳажмини ошириш даркор, бу ўз навбатида, дебиторлик ва кредиторлик қарздорликларни камайтиришга имкон беради, ишлаб чиқаришни ўсишига туртки бўлади. Албатта, факторинг операцияларининг қонуний-меъёрий асосларини бугунги кун талабига мос равишда такомиллаштириш ҳам бугунги куннинг долзарб муаммоларидандир.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтганда, Президентимизнинг маърузаларида кўтарилган муаммо — банклар томонидан иқтисодиётнинг реал секторини кредитлаш ва ин-

вестициялаш жараёни нафақат реал секторга пул маблағларини салмоқли равишда йўллашни, балки мавжуд кредитлаш механизмини ва меъёрий — ҳуқуқий базани ҳам замонавий талаблар асосида такомиллаштиришни талаб этади.

4.3. Пул оқимларини банк тизимига жалб этиш — иқтисодиёт ривожининг муҳим омили сифатида

Мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар ўзининг мазмун моҳияти бўйича барча соҳа ва йўналишларни қамраб олган. Бироқ таъкидлаш жоизки, айрим ҳолларда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларга бир ёқлама баҳо бериш, ҳатто, унинг натижаларини бузиб кўрсатиш, нотўғри талқин этиш ҳоллари ҳам учраб турибди. Ҳаётимиздаги турли иқтисодий қийинчиликларни бевосита ижтимоий-сиёсий ҳолат ва ислохотлар жараёни билан боғлаш, фикримизча, ўринсиздир.

Президентимиз Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида таъкидлаб ўтганларидек «...банк айланмасидан ҳали бери четда қолаётган салмоқли молия маблағлари ва пул йиғимларини ушбу тизимга жалб қилиш учун аниқ ва қатъий чоралар кўриш...»¹ долзарб аҳамият касб этмоқда. Яширишнинг ҳожа-ти йўқ, мамлакатимизда амалга оширилаётган пул-кредит сиёсатида сўнгги вақтларда кўрилган қатъий чоралар турли соҳа кишилари ўртасида қизгин мунозараларга сабаб бўлмоқда. Негаки, муомаладаги нақд пул миқдорининг соф бозор усуллари билан қисқартирилиши, ҳукуматнинг миллий валютани мустаҳкамлаш борасидаги чоралари истеъмол товарлари бозори ҳолатига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Бусиз бўлмайдиган ҳам, чунки жаҳон давлатлари тажрибасидан маъ-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 86-бет.

лумки, ҳар қандай қатъий чораларни айрим, вақтинчалик характердаги қийинчиликлар ва ноқулайликларсиз амалга ошириб бўлмайди. Зеро ислохотлар билан боғлиқ муҳим ўзгаришлар изсиз ўтмайди, улар эски тартибни бузиб, янгисини жорий қилишга қаратилган.

Шу ўринда, муомаладаги нақд пул миқдорининг қай даражада реал ишлаб чиқариш ҳажми билан боғлиқлиги масаласига тўхталиб ўтиш мумкин. Мамлакатда 2000 йил натижалари бўйича умумий инфляция даражаси 28,2 фоизни, 2001 йилда 26,6 фоизни, 2002 йилда 21,6 фоизни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич даражасини 2003 йилда кўрилган қатъий пул-кредит чора-тадбирлари эвазига 3,8 фоизга туширишга эришилди. Яна бир мисол, 2000-2001 йиллар давомида нақд пул миқдори муомалада, тахминан 50-59 фоизга ортгани ҳолда, ялпи ички маҳсулот бор-йўғи 4 фоизга ортган. 2001-2002 йилларда бу кўрсаткичлар, ўз навбатида, 48-50 ва 4,2 фоизни ташкил этган. Кўриниб турибдики, бу йиллар давомида пул массаси ишлаб чиқарилган қўшимча маҳсулотга нисбатан бир неча баробар тез ортиб борган.

Бу салбий ҳолат ҳукуматнинг пул-кредит соҳасида олиб борган қатъий сиёсати натижасида 2003 йилга келиб барҳам топди. Яъни, ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 4,4 фоизни, инфляция миқдори эса бор-йўғи 3,8 фоизни ташкил этди. Инфляциянинг кескин пасайиши банк кредит ставкаларининг пасайишига, иқтисодиётнинг реал тармоқларига ажратилаётган кредит ҳажмининг жиддий ошишига олиб келди. Президентимизнинг юқоридаги маърузасида таъкидланганидек, 2004 йилда инфляция даражаси энг паст кўрсаткич — 3,7 фоизни ташкил этгани ҳолда, ЯИМ 7,7 фоизга, аҳолининг реал даромадлари 15 фоизга ўсди.

Юқоридаги рақамларни келтиришдан мақсад — муомаладаги нақд пул миқдори мамлакатда етиштирилаётган моддий неъматлар ва хизматлар миқдори билан мос келмаслиги «қуруқ қоғоз» пулларнинг асоссиз равишда кўпайишига олиб келишини кўрсатишдир. Шунингдек, моддий асос билан таъминланмаган пул массаси яна бир салбий

ҳолат - ҳуфиёна иқтисодиёт ривожига кенг йўл очади. Қолаверса, бундай ҳолат пул массасининг банкдан ташқари айланишини кучайтиради, бу эса солиқлар тушумини камайтиради ва мамлакат бюджети имкониятларини қисқартиради. Демак, мамлакат иқтисодий қудрати илдиэларига болта уради. Сир эмаски, ҳуфиёна иқтисодиёт ривожига, жинойтчилик ва диний экстремизм ривожланишига имконият яратиб бериши мумкин.

Мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки даврларида қатъий пул-кредит сиёсатини олиб боришга савдо-коммуникация алоқаларининг узилиб қолганлиги ҳамда ички ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг етарли таркиб топмаганлиги имкон бермасди. Бундан ташқари, бозор иқтисодиётига ўтишнинг бошланғич даврларида пул-кредит сиёсатида ҳозирда амалга ошириладган қатъий чораларни қўллаш мамлакат барқарорлигига салбий таъсир этиши мумкин эди. Бошқача айтганда, биз ҳам барча тараққий этган давлатлар каби маълум даражадаги «ёввойи» бозор иқтисодиёти босқичини бошимиздан кечиришимиз зарур эди. Президент Ислон Каримов таъкидлаганларидек, эндиликда, бунга ҳожат қолмади. Яъни биз ҳам барча мамлакатларда бўлгани каби, соф бозор ва эркин рақобат усулларига ўтишимизга вақт етди. Чунки мамлакатимизда мустақиллик йилларида таркиб топган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш инфратузилмаси ҳамда қарор топган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққий этган бозор иқтисодиётининг янги босқичига ўтишга етарли шароит яратмоқда.

Шу ўринда мамлакатимиз истеъмол бозорини четдан келтириладган сифатсиз ёки ноқонуний товарлардан ҳимоялаш бўйича кўриладган чора-тадбирларга ҳам муносабат билдириш лозим. Таъкидлаш лозимки, бу борадаги чоралар ҳам мамлакат иқтисодий тараққиётидаги муҳим босқич бўлиб, улар иқтисодий баркамоллигимиз белгиси, деб қаралмоғи керак. Чунки фақат иқтисодиёти етарли даражада шаклланган давлатгина бундай чораларни қўллай олади.

Шу ўринда, ҳукуматимиз томонидан сўнгги пайтларда

иқтисодиёт борасида кўрилатган қатъий чора-тадбирларининг дастлабки натижаларига эътибор қаратишни лозим, деб ҳисоблайман. Фақатгина 2004 йил давомида аҳолининг реал даромадлари 15 фоизга, ойлик ўртача иш ҳақи эса 24,5 фоизга ошган. Шунингдек, аҳолининг умумий харажатлари салмоғида озиқ-овқат маҳсулотларига сарфланаётган харажатлари нооziқ-овқат маҳсулотларига сарфланаётган харажатларига нисбатан камайган. Бу рақамлар мамлакат иқтисодиётидаги жиддий сифат ўзгаришларидан дарак беради. Айтиш жоизки, бу кўрсаткичлар жаҳоннинг йирик иқтисодий ташкилотлари томонидан тўла эътироф этилган.

Тажрибадан биламизки, иқтисодий тизими ривожланган, кредит тизими тараққий этган давлатларда аҳоли пулини банкда сақлашга ҳаракат қилади. Чунки банкнинг тўлайдиган фоиз даражаси миқдор манфаатларига мос келади. Макроиқтисодий нуқтаи назардан қаралса, нақд пул миқдори умумий пул массасининг жуда оз қисмини, одатда, 2-4 фоизини ташкил этади. Демак, хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиб, таъкидлашимиз мумкинки, муомаладаги нақд пул қанчалик кўп бўлса, у шунчалик молия тизимининг ривожланишига ҳалақит беради, молиявий муассасалар ишини мураккаблаштиради, хуфиёна иқтисодиётга йўл очиб, макроиқтисодий барқарорликни издан чиқаришга туртки беради. Бу борада вазиятни ўнглашга ҳаракат қилинмоқда.

Кейинги пайтларда банкларнинг аҳоли маблағларини юқори даромадли депозитларга жалб этиш бўйича амалга ошираётган фаолияти сезиларли даражада кучайди. Ҳозир республикадаги кўпгина банклар миқдорларнинг талабларини инобатга олган ҳолда бир қатор янги, юқори даромадли омонатларни ва жамғарма депозитларини таклиф қилмоқдалар. Шунингдек, корхона ва ташкилотларга бир пайтнинг ўзида бир неча банкларда ҳисоб рақами очишга рухсат берилиши ҳам кредитлар ва депозитлар бўйича хизмат кўрсатиш бозорида рақобатни кучайтиришга имкон бериши муқаррардир. Кўрилган чора-тадбирлар ўз натижаларини кўрса-

та бошлади. Аҳоли ва хусусий тадбиркорларнинг бўш пул маблағларини банк капиталига ва жозибадор депозитларга жалб этиш орқали тижорат банкларининг ресурс базаси мустаҳкамланмоқда.

Банк муассасалари томонидан берилаётган кредитларнинг асосий қисми омонатлар ва жамғармалар ҳисобига амалга оширилишига эришиш лозим. Бунинг учун, барча кредит муассасалари ўзаро ҳамкорликда аҳолининг бўш маблағларини депозитга жалб қилишни рағбатлантиришга қаратилган мукаммал стратегия ва кенг қўламдаги чора-тадбирларни ишлаб чиқиши зарур.

Бундан ташқари, банк муассасалари томонидан омонатлар ва жамғармалар(депозитлар)га тўланадиган фоиз миқдорини қайта кўриб чиқиш ва уни маъмурий равишда эмас, балки бозор муносабатларидан келиб чиқиб, талаб ва таклиф қонуниятлари асосида, умумиқтисодда кетаётган инфляция даражасини қатъий ҳисобга олган ҳолда ўрнатилишини таъминлаш лозим.

Муомалада юрган пул массаси одатда, реал иқтисодиётнинг ҳолати билан узвий равишда боғлиқ бўлади. Буни 1-жадвал маълумотларидан ҳам кўришимиз мумкин. Жадвалда келтирилган инфляция даражаси, қайта молиялаш даражаси, ЯИМнинг реал ўсиши, монетизация даражаси (ЯИМ миқдорига тўғри келадиган пул массаси), пулнинг айланиш тезлиги каби кўрсаткичлар муомалада бўлиши лозим бўлган нақд ва нақд бўлмаган пул массасининг миқдорини белгилаб беради. (1-жадвал)

Пул оқимларини банкларга жалб этиш бевосита ёки билвосита монетар сиёсат ричагларини қўллашни талаб этади. Одатда бевосита (маъмурий) усуллар бозор муносабатлари такомиллашиб бориши билан билвосита (соф иқтисодий) усулларга ўз ўрнини бўшатиб беради. Умуман, билвосита усулларга ўтиш жараёни ривожланган мамлакатларда осон кечган. Биринчидан, уларда молия бозори етарли даражада ривожланган бўлиб, Марказий банк билвосита усуллардан янада кенгроқ фойдалана бошлади. Иккинчидан,

**1-жадвал. Иқтисодий ўтиш даври босқичидаги мамлакатларда
2002-2003 йилларда асосий макроиқтисодий ва монетар
кўрсаткичларнинг ўзгариши**

	Давлатлар	Инфляция даражаси, фоизда		Қайта молиялаш ставкаси, фоизда		ЯИМ реал ўсиши, фоизда		Монетиза- ция даражаси, фоизда		Пулнинг айланиш тезлиги, марта	
		2002	2003	2002	2003	2002	2003	2002	2003	2002	2003
1	Польша	1,9	0,7	7,8	5,8	1,3	3,9	43,3	42,4	2,3	2,4
2	Латвия	1,4	3,6	3,0	3,0	6,1	7,4	33,4	36,4	3,0	2,7
3	Россия	15,1	12,0	21,0	16,0	4,7	7,3	22,9	25,6	4,4	3,9
4	Украина	-0,6	8,2	7,0	7,0	4,8	8,5	23,7	30,7	3,9	3,3
5	Белоруссия	34,8	25,4	38,0	28,8	4,7	6,8	12,7	14,8	7,9	7,2
6	Арманистон	2,0	8,6	13,5	7,0	7,3	13,2	13,6	14,3	7,3	7,0
7	Озарбайжон	2,4	2,0	7,0	7,0	10,6	11,2	12,2	13,0	8,2	7,7
8	Грузия	5,4	7,0	27,7	16,9	5,4	8,6	11,0	12,2	9,1	8,2
9	Қозоғистон	6,6	6,8	7,5	7,0	9,8	9,2	17,4	19,5	5,8	5,1
10	Қирғизистон	2,3	5,6	7,8	4,0	-0,5	6,7	12,8	15,0	7,8	6,7
11	Ўзбекистон	21,6	3,8	30,0	20,0	4,2	4,4	12,5	10,9	8,0	9,2
12	Тожикистон	14,5	13,7	24,8	15,0	9,1	10,2	7,2	8,8	14,0	11,4
	Ўртача	9,0	8,1	16,3	11,5	5,6	8,1	18,7	20,3	6,8	6,2

Манба: International Monetary Fund, International Financial Statistics, June 2004.

макроиқтисодий ҳолат, асосан, мувозанатлашган эди. Учинчидан, фоиз ставкалари тез-тез чекланиб турганлигига қарамасдан, одатда улар бозор мувозанатини таъминловчи даражага яқин эди ва жиддий номутаносибликларни келтириб чиқармади. Ривожланаётган давлатларда эса маълум институционал ҳамда иқтисодий шарт-шароитлар йўқлиги туфайли турли муаммоларни ҳал этишга тўғри келганди.

Монетар сиёсатнинг билвосита усулларини тўлиқ қўллашга ўтиш, ўз навбатида, мамлакатда жиддий иқтисодий ва тузулмавий ислохотларни амалга оширишни талаб қилади. Монетар сиёсатнинг билвосита усулларига ўтиш

жараёни турли давлатларда турлича бўлиши мумкин. Аслида, монетар сиёсатнинг билвосита усуллари тўлиқ жорий қилиш ўтиш иқтисодиётининг тугалланганлигини англатади.

Умуман хорижий давлатлар монетар сиёсатнинг билвосита усулларига ўтишда молия тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш, қатъий монетар ва фискал сиёсатни юритиш, молия бозорларини ривожлантириш, кенг қамровли хусусийлаштиришга йўналтирилган қатор ислохотларни ўтказган.

Айтишимиз лозимки, молия бозорларини ва банк тизимини етарли даражада ривожлантирмасдан, барча асосий макроиқтисодий кўрсаткичларни, хусусан, ЯИМнинг умумий миқдорини, экспорт салмоғини, пул массасини, халқаро заҳиралар ҳажминини, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ миқдорини талаб даражасига етказмай туриб, монетар сиёсат воситаларидан фойдаланиш амалиётини жаҳон андозалари талаблари даражасида ривожлантириш мумкин эмас. Монетар сиёсатнинг билвосита усулларига ўтиш ва улардан фойдаланишда хорижий давлатларда катта тажриба тўпланганлиги маълум.

Хорижий мамлакатлар тажрибасининг таҳлили макроиқтисодий ҳолатни баҳолашда қандай кўрсаткичларга таяниш мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади.

Демак, юқоридагилардан хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда бугунги кунда шакллантирилган иқтисодий вазият муайян монетар механизмларни қўллаш орқали, пул маблағларини банк тизимига жалб этиш имкониятларини беради.

Президентимиз ўз маърузаларида таъкидлаганларидек, хорижий мамлакатларнинг тажрибаларини ўрганган ҳолда, пул маблағларини банкларга жалб этиш бўйича аниқ усулларни қўллаш лозим. Буни мамлакатимизда кейинги йилларда эришилган иқтисодий кўрсаткичлар асослаб турибди.

4.4. Миллий валюта ва унинг алмашув курсини мустаҳкамлаш муаммолари

Миллий валюта ва у билан боғлиқ бўлган муносабатлар жараёни иқтисодий ислохотларнинг самарали амалга оширилишида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, валюта алмашув курсини мустаҳкамлаш ва жаҳон ҳўжалик алоқаларида барқарор ўрин эгаллашнинг таъминлаш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Мазкур масала юзасидан Президентимиз Ислон Каримов деярли барча чиқишларида алоҳида тўхталиб, уни иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларга мос равишда узлуксиз такомиллаштириб боришини таъкидлайдилар.

Олдимизга қўйилган ушбу умуммиллий вазифанинг бугунги кунга келиб қай даражада амалга оширилаётганлигини алоҳида қайд этиб ўтиш керак, албатта. Тан олишимиз лозимки, миллий валютани мустаҳкамлаш борасида ўтган тарихий қисқа вақт ичида келажак учун аҳамиятли бўлган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди. Тўғри, дастлабки вақтларда ушбу чора-тадбирларга кўпчилик шубҳа кўзи билан қараган бўлса, ҳозирги кунга келиб танланган йўлнинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилмоқда.

Чунки «...биринчи марта инфляция даражаси энг паст — 3,7 фоиз бўлишига эришдик. Бу аҳолининг реал даромадлари ўсишига ҳам ўз таъсирини кўрсатди -2004 йилда бу кўрсаткич 15 фоизга ўсди»¹.

Албатта, миллий валюта ва у билан боғлиқ бўлган муносабатлар жараёнида ҳам муаммолар йўқ эмас. «Ҳап молия ва банк тузилмаларининг қатъий пул-кредит сиёсатини ўтказиш, инфляция даражасининг барқарорлигини, миллий валютаимиз ва унинг алмашув курси мустаҳкамлигини сақлашдаги маъсулиятини ошириш ҳақида бормоқда»². Лекин пухта ишлаб чиқилган ва изчил амалга

¹ Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократиялаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

² Ислон Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократиялаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

ошпирилган чора-тадбирлар ушбу муаммоларни қисқа вақтлар ичида кескин камайитиришга ва уларнинг таъсирини минимал даражада бўлишини таъминлашга катта ҳисса қўшди. Амалга оширилган чора-тадбирлар тизимида қўйидагилар:

- валюта бозорини эркинлаштириш ва биржадан ташқари валюта бозорини ривожлантириш;

- валюта айирбошлаш курсларининг бир хил асосга келтирилишини таъминлаш;

- валюта тушумларидан мажбурий сотувни такомиллаштириш;

- валюта айирбошлаш миқдорларига белгиланган вақтинчалик ўрнатилган чекловларни босқичма-босқич қисқартириб бориш;

- валютани айирбошлаш жараёнида ундириладиган бож йиғимларидан батамом озод қилиш;

- валютада кредитлаш жараёнларини соддалаштириш ва такомиллаштириш;

- халқаро ҳисоб-китоблар жараёнида валюта таваккалчиликларидан ҳимоя қилиш;

- валюта операцияларини мақбуллаштиришнинг монетар воситаларидан фойдаланиш асосий мезон сифатида белгилаб олинган эди.

Миллий валютамыз манфаатларини ҳимоя қилиш борасида юқоридаги мезонларга асосан амалга оширилган чора-тадбирларнинг асосий натижалари қўйидагилар билан изоҳланади:

- биржадан ташқари валюта бозорини ривожлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари туғрисида қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг қарори корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар томонидан норезидент жисмоний шахсларга эркин айирбошланадиган валютага хизмат кўрсатиш тизимини сезиларли даражада такомиллаштиришга олиб келди;

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 июндаги 245-сонли «Биржадан ташқари валюта бозорини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чора-тад-

бирлари тўғрисида»ги Қарорининг қабул қилиниши корхоналар учун валюта ресурсларидан янада самарали фойдаланиш имкониятларини очди. Мазкур қарорга мувофиқ, 2000 йил 1 июлдан бошлаб хорижий валюталарни биржадан ташқари валюта бозорида сотишнинг янги механизми жорий қилинди. Ушбу механизм ваколатли банкларнинг ўз миқдорларидан бўш валюта маблағларини шартнома асосида хорижий валютага бўлган талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда эркин курс бўйича харид қилишни; Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг лицензияларига эга бўлган корхоналарга импорт истеъмол товарларини сотишдан олинган сўмдаги тушумни хорижий валютага бўлган талаб ва таклиф асосида шаклланадиган эркин курс бўйича конвертация қилишни назарда тутди;

— миллий валютанинг ички конвертациясини босқичма-босқич таъминлаш борасида, 2000 йил 1 июлдан бошлаб ваколатли тижорат банкларига биржадан ташқари валюта бозоридаги савдоларда хорижий валюталарни сотиш ва сотиб олиш курсларини мустақил тарзда белгилаш ҳуқуқи берилди. Натижада Республика валюта биржасидаги сўм маблағларининг хорижий валютага конвертациялашнинг сезиларли қисми биржадан ташқари валюта бозорида амалга ошириладиган бўлди. Шу билан бир қаторда, Марказий банкнинг лицензиясига эга бўлган импорт-ёрларга валюталарни сотиш, экспортёрлардан бўш валюта маблағларини сотиб олиш ҳамда айирбошлаш шохобчалари орқали нақд хорижий валюталар билан операцияларни амалга ошириш талаб ва таклиф асосида шаклланадиган эркин курс бўйича амалга оширилиши белгиланди;

— валюта айирбошлаш операцияларини кенгайтириш юзасидан қилинган чора-тадбирлар натижасида, Марказий банкнинг бош лицензиясига эга бўлган ваколатли банклар ўзларининг валюта айирбошлаш шохобчалари орқали хорижий валюталарни эркин сотиш ва сотиб олиш имкониятларига эга бўлдилар;

— экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар фаоли-

ятини рағбатлантириш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида эса, 2000 йил 1 июлдан бошлаб мулкчилик шаклидан қатъий назар, барча хўжалик субъектлари ўз маҳсулотларини (ишлар, хизматлар) эркин айирбошланадиган валютага экспорт қилсалар, ушбу экспортдан тушадиган даромадлари даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилинди ва даромадларнинг алоҳида ҳисобини юритиш тартиби жорий қилинди;

— 2000 йил 1 июлдан бошлаб экспорт қилувчи корхоналар учун уларнинг умумий маҳсулотлари (ишлари, хизматлари) ҳажмида экспорт маҳсулотларининг улуши қанча миқдорни ташкил этишига қараб, мол-мулк солиғи тўлаш тартиби жорий қилинди. Хусусан, умумий маҳсулотлар реализациясида экспортнинг улуши 25 фоиздан 50 фоизгача бўлса, мол-мулк солиғи 50 фоизгача пасайтирилиши, умумий маҳсулотлар реализацияси ҳажмида 50 ва ундан юқори фоизни ташкил қилган экспорт маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар умуман мол-мулк солиғи тўлашдан озод этилишлари белгиланади;

— ташқи иқтисодий алоқаларни такомиллаштириш борасида қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг навбатдаги қарори Республикада ишлаб чиқарилаётган ва унинг ҳудудига олиб кирилаётган товар маҳсулотларининг жаҳон стандартлари талабларига мослаштирилишига катта ҳисса қўшди. Хусусан, ушбу қарорга мувофиқ 2001 йил 1 мартдан бошлаб ҳудудимизда ишлаб чиқарилаётган (бажарилаётган ишлар ва кўрсатилаётган хизматлар) товарларнинг турига қараб, кодлаштиришга асосланган ташқи иқтисодий фаолият товар номенклатураси (ТН ТИА) тизими жорий этилди;

— божхона режимини эркинлаштириш бўйича олиб борилган изчил чора-тадбирлар натижасида 2001 йил 1 июлдан бошлаб жисмоний шахслардан (шу жумладан, норезидентлар) улар олиб келган нақд хорижий валютанинг 10 000 АҚШ долларидадан ортиқ бўлган қисмига ўрнатилган 1 фоизли бож тўловининг бекор қилинишига эришилди;

— валюта бозорини янада эркинлаштириш бўйича кўрилган чора-тадбирлар натижасида, 2001 йил 1 июлдан бошлаб микрофирмалар, кичик ва ўрта корхоналар ўзлари ишлаб чиқарган товарлар (ишлар, хизматлар) экспортидан тушган валюта тушумларидан 50 фоизини Марказий банкка мажбурий сотиш тартибидан озод қилиндилар. Шунингдек, биржадан ташқари валюта бозорининг эркин курси бўйича хорижий валюталарни харид қилувчи корхоналарга ҳам 2001 йил 1 июлдан бошлаб эркин айирбошланидиган валютани харид қилиш вақтида ўрнатилган 5 фоизли йиғим тўлаш тартиби барҳам топди;

— истеъмол моллари импорти учун йўналтирилган валюта ресурсларидан самарали фойдаланиш механизмини янада такомиллаштириш тўғрисида қабул қилинган қарор, 2001 йилнинг 1 августидан бошлаб Марказий банкнинг тегишли рухсатномасига ва халқ истеъмол моллари импорти-ни эркин айирбошланидиган валюталарга устувор айир-бошлаш ҳуқуқига эга бўлган корхона ва ташкилотларга сўмдаги маблағларни ваколатли банк белгиллаган чорақлик лимит доирасида биржадан ташқари валюта бозорида эркин конвертация қилиш имкониятини янада кенгайтирди;

— ички валюта бозорида алмашув курсларини бир хил асосга келтириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар, биржадан ташқари валюта бозори савдоларини янада ривожлантириш, унда қатнашувчилар сонини кенгайтириш, банклараро савдо сессиялари ҳажминини ўстириш, валюта операциялари бўйича бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш, ташқи савдо операциялари бўйича божхона тўловлари ва ҳисобларини ҳисоблаб чиқиш тартибини соддалаштириш (мақбуллаштириш) имкониятларини юзага келтирди;

— ташқи қарздорликка хизмат кўрсатиш механизмини такомиллаштириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирларга мувофиқ, 2001-2002 йиллада июлгача бўлган даврдаги Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қафолат бериши тўғрисида жалб этилган чет эл валютасидаги кредитларга хизмат кўрсатиш ва корхоналарнинг марказлашган ресурсларни экспорт қилишдан олган чет эл валютасидаги тушумларини

мажбурий сотуви биржадан ташқари валюта бозорининг талаб ва таклифидан келиб чиқадиган эркин курсига ўтказилди;

— хўжалик субъектларининг халқаро ҳисоб-китоблар механизмини такомиллаштириш бўйича амалга оширилган ишлар натижасида товарларни (ишларни, хизматларни) эркин айирбошладиган валюталарга экспорт қилишда олдиндан тўловни амалга оширмасдан ёки аккредитив очмасдан, фақатгина сотиб олувчи банкининг кафолати ёки экспорт шартномаси учун тузилган суғурта полисини тақдим этиш орқали амалга ошириш механизми жорий этилди;

— хўжалик субъектларининг импорт алоқаларидан олаётган манфаатдорликларини янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 12 июлдаги 247-сонли қарорига асосан, 2002 йил 16 июлдан бошлаб импорт қилинган истеъмол товарлари ва хизматларини (шу жумладан, транспорт ва алоқа бўйича) реализация қилишдан тушган сўмдаги тушумларни талаб ва таклифдан келиб чиқувчи эркин курс бўйича конвертация қилиниши таъминланди;

— валюта айирбошлаш муносабатларида айрим устувор имтиёзларга эга бўлган импорт истеъмол қилувчи корхона, ташкилотларга нисбатан қўлланилиб келинган лицензиялаш тартибининг ҳамда ваколатли банкларга ижтимоий аҳамиятга эга бўлган халқ истеъмол товарлари ва дори-дармонларни импорт қилувчи корхоналар, ташкилотлар учун биржадан ташқари валюта бозорида хорижий валютани сотиб олишга ўрнатилган чорақлик лимит чекловлари батамом тугатилди.

Миллий валюта ва унинг алмашув курсининг мустаҳкамланиб бориши учун 2003 йил 15 октябрда Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ХВФ Битимлар Келишувининг VIII моддасини расман имзолаб, мавжуд валюта муносабатлари тизимини халқаро стандартлар даражасида таркиб топишига ва фаолият кўрсатишига замин яратди. Мазкур келишув битими миллий валютаамизнинг халқаро жорий тўлов операциялари бўйича эркин айирбошланишини таъминлади.

Амалга оширилган кенг қамровли чора-тадбирлар тизи-

ми миллий валюта ва унинг айирбошлаш курсининг мустаҳкамланиши борасида муаммолар қолмади деган хулосани бермайди, албатта. Бизнинг назаримизда, ушбу масала ўз негизида, энг аввало, барқарор нарх воситасини таъминлаши ҳамда шу орқали ички ва ташқи иқтисодий алоқаларда энг мақбул балансни қарор топтириш масаласини акс эттириши лозим. Чунки, валюта курси, фикримизча, энг аввало, мамлакатдаги ички нархлар барқарорлиги даражасига боғлиқдир. Нархлар барқарорлигини таъминлаш эса мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучларининг ва ишлаб чиқариш муносабатларининг мувозанатига боғлиқ. Мувозанатга эришиш учун эса ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш даражасини ошириш, замонавий техника ва технологиялар ҳамда малакали ишчи кучлари билан қайта модернизация қилишни талаб этади.

Шу билан бир қаторда, миллий валюта алмашув курсининг мустаҳкамланишида мамлакатга жалб қилинаётган инвестицияларнинг салмоғи ва самараси, экспорт ва импорт алоқаларининг такомиллашуви, капиталлар ва кредитлар ҳаракати, фан-техника ютуқлари, туризм каби омилларнинг ривожланиш босқичлари ҳам катта роль ўйнайди. Мазкур омиллар пул бирлигига нисбатан халқаро даражадаги талаб ва таклифни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Миллий валюта алмашув курсини мустаҳкамлаш муаммоларини ҳал этишда қуйидаги муҳим масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

биринчидан, ўзаро халқаро ҳисоб-китоблар жараёнида банкларимизнинг бир томонлама вакиллик ҳисоб-рақамларига эга бўлганлиги валюта операциялари ҳажмининг оширилишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Бизнинг банклар хорижий банкларда «ностро»¹ вакиллик ҳисоб варағига эга, лекин халқаро банкларнинг «востро»² вакиллик ҳисоб варақлари мавжуд эмас. Бунинг натижасида, импорт бўйича

¹ «Ностро» вакиллик ҳисоб-варағи — банкларнинг чет эл банкларида очган ҳисоб-варақларини ифодалайди.

² «Востро» вакиллик ҳисоб-варағи — чет эл банкларининг биздаги банкларда очган ҳисоб-варақларини назарда тутди.

тўловларнинг амалга оширилиши, хизматлар ҳақининг тўланиши, хорижий банкларга ва корхоналарга фоизлар ҳамда дивидендлар тўланиши бевосита «Ностро» вакиллик ҳисоб варағини дебитлаш асосида амалга оширилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, «Ностро» вакиллик ҳисоб варағининг ишчи қолдиғининг кескин тебранишига олиб келмоқда.

Иккинчидан, хорижий валюта заҳираларининг диверсификацияланиш даражаси ҳам ҳамон пастлигича қолмоқда. Валюта заҳираларининг сезиларли қисми АҚШ доллариди шаклланганлиги бир томонлама қисқа ёки узун валюта позицияларининг юзага келишига сабаб бўлмоқда. Ҳозирги мавжуд вазият қисқа валюта позицияларининг юзага келиши билан характерланмоқда. Бу эса, ўз навбатида, АҚШ доллари курсининг ўзгаришига боғлиқ равишда банклар балансининг зарарларини юзага келтириб чиқармоқда.

Учинчидан, иқтисодиётга жалб қилинаётган халқаро кредитларнинг 85 фоизидан ортиғини бевосита Республика ҳукуматининг кафолати остида жалб қилинган кредитлар ташкил этишини инобатга олсак:

- а) хусусий секторга мансуб корхоналарнинг халқаро кредит муносабатларидаги ўрнининг жуда заифлигидан;
- б) улар томонидан ўзлаштирилган мавжуд кредитлардан самарали фойдаланилмаётганлигидан;
- в) ушбу муносабатларда ҳали ҳамон бозор элементларининг ҳукмрон эмаслигидан далолат бермоқда.

Тўртинчидан, Республикадаги импорт тўловларининг 80 фоизидан ортиғи ҳужжатлаштирилган аккредитив ва ҳужжатлаштирилган инкассода амалга оширилади. Ҳозирги кунда инобатга олсак, халқаро ҳисоб-китоблар жараёнида ноқулайликлар мавжудлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилиш мумкин. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг махсус фармойишига қўра, товарлар ҳақиқатда келиб тушганидан сўнг, тўловларни амалга ошириш қатъий белгиланган. Халқаро банк амалиётида эса аккредитив ва инкассо бўйича импорт тўловлари товарлар билан боғлиқ ҳужжатларнинг келиб тушишига қараб тўланади. Шу

боис, хорижий экспортёрлар ва миллий импортёрлар ўрта-сида тўлов операциялари билан боғлиқ муаммолар юзага келмоқда.

бешинчидан, хорижий кредитларни жалб қилиш мамлакат иқтисодиёти учун бир томондан ижобий натижалар берса, иккинчи томондан, уларни ўз вақтида қайтариш борасида салбий ҳолатларни ҳам келтириб чиқариши мумкин. Шу маънода, кредитлар бўйича ташқи қарздорлик масалалари юзага чиқади.

Республиканинг охириги йиллардаги ташқи қарздорлик бўйича тўловларининг қайтарилишига қисқача тўхталадиган бўлсак, уларнинг коэффиценти ўтган йилларга нисбатан ўсиб борганлигини кузатиш мумкин. Ташқи қарзлар ЯИМдаги ҳажми ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда. Агар ўсиш шундай давом этадиган бўлса, аста-секин тўловлар бўйича муаммолар юзага келиши мумкин. Ташқи қарзлар бўйича тўловларни экспорт билан қопланганлик даражасининг охириги йиллардаги кўрсаткичларини ҳам қувонарли деб бўлмайти (1-жадвалга қаранг).

Ташқи қарзларни қайтариш коэффиценти

Шу маънода, ташқи қарзлар масалаларига ҳам жиддий ёндашиш талаб этилади. Бунинг учун эса, фикримизча, дастлаб, ташқи қарзларни қайтариш жараёнининг ҳуқуқий-меъёрий асосларини шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бошқача айтганда, ташқи қарздорликка оид ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартиришлар киритиш лозим. Ташқи қарздорлик масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш миллий валюта ва унинг алмашув курсини янада самарали бошқаришга сезиларли таъсирини кўрсатади.

4.5. Аҳолининг банкларга бўлган ишончини тиклаш муаммолари

2-жадвал

Коэффициентлар (%да)	1994	1998	2002
Қарзни қайтариш/экспорт	-	-	22,3
Қарзни қайтариш коэфф.	10,6	11,2	17,5
Ташқи қарз/ЯИМ	5,9	15,6	28,2

Мамлакатимиз ҳукумати иқтисодиётни босқичма-босқич ислоҳ қилиш қондасига риоя қилган ҳолда, банк-молия секторида ислохотларни амалга оширишнинг самарадорлигига катта эътибор бермоқда. Чунки мамлакатни иқтисодий ривожлантириш суръатлари айнан банк тизимининг барқарорлигига боғлиқ. Шунинг учун аввалам бор, корхона ва ташкилотлар ҳамда аҳолининг банкларга бўлган ишончини узлуксиз ошириб бориш зарур. Банк тизими иқтисодиётнинг қон томири бўлиб, у ижтимоий муносабатлар учун ўта аҳамиятли пул капиталини қайта тақсимлашни таъминлайди. Республикамизда иқтисодий ислохотлар ҳам асосан ўз кучимизга таяниб амалга оширилмоқда. Шу билан биргаликда, хорижий тажрибалар ҳам эътиборга олинмоқда. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганларидек, **“Юксак ривожланган мамлакатлардаги тижорат ва хусусий банкларнинг миждозларга хизмат кўрсатиш борасидаги тажрибаларини сингчилаб, янада кенг ўрганиш, хўжалик субъектлари ва аҳолининг банкларга нисбатан ишончини оширишга эришиш керак”**¹. Хорижий банклар фаолиятини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, улар учун

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 86-б.

асосий масала ўз миждозларининг, яъни корхона, ташкилотлар ва аҳолининг ишончини йўқотмаслик. Бундан чиқди бирор бир банк катта миқдорда зарар кўрадиган бўлса ҳам ўз имиджини ўйлайди ва миждозга алоқадор барча маълумотларни сир сақлайди ҳамда унинг ишончини йўқотмасликка ҳаракат қилади. Чунки банк битта алоҳида миждознинг ишончини йўқотса, бошқалари ҳам унга ишонмай қуйишади, оқибатда банкнинг нуфузи тушиб кетади. Демак, мазкур банк учун келгусида раднақ топиш ҳақида ўйлашнинг ҳожати қолмайди.

Банкларга бўлган ишонч муаммоси нақд ва нақд бўлмаган пуллар билан бўладиган амалларга ҳам тегишли. Қонунчилигимизга биноан, нақд пулсиз ва нақд пулли тўловларнинг қиймати бир хил даражада белгиланган. Лекин ҳеч кимга сир эмас, харидор ўзи учун маълум бир истеъмол товарини сотиб олиш учун юридик шахс мақомига эга бўлган корхона ёки муассасага мурожаат қилса, албатта, товарни нақд пулга арзонроқ нархда харид қилади. Бу ҳол айрим гуруҳлар мавжуд вазиятдан манфаатдор эканлигидан далолат беради.

Маълумки, Марказий банкнинг 60-сонли йўриқномасига асосан юридик шахс мақомига эга бўлган корхона ва ташкилотлар ўртасида барча тўловлар фақат нақд пул бўлмаган ўтказмалар воситасида амалга оширилиши кўзда тутилган. Шунинг учун аслида мамлакатдаги ички тўлов айланмаси миқдори ишчи ва хизматчиларга тўланаётган маош ва унга тенглаштирилган тўловлар ҳамда турли ижтимоий тўловлар (пенсия, нафақа, стипендия ва бошқалар) миқдоридан ортиқ бўлмаслиги лозим. Ҳозирда, мамлакатдаги нақд ва нақд бўлмаган тўлов айланмасини тартибга солиш долзарб муаммога айланган. Фикримизча, бу борада тегишли ҳуқуқий-меъёрий база яратилиши керак.

Ушбу жараёнларда банклар фаол қатнашиши лозим. Чунки, ортиқча пул эмиссияси ва инфляция даражаси охир-оқибат мамлакат банк тизимига бўлган ишончга путур етказди.

Шунинг учун мамлакатимиз банк тизимини доимий такомиллаштириб бориш мақсадида қуйидаги масалалар билан муттасил шуғулланиш зарур:

1. Маъмурий бошқарув усулларини такомиллаштириш соҳасида

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик субъектларининг фаолиятига давлат аралашуви камайиб, Марказий банк томонидан тижорат банкларининг мустақил фаолият юритишига кенг йўл очиб берилади. Бу деган сўз, тижорат банклари фаолиятини ривожлантиришни бозор инструментларидан фойдаланган ҳолда олиб бориш зарур. Жумладан, нақд пул массасини бошқаришда тижорат банклари корхона ва ташкилотларга иш ҳақи, нафақа ва бошқа тўловлар бўйича нақд пулларни чиқаришда Марказий банк рухсатсиз бажара олмаслик чораларидан воз кечиш лозим.

Шунингдек, якка тартибдаги хусусий тадбиркорлар банкка топширган нақд пуллари миқдорида банкдан қийнчиликсиз олишларига имконият яратиш керак. Бунинг натижасида банкдан ташқарида айланадиган нақд пул массаси кескин камаяди.

Аҳолини банкка бўлган ишончини янада ошириш учун, ҳозирги кунда банкларда юқори фоизли турли-хил омонат жамғармалар мавжуд бўлиб, аҳоли ушбу омонатларга қўйган пулларини ҳамда унга ҳисобланган фоизларини ўз вақтида олишларига ишонч ҳосил қилишлари керак. Айниқса, пластик карточкаси жорий этила бошлаган айни пайтда миқдорлар банккоматлардан нақд пул олиш имкониятига эга бўлиши лозим. Бунинг учун банккоматлар керакли миқдордаги нақд пуллар билан таъминланиши зарур.

Бундан ташқари, тижорат банклари миқдорлар фаолияти устидан назорат функциясини бажариб келмоқдалар. Ҳозирги шароитда банклар миқдорлар билан шериклик асосида фаолият юритишлари лозим. Чунки иқтисодиётнинг қайси бир соҳасида фаолият самарадорлиги пасайиши сезилса, бу ўз навбатида банкларга ҳам зиён келтиради. Ҳозирги кунда банклар миқдорларнинг пул оқимлари устидан назорат олиб борадилар ва камчиликлар аниқланган ҳолда тегишли мутасадди органларга чора кўриш учун нома (хабар) юборадилар. Ҳолбуки, банклар назоратга аралашмай, улар-

га хос бўлган хизмат кўрсатувчи ташкилот вазифасини бажариши лозим.

2. Меъёрий ҳужжатларни такомиллаштириш

Банк тизимини ривожлантириш учун бугунги кунда барча имкониятлар мавжуд. Зеро бунинг учун зарур қонуний ва меъёрий асос яратилди. Лекин айрим меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш лозим. Чунки улар банк фаолиятини қийинлаштириб қўймоқда. Мисол учун, банклар Республика Маркзий банкининг 2004 йил 26 июлда Адлия вазирлигидан рўйхатдан ўтган 1390-сонли йўриқномасига асосан миждозлар томонидан бир қатор акциз ости маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва реализация қилиш устидан назорат ўрнатиш мақсадида ҳар бир маҳсулот турига қараб алоҳида суҳбисоб рақам очади. Барча пул тушумлари ҳамда пул чиқаришлар фақат ушбу суҳбисоб рақам орқали амалга оширилади, яъни битта миждозга кўплаб суҳбисоб рақамлар очилади. Бу эса, ўз навбатида банк ва миждоз муносабатларини қийинлаштиради.

3. Банк ликвидлилигини таъминлаш

Банклар ликвидлилиги, яъни мажбуриятларини ўз вақтида бажара олиш катта аҳамиятга эга. Банк менежерлари банк ликвидлилигини бошқариш стратегиясини ишлаб чиқиш учун ташқи эҳтимолий вазиятларнинг ривожланиш тенденциясини олдиндан кўра олишлари, ликвидлик резервлари ҳамда уларнинг айрим таркибий қисмларини юзага келтиришнинг муайян қатъий мезонларини ишлаб чиқишлари керак. Ликвидликни бошқаришга оид мавжуд назариялари ва реал банк амалиётини таҳлил қилиш асосида банкнинг тўловга қобилиятлилигини мустаҳкамлашга хизмат қилувчи муқобил ёндошувларни белгилаб олса бўлади. Банк менежерлари тўлов учун мўлжалланган маблағларнинг зарурий ҳажмини ҳамиша захирада сақлашга ёки тигиз пайтда уларни молия бозорларидан олиш имкониятига эга бўлишлари лозим. Бундан келиб чиқадики, бозор иқтисодиёти

шароитида банклар молия бозорининг фаол иштирокчисига айланиши лозим. Фақат шу тақдирдагина мамлакатимиз фонд бозорининг жадал ривожланишига ўз ҳиссаларини қўша оладилар. Молия бозорида иштирок этишлари орқали банклар қисқа ва узоқ муддатли молиявий воситасилар орқали бўш молиявий ресурсларни жалб қилиш ва уларни иқтисодиётимизни маблағга муҳтож бўлган турли хил соҳаларига йўналтириш имкониятига эга бўладилар.

4. Замоновий пул-кредит механизмларини жорий этиш

Мамлакатимиз халқ хўжалигида тўловларни ўз вақтида амалга оширилишини жадалаштириш, муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш борасида тижорат банклари факторинг амалларини кенг қўллашлари керак. Шунинг баробарида, нафақат мамлакат ичида, балки халқаро доирадаги факторинг амалларини бажаришни такомиллаштириш керак. Натижада валюта ресурсларидан самарали фойдаланиш, маҳсулотни экспорт қилувчи корхоналарни қўлаб-қувватлаш ва қарзларни ундириш борасида истиқболли ишларни амалга ошириш мумкин.

Лизинг амалларини кенг жорий этиш орқали иқтисодиётимизнинг реал секторига энг замонавий технологияларни жалб этиш ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш масалаларига эътибор қаратмоқ керак. Мисол учун, маълум бир банк қишлоқ жойларида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, янги ишчи ўринларини ташкил этиш мақсадида пахта хом ашёсини қайта ишловчи корхона барпо этиши ва ушбу корхонани лизингга бериши мумкин.

Банклар йирик объектларни молиялаштиришда синдикатлашган кредитларни, яъни бир банкнинг маблағи етарли бўлмаган тақдирда бошқа банклар билан биргаликда умумий кредит маблағлари ажратиш амалиётини кенг қўлласалар бўлади.

Банклар ушбу усулда йирик қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаб, экспорт қиладиган компанияларни тузишда иштирок эта олади.

«Интернет-банкнинг» тизимини жорий этиш

Банкларда замонавий информацион технологиялар ва ҳалқаро андозаларга мос келадиган бухгалтерия ҳисобининг янги тизими жорий этилди. Тўлов операциялари маълум дақиқаларда амалга ошадиган бўлди. Бу эса корхона ва ташкилотлардаги иқтисодий жараёнларни жадалаштиришга, пул айланишини тезлатишга ва корхоналар олдидаги вазифаларни оператив равишда ҳал этишларига жуда катта имкониятлар яратди. Лекин ушбу эришилган марраларда тўхтамай бир қатор ривожланган мамлакатлардаги тижорат ва хусусий банкларнинг мижозларга хизмат кўрсатиш борасидаги тажрибаларини синчиклаб, янада кенгроқ ўрганиш лозим. Маълумки, 2004 йилнинг 29 апрелида Ўзбекистон республикасининг «Электрон коммерция тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. Ушбу қонуннинг асосий мақсади электрон коммерция соҳасидаги муносабатларни тартибга солади. Унга асосан, юридик ва жисмоний шахслар информацион технологиялар ёрдамида тижоратчилик операцияларини бажаришлари мумкин. Банклар ҳам ушбу қонунга асосан янги хизмат турларини жорий этиши кўзда тутилди. Мисол учун, ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда мижозлар банкдаги ҳисоб рақамларини интернет орқали бошқаришади. «Интернет-банкнинг» хизмати тури жуда кенг қўлланилади. Ушбу хизмат тури ўз ичига тўлиқ банк хизматларини олади. Аҳоли уйдан туриб интернет-банкнинг тизими орқали валюталарни айрибошлаши, коммунал хизмат учун тўловларни амалга ошириши, ўз ҳисоб рақамидан маблағларни телефон, бошқа хизмат ва товарларга ўтказиши мумкин. Бундан ташқари, турли муддатлар давомида ўзининг банк операцияларини назорат қилиб бориш имкониятига эга. Интернет-банкнинг тизимидан фойдаланиш бир қатор афзалликларни беради:

- мижозларнинг банкка боришлари шарт эмаслиги туфайли вақтлари тежалани;
- мижоз ўз ҳисоб-рақамларини доимий равишда назорат қилиши;

рат қилиб боради, бозордаги шарт-шароитларнинг ўзгаришига қараб маблағларини оператив бошқариш имкониятига эга бўлади;

— турли-хил тўловларни, жумладан коммунал хизмат учун тўловларни амалга ошириши мумкин. Натижада бу соҳадаги қарзлар кескин камайиши ва ўз навбатида соҳанинг ривожланишига олиб келади. «Интернет банкинг» пластик карточка орқали операцияларни бажарганда ҳам қўл келади. Яъни мижоз ўзининг карточка ҳисоб-рақамидан маблағлар кўчирилишини узлуксиз оператив назорат қилиб боради.

5. Тўлов тизимига пластик карточкаларни жорий этиш

Айни пайтда республика банклари нақд пулсиз ҳақ тўлашни ривожлантира бориб, янгидан-янги хизмат турларини таклиф қилмоқдалар. Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 24 сентябрдаги «Пластик карточкалар асосида ҳисоб-китоблар тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори энг аввало, пластик карточкалар асосида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни янада ривожлантириш ва пул маблағларини банкдан бташқарида айланишини қисқартиришга қаратилган.

Пластик карточкалар негизида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимининг самарали ишлаши аҳоли томонидан ҳисоб-китобларни пластик карточкалар орқали амалга оширишнинг афзаллигини тўлиқ англаб олишларига боғлиқ. Амалга оширилаётган ишнинг асосий мақсади нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини такомиллаштириш йўли билан товарлар ва хизматларни харид қилиш чоғида аҳолига мумкин қадар қулайликлар яратиб беришдан иборат. Бунинг учун банклар пластик карточкалардан фойдаланишнинг афзалликларини оммавий ахборот воситалари орқали аҳолига тушунтиришлари лозим. Бу йўналишда банкларни пластик-карточкаларни муомалага киритишдан келадиган даромад солиғини тўлашдан 3-5 йилгача озод этиш, тўплаган маблағларни пластик карточка бизнесини ривожлантиришга йўналтириш мақсадга мувофиқ бўларди.

6. Валюта муносабатларини такомиллаштириш

Республикамизда валюта тизимини эркинлаштириш борасидаги ҳаракатлар иқтисодиётни ривожлантириш, кичик бизнес ва тадбиркорликни кенгайтиришга ҳамда аҳоли турмуш даражасининг юксалишига олиб келмоқда. Мамлакатимизда валюта тизимини ривожлантириш борасидаги жаҳон тажрибасини таҳлил этиб, бу соҳадаги мавжуд муаммоларни ҳал этиш мақсадида бир қатор чораларни амалга ошириш лозим. Мисол учун, чет эл валюталарида берилаётган кредитларнинг фоиз ставкаларини уларнинг бозор ставкаларига нисбатан сезиларли даражада юқори эканлигини инобатга олиб, уларни пасайтириш чораларини қўриш керак. Шунингдек, хорижий кредит линияларини ўзлаштиришда банклар ўртасида рақобат муҳитининг юзага келмаганлиги ТИФ Миллий банкига ва “Асака” банкка хорижий валютадаги кредитларнинг фоиз ставкасини юқори даражада белгилаш имконини берапти. Натижада кредитларнинг фоиз ставкаси кўпчилик ҳолларда 12-13 фоизни ташкил қилмоқда.

Бундан ташқари, миллий валютамызнинг конвертацияланишини кучайтириш чораларини куриш керак. Сўмни, биринчи навбатда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига (МДХ) аъзо мамлакатларнинг ички бозорларида чекланмаган миқдорда айирбошланишига эришиш лозим. Бу масалани МДХга аъзо бўлган мамлакатнинг Марказий банки билан Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки ўртасида валюталарни ўзаро айирбошлаш тўғрисидаги шартномани тузиш йўли билан ҳал қилиш мумкин.

Биржадан ташқари валюта бозорининг, айниқса, банклараро валюта бозорини янада ривожланиши учун тегишли шарт-шароитлар яратишга катта эътибор бериш ҳамда нақд валюта муомаласини, яъни валюта айирбошлаш шохобчалари томонидан амалга ошириладиган операцияларни соддалаштириш, қўламини кенгайтириш зарур. Бунинг учун валютани сотиш ва сотиб олиш операцияларига доир барча

чекловларни, сотувчи ҳамда сотиб олувчиларни махсус рўйхатга олиш тартибини бекор қилиш керак.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг валюта захираларини кенгайтириш учун хўжалик юритувчи субъектларнинг ташқи иқтисодий фаолиятини янада ривожлантириш ва уларни хорижий валютада тушумлар олишини муттасил кенгайтиришга манфаатдорлигини кучайтириш мақсадида ушбу валюта тушумларидан товар турларига мувофиқ амалга ошириладиган мажбурий сотув меъёрларини пасайтириш зарур.

7. Банкларни давлат тасарруфидан чиқариш

Банк соҳасида ислохотларни чуқурлаштириш борасида амалга оширилаётган асосий вазифалардан бири — банкларни давлат тасарруфидан чиқаришдир. 2003 йилда бешта банкда, яъни Тадбиркорбанк, Авиабанк, Трастбанк, Савдогарбанк ва Ипак йўли банкларидаги давлат улушлари сотилди. Жорий йилда ТИФ Миллий банки ва Асака банкларини давлат тасарруфидан чиқариш кўзда тутилган.

Бу борадаги асосий масала банклардаги давлат улушини оптимал ва самарали сотишдан иборат. Акцияларни иложи борича чет эл инвесторларига сотиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чет эл инвесторларини жалб қилиш нафақат давлат бюджетига валюта тушумини, балки, банклар капиталини ошириш имкониятини ҳам яратади. Агарда чет эл банклари давлат улушларини сотиб олиб, банк акциядорларига айланса, улар мазкур банкларни ривожлантиришга интилади. Бу эса банк учун чет эл бозорининг эшигини очиб беради.

8. Мамлакатни иқтисодий ривожлантириш банкни ташкил этиш

Аксарият ривожланган давлатларда мамлакат иқтисодиётининг экспорт-импорт потенциалини ошириш, мамлакат ташқарисидан товар ва хизматларни сотиб олиш билан шуғулланадиган ҳамда экспортга маҳсулот ишлаб

чиқарувчи корхоналарга молиявий ёрдам берадиган Эксимбанк тизими мавжуд. Ушбу банклар давлат тасарруфида бўлиб мамлакатнинг ташқи иқтисодий фаолиятига кўмаклашадилар. Ўзбекистонда бу турдаги амалиёт билан асосан ТИФ Миллий банки шуғулланади. Лекин мазкур банк давлат тасарруфидан чиқариладиган бўлса, ушбу йўналишда ҳукумат даражасида жадал иш олиб борадиган “Эксимбанк”ни ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ушбу банк халқаро молия ташкилотлари бўлмиш — Жаҳон банки, Европа Тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тикланиш банки, Халқаро валюта фондлари билан ҳамкорликда ишлаб, нафақат ҳукумат кафолати остида қарзларни тартибга солиди, балки тўғридан-тўғри хорижий инвесторни жалб қилади ва республика экспорт потенциалини ривожлантиришга йўналтирилган ишлар олиб боради.

Президентимиз таъкидлаганидек, мамлакатимизда банк тизимига нисбатан кенг жамоатчиликнинг ишончини мустаҳкамламай туриб, ушбу тизимни жаҳон андозалари даражасига кўтариш мумкин эмас. Бу борада барча тижорат банклари Марказий банк раҳбарлигида қатор чора-тадбирларни амалга ошириши лозим.

5.1. Солиқ юкини пасайтиришнинг самарали йўллари

Солиқ сиёсати мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми ҳисобланади. Давлат солиқ сиёсатини юритиш ижтимоий ишлаб чиқаришни инвестицион жараёнларини тартибга солиши. Агар давлат ўз харажатларини пул эмиссия қилиш ёки заём чиқариш ҳисобига қоплаганда эди, у учун бу борада муаммо бўлмас эди, албатта. Бундай имконият чекланганлиги боис, ҳукумат жамият харажатларининг каттагина қисмини солиқлар эвазига йиғилган маблағлар ҳисобидан молиялаштиради. Давлат, энг аввало, солиқ юкини ўз зиммасига олади, сўнгра эса ҳар бир солиқ тўловчининг жамиятдаги ўрнини эътиборга олиб, ўз улушини тақсимлаб беради.

Давлатнинг ўз улушини тақсимлаб бериш жараёни жуда нозик масала бўлиб, у илмий тадқиқотларга асосланган ўзига хос солиқ сиёсатини олиб боришни тақозо этади. Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти шароитида фаолият юритаётган давлатлардаги каби, бизнинг мамлакатда ҳам солиқ сиёсатининг марказий бўғинида солиқ юкини пасайтириш муаммоси туради. Солиқ юкини маълум меъёрда пасайтириш, ўз навбатида, ҳар бир солиқ тўловчи, у хоҳ жисмоний, хоҳ юридик шахс бўлсин, солиқ тўлашдан бўйин товланмасдан, даромадларини яширишга уринмасдан, аксинча, ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва даромадларини оширишга ундайди.

Истиқболда ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар зиммасига юклатиладиган солиқ юкини пасайтириш, келажак авлод учун табиий ресурслардан мақсадли ва самарали фойдаланиш учун такомиллашган солиқ тизимини жорий этиш зарур.

Такомиллашган солиқ тизимини жорий этиш учун, аввало маҳаллий солиқлар ва йиғимларни рағбатлантирувчи ролини ошириш йўллари излаб топиш лозим. Чунки, маҳаллий солиқлар ва йиғимларда фискал функцияга нисбатан рағбатлантирувчи функция устун бўлади.

Солиқ сиёсатини оқилона ва одилона жорий этиш фақатгина мукамал ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар асосида амалга ошириш мумкин. Амалий тажрибалардан маълумки, меъёрий ҳужжатлар тез ўзгаришга молик бўлган шароитда барқарор солиқ сиёсатини юритиш жуда мушкул.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида солиқ тизимини модернизациялаш мамлакат иқтисодиёт тараққиётига таъминлаш ва унинг тузилмасини сифат жиҳатидан янгилашнинг муҳим шартларидан бири бўлиб қолади. Шундан келиб чиқиб солиқ тизимининг устувор йўналишларини муайян тарзда қайта кўриб чиқиш зарур. Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги **“Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир”** номли маърузасида 2005 йилда иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг энг муҳим устувор вазифалари ҳақида қикча тўхталиб ўтар экан, **“Принципиал муҳим устувор вазифалардан бири — солиқ сиёсатини янада такомиллаштиришдир”**, деб таъкидлади.

Ҳозирги вақтда 1997 йилда қабул қилинган Солиқ кодекси бугунги кун талабларига жавоб бермай қўйди. Сўнгги икки йил мобайнида унга 100 дан ортиқ ўзгариш ва қўшимчалар киритилгани ҳам шундан далолат беради.

Иқтисодий юксалиш ва молиявий барқарорлик талабларига жавоб берадиган солиқ тизимини яратишда солиқ юкини мумкин қадар паст даражада бўлишига эришиш муҳимдир. Масала бунга қандай эришишда қолган. Бу бир қарашда унчалик мураккаб эмасдек туюлса-да, аслида бундай эмас.

Муаммони илмий жиҳатдан тадқиқ қилиш солиқ юкини тақсимлашнинг умумий йўл ва йўналишларини белгилаб берадиган назарий таҳлил ҳамда солиқ юкини миқдор жиҳатидан баҳолаш имконини берадиган статистик таҳлил услубларига таянади. Ҳар иккала таҳлил услуби ҳам бир-бирини тўлдиради.

Шу ўринда юқорида эътироф этилган илмий таҳлил услубларининг амалдаги солиқларни солиқ юкининг даражаси бўйича ўзга шахсларга ўтказиладиган ва ўтказилмайдиган солиқларга ажратиш принципини ҳисобга олган ҳолда уларнинг рўйхатини кенгайтириш имконини беришини эслаш ўринли бўлади. Солиқнинг универсал ҳаётий цикли ҳам худди шу фикрни тасдиқлайди. Бу циклни солиққа тортиш, солиқни ўзга шахсга ўтказиш, узил-кесил тўлаш, оғирлик (босим) босқичлари тарзида тасаввур қилиш мумкин. Бунда бажариладиган амалларнинг кетма-кетлиги солиққа тортиш объектига ёки иқтисодий вазиятларга боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин. Бундан ташқари, солиқларнинг оғирлигига инфляция жараёнлари бевосита таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, солиқнинг оғирлигини хўжалик юритувчи субъектларнинг (фуқаролар, оилалар ва бошқалар) ёки бутун давлат хўжалигининг солиқ юкига муносабати деб ҳам таърифлаш мумкин.

Демак, солиқ юки давлат ва жамият ҳаётида солиқларнинг ролини кўрсатиб берадиган умумлашган кўрсаткич бўлиши билан бирга, ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ва даромадларда солиқ ажратмаларининг салмоғини кўрсатувчи, бозор иқтисодиётининг амалга оширилаётган моделидан келиб чиқадиган ўлчамдир. Бу ўз навбатида, солиқ йиғимларининг ялпи миллий маҳсулотга нисбати билан аниқланади.

Ҳозирда, биз ўз амалиётимиз ҳамда солиқ солиш соҳасидаги хорижий тажрибадан фойдаланиш асосида солиқ муносабатларининг мураккаб ва етарли даражада ўрганилмаган томонларини англаб етиш босқичида турибмиз. Ана

шунинг учун ҳам, Президентимиз Ислам Каримов бу борада: **“Солиққа тортиш масаласида амалиётда синалган принцип ва ёндашувларни ишлаб чиқиш, бу борада бошқа мамлакатларнинг илгор тажрибасидан фойдаланиш ўта муҳим аҳамиятга эга”¹**, деб таъкидлаб ўтганлар.

Шу муносабат билан, бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этиш учун амалга оширилаётган энг муҳим устувор вазифалар қаторида солиқ сиёсатини назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш ва уни янада такомиллаштириш юзасидан олиб бориладиган илмий тадқиқот ишларининг амалийлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Айни вақтда, солиқ сиёсатини такомиллаштириш, солиқ тизимини халқаро меъёрлар ва андозаларга мувофиқлаштириш мақсадида туб ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу фаолиятнинг асосий йўналиши иқтисодиётда солиқ юки даражасини камайтириш, солиқларни ҳисоблаш механизмларини такомиллаштириш, солиқларнинг фискал функцияларини қисқартириш ва рағбатлантирувчи ролини кучайтиришга қаратилган.

Шуни қайд этиш жоизки, ялпи ички маҳсулотта (ЯИМ) нисбатан солиқ тўловлари даражаси турли давлатларда жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий аҳволига боғлиқ равишда белгиланади. Агар хорижий мамлакатларда қўлланиладиган солиқ ставкаларини изоҳловчи статистика маълумотларига мурожаат этадиган бўлсак, уларнинг кўпчилигида ЯИМга нисбатан солиқ тўловларининг даражаси 30-45% гача экани маълум бўлади. Шу билан бирга, охириги йилларда бир қатор ривожланган хорижий давлатлар иқтисодиётида солиқ юкининг камайиб бораётганлигини ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбекистонда солиқ юки даражаси йилдан-йилга мун-

¹ Ислам Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

тазам равишда пасайиб бормоқда. Агар 1999 йилда ушбу кўрсаткич ЯИМнинг 38,7 фоизини ташкил этган бўлса, 2002 йилга келиб 33,6 фоизни ташкил этди. 2004 йилда солиққа тортиш даражасини ЯИМга нисбатан 2,5-2,8 фоизгача қисқартириш ёки 28,6 фоизга етказиш кўзда тутилган эди¹.

Хорижий мамлакатларда амалга оширилган солиқ соҳасидаги ислохотлар амалиёти шундан далолат берадики, солиқ юкини камайтиришга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши дастлабки босқичда бюджет даромадларининг камайишига олиб келади. Кейинчалик эса, ушбу чора-тадбирлар натижасида иқтисодий ўсиш суръатларининг жадаллашуви ҳамда корхоналар ва аҳоли томонидан даромадларнинг яширин ҳолатдан чиқарилиб, қонунийлаштирилиши ҳисобига давлат бюджети тушумларининг қисман тикланиши юз беради.

Мамлакатнинг барқарор ривожланиши хўжалик субъектларининг иқтисодиётга капитал жалб этиш қобилиятига ҳам боғлиқ. Қулай солиқ тартиби мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлиги пастлигини белгилайдиган омилларнинг (технологик қолюқлик, макроиқтисодий муаммолар, давлат институтлари фаолиятининг сифатсизлиги ўрнини қоплай олмайди, лекин у сарфланган капитал самарасини оширишга ҳисса қўшади. Шу тариқа мамлакатга инвестицияларни йўналтириш ва рақобатбардошлигини юксалтириши мумкин.

Амалиётдан маълумки, ўртача даромад олувчи субъектлар қанчалик «бақувват» бўлсалар, давлат бюджети шунчалик ишончли, мустаҳкам ҳимояланган бўлади. Масалан, кам таъминланган фуқароларнинг даромади аҳолининг умумий даромадларида қандай салмоққа эгалигидан қатъи назар, уларни солиққа тортиш ҳисобига бюджетга солиқ тушишига умид қилиш хато бўлади. Чунки бундай вазият

¹ Жўраев Т.И. Солиқ сиёсатини такомиллаштириш — иқтисодий тараққиёт омили// "Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида солиқ тизими ва суғурта фаолиятини такомиллаштириш йўллари" Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. 2004, 9-6.

фуқароларнинг янада камбағаллашуви ва келгусида солиқ тўловчилар қаторидан чиқиб кетишига олиб келади. Бутун аҳоли орасида ҳаммадан кўп таъминланганлар фоизи нисбатан оз бўлиб, даромад солиғидан тушумларни фақат уларнинг зиммасига ҳам юклаб бўлмайди.

Шу сабабли потенциал солиқ тўловчиларнинг даромадларига солиқ солишда эҳтиёткор муносабатда бўлиш - даромадларга солиқ солиш сиёсатини юритишда муваффақият гарови ҳамда тўлов қобилиятини баҳолаш тамойилларидан биридир. Буни ставкалар шкаласи ёрдамида ҳам, тегишли имтиёзларни қўлланиш воситасида ҳам такомиллаштириш мумкин.

Солиқлар ва солиққа тортиш тўғрисидаги назарий таълимотлардан маълумки, солиқ юкининг меъёрдан ошиб кетиши республика ва маҳаллий бюджетларнинг даромад қисми кўпайишига олиб келмайди.

Чунки солиқлардан шаклланаётган даромадлар ҳажмининг кўпайиши ҳар доим солиққа тортиладиган базанинг ўсишига пропорционал бўлади, аммо ҳар доим ҳам солиқ ставкасининг ўсишига пропорционал бўлавермайди. Солиқ ставкасининг ошиши маълум бир чегаравий нуқтага етгач, бюджетга тушадиган солиқ тушумлари ҳаттоки камайиши мумкин.

А. Лэффер бюджет даромадлари суммаси солиқ солишнинг энг юқори ставкаси даражсидаги даромад суммасининг 30,0 фоизигача бўлганида кўпайиб боради деб ҳисоблайди. Даромадлардан 40,0-50,0 фоизи бюджетга олинган тақдирда солиқ ставкаси ҳаракатнинг “тақиқланган зона”-сига тўғри келиб қолади. Аҳолининг жамғармалари қисқариб боради, бу иқтисодиётнинг у ёки бу тармоқларига инвестициялар йўналтиришдан манфаатдор бўлмай қўйишга ва солиқ тушумлари камайиб боришига сабаб бўлади¹.

Шубҳасиз, солиқ юкининг аниқ миқдорини билиш хўжа-

¹ Налоговый менеджмент. Учебник/ Под ред. док.экон.наук, проф., чл.-корр. РАН А.Г.Поршнева. М.: ИНФРА-М, 2003, с. 62

лик субъекти ва жисмоний шахсларни солиққа тортиш муаммосини ҳал қилишни анча енгиллаштирган бўлур эди. Бу борада Президент Ислом Каримов шундай деган эди: **“Бугун ҳаётнинг ўзи солиқлар адресли бўлишини тақозо этмоқда. Солиқ тўловчи нима учун ва қанча солиқ тўлаши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмоғи даркор”¹.**

Солиқ тизими самарали бўлиши учун солиқ юки имкон қадар паст бўлишига эришиш керак. Бевосита давлат томонидан ёки давлатнинг иштирокида қайта тақсимланадиган ресурслар улушини пасайтира бормай туриб, мамлакатда иқтисодий юксалиш суръатини тезлаштириб бўлмайди. Солиқлар ижтимоий бойликни қайта тақсимлашнинг энг муҳим воситасидир, бинобарин, мутасадди давлат органлари ушбу таъсирчан механизмдан оқилона фойдаланиши зарур.

Бу ҳилдаги функциялар бюджет сарф-харажатларининг ўсиш суръати иқтисодий ўсиш суръатига қараганда пастроқ бўлган тақдирдагина амалга оширилиши керак.

Умумиқтисодий аҳамиятта молик масалаларни ҳал этиш баробарида конкрет солиқлар тўлаш борасидаги муносабатларни тартибга соладиган қоидаларни такомиллаштириш зарур. Солиққа тортиш объектини, солиқ базасини, солиқ ставкасини, солиқ ҳажми ҳисоблаб чиқарилиши ва тўланиши тартибини белгилаш имконини берадиган тизимнинг мукамал бўлиши пировардида солиқ тўловчи манфаатларининг ҳисобга олинишига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Бу борада ҳал этиладиган бир хил иқтисодий фаолият билан шуғулланадиган айрим хўжалик субъектлари ўртасида қандай қилиб солиқ юки мувозанатини таъминлаш мумкинлигида ўз ифодасини топади. Бундай хўжалик юритувчи субъектларни солиққа тортиш даражасида тафовутлар борлиги айрим солиқ тўловчилар учун тенгсиз рақобат шарт-шароитларини яратади.

Умуман олганда, ўтиш даври иқтисодиётига эга бўлган

¹ Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

мамлакатлар тажрибаси далолат беришича, солиқ ислохотлари бошқа кенгроқ иқтисодий ўзгаришлар билан бир йўла амалга оширилган тақдирдагина ижобий самара бериши мумкин.

Мамлакатимизда солиқ юкини пасайтириш борасида ҳали бир қатор чора-тадбирларни амалга ошириш даркор. Жумладан, солиқ юкини аниқлаш микромеханизмини жорий этиш зарур. Бу корхоналарда, халқ-хўжалиги тармоқларида Республика минтақаларида солиқ юки қанча бўлиш лозимлигини аниқлашни тақозо этади.

Биз юқорида қайд этилган вазифаларни қанчалик тез ва ижобий ҳал эта олсак, шунга мос равишда солиқ юки оптималлашади. Пировардида миллий иқтисодиёт юксак ривожланиш палласига ўтади.

5.2. Табиий ресурслардан самарали фойдаланишда солиқлар таъсирини ошириш йўллари

Республикамиз ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашнинг асосий омилларидан бири, шубҳасиз, табиий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланиш ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларга катта эътибор қаратилмоқда.

Иқтисодиётта табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар ва бошқа иқтисодий воситаларни (тўловлар, лицензиялаш) жорий қилиш хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсир кўрсатиши, табиий ресурсларга доир жамият манфаатларини ҳимоя қилиши, шунингдек, табиий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишни таъминлаши лозим.

Табиий ресурслардан самарали фойдаланишга қаратилган иқтисодий механизм элементларининг энг муҳими — бу, албатта, солиққа тортишдир. Жаҳон амалиётида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган солиқлар — тартибга солувчи ва молиялаштирувчи солиқларга бўлинади.

Тартибга солувчи солиқлар тўғридан-тўғри хўжалик юритувчи субъектларнинг табиий ресурслардан фойдаланишини тартибга солиш мақсадида, солиқ миқдори эса атроф-муҳитга етказиладиган зарар миқдоридан, техник имкониятлардан ва хўжалик фаолиятининг иқтисодий рентабеллигидан келиб чиқиб белгиланади.

Молиялаштирувчи солиқлар эса, табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва такрор ишлаб чиқариш учун молиявий ресурсларни шакллантиришга хизмат қилади. Ушбу турдаги солиқларнинг хусусиятлари хўжалик фаолиятининг табиий ресурсларга нисбатан салбий таъсири билан боғлиқ бўлмай, солиқ миқдорининг фойдалилик даражаси (рента) ва узлуксиз молиявий тушумлар мезони асосида белгиланади.

Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларнинг жорий этилиши табиатдан фойдаланишни иқтисодий тартибга солиш, табиий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланиш, табиатни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва такрор ишлаб чиқариш учун пул фондларини шакллантириш каби мақсадларни кўзлайди. Улар ердан, ер ости бойликларидан, сув объектларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш самарасини оширишга, минерал хом ашё ресурсларини қазиб олиш ҳамда улардан оқилона фойдаланишга ижобий таъсир этишга қаратилади.

Давлатнинг табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ сиёсати икки йўналишда амалга оширилади:

- табиий ресурслардан фойдаланганлик учун махсус солиқлар жорий этиш;
- имтиёзли солиққа тортиш ва солиқдан озод қилиш.

Мамлакатимиз солиқ тизимида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларга: ер солиғи, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар киради. Шунингдек, улар таркибига республикаимиз солиқ тизимида амалда бўлган экология солиғини ҳам киритиш ва унинг механизмини хўжалик юритувчи субъектларнинг атроф-муҳитга кўрсатадиган таъсирига мос ҳолда такомиллаштириш лозим. Жорий этилган

махсус солиқлар орқали табиий ресурслардан фойдаланиш муайян даражада тартибга солинса, имтиёзли солиққа тортиш орқали эса хўжалик юритувчи субъектларнинг табиати муҳофаза қилишга йўналтирилган тадбирлари рағбатлантирилади. Шунингдек, айрим табиий ресурслардан меъёридан ортиқ фойдаланганлиги учун иқтисодий жазо чоралари ҳам белгиланган.

Табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ солиқларнинг жорий этилиши фискал аҳамият касб этиши билан биргаликда, ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишни таъминловчи иқтисодий механизм сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун олинадиган солиқларнинг умумий моҳияти бевосита солиқларнинг иқтисодий моҳиятидан келиб чиқади. Солиқларнинг манбаи бўлган миллий даромад, ишлаб чиқариш омили, яъни меҳнат, капитал ва табиий ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб этиш жараёнида янгидан яратилган қийматдан ундирилади.

Жамиятда табиий ресурсларга нисбатан мулкчилик ҳуқуқи давлатга тегишли бўлиб, уларга эгалик қилиш ва фойдаланиш жараёнида икки томонлама муносабатлар вужудга келади.

Биринчидан, бутун жамият давлатга табиий ресурсларга эгалик қилиш ҳуқуқини берар экан, бунда давлат ўзининг табиий ресурсларга эгалик қилиш ҳуқуқидан фойдаланган ҳолда ўз даромадларини ошириши лозим.

Иккинчидан, давлат капитал ёки меҳнатдан даромад олгани каби хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш жараёнида табиий ресурслардан фойдаланганликлари учун ҳам солиқлар ундириши лозим. Бу жараёнда давлат ҳам табиий ресурслар эгаси сифатида, ҳам солиқ ундирувчи сифатида намоён бўлади ёки ушбу жараён қалтис таваккалчиликни ўз зиммасига олиш орқали катта фойда олишга қаратилган тадбиркорликнинг бир кўринишидир.

Шунинг учун ҳам табиий ресурсларга бой давлатларда уларнинг айримларидан фойдаланишдан олинган да-

ромаднинг тақсимотига оид махсус тизим амал қилади ва иқтисодиётнинг ушбу секторидан ресурс рентаси ўзлаштирилади. Махсулот тақсимотига оид битимлар, асосан, ер ости бойликларидан фойдаланиш учун жорий қилинади. Ушбу тизим давлатга тегишли даромадларни ўзлаштириш билан биргаликда, ишлаб чиқаришнинг ушбу сектори учун инвестицион муҳитни рағбатлантириши лозим. Шу боис, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларнинг асосий мақсади давлатнинг ўз табиий ресурсларидан фойдаланувчилардан даромад олиш, иқтисодий фаолиятини рағбатлантириш ва табиий ресурслардан самарали ҳамда оқилона фойдаланиш механизмини ташкил этиш ҳисобланади.

Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун олинадиган солиқларнинг иқтисодий муҳияти табиий ресурслардан самарали ҳамда оқилона фойдаланишни рағбатлантиришда ўз ифодасини топган. Шунингдек, давлат бюджетига молиявий ресурслар жалб этиш, бу жараёнда, биринчи навбатда, бюджетдан табиий ресурсларни, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва сифатини яхшилашга қаратилган харажатларни молиялаштиришдан иборатдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар амал қилиш жараёнида икки вазифани:

Биринчидан, табиий ресурслар баҳосига таъсир этиш орқали, улардан самарали ва оқилона фойдаланишни рағбатлантириш;

Иккинчидан, етказилган экологик зарар бутун жамият ҳисобидан эмас, балки унга зарар етказувчилар томонидан қопланишга қаратилиши лозим.

Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун олинадиган солиқлар бажарадиган биринчи вазифага тўхталадиган бўлсак, уларнинг жорий этилиши натижасида товар баҳосига, яъни товарнинг таклифига таъсир кўрсатилиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг иложи борица табиий ресурслардан интенсив тарзда, самарали ва оқилона фойдаланиш эвазига ўзи ишлаб чиқарган товарга талаб ва таклиф мувозанатини сақлашга бўлган мойиллиги кучайтирилади.

Маълумки, ҳозирги давр давлат бошқаруви тизимида давлатнинг иқтисодиётга аралашуви лозимлиги кўплаб иқтисодчи олимлар томонидан асослаб берилган. Табиий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланиш учун давлат томонидан бу жараёнга аралашуш лозимлигини ва бунда давлатнинг роли катта эканлигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Чунки ресурслар чекланганлиги шароитида хўжалик юритувчи субъектлар ҳамма вақт ҳам ресурслардан интенсив ҳолда фойдаланмайди. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланиши учун иқтисодий механизмнинг энг самарали воситаларидан бўлган солиқ механизми орқали таъсир кўрсатилади. Табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган махсус солиқлар жорий этилиб, хўжалик юритувчи субъектларнинг ресурслардан интенсив фойдаланиши тартибга солиниши ҳамда рағбатлантирилиши натижасидагина табиий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишга эришиш мумкин.

Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун олинадиган солиқлар бажарадиган фискал вазифа хусусида тўхталадиган бўлсак, у биринчи вазифа билан узвий боғлиқ бўлиб, жамиятга етказилган зарарларнинг зарар етказувчилар томонидан қопланиши айтиш мумкин. Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларнинг жорий этилиши ҳам табиий ресурслар таклифига таъсир этиш орқали хўжалик юритувчи субъектларни улардан самарали ва оқилона фойдаланишини тартибга солиди ва рағбатлантиради ҳамда давлат бюджетига муайян ресурсларни жалб этиш орқали давлатнинг экологик сиёсати, яъни атроф-муҳитни, ер, сув, ер ости бойликлари муҳофазасини яхшилаш имкониятини яратади.

Сўнгги йилларда жаҳон солиқ амалиётида экологик солиқлардан фойдаланиш тобора фаоллашиб бормоқда. Бу жараён экологик муаммоларнинг билан изоҳланади. Яъни табиатни муҳофаза қилишда экологик солиқлар, биринчи навбатда, экологик муаммоларни ечишга қаратилиши шарт.

Мамлакатимизда табиий ресурслардан фойдаланганлик

учун солиқ бажарадиган вазифа кучайиб бормоғи лозим. Шу сабабдан табиий ресурслардан фойдаланиш ва келажак авлод учун уларни сақлаш, турли шароитларда жойлашган хўжалик юритувчи субъектлар учун тенг ҳолатни таъминлашга, табиий ресурсларга нисбатан оқилона муносабатни рағбатлантиришга, уларнинг талон-тарож қилинишига йўл қўйилмасликка кенг эътибор қаратиляпти.

Бундан ташқари, жаҳон амалиётида бўлгани каби республикамиз солиқ тизимида ҳам сўнгги пайтларда табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларни давлат бюджети даромадларини шакллантиришдаги аҳамиятини ошириш асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун олинадиган солиқларга устувор аҳамият қаратилишининг сабаблари сифатида қуйидаги омилларни келтириб ўтиш мумкин:

- давлат бюджетида табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, улар сифат ҳолатини яхшилашга қаратилган харажатларнинг йилдан-йилга ўсиб бориши;
- давлат томонидан табиий ресурслардан янада самарали ва оқилона фойдаланишни тартибга солиш ва рағбатлантириш заруратининг кучайиб бориши;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг солиқ солинадиган объектларини давлатдан яширишини камайтириш;
- мамлакат иқтисодиётини табиий ресурсларга боғлиқ ҳолда ривожланишини чеклаш ва бошқалар.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар жорий этиш орқали улардан самарали ва оқилона фойдаланишга тўғридан-тўғри эришиб бўлмайди. Давлат бу жараёнга махсус солиқлар жорий этиш орқали баҳога бирламчи таъсир кўрсатади, холос. Махсус солиқларни хўжалик юритувчи субъектларнинг табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига таъсири эса бозор механизми, яъни ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасида маҳсулотнинг экологик самарадорлигига бўлган талаб ва таклиф қонуни асосида амалга ошади.

Ҳақиқатдан ҳам, давлат хўжалик юритувчи субъект-

ларнинг табиий ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишини тартибга солиш ва рағбатлантириш борасида улар фаолиятига бевосита аралашмасдан, бозор қонун-қоидалари асосида таъсир кўрсатади. Бу жараёнда хўжалик юритувчи субъектларнинг табиий ресурслардан фойдаланишида нафақат махсус солиқлар, шунинг билан биргаликда, бозор механизмнинг бошқа элементлари ҳам фаол таъсир кўрсатади. Товарга бўлган талаб ва таклифнинг эластиклиги ёки ноэластиклиги ана шундай таъсир этувчи бозор механизмларидан биридир.

Табиий ресурс солиқларининг иккинчи асосий фискал вазифасининг даражаси эса ҳар бир мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, жугрофий жойлашуви (табиий ресурслар захираси), мамлакатда амалга оширилаётган экологик сиёсатдан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Республикамызда давом этаётган солиқ тизимини шакллантириш ва такомиллаштиришга қаратилган ислохотлар жараёнида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларга катта эътибор қаратиб келинмоқда. Шунга қарамайдан, жаҳон амалиётида бўлгани каби республикамыз солиқ тизимида ҳам давлат бюджети даромадларини шакллантиришда асосий эътибор қўшилган қиймат, даромаддан (фойда) ва аҳолидан олинadиган солиқларга қаратилган, яъни солиқ юкининг асосий қисми меҳнат ва капиталга тўғри келади. Республикамызда сўнгги йилларда барча солиқлар ЯИМнинг 30,0 фоизга яқин қисмини ташкил этгани ҳолда, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар эса унинг 2,0 фоизга яқин қисмини ташкил этади, холос. Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларни республикамыз давлат бюджети даромадларидаги улуши кейинги йилларда ўсиши кузатилган бўлса-да, улар анча пастлигича қолмоқда (жадвалга қаранг).

Жадвал маълумотларидан кўришимиз мумкинки, келтирилган йиллар бўйича давлат бюджети даромадлари таркибида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар ўртача 8,0 фоиздан ортиқроқни ташкил этмоқда. Улар-

нинг давлат бюджети даромадлари таркибидаги улуши 2000 йилдан 2002 йилга қадар камайиши, 2003 йилдан яна ўсиш тенденцияси кўзга ташланмоқда. 2002 йилда уларнинг улуши 5,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилда энг кўп улушни, яъни 15,7 фоизни ташкил этиши кутилмоқда. Бу ҳолат, асосан, 2005 йилдан ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ механизмидаги ўзгаришлар натижасидир.

Ўзбекистон Республикасида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун олинадиган солиқларнинг давлат бюджети даромадлари таркибидаги улушининг ўзгариши динамикаси (фоизда)						
Кўрсаткичлар	2000 йил	2001 йил	2002 йил	2003 йил	2004 йил 9-ой	2005 йил (прогноз)
Давлат бюджети даромадлари ¹ , Шундан:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар, жами	6,9	6,3	5,6	6,5	7,4	15,7
Ер солиғи	3,2	3,0	2,0	2,2	2,4	2,6
Ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ	1,2	0,7	1,0	1,3	1,9	10,1
Сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ	0,5	0,4	0,3	0,4	0,4	0,4
Экология солиғи	2,0	2,2	2,3	2,6	2,7	2,6

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари

Келтирилган маълумотларни ўрганиш натижасида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларнинг давлат бюджети даромадлари таркибидаги улуши борасида умумий хулосага келиш мумкин бўлса-да, уларнинг ўзгариш даражасига тўғри баҳо бериш имкони мавжуд эмас.

¹ Давлат мақсадли жамғармалари даромадларидан ташқари.

Жумладан, давлат бюджети даромадлари таркибидаги ўзгаришларга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади:

— давлат бюджети даромадлари умумий ҳажмининг ўзгариши;

— давлат бюджети даромадлари таркибида ҳар бир солиқ улушининг ўзгариши;

— солиқ турлари бўйича олдиндан тўланган солиқлар улушининг ўзгариши ва бошқалар.

Демак, давлат бюджети даромадлари таркибида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар улушининг ўзгаришига ҳам юқорида қайд этилган омиллар таъсир кўрсатган.

Ҳозирги пайтда республикамиз солиқ тизимида табиий ресурслардан самарали фойдаланишда солиқлар муҳим таъсир этаётган омил бўлса-да, бу борадаги айрим муаммоларнинг мавжудлиги ушбу солиқлар олдига қўйилган вазифаларни тўлиқ бажариш имкониятини бермаяпти.

Бизнингча, табиий ресурслардан фойдаланишда солиқлар таъсирини ошириш билан боғлиқ бўлган қуйидаги долзарб масалаларни ҳал этиш лозим:

1. Республикамиз солиқ тизимидаги ихчамлаштирилган солиққа тортиш тартиби амалда солиқларнинг фискал аҳамиятини эътиборга олган ҳолда ўз вазифасини бажараётган бўлса-да, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар вазифаларини амалга ошириш имкониятини бермаётир. Республикада улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, солиқларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида ихчамлаштирилган тартибда солиқ тўловчилар учун ҳам табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқларни тўлаш тартибини жорий этиш лозим.

2. Республикада сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқнинг самарадорлигини ошириш мақсадида:

— сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни барча ҳўжалик юритувчи субъектлар учун, жумладан, ихчамлаштирилган солиққа тортиш тартибидаги ҳўжалик юритувчи субъектлар учун ҳам жорий этиш мақсадга муво-

фиқ бўлиб, уларнинг бевосита сувдан фойдаланиш ҳажмига боғлиқ равишда солиқ мажбуриятларини белгилашга эришиш лозим;

— хўжалик юритувчи субъектларнинг сувдан фойдаланишини қатъий назоратга олиш учун уларнинг ҳар бирида ва ҳар бир фойдаланиш объекти бўйича махсус сув ҳисоблагичларни ўрнатишни тезлаштириш, сувдан махсус қувурлар орқали эмас, балки турли сув етказиш тармоқларидан фойдаланувчи хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳам ҳисобини олиб, солиққа тортиш ҳамда сувдан фойдаланиш меъёрига (лимити) эътиборни кучайтириш керак;

— сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ ставкаларини оширишни тезлаштириш, уларни соҳалар бўйича табақалаштирини илмий асосланган ҳолда такомиллаштириш лозим.

3. Экология солиғи механизмини саноатлашган мамлакатлар солиқ амалиётида самарали қўлланилиб келинаётган махсус экология солиқлари механизмига яқинлаштириш мақсадида:

— яқин вақт ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф-муҳитни ифлослантиргани ва чиқиндилар тўплангани учун компенсация тўловининг объектидан ушбу тўловга қўшимча равишда махсус экология солиғи жорий этилиши ва у босқичма-босқич амалдаги экология солиғи билан унификация қилиниши лозим;

— солиқ идораларининг табиатни муҳофаза қилиш органлари билан ўзаро ҳамкорлигини кучайтириш керак.

4. Хўжалик юритувчи субъектларнинг табиий ресурслардан меъёр доирасида фойдаланишини солиқлар воситасида қатъий назоратини йўлга қўйиш мақсадида уларнинг табиий ресурслардан меъёридан ортиқ фойдаланишини ва атроф-муҳитга зарар етказгани учун жазо чораларини кучайтириш лозим.

5. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш жараёнида соғлом экологик муҳитни таъминлашга қаратилган, замонавий, камчиқимли, атроф-муҳит учун энг

кам зарар етказадиган техника ва технологияларни жалб этишга қаратилган инвестицион фаолияти имтиёзлар воситасида рағбатлантирилиши лозим. Бу бевосита ушбу технологияларни импорт қилиш жараёнидаги имтиёзлар - божхона тўловлари, даромад (фойда) солиғи, мол-мулк солиғи, тезлаштирилган амортизация кабиларда ўз ифодасини топмоғи лозим.

6. Республикамиз давлат бюджети даромадларининг солиқ тушумлари таркибида табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқлар, айниқса, атроф табиий муҳитни ифлослантириш билан боғлиқ солиқларга устувор аҳамият қаратилиши, уларни давлат бюджети даромадларини шакллантиришдаги аҳамиятини оширишга қаратилган ислохотлар мамлакат солиқ тизимини такомиллаштиришдаги устувор йўналиш сифатида қаралиши лозим.

Дарҳақиқат, мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашдаги муҳим устувор вазифалардан бири солиқ сиёсатини янада такомиллаштиришдир. «**Бу ўринда асосий юк табиий, минерал-ҳомашё, ер-сув ва бошқа захиралардан тежамкорлик билан ва оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи ресурс солиқларига тушиши лозим**»¹. Республикамиз солиқ тизимини такомиллаштиришда табиий ресурслардан фойдаланганлик учун олинadиган солиқларга кенг эътибор берилишининг нақадар аҳамиятли эканлигини мамлакатимиз Президенти Ислам Каримовнинг юқорида қайд этилган фикрларидан ҳам кўриш мумкин.

¹ Ислам Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь.

5.3. Маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг рағбатлантирувчи ролини оширишнинг иқтисодий аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси сиёсий мустақилликни қўлга киритган илк кунлардан бошлаб, мамлакатимиз Президенти Ислон Каримов солиқ сиёсатига алоҳида эътибор қаратди. Солиқлар ва солиқ функцияларини бажарувчи мажбурий тўловларни жорий этиш, бекор қилиш ва умумий тартибда мувофиқлаштириб туриш масалалари мамлакатимиз Конституциясининг бир неча бобларида ўз ифодасини топди. Жумладан, 123-моддада: «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилади. Солиқлар жорий қилишга фақат Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳақли» деб алоҳида кўрсатиб қўйилган. Шунингдек, 100-модданинг 3-бандида: «Маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш» маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатига киради деб акс эттирилган.

Шунга асосланиб айтиш мумкинки, мамлакатимиз сиёсий тизимига мувофиқ, мураккаб унитар давлатлар таркибига киради (мураккаб дейишимизга асос Қорақалпоғистон Республикаси ҳам мавжуд). Бутун дунёда қабул қилинган тартиб-қоида ва андазага мувофиқ, унитар давлатларда икки поғонали, Федератив давлатларда эса уч поғонали солиқ тизими амал қилади. Ушбу таомилга биноан, Ўзбекистон Республикасининг солиқ тизими икки поғонали бўлиб, унда:

- умумдавлат солиқлари;
- маҳаллий солиқлар ва йиғимлар жорий этилган.

Қабул қилинган тартибга мувофиқ, умумдавлат солиқлари негизида шаклланаётган солиқ суммалари умумжамиyat аҳамиятига молик бўлган, яъни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва ниҳоят, миллий хавфсизлик жаб-ҳаларида амалга ошириладиган чора-тадбирларни молиялаштириш учун сарф этилади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлардан ташкил топган

молиявий маблағлар маҳаллий ҳукумат миқёсида режалаштирилган чора-тадбирларни молиялаштириш учун сарфланади.

Барча мамлакатларда бўлганидек, республикамиз солиқ тизимида ҳам бир қатор билвосита солиқлар мавжуд. Улар бирламчи фискал функцияни бажарадиган бўлса, сўнгра солиқ тўловчиларни рағбатлантирувчи ва тартибга солувчи функцияларни бажарадилар. Яна бир қатор бевосита солиқлар ва солиқ функциясини бажарувчи мажбурий тўлов ва йиғимлар ҳам мавжудки, улар дастлаб рағбатлантирувчи, кейин эса тартибга солувчи ва фискал функцияларни бажаради.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 2-боб, 6-моддасида миллий иқтисодиётимизда амал қилаётган умумдават солиқлари қайд этиб ўтилган бўлса, 7-моддасида, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар акс эттирилган. Ана шу моддаларга назар ташлайдиган бўлсак, маҳаллий солиқлар ва йиғимлардагига нисбатан умумдават солиқлари таркибида билвосита солиқлар миқдори кўплигига гувоҳ бўламиз. Бу ўз навбатида, умумдават солиқларининг аксарияти миллий иқтисодиётда фискал функцияни бажаришга молик бўладиган бўлса, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар асосан ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи ва иш бажарувчиларни рағбатлантиришга ундайди.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, солиқларнинг ушбу функцияларни бажариши қадимдан маълум. Масаланинг қийин томони шундаки, соҳа мутахассислари мавжуд вазиятни қанчалик аниқ ва тўғри баҳолай билишида. Агар мутасадди шахслар шаклланаётган вазиятни нотўғри ифода этса, талқин қилса, қўйинки, эҳтиросга берилиб, ноўрин молиявий қарор қабул қилса, миллий иқтисодиётда шунга яраша молиявий аҳвол вужудга келади. Шунинг учун ҳам солиқ сиёсатини амалга ошириш чоғида, ҳар бир солиқ тури бажарадиган бирламчи функцияларга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Ана шунда биз солиқларнинг миллий иқтисодиётдаги иқтисодий аҳамияти нечоғли муҳим

эканлигига тўлиқ амин бўламиз ва улардан самарали фойдаланиш борасидаги имкониятимиз кенгайиб боради.

Маҳаллий солиқлар, йиғимлар таркиби ва уларнинг маҳаллий ҳокимият органлари тасарруфидаги объектларни рағбатлантириш масалаларига кенгроқ ёндошиш орқали солиқларнинг иқтисодий аҳамиятини очиб бериш мумкин.

Мавжуд қонунчиликка мувофиқ, ҳозирги кунда республикада амал қилувчи маҳаллий солиқлар ва йиғимлар таркиби нисбатан кўп бўлмай, улар қуйидагилардан иборат:

1. Мол-мулк солиғи*;
2. Ер солиғи, ягона ер солиғи*;
3. Инфратузилмани ривожлантириш солиғи;
4. Жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизел ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ;
5. Савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари;
6. Юридик шахсларни, шунингдек тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим.

Мазкур солиқлар эвазига йиғиладиган маблағлар бевожуба маҳаллий бюджетга тушиб, маҳаллий аҳамият касб этадиган тадбирларни молиялаштиришга сарфланади. Шу билан бирга, солиқ тўловчи субъектларни ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва иш бажариш фаолиятини рағбатлантириб ҳам туради. Солиқларнинг мана шунга ўхшаш хусусиятлари бир вақтнинг ўзида икки томонга хизмат кўрсатади. Яъни биринчидан, маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришга хизмат кўрсатса, иккинчидан, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тартибга солиб туради. Бироқ, шунини алоҳида қайд этиш лозимки, зикр этилган ҳар бир маҳаллий солиқ ва йиғимлар ўзига хос иқтисодий

* Ушбу солиқлар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан жорий этилади ва республиканинг барча ҳудудида ўзгартирмасдан ундирилади.

аҳамият касб этади. Бунга биз ҳар бир солиқ ва йиғимни алоҳида ўрганиш, таҳлил ва тадқиқ қилиш натижасида амин бўламиз.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимларни баён этилган тартиб бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, дастлаб мол-мулк солиғидан бошлашга тўғри келади. Мол-мулк солиғи маҳаллий солиқлар ичида алоҳида иқтисодий аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда мол-мулк солиғини тўловчиларнинг икки гуруҳи мавжуд бўлиб, биринчиси, мулк шаклидан ва идоравий бўйсунушидан қатъи назар тижорат асосида фаолият юритаётган барча хўжалик субъектлари, иккинчиси, ихтиёрида мол-мулк солиғига тортиладиган объекти бўлган жисмоний шахслар ҳисобланади.

Мол-мулк солиғи ставкасининг тадрижий ривожланишига назар соладиган бўлсак, унинг ставкаси мустақиллик йиллари давомида муттасил ўзгариб бормоқда. 1992-2005 молиявий йилларда солиқ ставкаси кўлами 0,5 фоиздан то 5,0 фоизга қадар ўзгариб турди. Бугунги кунга келиб унинг ставкаси солиққа тортиладиган объект ва қолдиқ қийматининг 3,5 фоизини ташкил этмоқда.

Бизнинг солиқ тизимимизда юридик шахслардан олинадиган мол-мулкдан дунёда жуда кам қўлланиладиган регрессив усулда солиққа тортиш имконияти берилган. Бу биринчидан, корхоналарни экспорт операцияларини жадаллаштиришни рағбатлантирса, иккинчидан, солиқ ставкасининг пасайиши ҳисобига корхоналар ўз молиявий аҳволини барқарорлаштиришга имкон беради.

Жисмоний шахслар мол-мулкидан ундириладиган солиқ объектлари ҳам турлича бўлиб, улар маҳаллий бюджетлар даромадини шакллантиришда муҳим молиявий манба ҳисобланади. Республикамизда жисмоний шахслардан ундириладиган солиқ ставкаси бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларга нисбатан анча паст даража ўрнатилган.

Жисмоний шахслар мол-мулкига ўрнатилган солиқ ставкаси нисбатан паст бўлишига қарамай, уни ўз вақтида ва тўлиқлигича ундириб олиш жараёни бошқа солиқ турларига

қараганда анча мураккаб кечмоқда. Шу боис, ушбу солиқни бюджетта тортиш тизимида бир қатор рағбатлантирувчи чораларни кўриш талаб этилади.

2005 молиявий йилдаги давлат бюджети параметрларига назар соладиган бўлсак, мол-мулк солиғини тўловчи субъектлардан ундириладиган солиқ суммаси 109064,8 млн сўмни ташкил этиб, у давлат бюджетининг 3,33 фоиз даромадини таъминлаб турибди.

Агар мазкур солиқнинг қорхоналар фаолиятидаги иқтисодий аҳамиятини аниқлайдиган бўлсак, мол-мулк солиғи орқали асосий фондлардан самарали фойдаланиш рағбатлантирилади. Хусусан, балансидаги барча мулк бўйича солиқ тўлаш зарурати тадбиркор ва жисмоний шахсларни иқтисодий жиҳатдан асосий фондларга нисбатан мослашувчан сиёсат юритишга мажбур қилади ва зарур бўлмаган бинолар, машиналар ва жиҳозлардан воз кечишга ундайди. Бу ҳол ишлаб чиқариш воситалари бозорини шакллантиришга яқиндан ёрдам бериши билан бирга, ишлаб чиқариладиган маҳсулот таннархининг арзонлашувига ҳам сабаб бўлади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ичида давлат бюджети даромадидаги улуши бўйича иккинчи ўринда турадиган Ер солиғи солиқ тўловчиларни иқтисодий жиҳатдан рағбатлантирувчи ва муҳим молиявий аҳамият касб этувчи солиқлардан бири ҳисобланади.

Миллий иқтисодиёт доирасида фаолият юритаётган солиқ тўловчилар шартли равишда учта гуруҳга бўлинади:

— Ихтиёрида ёки фойдаланаётган ери бўлган юридик шахслар;

— Фойдаланаётган ёхуд ихтиёрида мавжуд ери бўлган жисмоний шахслар;

— Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи фермер ва ширкат хўжалиги субъектлари.

Ер солиғини тўловчи юридик шахслар ихтиёридаги ҳар бир гектар ер алоҳида зоналарга бўлинган. Ушбу зоналар вилоятларда 3 ва 4 та, Тошкент шаҳрида эса 14 тани ташкил этади. Ҳар бир зонадаги социал, молиявий инфрату-

зилмаларнинг жойлашувига мувофиқ солиқ ставкаси ўзгариб туради. Яъни инфратузилмаларнинг ташкилий ҳолатига кўра солиқ ставкаси юқори бўлади ва аксинча. Қаерга капитал кўп сарф-ланган бўлса, ўша ерда солиқ ставкаси юқори бўлади.

Жисмоний шахслардан ундириладиган ер солиғи улар эгаллаб турган ернинг ҳар бир квадрат метри ҳисобига «сўм»ларда белгиланади. Солиқ ставкасининг миқдори юридик шахсларникига яқин. Яъни инфратузилмаси яхши ташкил этилган ерларда солиқ ставкаси баланд бўлади.

Ягона ер солиғини тўловчи қишлоқ хўжалиги товарларини ишлаб чиқарувчилар учун солиқ ставкаси ернинг балл бонитетига қараб ўрнатилади. Шунингдек, ҳар бир ернинг таркибий тузилишига қараб белгиланган солиқ ставкалари муайян коэффицентларга кўпайтирилиб қатъий солиқ ставкаси аниқланади.

Амалдаги солиқ тизимида Ягона ер солиғи ставкалари фойдаланиладиган ер ресурсларининг иқтисодий аҳамиятини тўлиқ ифодаламаган. Улар мазкур ер майдонида қандай маҳсулот етиштирилишидан қатъи назар, деярли тенг бўлади. Холбуки, турли хил маҳсулотлардан олинган иқтисодий самара бир хил эмас. Амалдаги тизим Ягона ер солиғи тўловчиларининг ихтиёридаги ерни мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сифатини ошириш, ариқ-зовурларни тозалаш ҳисобига ернинг унумдорлигини оширишни рағбатлантирмайди. Чунки, ернинг сифати қанчалик яхши бўлиб борса, солиқ ставкаси шунга мос равишда кўтарилиши мумкин. Бундай ҳолатда солиқ тўловчилар онгли равишда ер сифатини оширишга ҳаракат қилмайди. Ер солиғи қанчалик самарали ва адолатли бўлса, у солиқ тўловчи субъектларнинг молиявий аҳволини шунчалик яхшилашга хизмат қилади.

Фикримизча, ер солиғи ставкаларини ҳисоблаб чиқишда ер майдонининг жойлашуви, сифати, етиштириладиган маҳсулот тури эътиборга олинishi лозим. Бошқача айтганда, ердан олинадиган амалий фойда кўзда тутилиши керак. Бу тадбир ер қийматининг иқтисодий баҳосидан келиб чиқ-

қан ҳолда ставкаларни белгилаш йўли билан амалга оширилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Ерга эгалик қилувчилар ёхуд фойдаланувчилар молиявий натижаси қандай бўлишидан қатъи назар, белгиланган солиқ суммасини тўлашлари шарт. Ушбу талаб ер солиғининг иқтисодий аҳамиятини оширишга хизмат қилади. Демократизми, ер солиғини тўловчи субъектлар имкон қадар мавжуд ерларидан самарали фойдаланишдан манфаатдор бўладилар.

Инфратузилмани ривожлантириш солиғининг жорий этилганига ҳали унчалик кўп вақт бўлгани йўқ, албатта. Ушбу солиқ 1998 молиявий йилдан бошлаб маҳаллий бюджет даромадини шакллантиришда иштирок этиб келмоқда. Маҳаллий солиқлар ичида мазкур солиқ тури ҳисобига шаклланаётган солиқ суммаси давлат бюджети даромадининг 1,5 фоизини таъминламақда. Солиққа тортиладиган объект юридик шахслар даромад солиғини тўлаб бўлганидан кейин қоладиган соф даромад (фойда) ҳисобланади.

Дастлаб ушбу солиқ жорий этилганда, солиқ ставкаси 6 фоиз этиб белгиланган эди. Шу пайтларда бир объектдан бир вақтнинг ўзида икки хил маҳаллий мажбурий тўлов ундирилган, яъни «Ободонлаштириш учун йиғим» ва «Инфратузилмани ривожлантириш солиғи». Кейинчалик ҳар икки солиқ унификация қилиниб унинг ставкаси 8 фоизгача кўтарилди. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу солиқни тўловчи корхона маҳаллий миқёсдаги ижтимоий муаммоларни бартараф этишда яқиндан иштирок этса, маҳаллий ҳокимият солиқ тўловчи субъектлардан олинадиган мазкур солиқнинг ставкасини пасайтириши, вақтинчалик ёки умуман озод қилиши мумкин.

Бошқа солиқлардан фарqli ўлароқ, мазкур солиқнинг бирламчи функцияси фискал аҳамиятни касб этади, корхоналарни иқтисодий рағбатлантириш функцияси унчалик аҳамиятга эга эмас. Маҳаллий ҳокимият органлари айрим корхоналарни ушбу солиқдан озод қилиш ҳисобига иқтисодий рағбатлантира олиши мумкин, холос. Бироқ, республикадаги аксарият маҳаллий бюджетлар республика бюдже-

тидан дотация ва субвенция олаётган бир пайтда, маҳаллий ҳокимият органлари солиқ тўлаш борасида ҳар доим ҳам имтиёз бериш имкониятларини қўллай олмайди.

Жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизел ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинадиган солиқ, маҳаллий солиқлар таркибида 2002 молиявий йилдан бошлаб амал қилмоқда. Бугунги кунда ҳар бир литр харид қилинган ёқилғи маҳсулоти учун солиқ ставкаси 45 сўм миқдорида ўрнатилган. Алоҳида айтиш жоизки, ушбу солиқ янги солиқ тури жорий этилганидан далолат бермайди.

Солиқ жорий этилгунга қадар маҳаллий солиқлар таркибида «Жисмоний шахсларнинг транспорт воситаларидан олинадиган солиқ» мавжуд бўлиб, у транспорт воситаларининг от кучидан ёки мотор ҳажмидан олинар эди. Муқаддам мавжуд бўлган солиқни тўлашдан бир қатор ижтимоий жиҳатдан муҳтож ва ўз вақтида таҳликали жойларда хизмат кўрсатган шахслар (Афғонистонда ҳарбий хизматда бўлганлар, Чернобиль ҳалокатини бартараф этишда иштирок этганлар, 1 ва 2 гуруҳ ногиронлари ва бошқалар) озод бўлгандилар. Лекин шуни алоҳида қайд этиш жоизки, транспорт эгаси ундан фойдаланадими ёки йўқми қатъи назар, белгиланган солиқ суммасини тўлашлари шарт эди. Бу ўз навбатида, автомобилдан вақтинчалик фойдаланмаётган жисмоний шахсларнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлган.

Жорий этилган янги солиқ гури олдингисидан қуйидаги хусусиятлари билан тубдан фарқ қилади. Жумладан:

- солиқ ставкаси автотранспортнинг от кучига ёки мотор ҳажмига эмас, балки харид қилинаётган ёнилғи маҳсулотининг ҳажмига нисбатан белгиланган;

- автотранспортдан фойдаланмаган тақдирда, жисмоний шахслар солиқ тўламайди;

- автойўлдан кўпроқ фойдаланган ва атроф-муҳитни ифлослантирган жисмоний шахслар шунчалик кўп солиқ суммасини тўлайдилар;

- маҳаллий бюджет даромадида ушбу солиқдан тушадиган солиқ суммаси кескин кўпайди, солиқнинг йиғилув-

чанлик кўрсаткичи ижобий томонга бурилди. Лекин мазкур солиқ юзасидан жисмоний шахсларга солиқ имтиёзларини бериш чекланиб қолди. Сабаби амалдаги меъёрий ҳужжатлар бўйича имтиёзлар бериш механизми ишлаб чиқилмаган. Истиқболда ушбу солиқдан имтиёз бериш механизмини ишлаб чиқиш, солиқ сиёсатининг асосий вазифаларидан бирига айланиши даркор.

Савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим шу жумладан, айрим турдаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари бир вақтнинг ўзида маҳаллий бюджетлар даромадини шакллантириш билан бирга, савдо фаолияти билан банд бўлган тадбиркорларни сифатли ва самарали хизмат кўрсатишни яхши ташкил этишга ундайди. Савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим юридик шахс мақомини олмасдан тадбиркорлик билан шуғулланаётган жисмоний шахсларга минимал иш ҳақи ҳажмида қатъий белгиланганларни иқтисодий самарали фаолият кўрсатишга даъват этади.

Айрим турдаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари асосан спиртли ва тамаки маҳсулотлари билан савдо-сотиқ қилаётган жисмоний ва юридик шахслардан ундирилади. Бизга маълумки, спиртли ичимликлар ва тамаки маҳсулотлари акцизоти товарлари гуруҳига киради. Шунинг учун акцизоти товарларини тартибга солиш, уларни қалбакилаштириш ҳолларининг олдини олиш мақсадида шундай молиявий тадбир қўлланилмоқда.

2005 молиявий йилдан бошлаб, савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғимнинг юқори ставкаси бир ой учун 3,5 минимал иш ҳақи ҳажмида белгиланган бўлса, айрим турдаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари учун бир ойда 5,0 минимал иш ҳақи ҳажмида ўрнатилган. Мазкур йиғимлар бўйича ҳам маҳаллий ҳокимият бошқарув органлари молиявий имтиёзлар беришга ҳақли.

Юридик шахсларни, шунингдек тад-
яти билан шуғулланувчи жисмоний ша-
олганлик учун йиғим тадбиркорлик фао-
гулланишни истаган ҳар бир юридик ва

лардан ундирилади. Бугунги кунда ушбу йиғимнинг юқори ставкаси 5 минимал иш ҳақи ҳажмида ўрнатилган бўлиб, солиқ суммаси тадбиркор шахслар рўйхатдан ўтаётган пайтда ундирилади.

Хорижий мамлакатлар тажрибасига асосан айтадиган бўлсак, рўйхатдан ўтганлик учун йиғим ундирилаётганда, рўйхатга олиш ваколатига эга бўлган орган солиқ тўловчини кенг миқёсда ва тўлиқ солиқлар, йиғимлар ва тўловларни акс эттирадиган меъёрий ҳужжатлар билан таъминлаш лозим.

Назаримизда, бизда ҳам шу каби тажрибаларни қўллашни тадбиркорлар молиявий фаолиятини жадаллаштириши билан бирга, солиқ инспекторларининг ишлари анча осон кечиши мумкин. Чунки солиқ тўловчи зарур маълумотларга эга бўлган тақдирда солиқ тўловларидан бўйин товлаш, солиққа тортиш базасини яшириш ҳоллари каби ноқонуний тадбирларга қўл уриши нисбатан камаяди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, республикада олиб борилаётган солиқ сиёсатининг марказий бўғинида маҳаллий солиқлар ва йиғимларни такомиллаштириш вазифаси тургани бежиз эмас, албатта. Президент Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида муҳим устувор вазифалардан бири — солиқ сиёсатини янада такомиллаштиришдан иборат эканини таъкидлаб, бундай деган эди: «**Солиқ тизими нафақат солиқларни ундириш, балки биринчи галда, рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиши лозим**»¹.

Мамлакат солиқ тизимининг таркибий ва ажралмас қисми бўлган маҳаллий солиқлар ва йиғимлар маҳаллий бюджетларни даромад манбаи шакллантиришга қараганда, қиймат яратаётган ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи ва иш бажарувчи ҳўжалик субъектларининг тадбиркорлик фаолиятини иқтисодий жиҳатдан рағбатлантириши устувор аҳамият касб этади.

¹ Ислом Каримов. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. «Халқ сўзи», 2005 йил 29 январь

5.4. Солиқларни мувофиқлаштирувчи меъёрий ҳужжатларни мукамаллаштириш

Ҳозирги пайтда солиқ сиёсатини юритиш борасидаги муҳим ва долзарб масала, Президентимиз таъкидлаб ўтганидек, «амалдаги солиқ қонунчилигини танқидий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, шу асосда уни янада содда-лаштириш, солиқларни унификация қилиш, солиқ юкини енгиллатиш, солиқ бошқарувини такомиллаштириш ва эркинлаштиришни назарда тутадиган янги таҳрирдаги Солиқ Кодексини тайёрлашлари ва тасдиқлаш учун киритишлари зарур».

Солиқ амалиёти асосан, Президент Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Халқаро шартномалар, муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини қисқартириш ва ҳисоб-китоблар механизмининг такомиллаштириш бўйича Республика комиссиясининг қарорлари, Давлат қўмиталарининг меъёрий ҳужжатлари, солиқлар бўйича йўриқномалар ва бошқа соҳага тегишли ҳужжатлар орқали амалга оширилади. Одатда, улар Солиқ кодексида тўлиқ акс этмайди. Натижада, Солиқ кодекси кенг фойдаланмайдиган ҳужжатга айланиб қолмоқда. Шу туфайли янги таҳрирдаги Солиқ кодексининг ишлаб чиқилишида бошқа меъёрий ҳужжатлар асосида қилинган ўзгартиришларни ҳам акс эттиришга эътибор берилиши зарур.

Янги таҳрирда ишлаб чиқиладиган Солиқ кодекси аввалгисидан — солиққа тортишнинг янги иқтисодий давр талабларидан келиб чиқиб, иқтисодиётни эркинлаштириш ва бозор механизми талабларини эътиборга олувчи принципларни шакллантириши, солиқ сиёсатидаги янги йуналишларни акс эттириши ва албатта сўнгги йилларда мамлакатимиз ва ривожланган давлатлар солиқ тажрибаларини акс эттириши билан фарқ қилиши лозим. Унда қуйидаги ҳолатларни эътиборга олиши жуда муҳимдир:

— ишлаб чиқариш соҳасидаги тадбиркорликни қўллаб қувватлаш;

— ишлаб чиқариш тармоқлари маҳсулотлари нархидagi солиқ юки улуғини камайтириш ва шу йўл билан уларнинг рентабеллигини ошириш;

— солиқдан қочиш ҳолларининг юз беришининг олдини олиш, шунингдек, мавжуд ишлаб чиқаришни ва экспортни рағбатлантирувчи имтиёзлардан фойдаланиш имкониятларининг чегараланганлигини бартараф этиш;

— хусусий корхоналарда солиқ юкини реал даражада пасайтириш;

— солиқ ставкалари пасайтирилаётганига қарамай, солиқ базасига кирувчи элементларни кўпайтириш ҳамда мулкларни (ерларни) деярли ҳар йили қайта баҳолаш (инфляция даражасига нисбатан анча юқори коэффициентда) орқали солиқ базасини сунъий равишда кўпайтириш сиёсатига барҳам бериш;

- солиқ тизимининг барқарорлигига эришиш.

Шу ўринда, амалдаги солиқ қонунчилигининг айрим номукамал жиҳатларига ва уларни бартараф этиш масаласига тўхталиб ўтсак. Қонунчиликнинг тез-тез ўзгариши, асосан, қонуности ҳужжатларига биноан фаолият юритишга тўғри келиши, солиқ ва инвестицион сиёсат борасидаги беқарорлик тадбиркорлар ҳуқуқларини кафолатловчи қонунлар ишлаб чиқилишини тақозо қилди.

«Тадбиркорлик фаолияти эркинликлари кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг 16-моддаси, 2-қисмига кўра, агар солиқ қонунчилигига киритилган ўзгаришлар кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун ёмон шароит яратса, у ҳолда улар яна икки йил давомида қонунчиликка асосан солиққа тортилмайди.

2003 йил 25 апрелдаги «Ўзбекистон Республикасининг айрим қонунчилик ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонунга асосан «солиққа тортиш тизимидаги, шу жумладан, солиқ ставкаси индексацияси билан боғлиқ ўзгаришлар, шунингдек, алоҳида фаолият турлари билан шуғулланувчилар учун даромаддан

қатъий солиқнинг жорий этилиши уларнинг шароитини ёмонлаштирувчи ҳолат ҳисобланмайди”, деб белгиланди.

Конституцион суднинг 2001 йил 9 августдаги қарорига кўра кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун номақбул бўладиган ўзгаришлар қуйидагилардир: - янги солиқларнинг жорий этилиши, солиқ ставкаларини кўтариш ва мавжуд солиқ имтиёзларини бекор қилиш. Қонунчиликда мавжуд бўлган бундай ҳолат натижасида кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ўз ҳуқуқларидан фойдалана олмайди. Улар ўз ҳуқуқларини талаб қилиб ҳўжалик судига мурожаат қилишмайди.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, солиқ ставкаларининг индексация муносабати билан кўтарилиши фақат қатъий суммалардаги ставкаларга тегишли бўлади. Фоишли ставкалар эса автоматик равишда пул қадрсизланиши билан боғлиқ ўзгаришларни ўз ичига олади. Масалан, ягона солиқ ставкаларининг кўтарилиши индексация билан боғлиқ эмас.

Кичик ва хусусий корхоналардан фарқли ўлароқ, хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар ўз ҳуқуқларини фаол талаб қиладилар. 1998 йил 30 апрелдаги «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддаси 4-қисмида белгиланган кафолатлар ва улардан амалда фойдаланиш билан боғлиқ муаммони кўриб чиқиш жоиз. Унга кўра «агар Ўзбекистон Республикасининг кейинги қонун ҳужжатлари инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштира-са, у ҳолда чет эл инвестицияларига нисбатан инвестициялаш пайтида амал қилган қонун ҳужжатлари 10 йил мобайнида қўлланилади. Чет эллик инвестор ўз хоҳишига кўра, янги қонун ҳужжатларининг инвестициялаш шарт-шароитларини яхшилайдиган қоидаларини қўллаш ҳуқуқига эга».

Суд амалиётида имтиёзларнинг бекор қилиниши, янги солиқларнинг киритилиши ва солиқлар бўйича солиқ ставкаларининг кўтарилиши инвестициялаш шарт-шароитлар-

нинг ёмонлашиши деб қаралмоқда. Аммо ушбу қонуннинг 3-моддаси 4-бандидаги талқиннинг камчилиги шундаки, «инвестициялаш шарт-шароитларининг ёмонлашуви» тушунчаси ҳар бир реал ҳолатни ифодаламайди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Конституцион судининг мазкур меъёрни қандай англаш бўйича қарори эълон қилинган эмас. Бу ҳолат кўпгина муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Бизнингча, ҳолатни тўғри таҳлил қилиш учун «инвестициялаш шарт-шароитлари» ва унинг «ёмонлашуви» тушунчаларини аниқ талқин қилиш лозим. Инвестиция шарт-шароитлари деганда, юридик шахснинг ташкил топиши, давлат рўйхатидан ўтиши, ишлаб чиқариш ва молиявий хўжалик фаолиятини юритиши, солиқ ва бошқа тўловларни тўлаши, иқтисодий қонунчиликни бузганлик учун жавобгарликларни ўз ичига олган инвестицион фаолиятни амалга ошириш тартибини белгилайдиган ҳуқуқий омиллар йиғиндиси тушунилади. Айни шарт-шароитларнинг ёмонлашуви деганда, корхона ташкил этилган ва инвестициялаш бошланган даврга нисбатан солиқ қонунчилигида рўй берган ўзгаришлар натижасида солиқ юкининг ошиши (божхона тўловларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда) оқибатида инвестицияга ажратиладиган маблағлар қийматининг камайиши тушунилади.

Божхона Кодексининг 113-моддасига мувофиқ, ортиқча тўланган (исқонуний ундирилган) суммаларни қайтариш учун бир йиллик муддат ажратилган. Кодекста бу муддатнинг даъво муддати сифатида эътироф этилмаганига қарамай, суд қарор чиқаришда буни даъво муддати сифатида қабул қилади. Амалиётда божхонада солиқларни ундириш (қайтариш) бўйича судга мурожаат қилиш ҳоллари кўп юз беради. Шунини таъкидлаш керакки, импорт товарларига қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) ва акциз солиғи божхона тўловлари разрядига киритилгани билан ҳуқуқий табиатига кўра солиқлардир (Солиқ кодекси, 6-модда). Шу туфайли юқорида таъкидлаб ўтилган қафолатлар божхонада тўланадиган солиқларга ҳам тегишли бўлади. Шу сабаб билан бож-

хона органлари томонидан имтиёзларни қўлламаслик ва ор-тиқча тўланган суммаларни қайтармасликка ҳаракат қилиш ҳоллари кузатилади.

Масаланинг яна бир жиҳати, айтиб ўтилган қонун фа-қат хорижий корхонага тегишлими ёки хорижий инвести-ция иштирокидаги қўшма корхонага ҳамми? Бунда бу им-тиёзни қўллаш шарти ҳам аниқ кўрсатилмаган. Амалиётда солиқ органи томонидан қўшма корхонага нисбатан ушбу модда қўлланмайди. Бунда хорижий инвестор улушини ҳисоб-га олиш лозим.

Дастлабки пайтларда кафолатни талаб қилиб судга му-рожаат қилиш ҳолларида қўшма корхонанинг талаби суд томонидан асосан қондирилган бўлса, сўнги вақтларда солиқ қонунчилигига киритилган ўзгаришлар инвестиция шарт-шароитларини ёмонлаштирганлиги судга мурожаат қилган корхона томонидан исбот қилиниши талаб қилинмоқда. Чун-ки, бунда бюджет даромадларига зарур маблағлар келиб тушмаяпти.

«Молиявий аҳволнинг ёмонлашуви» ва «инвестициялаш шарт-шароитларининг ёмонлашуви» тушунчаларини ҳам фарқлаш лозим. Юридик шахснинг молиявий аҳволи нафа-қат унинг учун янги бўлган солиқни жорий қилиш ёхуд бо-шқа ҳолатлар, масалан, ишлаб чиқариш, молиявий ва бошқа ҳолатларнинг яхши ташкил қилинмаганлигидан ва бошқа кор-хоналар томонидан хўжалик шартномаларининг бажарилма-ганлиги ёки тўғри бажарилмаганлиги натижасида ёмонлаши-ши мумкин. Шунинг учун алоҳида олинган имтиёз бекор қилин-гунга қадар бўлган даврда бошқа турдаги солиқдан озод қилиш ёки бошқа солиқлар ставкаларининг пасайтирилиши, корхо-нанинг молиявий хўжалик фаолиятини юритишига таъсир кўрсатувчи бошқа преференциал шартлар белгиланганлиги аниқланиши ва тегишли ҳисоб-китоблар ёрдамида тасдиқла-ниши лозим. Чунки бундай ўзгаришлар битта имтиёзнинг бе-кор қилинишидан қўрилган зарарни қоплаши мумкин. Бу ҳолат айрим солиқларга оид имтиёзнинг бекор қилиниши, битта янги солиқ жорий этилганда, солиқ ставкасининг кўтарили-

ида тўғри бўлиши мумкин. Аммо ходимлар сонининг 50 фоизини ногиронлар ташкил этган корхоналар учун имтиёзнинг бекор қилинишида инвестиция шароитларининг ёмонлашганлигини исбот қилиш шарт эмас. Чунки улар деярли барча солиқлардан озод қилинган.

Судга мурожаат қилган қўшма корхоналарнинг асосий қисми ҳам айнан шу имтиёз кафолатини талаб қилишган. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, бу имтиёзнинг қўлланилиши орқали давлат бюджети катта зарар кўрди. Бу бошқа корхоналар зиммасига юк бўлиб тушди. Шу имтиёзлардан фойдаланиш туфайли корхона ихтиёрида қоладиган маблағнинг айнан инвестицияга сарфланиши ёки бу имтиёзни жорий этмасдан ногиронларни бюджет орқали ижтимоий ҳимоя қилиш тўғри бўларди.

Хорижий инвестицияли корхоналар, кичик ва хусусий корхоналар ҳуқуқлари кафолатларининг таъминланиши мамлакатимиздаги инвестицион муҳитнинг яхшиланишига ва тадбиркорликнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Лекин бунда солиқ имтиёзларидан самарасиз фойдаланилиши ва бюджет маблағларининг асосиз камайтилишига йўл қўйилмаслиги лозим.

Солиқ қонунчилигига 2005 йилда киритилган ўзгартиришларга кўра, ўзи етиштирган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қўшилган қиймат солиғига тортилиши белгиланган, аммо бу ҳолат бўйича тушунтириш берилмаган. Бу ҳол бир қанча саволлар туғдиради. Жумладан, ўзи етиштирган қишлоқ хўжалиги маҳсулоти деганда нималарни тушуниш керак? Агар давлат харид қиладиган маҳсулотлар бўлса, унда солиқ тўловчиси давлат бўлади. Бу ўз навбатида солиқни ундириш билан боғлиқ харажатларнинг кўпайишига олиб келади; агар жисмоний шахсларнинг томорқасида етиштирилган маҳсулотлари бўлса, у ҳолда жисмоний шахслардан ҚҚСни ундириш мумкин эмас, демак, уни назорат қилишнинг иложи йўқ. Бизнинг назаримизда, бу ўзгартириш мукамал эмас ва кутилган натижаларга олиб келмайди.

Худди шу каби савдо фаолиятини солиққа тортишни такомиллаштириш мақсадида амалга оширилган ўзгартиришлар ҳам ўзини оқламаяпти. Айрим қонунлар реал воқеаликни акс эттирмаслиги сабабли кўп ўтмай уларни ўзгартиришга тўғри келади. Шу тўғрйли солиқ қонунчилигига ўзгартириш киритиш олдидан келажакда куриладиган натижа самарасини олдидан кўра олиш ва илмий жиҳатдан асослаш жуда муҳимдир.

Янги Солиқ кодексида амалдагисидан фарқли ўлароқ, савдо корхоналарини, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни солиққа тортиш тартиби акс эттирилиши лозим. Унга солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқлари, бурчлари, вазифалари, солиқ идоралари фаолиятининг маъмурий - ҳуқуқий жиҳатлари ва бошқа муҳим маълумотларни киритиш мақсадга мувофиқ. Бир сўз билан айтганда, Солиқ кодексида солиқ тизимини такомиллаштириш масалалари ҳам ўз аксини топиши лозим.

Хуллас, янги таҳрирдаги Солиқ кодексини ишлаб чиқиш ниҳоятда мураккаб ва масъулиятли тадбирдир.

Олтинчи бўлим
**МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
СОҲАСИ — ИСЛОҲОТЛАРНИНГ
МУҲИМ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ**

1
606

**ЖАМИЯТНИ ЯНГИЛАШ ВА
МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚИЛИШ
СОҲАСИДАГИ ҒОЯВИЙ ТЎСИҚЛАР
ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ
ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ**

**1.1. Ўзбекистонда дин ва давлат
муносабатлари**

Мустақиллик ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, жумладан, маънавий ҳаётдаги янгиланиш жараёнини, туб ўзгаришлар даврини бошлаб берди. Динга бўлган муносабат ижобий томонга ўзгарди, виждон эркинлиги қонун орқали кафолатланди.

Дин ва давлат муносабатлари доимо долзарб бўлган масалалардан ҳисобланади. Бу бежиз эмас, албатта. Ўзбекистон Президенти таъкидлагани каби, кўпконфессияли жамиятда турли дин вакиллариининг ўзаро дўстлик ва аҳилликда яшаши ҳамда бунёдкорлик ишларида давлат билан ҳамкорлик қилишлари барқарор тараққиётини таъминлайдиган асосий омиллардан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида, жумладан, шундай дейилади:

«Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди»¹.

Мазкур қоидада дунёвий давлатнинг динга бўлган муносабатини ифодаладиган асосий тамойиллар ўз ифодасини топган.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2003, 8-б.

Биринчидан, давлат виждон эркинлигини кафолатлаш орқали динга қарши сиёсат олиб бормасликни эътироф этади.

Иккинчидан, эътиқод қилиш ёки қилмаслик инсон ҳуқуқларининг ажралмас қисми сифатида тан олинади.

Учинчидан, юқоридаги икки асосий тамойилдан келиб чиққан ҳолда ва жамиятда эътиқодий мувозанатни таъминлаш мақсадида давлат диний қарашларнинг мажбуран сингдирилишига йўл қўймайди.

Давлатнинг динга муносабатидаги асосий хусусият — бу диннинг сиёсатга аралашмаслигидир. Ҳар қандай дин, биринчи ўринда маънавий-ахлоқий жиҳатни ўз ичига олади.

Ҳеч қайси дин ўзида халқнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатларининг барчасини қамраб олишга даъвогарлик қилмайди. Акс ҳолда у дин бўлмай қолади. Худди шу асосда Ўзбекистон Республикаси қонунларида диний-сиёсий партия тузиш тақиқланган¹.

Ўзбекистон давлатининг дунёвийлик, диний бағрикенглик, барча динларга бир хилда муносабат, жамият тараққиётида дин билан ҳамкорлик қилиш хусусиятлари мазкур тамойил асосида амалга оширилади.

Виждон эркинлиги тўғрисидаги қонундан келиб чиқувчи тамойилларга қатъий риоя қилинаётганини қуйидагиларда ҳам кўриш мумкин.

Мустақиллик йилларида диний ташкилотларнинг сони ўсди. 1990 йилда республикада 119 та диний ташкилот фаолият юритган бўлса, 2005 йилнинг 1 майига келиб, уларнинг сони 2186 тага етди. Диний ўқув юртлари тизими ривожлантирилди. Мустақилликкача бор-йўғи 2 та диний ўқув юрти ишлаган бўлса, ўтган йиллар давомида уларнинг сони 11 тага етди. Илк марта диний ўқув юртлари талабаларига стипендия бериш таъсис этилди.

Имомларнинг диний маълумот даражасининг сезиларли оширилишига эришилди. 1997 йилда уларнинг бор йўғи 4,2 фоизи олий ва ўрта махсус диний маълумотга эга бўлган бўлса, бугун бу кўрсаткич 84,5 фоизга етди.

Фуқароларга ҳаж ибодатини адо этишлари учун барча

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 12-б.

шароитлар яратилди. Мустақиллик даврида жами 45110 киши ҳаж ибодатини адо этди.

Юқоридаги каби ўзгаришларни бошқа конфессиялар мисолида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, 1998 йилдан Православ ҳамда протестант семинариялари фаолият кўрсата бошлади, рус православ черкови Тошкент ва Ўрта Осиё епархиясининг 125 йиллиги ва Евангель-Лютеран жамоасининг 100 йиллиги нишонланди.

Давлатнинг динга бўлган муносабатини ифодаловчи яна бир тамойил шундан иборатки, давлат динни халқ маънавиятининг узвий қисми сифатида тан олади. Шундан келиб чиқиб, унинг ривожини учун тегишли шарт-шароит яратишга ҳаракат қилади. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, «Мамлакатимизни демократик тамойиллар, илм-фан ютуқлари, юксак технологиялар асосида модернизация қилиш билан бирга, муқаддас динимизни, миллий ўзлигимизни асраб-авайлаб яшашни мақсад қилиб қўйганмиз»¹. Бу фикрлар ҳаётий воқеликка айланмоқда.

Энг аввало, асрлар давомида умуммиллий қадрият даражасига кўтарилган диний байрамлар — Рамазон ва Қўрбон ҳайитлари дам олиш куни деб эълон қилингани ва улар оммавий равишда, эмин-эркин нишонлана бошланганини таъкидлаш зарур.

Дин соҳасида оламшумул аҳамият касб этган уламо-ларнинг меросини ўрғаиш, аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди².

Жумладан, Имом Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳонуддин Марғиноний, Хожа Аҳрор Валий каби юртимиз мутафаккирларининг юбилейлари ўтказилди. Уларнинг бебаҳо мероси илмий-тадқиқотларда марказий ўринни эгаллай бошлади. Имом Бухорийнинг ҳадислар тўплами 4 жилд-

¹ Каримов И.А. Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, халқимизнинг букилмас иродасига боғлиқ. Т.: Ўзбекистон, 2004, 8-б.

² Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998, 524-б.

да, Бурхониддин Марғиновичнинг «ал-Хидоя», Имом Термизийнинг «Сунан ат-Термизий», Абу Лайс Самарқандийнинг «Танбеҳ ул-ғофилин» асарлари ўзбек тилида илк марта нашр этилди, Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири амалга оширилди.

Айни пайтда, улуғ юртдошларимизнинг мақбараларини обод қилиш, меросларини ўрганишга оид қатор фармон ва қарорлар чиқди.

Дин ва давлат орасидаги муносабат асосида диннинг давлатдан ажратилиши тамойили ҳам ётади. Бу ҳақда Конституциямизнинг 61-моддасида шундай дейилади: «Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди».

Мазкур моддада ўрта муҳим аҳамиятга эга қоида мустақамлаб қўйилган. Биринчидан, диний ташкилотлар қайси конфессияга тааллуқлигидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқий майдонда фаолият олиб боради. Бугунги кунда республика-мизда 15 та ноисломий конфессияга мансуб 186 та ташкилот эмин-эркин фаолият олиб бораётгани ҳам бунинг амалий ифодасидир.

Иккинчидан, диний бирлашмалар фаолиятини ташкил этиш уларнинг ички иши ҳисобланади ва давлат назоратидан ҳолидир.

Учинчидан, диний ташкилотлар давлатдан ажратилган. Аммо бу диннинг жамиятдан ажратилганини англатмайди. Зеро бирор динга эътиқод қилувчи фуқаролар ҳам жамиятнинг таркибий қисми бўлгани сабабли дин фуқаролик жамиятида ўз мавқеига эга бўлади.

Дин ва жамият ҳаётидаги диалектик алоқадорликдан дин ва давлат муносабатини белгилаб берувчи бошқа бир тамойил — дин соҳасида кечаётган ўзгаришларни ҳолис ва илмий ўрганиш, баҳорат қилиш ва шундан келиб чиқиб, ижобий жараёнлар ривожига янада кенгроқ имконият яратиш, салбий ҳолатларнинг олдини олишда намоён бўлади.

Ҳозирги вақтда диний экстремизм ҳамда у билан узвий

боғлиқ халқаро терроризм жамият барқарорлиги, хавф-сизлигига асосий таҳдид ва бош омил сифатида ўзини намоён қилаётгани ҳам мазкур тамойилнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида қилган маърузасида Юртбошимиз диний экстремизм, халқаро терроризм ва радикализмнинг олдини олиш, уларга қарши кураш масалаларига алоҳида эътибор қаратиб, «Биз халқаро терроризмни ота-боболаримиздан қолган муқаддас динимиз - ислом дини билан боғлашдек хавфли ният ва уринишларни кескин қоралаймиз. Бундай оқибати ўйланмаган ва игвогарона хатти-ҳаракатлар биринчи галда «Ал-Қоида» ёки «Ҳизб ут-таҳрир» каби энг ашаддий экстремистик ҳаракат ва ташкилотларга қўл келади»¹, деб таъкидлаган эди.

Мутахассислар дунё бўйлаб содир этилган террорчилик ҳодисаларининг 80 фоизини муқаддас ислом дини номидан ҳаракат қилувчи жангарилар амалга ошираётганини таъкидламоқда.

Диний кадриятларни гўёки асраш ва ҳимоя қилиш иддаоси билан йўғрилган мазкур жангарилик амалиётларининг барчаси аслида сиёсий мақсадларга қаратилганига гувоҳ бўлмоқдамиз.

Айни чоқда, диний экстремистик ташкилотлар ўз фаолиятида энг ваҳший усулларни қўллаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Хусусан, сўнгги йилларда ўзини ўзи портлатиш усулида амалга оширилаётган террорчилик ҳаракатларининг сони кескин ошган: 1981 йилдан 1990 йилга қадар бундай амалиёт 47 марта содир этилган бўлса, 1991- 2000 йилларда ушбу кўрсаткич 170 тага етган. Ушбу усулдаги террорчилик ҳаракатлари 2001 йили 23, 2002 йили 44, 2003

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 65-б.

йили 93 ҳамда 2004 йилда (9 июнга қадар) 60 марта амалга оширилган¹.

Қайд этилган муаммо ва таҳдидлар Евросиё қитъасининг муҳим геосиёсий маконларидан бири бўлган Марказий Осиёда кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнларда ҳам маълум даражада ўз ифодасини топмоқда.

Муайян доиралар бизга кўшни бўлган айрим давлатларда «уя» қуриб, мамлакатимиздаги ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўзларининг ғаразли геосиёсий ва жинойи мақсадлари йўлига буриб юборишга уринмоқда. Шунингдек, ушбу ғаразгўй кучларнинг амалиётида бир қатор янги жиҳатлар ҳам кўзга ташланмоқда.

Биринчидан, диний экстремистик гуруҳлар ўз сафларига етарли ҳаётий тажрибага эга бўлмаган ёшларни тобора кўпроқ жалб қилмоқда. Чунончи, республикамиздаги жазони ижро этиш муассасаларида жазо муддатини ўтаётган диний экстремистик оқимлар таркибида жинойт содир этган маҳкумларнинг ёш бўйича таҳлили ҳам фикримизни тасдиқлайди. Зеро уларнинг 36,4 фоизини 17-30 ёшдаги, 46,4 фоизини 31-40 ёшдагилар ташкил этади. Ёши улуг, муайян ҳаётий тажрибага эга кишиларнинг бундай ҳаракатларга тортилиш эҳтимолининг пастлигини эса маҳкумларнинг 14,4 фоизини 41-50, 2,8 фоизини 51 ва ундан юқори ёшда бўлганлар ташкил этиши ҳам яққол кўрсатади².

Иккинчидан, ақидапарастлар фаолияти борган сари кенгроқ жуғрофий ҳудудни қамраб олмоқда. 1990-йилларнинг бошларида Тожикистон ҳудуди диний экстремистик гуруҳларнинг минтақадаги «плацдарми» бўлган бўлса, ҳозир Қирғизистон ва Қозоғистонда ҳам уларнинг фаол ҳаракатлари кузатишмоқда. Қирғизистоннинг Ички ишлар идоралари томонидан биргина Ўш вилоятида 554 нафар «Ҳизб ут таҳ-

¹ Сайт «Newsru.com», 22.06.2004

² «Диний экстремистик гуруҳлар таркибида жинойт содир этиб, жазони ижро этиш муассасаларида жазо муддатини ўтаётган ва ҳозирда тузалиш йўлига ўтган маҳкумларни амнистияга тайёрлаш» бўйича тузилган Махсус комиссия маълумотлари асосида ҳисоблаб чиқилди.

рир» аъзоси ҳисобга олинган, 2004 йилнинг ноябрида эса Қозоғистонда Ўзбекистон ислом ҳаракати (ЎИХ) ташкилотига мансуб «жиҳодчи»ларнинг катта гуруҳининг жиноий фаолияти фош этилган¹.

Учинчидан, минтақада жиноий ҳаракат олиб бораётган диний-экстремистик гуруҳларнинг фаолияти тобора радикаллашиб бораётгани, хусусан, асосий террорчилик усули сифатида террорчи-камикадзелардан фойдаланиш ва мумкин қадар кўпроқ қурбонлар бўлиши назарда тутилган жангарилик ҳаракатлари амалга ошириляётганини таъкидлаш лозим. Мутаассиб кучлар томонидан 2004 йили 28 март-1 апрель кунлари Тошкент ва Бухорода, 30 июль кунин Тошкентда амалга оширилган қўпоровчилик ҳаракатларида ёшлар ва аёллар иштирокида ўзини ўзи портлатиш усуллари қўлланилгани фикримиз далилидир.

Тўртинчидан, ақидапараст гуруҳлар фаолиятида расмий ҳаракат юритувчи сиёсий қанотни шакллантириш ва аҳоли ўртасида ўз тарафдорларини кўпайтириш учун хайрия ишларига эътибор берилмоқда. Қирғизистонда «Хизб ут таҳрир» вакиллари 2005 йил Қурбон хайити кунлари одамларга бепул ош тарқатиш, болаларга ширинликлар улашиш каби тадбирларни фаол амалга оширгани маълум.

Бешинчидан, уларнинг шиорлари, қўпоровчилик учун нишон танлаш ва амалга ошириш вақти ва услублари халқаро террорчилик тизимиға қўшилганларидан далелат бермоқда. Хусусан, март-апрел ойларида Тошкентда содир этилган террорчилик Туркия, Испания каби давлатлардаги рўй берган қўпоровчиликлар билан кетма-кет амалга оширилди. 30 июлдаги портлатишлар ижрочилари бўлган ЎИХ гуруҳи етакчилари «ал-Қоида» ташкилотига хос мақсадлар (яъни, портлатишларни Афғонистон ва Ироқдаги воқеалар билан урғулаган ҳолда АҚШ ва Исроил элчихоналарини

¹ Е.Кононович. КНБ Казахстана разгромил «Жамаат моджахедов Центральной Азии» (подробности). Казахстанская правда, №257-258, 12.11.2004; «На учете СНБ только в Ошской области Киргизии состоят 554 «хизбут-тахрировца», 20.11.2004, <http://www.CentrAsia.Ru/newsA.php4?st=1100924580>

нишонга олиш) билан боғлаши ҳамда террорчилик амалиётида Яқин Шарққа хос бўлган камикадзе усуллариининг қўлланиши ҳам шунини кўрсатмоқда.

Ўзбекистон ислом маданиятининг нафақат минтақадаги, балки дунёдаги асосий марказларидан бири бўлиши билан бирга, унинг Марказий Осиёда барқарорликни таъминлашда ғоятда муҳим ўрин тутиши хорижий таҳлилчилар томонидан эътироф этилмоқда. Минтақада юзага келган бугунги вазият ҳам мамлакатимизнинг шундай салоҳиятини намоён қилишни талаб этмоқда.

«Бугунги кунда халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши кураш дунё мамлакатларини бирлаштирадиган асосий омил бўлиб қолмоқда. XXI аср вабоси бўлган ушбу иллатга қарши жаҳон ҳамжамиятининг мурасасиз курашини Ўзбекистон тўла қўллаб-қувватлайди»¹, деб таъкидлайди Президентимиз.

Хукуматимиз томонидан мутаассиб ғояларни байроқ қилиб олган диний экстремистик гуруҳларга қарши халқаро даражада ва мамлакат ичида қатор зарурий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Афғонистонда халқаро аксилтеррор коалициясини фаол ва амалий қўллаб-қувватлашни давом эттирмоқда. Ғарбдаги сиёсатни белгилаб берувчи доираларни мутаассиб ташкилотлар туғдираётган таҳдид ҳақида огоҳ этиш орқали минтақада фаолият юритаётган жангари гуруҳларга баҳо беришда «бирекламалик»дан, яъни баъзи «инсон ҳуқуқи ҳимоячилари»нинг террорчиларни «этиқод қурбонлари» сифатида кўришдан воз кечишга эришилмоқда.

Шунингдек, республика раҳбарияти Марказий Осиёдаги барқарорликни мустаҳкамлашда минтақавий ҳамкорликни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратмоқда.

Ўзбекистон экстремизм, терроризм ва сепаратизм би-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 64-б.

лан курашни асосий мақсад қилиб қўйган Шанхай ҳамкорлик ташкилотининг (ШХТ) фаол аъзосидир. Ушбу ташкилотнинг 2004 йили Тошкентда очилган Минтақавий аксил-террор маркази Марказий Осиёда хавфсизлигини таъминловчи муҳим омиллардан бирига айланмоқда.

Марказий Осиё Ҳамдўстлиги ташкилоти (МОҲТ) имкониятидан ҳам диний экстремизмга қарши курашда фойдаланиш чоралари кўрилмоқда. Ташкилотнинг 2004 йили Душанбеда бўлиб ўтган навбатдаги мажлисида давлатимиз раҳбарининг МОҲТ давлатлари ҳудудида фаолият юритаётган террорчи гуруҳларнинг умумий рўйхатини тузиш ва уларга қарши кўрилаётган чора-тадбирларни мувофиқлаштириш ҳақидаги таклифи бир овоздан қабул қилинди ва амалга оширила бошланди.

Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, «**Барчамиз бир ҳақиқатни чуқур англаб олишимиз керак — бугун ислом динининг ичида кескин қарама-қаршилик мавжуд. Шу муносабат билан бор куч ва салоҳиятни сафарбар этган ҳолда, маърифатли, бағрикенг ислом динига мусулмонликни ниқоб қилиб олиб, унинг устидан ҳукмронлик қилишга уринаётган жангари, мутаассиб кучларга қарши курашишда ёрдам бериш даркор**»¹.

Мамлакатимизда ақидапарастлик ғояларининг илдиз отиши ва «диний экспансия»га барҳам бериш юзасидан аҳолига диний-маърифий ғояларни етказиш тизими такомиллаштирилмоқда. 2004 йилда диний маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчи лавозими жорий қилинди. Шунингдек, турли ташкилотлар мутассадилари учун Тошкент Ислом университетида малака ошириш курслари ташкил этилди. Ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантириш йўналишида эса узлуксиз таълим тизимида динлар тарихи ҳақида ҳолис маълумот берувчи фанларни киритиш бўйича босқичма-босқич ишлар амалга оширилмоқда.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 65-6.

Афсуски, минтақа давлатларида диний экстремистик ташкилотларга қарши кураш бугунги воқелик қўяётган талабларга ҳамоҳанг эмаслигини кўрсатмоқда. Жумладан, диний маълумотга эга имомлар етишмай турган вақтда масжидлар сонининг асоссиз ўсиб бориши, миссионерлар келишига йўл очиб берилиши ва диний фаолиятни тартибга олувчи қонунларнинг ҳозирги кун талаби даражасида эмаслиги оқибатида мутаассиб гуруҳларнинг фаоллашувига замин пайдо бўлмоқда.

Мазкур масала ҳусусида тўхталиб, Президентимиз бундай деган эди: «Биз наркоагрессия, халқаро терроризм, диний экстремизм ва сепаратизм учун ҳеч қандай «транзит» мамлакат йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас, деб ҳисоблаймиз. Ишончим комил, бундай тажовузкор кучлар билан «ўйин» қилиш, уларга қарши курашдан ўзини четта олишга ҳар қандай уриниш катта хатодир»¹.

Давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасидан келиб чиқадиган вазифаларни амалга оширишда ОАВда диний-экстремизм, терроризм, миссионерлик замирида ётган гаразли мақсадларни фoш этувчи ва турли динлар тўғрисида ҳoлис маълумoт берувчи чиқишларни тизимли тaшкил қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, диний вазиятнинг доимий мониторинги ва таҳлили тизимли ҳамда тадрижий олиб берилишини ташкил этиш, бу соҳада турли муттасадди ташкилот ва идоралар, ҳокимликлар орасидаги амалий ҳамкорликни мустаҳкамлаш ҳам ўта муҳимлигини таъкидлаш зарур.

Ҳокимлик, корхона, ташкилотлар ва Ўзбекистон муслмонлари идорасининг жойлардаги вакилларининг биргаликда хайрия фаолиятини кучайтириш орқали экстремистлар учун «фаолият майдонини» торайтириш ва йўққа чиқариш ҳам устувор вазифалардан биридир.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 66-б.

Айни пайтда, эътиқод эркинлигини кафолатлаган ҳолда ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган мутафаккирларимиз асарларини илмий асосда ўрганиш ва кенг тарғиб этиш ёшларимизда мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш омилларидан бири сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Миллий қадриятларимизни сақлаган ҳолда ҳар томонлама ривожланган ҳуқуқий давлат қуришда аёлларнинг жамиятдаги ўрнига, диний-маърифий соҳадаги билимларини чуқурлаштиришга алоҳида эътибор қаратиш, уларнинг экстремистик гояларга алданиб қолмасликлари, ўз жонига қасд қилиш каби террорчилик ҳаракатларини содир этмасликлари учун замин яратади.

Диний экстремистик оқимлар таркибида жиноят содир этгани учун маҳкум этилганлар ва уларнинг оила аъзолари ҳамда афв туфайли эркинликка чиққан фуқароларнинг жамиятдан ажралиб қолмаслигига эътибор қаратиш, мазкур масалада диншунос-исломшунос, психолог олимлар, имом-хатиблар, маҳалла оқсоқоллари ва диний-маърифат ва маънавий-ахлоқий тарбия масалалари бўйича маслаҳатчилар иштирокида ташкил этилаётган таъсирчан ва самарали тадбирлар жамиятда барқарорликни таъминлаш йўлидаги ишларнинг узвий қисмига айлангандагина кўзланган мақсадларга эришиш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Марказий Осиёнинг жаҳон геосиёсий тизимидаги аҳамияти ортиб бораётган бир пайтда минтақада том маънода асосий ўрин эгаллаган юртимизни диний пиорларни ниқоб қилиб олган кимсалардан ҳимоя қилиш, асл динга мансуб қадриятларни асраб-авайлаш, фуқароларга ўз эътиқодини амалга ошириши учун зарур шароитларни яратиб бериш, диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувликни янада мустаҳкамлаш, халқимизнинг асрий урф-одат ва анъаналарини ривожлантириш долзарб вазифамиз бўлиб қолмоқда.

Зеро Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, «**Ислом динини сиёсатга айлантираётган, ёвузлик ва террорчилик мафкурасини яратаётган кўплаб радикал ва экстремист**

стик марказларнинг, биринчи навбатда, ёшлар онгини захарлаб, зомбига айлантириб, улардан террорчилар тайёрлаш бўйича конвейер ташкил этаётган, халифалик тузишдек турли хом-хаёлларни амалга оширишга уринаётган қабих кучларнинг илдизини қирқиб ташлаш керак»¹.

1.2. ДЕМОКРАТИЯ МОДЕЛЛАРИНИНГ «ЭКСПОРТИ» — МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ТАРАҚҚИЁТИГА ТАҲДИД СОЛУВЧИ ХАВФ

Ўзбекистон Республикаси жаҳон харитасидан мустақил давлат сифатида жой олган дастлабки даврдан бошлаб ўзига хос ва мос тадрижий тараққиёт моделини белгилаб, ҳаётга жорий этиб келмоқда. Бу борада Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида таъкидлаганидек, «аҳолининг турли ижтимоий ва социал гуруҳлари манфаатини ифодаловчи, мамлакатимизда шаклланаётган фуқаролик жамиятининг асосий институтлари бўлган ҳукумат ва жамоат ташкилотларининг нуфузи ва таъсирини ошириши муҳим аҳамият» касб этади.

Мамлакатда амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқурлаштириш мақсадида ноҳукумат нотижорат ташкилотларнинг ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Ўзбекистон ўз жуғрофий жойлашувига кўра қадимдан Шарқ ва Ғарб тамаддунлари мулоқотта киришадиган, кенг миқёсдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий-мафкуравий алоқалар амалга ошириладиган ҳудуд сифатида ажралиб туради. Миллий давлатчилигимизнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига назар ташласак, бир томондан, бу жараёнга ташқаридан туриб ғоявий-мафкуравий таъсир кўрсатишга уринишлар, шу орқали ушбу муҳим стратегик ҳудудда

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 64-б.

Ўз манфаатларини ҳимоя қилишга интилишлар барча даврларда бўлганига, иккинчи томондан, миллий давлатчилигимизга хос хусусиятлар доимо менталитетимизга ёт бўлган зарарли ғоялар билан курашиб келганига гувоҳ бўламиз. Миллат жипслашган, ўз миллий манфаатларини ҳимоя қилиш заруратини теран англаган даврларда жамият таркибий тузилмалари, давлат қурилишига дахлдор турли ёт ғоялар ҳамisha инкор этиб келинган. Миллий давлатчилигимизнинг бунёдкорлик, эзгулик, инсонпарварлик каби ўлмас ғоялари ғолиб бўлган. Унинг шаклланиши ва ривожланиш босқичларида доимо «...бу ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжат...» “Авесто”да баён этилган эзгу ният, эзгу фикр ва эзгу амал устун бўлиб келгани шундан далолатдир. Бу ҳолатни мамлакатимиз ҳудудидаги илк давлатлар — қадимги Бақтрия ва Хоразм давлатлари мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Ушбу давлатлар сиёсий тузуми ва давлат бошқаруви бошқа қадимги Шарқ давлатларида (Миср, Шумер, Аккад, Оссурия, Урарту, Эрон каби) кулдорлик муносабатларига асосланмагани, балки эркин кишилар жамоасининг сиёсий уюшмаси тарзида барпо этилгани миллий давлатчилигимиз илдизлари соф ва маънавий баркамоллик асосида барпо этилганлигини, ҳаққимизнинг юксак маънавий қиёфасини кўрсатади. Ўзбекистонда давлатчилик Европа ҳудудларидан фарқли равишда вужудга келган. Юртимизда дастлабки давлатлар алоҳида маконлар ёки илк шаҳарлар ҳамда ишлов бериладиган ерлар ва суғориш майдони билан чегараланган нисбатан кичик ҳудудда, яъни зич ўзлаштирилган, ҳўжалик ва ишлаб чиқариш мақсадида кенг фойдаланилган қадимги суғорма деҳқончилик воқаларида пайдо бўлган. Бундай шарт-шароитда яшайдиган аҳоли учун ташқи ҳарбий босқинлардан ҳимояланиш, манзилгоҳлар ҳудудини муҳофаа қилиш, суғориш ва деҳқончилик ишларини ташкил этиш, жамоанинг ички ва ташқи алоқаларини бошқариб туриш масалаларини ечиш ҳаётий зарурат эди. Бу вазифаларни ҳал қилиш мақсадида муайян ишларни (кенг кўламдаги қурилиш, ерни ва суғо-

риш учун сувни тарқатиш устидан назорат қилиш, жамоадаги миллий ва диний урф-одатларни бажариш, баҳсли масалаларни ҳал қилиш ва бошқариш) ташкил этиш учун жамият жамоадаги ҳурматга эга бўлган кишиларни — йўлбошчиларни юзага чиқарди.

Шу тариқа ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тараққиёти жамиятда алоҳида ҳурмат-эътиборга лойиқ бўлган кишиларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Улар ишлаб чиқаришда доимий банд бўлмасдан, фақатгина ижтимоий ва хўжалик ҳаёти устидан назорат ҳамда раҳбарликни амалга оширган. Лекин улар бой-бадавлат кишилар, эксплуататор ва қулдорлар ҳам эмас эди. Жамиятда бундай шахсларнинг ажралиб чиқишига уларнинг ахлоқий хислатлари ва обрў-эътибори сабаб бўлган, холос.

Демак, Ўзбекистонда давлатчиликнинг шаклланиш асослари — бу жамиятнинг ижтимоий-амалий вазифалари жиҳатидан бўлиниши, иқтисодий, ҳарбий ва диний омилларга асосланган ташкилий бошқарувнинг ажралиб туриши, бошқарувнинг дастлабки ижтимоий фойдали фаолиятидан касбий бошқарувчиликка айланишидан иборат бўлган. Бу вазиятда бошқарувнинг асосий функциялари режалаштириш, ташкиллаштириш, назорат ва раҳбарлик қилишни ўз ичига олган.

Худудимизга қадимги давр ва ўрта асрларда уюштирилган ҳарбий истилолар — Эрон Аҳмонийларининг қадимги Шарқ деспотик давлатчилигига хос хусусиятларни жорий этишга бўлган уринишларига қарши кураш (Тўмарис ва Широқ бошчилигидаги), македониялик Александрнинг юнон қулдорлик демократиясини жорий этишга бўлган ҳаракатлари ва унга қарши кураш (Спитамен бошчилигида), Чингизхон босқинига қарши курашлар ҳам миллий давлатчилигимизга хос азалий хусусиятларни сақлашга бўлган ҳаракат эди. Миллий давлатчилигимиз ушбу жараёнларда тобланди ва охир-оқибат бу курашларда ғолиб бўлди. Ўзбек давлатчилигига хос илгор анъаналар янада ривожлантирилди, бойитилди.

Ўзбекистон худудида ўрта асрларда мавжуд бўлган

давлатнинг ўзига хос хусусияти шундаки, Ғарбий Европадан фарқли ўлароқ, юртимизда қишлоқ хўжалиги хусусий ва жамоа ер эгаллигига асосланар эди. Хўжалик ишларини амалга оширишда, ўз далаларига ишлов бериш ва етиштирилган ҳосилдан фойдаланишда жамоа анчагина мустақилликка эга бўлган.

Ғарбий Европада IX-X асрлардан бошлаб барча ерларни феодаллар эгаллаб олган, деҳқонлар феодаллар мулкида ишлаган, мажбурий вазифаларни бажарган ва феодалларга тўлиқ қарам бўлган.

Юртимиздаги ўз ерига эга бўлган жамоа аъзолари хўжалигида етиштирилган ҳосилни ҳеч кимга беришга мажбур эмасди. Шунинг учун ҳам халқимизнинг тарихига хос ижтимоий, чунончи, меҳнат муносабатлари чуқур илдиз ва бой ўтмишга эга. Ушбу жараёнларда жамоа, маҳалла вакиллариинг мавқеи муҳим аҳамиятга эга бўлиб, инсонпарварлик талаблари ва мезонларига жавоб берган. Асрлар давомида жамоанинг давлат ва жамият бошқарувидаги нуфузи юксалиб келган.

Ватанимиз тарихида давлатнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларнинг дахлсизлигини ҳимоя қилишга буюк шахслар: давлат арбоблари, улуг лашкарбошилар бошчилик қилган. Жаҳон тарихида буюк сулола сифатида эътироф этиладиган Амир Темур ва темурийлар давлати бошқаруви, ғарбий-маъмурий тизими нафақат ўз даври, балки кейинги даврлар учун ҳам анча мукаммал намуна бўлганини таъкидлаб ўтиш керак. Ўзбек давлатчилигига хос устувор хусусиятлар, бошқарув тартиблари, ҳокимият тузилмалари ва жамият ўртасидаги ўзига хос бирдамлик бутун тарихимиз мобайнида сақланиб келгани ҳам миллий қадриятларимизнинг устунларидан биридир. Жамият тараққиётига хизмат қиладиган илғор ғоялар, умумбашарий қадриятларга бизда доимо кенг йўл очилгани, боз устига, улар кўп ҳолларда янада ривожлантирилиб, инсоният тамаддуни тараққиётига муносиб ҳисса қўшганини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Ўз навбатида, аجدодларимиз томонидан яратилган илғор

ғоя ва таълимотлар нафақат қўшни минтақа халқлари, шу билан бирга, умумжаҳон миқёсида эътироф этилганини ҳам кўрамиз. Мисол тариқасида қадим аجدодларимиз яратган «Авесто» таълимоти қўшни Эронда қабул қилингани ва давлат дини даражасига кўтарилганини, ислом дини ва фалсафасига, умуман «Мусулмон ренессанси» деб аталадиган маданият ривожига катта ҳисса қўшган кўплаб буюк аждодларимиз номини ғурур билан тилга олиш мумкин.

Маълумки, Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки даврларда, мавжуд сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, давлат бошқаруви ҳамда ижроия ҳокимияти Президент институтига бирлаштирилган эди. Ҳозирги кунда мазкур соҳани ислоҳ қилиш борасида ҳам катта ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, юртимизда бир палатали парламент тизимидан икки палатали парламент тизимига ўтилиб, Президент ваколатларининг бир қисми юқори палата - Сенатга топширилди. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг Раиси лавозими бекор қилинди ва ҳукумат бошлиғи вазифаларини бевосита Бош вазир амалга ошириши кўзда тутилди. Миллий давлатчилигимизни ривожлантириш ва бошқарувни ислоҳ қилишда бу борада тўпланган тарихий тажриба ҳамда жаҳон давлатчилиги эришган ютиқлардан фойдаланишга ҳам жиддий эътибор қаратилмоқда.

Ҳозирги глобаллашув даврида дунёда кескин ғоявий курашлар ва турли мафкуралар тўқнашуви, демократия ёки турли диний таълимотлар ширлари билан пиксбланган ёвуз ғояларни сингдиришга интилиш кучайиб бормоқда. “Ишончим комилки, — деб таъкидлаган эди Президент Ислом Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида, — демократияни ва турли “очиқ жамят моделлари”ни экспорт қилиб бўлмаганидек, давлат қурилишининг универсал лойиҳасини ҳам ташқаридан импорт қилиш ёки тикиштириш мумкин эмас. Аслида, ҳаммага бирдек маъқул бўладиган бунака моделнинг ўзи умуман йўқ.

Лўнда қилиб айтганда, биз тадрижий, яъни эволюцион изчиллик хусусиятларига эга бўлган ислохот ва ўзгаришлар

тарафдоримиз. Фақат бу янгиланишлар ижтимоий муносабатлар ва турмуш тарзининг ўзгариши, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга оширилиши даркор”.

Дарҳақиқат, Ўзбекистоннинг ҳозирги тараққиёт босқичида Ғарб мамлакатлари ва халқларига хос бўлган «соф ғарбона демократия» моделлари ҳам, айрим мусулмон мамлакатларида кенг ёйилган «соф ислом давлати» ёки «соф ислом демократияси» моделлари ҳам, уларни экспорт қилишга уринишлар ҳам зарарлидир. Шу сабабли Президент Ислом Каримов томонидан Ўзбекистоннинг ўз ривожланиш ва тараққиёт йўлини янада такомиллаштириш, ҳаётийлигини, самарадорлигини ошириш даврнинг долзарб вазифаси сифатида кун тартибига қўйилди. Биз ўз миллий тараққиёт моделимизни барпо этиш орқалигина миллий хусусиятларимизга, азалий шаклланган урф-одат ва қадриятларимизга, халқимиз турмуш тарзига ёт бўлган турли хил «демократия моделлари»га қарши самарали курашга оламиз. Бунинг учун жамиятни модернизация қилиш, амалга оширилаётган туб ислохотларни изчил давом эттириш, халқимизнинг турмуш фаровонлигини узлуксиз ошириб бориш йўлидаги кенг кўламли ўзгаришларни амалга оширишга катта эътибор берилмоқда. **“Шу сабабли, — деб таъкидлаганди Президент Ислом Каримов, — агар биз ўзимиз замин яратиб қўймасак, ижтимоий жараёнларга ташқаридан туриб аралашув ҳеч қандай самара бермайди. Бугунги кунда “демократияни олга силжитиш” деб аталаётган муайян технологияларнинг шакллангани — бу энди бошқа гап. Мисол учун, ҳозир ҳудди Ироқда бўлаётганидек. Яъни, маълум бир мамлакатда, айтайлик, “демократия тақчиллиги” мавжуд, ушбу мамлакат халқига ана шу тақчилликдан халос бўлишга ёрдам бериш керак, деб ҳисобланади. Бунинг учун катта маблағлар ажратилиб, тегишли кучлар йўналтирилади. Ва бундан кўзланган мақсад — тўнтариш уюштириш ва ана шундай “тақчиллик”ни вужудга келтирган ва авж олдирган раҳбариятни йўқотиш-**

дан иборат. Мана шундай ҳолатларда “бахмал ўзгариш”-лар технологиялари ишга тушади: аввалги ҳокимият нисбатан тинч йўл билан, қурбонларсиз кетиши, унинг ўрнини бошқа, мазкур технологиялар манфаатларига жавоб берадиган кучлар эгаллаши кўзда тутилади”¹.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, Ўзбекистон тегран миллий давлатчилик негизларига эга, уларни чуқур ўрганиб, ёшларда миллий давлатчилик, қадриятларга, халқимизнинг бой маданий меросига нисбатан муҳаббат туйғулари камол топтириб борилса, сохта демократия моделларининг “экспорти” билан боғлиқ хавф-хатарнинг олди олинади.

1.3. Демократик “транзит”: назария ва амалиёт

Президент Ислам Каримов юқорида зикр этилган маърузасида халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши курашда дунё мамлакатларининг бирлашуви ҳақида тўхталиб, бундай деган эди: “Биз наркоагрессия, халқаро терроризм, диний экстремизм ва сепаратизм учун ҳеч қандай “транзит” мамлакат йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас, деб ҳисоблаймиз. Ишончим комил, бундай тажовузкор кучлар билан “ўйин” қилиш, уларга қарши курашдан ўзини четга олишга ҳар қандай уриниш катта хатодир”. 2005 йилнинг 13 майида Андижон шаҳрида, шунингдек, яқиндагина Буюк Британия пойтахти — Лондон шаҳрида юз берган террорчилик ҳуружлари давлатимиз раҳбарининг бу хулосасини яна бир бор тасдиқлади.

Чунончи, Андижонда бир тўда жиноятчи кимсалар томонидан конституциявий тузумни ағдариш, мамлакатимизда амалга оширилаётган ўзгариш ва янгиланиш жараёнига раҳна солишни ҳамда мусулмон халифалигини тузишни кўзлаб содир этилган ақл бовар қилмас террористик хатти-ҳаракат оқибатида кўплаб одамларнинг тинчи бузилди, бир қанча маъмурий биноларга жиддий зарар етказилди. Даст-

¹ Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. Т.: Ўзбекистон, 2005, 9-10-бетлар.

лабки тергов натижаларига кўра, бу террористик хуружга узоқ тайёргарлик кўрилган, у икир-чикирларгача ўйланган режа асосида амалга оширилган бўлса-да, айрим Ғарб оммавий ахборот воситалари, ноҳукумат халқаро ташкилотлар вакилларининг гўё мамлакатда инсон ҳуқуқлари поймол этилаётгани, демократия бузилаётгани хусусида жар солгани аслида ашаддий ақидапараст жинойтчиларни қўллаб-қувватлаш, Ўзбекистон халқи, унинг тарихи, миллий қадрият ва анъаналарига беписандлик, ҳурматсизлик белгисидир. Жиддийроқ ўйлаб кўрилса, бундай муносабат замирида муайян иқтисодий, сиёсий ҳамда мафкуравий мақсад ётганини пайқаш қийин эмас. Бу ҳол ривожланаётган мамлакатлардаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни фақат ўз қаричи билан ўлчаётган айрим сиёсатчилар, ноҳукумат ташкилот вакилларининг фаолиятида яққол намоён бўлмоқда.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда либерал демократик қадриятларга таянган давлат ва жамият назарияси Ғарб файласуфлари, тарихчи ҳамда сиёсатшунослари ўртасида кескин баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келмоқда. Бугун назарий ғоя ва ёндашувлар, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий қадриятларигина эмас, либерал демократия амалиёти ҳам аёвсиз танқид қилинмоқда. Ҳатто кейинги вақтда либерализм таълимоти инқирозга юз тутаяётгани, айниқса, ривожланаётган мамлакатлар йўлида ғов бўлаяётгани ҳақида мулоҳазалар ҳам кўпайиб бормоқда. Масалан, машҳур француз адиби Морис Дрюон бу борада ўз юртидаги вазият ҳақида тўхталиб, бугун либерализмни ўнглари ҳам, сўллар ҳам, мўътадил сиёсий арбоблар ҳам қоралаётганини уқтирган эди. Дарҳақиқат, кўпгина муаллифлар бу таълимотни маънавий қадриятлар ва оиланинг ахлоқий асосларига путур етказишда айблаётган бўлса, бошқалари унинг жаҳонда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга ҳолисона баҳо бера олмаётгани, мазкур жараёнларга икки хил андоза билан ёндашаётганини эътироф этмоқда.

Муҳими шундаки, айрим таниқли олимларнинг эътироф этишича, бу ҳол тоталитаризм балосидан қутилиб, эркин демократик жамият барпо этиш сари интилаётган мамлакатлардагина эмас, бир неча асрлик демократик тараққиёт анъаналарига эга давлатларда ҳам яққол намоён бўлмоқда. Масалан, америкалик таниқли олим Роберт Даль демократиянинг “инқирозга юз тутаётгани, ҳар ҳолда унинг асосларига жиддий путур етказилаётгани”¹, Аренд Лейпхарт демократия тушунчасининг мазмун-моҳияти тобора маъхумлашиб бораётгани сабабли “унга аниқ таъриф бериш қийинлашаётгани”ни², Фарид Закария эса демократия азалий мазмунидан йироқлаштирилаётгани боис “назарий, таҳлилий жиҳатдан бефойда”³ тушунчага айланиб қолаётганини таъкидлайди.

Неолиберализм таълимотига хос жамият ва инсон тақдирига фақат технологик, техникавий нуқтаи назардан ёндашув бир қанча мураккаб ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммоларни келтириб чиқараётганини таъкидлаш жоиз. Бу ҳол дунёдаги кўплаб каттаю кичик, айрим кучли давлатлар қадриятларнинг бир хиллашуви борасида олиб бораётган глобал сиёсат миллий қадриятлари ва ўзлигини сақлаб қолишга интилаётган халқлар манфаатига мос келмаётганида намоён бўлади.

Чунончи, америкалик футуролог Х.Макрей “Дунё 2020 йилда. Ҳокимият, маданият ва фаровонлик” китобида бундан буён юртининг барча соҳаларидаги интеллектуал ўстунлиги сақланиб қолиши, унинг маданияти, ғоялари ва тили бутун дунё бўйлаб тарғиб этилишига ҳеч қандай тўсиқ йўқлигини таъкидлайди⁴. Лекин нимагадир бундай ҳолларда бошқа миллий давлатлар, хусусан, ҳуқуқий демократик давлат ҳамда фуқаролик жамиятини барпо этиш сари интилаётган мамлакатлар мустақиллиги, неча минг йиллик маданияти, урф-одати ва анъаналари, умуман, халқининг тақ-

¹ Даль Р.О. Демократии. — М., 2000, с. 8-92.

² Лейпхарт А. Демократия многокомпонентных обществ. — М., 1997.

³ Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за ее пределами. — М., 2004. с.8.

⁴ The world in 2020, Power and Prosperity. — Boston, 1994, p.220

дири неолиберализм оқимига мансуб назариётчиларни ҳам, уларнинг “илмий” тавсиялари асосида фаолият юритаётган сиёсатчиларни ҳам у қадар ташвишлантирмайди. Аксинча, демократиянинг гарбона андозаларини жорий этиш жараёнини сунъий равишда тезлаштириш ёки уни мажбуран жорий этишни кўзлаган янги-янги ёндашув ва концепциялар илгари сурилмоқда.

Бугунги кунда илмийликка даъво қилаётган ана шундай ёндашувлардан бири демократия транзити ёки илмий ибора билан айтганда, транзитология концепциясидир. Унинг моҳияти айрим давлатларнинг нодемократик ҳолатдан демократик тузумга ўтишини асослаб берадиган ғоя ва қарашларда намоён бўлади. Транзитология назариётчилари жамият ҳаётининг барча соҳаларини либераллаштириш ва демократлаштириш, турли сиёсий партия ва ҳаракатларнинг рақобатлашувига асосланган эркин сайловларни жорий этиш тамойилларининг устуворлигини таъкидлагани ҳолда, муайян мамлакатнинг тарихий ўтмиши, иқтисодий-ижтимоий тараққиёт даражаси, халқининг миллий қадрият, урф-одат ва анъаналари, кишилар менталитети, дунёқараши ва сиёсий маданиятини умуман эътиборга олмайди ёки уларни иккинчи даражали омил дея баҳолайди. Ваҳоланки, улар замонамизнинг энг ривожланган давлатларида бугунги демократик тузум ва қадриятлар асрлар давомида шаклланиб келганини (масалан, АҚШ, Буюк Британия, Франция каби мамлакатлар демократик тараққиёт борасида уч-тўрт асрлик тажрибага эга), бу жараён кескин зиддиятлар, баҳс-мунозаралар ва курашлар орқали кечганини, демократия унсурлари босқичма-босқич жорий этилганини унутган кўринади. Масалан, АҚШда XIX асрнинг 30-йилларигача, яъни мамлакат Конституцияси қабул қилинганидан қарийб 50 йилдан кейин ҳам аёллар, ҳиндулар ва қоратанли кишилар фуқаролик ҳамда сиёсий ҳуқуқларга эга бўлмаган.

Кейинги вақтда транзитология ва неолиберализм оқимига

мансуб айрим оқимлар ҳозирги вазиятда давлатнинг иқтисодиётга аралашувидан батамом воз кечиб, бир вақтлар либерализм асосчилари илгари сурган эркин бозор ва эркин рақобат ғояси ва амалиётига қайтиш лозимлигини таъкидламоқда. Ўз-ўзидан аёнки, бундай ёндашув асосан мутараққий давлатлар ҳамда трансмиллий корпорациялар (ТМК) манфаатларини кўзлайди. Чунки бундай ёндашувга таяниб фаолият юритаётган ТМК учун давлатнинг аралашувидан, миллий демократик институтлар назоратидан халос бўлиш, истаган пайтда ижтимоий дастурларни қисқартириш, глобал бозорда ўзига қулай "ўйин" қоидаларини жорий этиш имконияти туғилади. Эътиборли жиҳати шундаки, бундай концепциялар ривожланган мамлакатларнинг ўзида минг бир чиғирикдан ўтказилиб, ўта эҳтиёткорлик билан татбиқ этилса, бошқа, айниқса, эндигина демократик тараққиёт йўлига кирган давлатларда шарт-шароит етилган-етилмаганидан қатъи назар, демократиянинг ғарбона андозаларини жорий этиш қатъий талаб этилади. Масаланинг айнан шу жиҳатига тўхталиб, Президент Ислом Каримов бундай деган эди: *"Биз бошқа давлатларнинг ривожланиш жараёнида тўпланган ва республика шароитида татбиқ қилса бўладиган барча ижобий тажрибалардан фойдаланиш имкониятини истисно қилмаймиз. Айни чоғда, бирон-бир андозадан, ҳатто у муайян мамлакатда ижобий натижаларга олиб келган бўлса ҳам кўр-кўрона нусха кўчириш мутлақо номақбулдир. Шуниси аниқ-равшанки, муайян воситалар ва усуллар қайси мамлакат учун мўлжалланган бўлса, улар ўша мамлакатга хос бўлган алоҳида шароитдагина ижобий самара бериши мумкин. Аксинча, жозибадор бўлишига қарамай, аслида бегона, ёт андозалар сунъий равишда тикштирилган жойда иқтисодий ислохотлар муқаррар равишда барбод бўлаверади".*

Бундан 10-15 йил илгари Ғарб файласуфлари ва сиёсатшунослари қарашларида демократияга ўтишнинг қуйидаги

уч тамойили устувор эди: биринчидан, муайян мамлакатдаги яқдиллик ва жипслик, иккинчидан, нисбатан юқори иқтисодий ўсиш даражаси, учинчидан, кишиларда юксак сиёсий маданиятнинг шаклланиши. Бугунги кунга келиб бу тамойиллар деярли тилга олинмай қўйди. Эндиликда айрим мутараққий давлатлар геосиёсий ва иқтисодий манфаат ва мақсадларни кўзлаган ҳолда демократик ўзгаришлар жараёнини тезлаштириш заруратини рўкач қилиб, ривожланаётган мамлакатлар ички ишларига аралашшига, баъзан очик-ошкора, баъзан эса турли ноҳукумат ташкилотлар орқали тазйиқ ўтказишга астойдил ҳаракат қилмоқда. Бу ҳол турли давлатлардаги бир хил воқеа-ҳодисаларга икки хил андозалар билан ёндашиш, асоссиз маълумотларга таяниб, демократик тузумни мажбуран, куч орқали ўрнатишга интилиш, конституциявий тузумга қарши террорчилик ҳуружини амалга оширган ашаддий жиноятчиларни ўз ҳуқуқлари учун курашаётган “тинч аҳоли” деб аташ каби кўринишларда намоён бўлади.

Албатта, юртимизда демократиянинг фундаментал тамойилларини, ривожланган мамлакатларнинг бу борада эришган ютуқларини инкор этадиган бирорта одам бўлмаса керак. Сўз фақат ҳар бир мамлакат ва халққа хос хусусиятлар, миллий қадрият ва анъаналарнинг демократия унсурлари билан қай тарзда уйғунлашуви ҳамда уларнинг амалиётга татбиқ этиш босқичлари хусусида бормоқда. Қолаверса, Уинстон Черчилль бундан қарийб эллик йил муқаддам “Демократия ҳам камчиликлардан холи эмас, аммо инсоният ундан мукамалроқ тузумни ҳали ўйлаб топмаган” деганида масаланинг айнан шу жиҳатини ҳам назарда тутган бўлса ажаб эмас. Шу боис Ўзбекистонда ислохотларнинг дастлабки бос-қичлариданоқ, юртимизнинг ўзига хос тарихи, геостратегик ўрни, табиий-маданий захиралари, халқимизнинг бой илмий, фалсафий, маънавий-маърифий мероси, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлигига таянган ҳолда демократия тамойиллари босқичма-босқич изчил жорий этилмоқда ҳамда бу борада муайян ютуқ-

ларга ҳам эришилмоқда. Жумладан, ўтган йиллар мобайнида мамлакатимизда хусусий бизнес ва тадбиркорлик фаолиятига кенг имкониятлар яратилди, кўппартиявийлик асосида сайловлар ўтказилиб, янги икки палатали парламент шаллангирилди, ҳокимият бўлиниши тамойилининг ҳуқуқий асослари яратилиб, амалиётга татбиқ этилмоқда, фуқаролик жамияти институтлари изчил ривожлантирилмоқда.

Албатта, жамият ҳаётини эркинлаштириш, демократик қадриятларни қарор топтириш борасида ҳали кўп иш қилиш лозим бўлса-да, аммо атиги ўн тўрт йилда эришилган ютуқларни инкор этиш, уларга баҳо беришда ҳолисона мезонларга таянмасдан иш тутиш ҳам адолатдан эмас. Айниқса, бу ўта мураккаб жараёни сунъий равишда жадаллаштириш, демократияни мажбуран ўрнатишга интилиш жамият тадрижий тараққиётига салбий таъсир этиши, талай чигалликларни келтириб чиқариши мумкин. Зеро, Юртбошимизнинг юқорида зикр этилган маърузасида таъкидланганидек, *“демократияни ва турли “очиқ жамият моделлари”ни экспорт қилиб бўлмаганидек, давлат қурилишининг универсал лойиҳасини ҳам ташиқаридан импорт қилиш ёки тижлаштириш мумкин эмас*.

Шу ўринда бу ҳулосанинг жаҳондаги кўнлаб таниқли олимлар ва давлат арбобларининг қарашлари билан уйғунлигига эътибор қаратмоқчимиз. Масалан, америкалик таниқли сиёсатшунос ва давлат арбоби Зигмунд Бзежинский бу борадаги шонма-шонпарликнинг салбий оқибатлари ҳақида тўхталиб, бундай деган эди: “Ислон тарихи ва маданий қадриятларига беписандлик билан ёндашиб, демократияни мажбуран киритишга уриниш, охир-оқибат унинг тамоман инкор этилишига сабаб бўлади” ва аксинча, “ташқи тазйиқдан ҳоли бўлган, табиий тараққиёт натижаси ўлароқ, босқичма-босқич шакллантирилган демократия сиёсий маданияти ислон жамияти томонидан қабул қилинади ва ўзлаштирилади”. Мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик янгиланиш ва ўзгаришлар жараёнини ўзига хос тарзда талқин этаётган сиёсатчилар, давлат арбоблари, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ташкилотлари вакиллари таниқли олим-

нинг бу фикр-мулоҳазалари устида обдон мушоҳада юритсалар, айтиш мумкин бўлар эди. Қолаверса, давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, бундай вазиятдан мамлакатдаги конституциявий тузумни ағдариб, уни дунёвий тараққиёт йўлидан қайтаришга уринаётган радикал оқим ва ёвуз ниятли кучлар фойдаланиши мумкин.

1.4. Маънавият, ахлоқ-одоб ва маърифат — ёт ғояларга ишончли тўсиқ

Президент Ислам Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида асрлар давомида шаклланган, ривожланган, жаҳон ҳамжамиятининг маънавий, сиёсий, ижтимоий тарихий тараққиётига муносиб хисса қўшган халқимизнинг бунёдкорлик салоҳияти ҳақида тўхталиб, бундай деган эди: “Биз бутунги кунда минтақамизда яшаётган халқлар гўёки демократия учун тайёр эмас. Бу борада “пишиб етилмаган”, улар олдин камбағаллик ва қашшоқлик билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишлари зарур, шундан кейингина демократия қуриш, сиёсий ва иқтисодий ислохотлар учун шарт-шароит юзага келади, деган гапларни ҳам кўп эшитганмиз.

Бундай баёнот ва ёндашувлар — аввало, тарихни билмаслик, халқнинг бунёдкорлик салоҳиятига, куч-қудратига ишонмаслик, айтиш мумкинки, ҳозирги дунёни жадаллик билан ўзгариб бораётган объектив, глобал жараёнларини тушунмаслик натижасидир”.

Сир эмас, Президент Ислам Каримовнинг мазкур таъкиди “замон билан тенг қадам ташлаётган, тез ўзгараётган дунёнинг қатъий шарт ва талабларига” ҳамнафас яшаётган халқимизнинг тарихий бунёдкорлигига муносиб баҳо эди.

Маълумки, Ўзбекистон Марказий Осиёнинг ўртасида, қадим тамаддунлар шаклланган минтақада жойлашган. Биз тўрт минг йиллик маданий тараққиётни бошидан кечирган, улуғ ва бетакрор маънавий обидалар яратган, салтанатлар қурган халқ фарзандларимиз. Ота-боболаримиз асрлар да-

вомида инсон камолоти, меҳру саховат, ҳамкорлик, ҳам-жиҳатликка асосланган жамиятни барпо этиш учун курашиб келганлар. Форобий, Низомий, Саъдий, Ҷомий, Навоий каби буюк аждодларимиз ижодида одил ва оқил подшо тимсоли, машварат ва кенгашга асосланган бошқарув, юксак фазилат ва ахлоқий сифатларга эга инсонлар жамияти ҳақида кишини ҳайратга солувчи фикрлар, ҳикматлар баён этилади. “Фозил одамлар шаҳри”, “Ахлоқи Носирий”, “Ахлоқи Ҳалолий”, “Ахлоқи Муҳсиний”, “Хамса”, “Маҳбул кулуб” каби ўнлаб асарларда комил инсон ва фозил жамият идеали тасвирланган. Аждодларимизнинг диққат-эътибори, аввало, баркамол инсонни тарбиялашга қаратилган эди. Зеро, жамиятнинг етуклиги, равнақи ҳар бир инсоннинг ахлоқий-маънавий камолотига боғлиқ. Абу Наср Форобий ибораси билан айтганда, “Фозил жамият фозил кишилардан ташкил топади ва фозил кишилар тарбия, таҳсил туфайли вояга етади”.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда шахснинг ақлий қобилияти, билимини ўстириш билан бирга, уни жисмонан бақувват, ахлоқий ва руҳий жиҳатдан баркамол қилиб вояга етказиш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Миллий истиқлол ғояси, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг ҳам пировард мақсади шу. Иқтисодий тараққиёт бўладими, илмий-техник тараққиёт бўладими, ҳарбий қудрат бўладими — буларнинг замирида инсон омили ётади. Инсон шахси эркин ривожланган жойда имкониятлар ҳам чексиз ривожланади, маданият ва маърифат равнақ топади, жамият тобора жипслашиб куч-қудратга эга бўлиб боради.

Ўзбекистон мустақиллигининг ўн тўрт йили мобайнида биз бу борада улкан ютуқларни қўлга киритдик. Юртбошимиз Ислом Каримов раҳнамолигида мамлакатимиз эски тоталитар тузум иллатларидан қутулиб, янги муносабатлар, яъни бозор иқтисодиётига асосланган тузумга ўтди. Шунга мувофиқ равишда ижтимоий муносабатлар ўзгармоқда, фуқаролик жамияти вужудга келмоқда. Ўз-ўзидан маълумки, бу мураккаб жараён. Чунки, ислохотлар мустақилликни мустаҳкамлаш, халқнинг онгини аста-секин янги замонга

қараб ўзгартириш негизида давом этмоқда. Одамлар онги, тафаккури эса тез ўзгарадиган ҳодиса эмас. Миллий ўзликни англаш, миллий ҳамжиҳатлик, маънавий қадриятларни тиклаш соҳасида кўп ишлар амалга оширилди. Айтиш мумкинки, Ватанимиз қиёфаси ана шу ўн тўрт йил ичида тубдан ўзгарди. Тарихимиз тикланди, улуг аجدодларимиз номлари оқланиб, улар меросини ўрганиш кенг миқёсда давом этмоқда. Ислом дини иймон-эътиқодимиз сифатида қайта тикланди, ўзбек тили давлат тили мақомини олди. Шулар замирида кишиларимиз қалбида ўз ўтмиши, буюк ватани билан фахрланиш туйғуси шаклланимоқда. Ўзбек кишиси бугун бошини баланд кўтариб, дунё бўйлаб ўзини намоён этмоқда. Миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси ватан тараққиёти, юрт тинчлиги ва халқ фарофонлиги учун кураш туйғуси билан уйғунлашиб, маънавиятимиз асосини белгиламоқда.

Ана шу кўпминг йиллик тарихга эга маънавиятимизни тиклаш баробарида биз умумбашарий маънавий қадриятларни ҳам бажонидил қабул қиламиз. Зеро дунёда бирор халқ, бирор мамлакат ўз қобилигига ўралиб яшай олмайди. Ўзбек халқи миллий анъаналарига содиқ, аммо айна пайтда, у дунёдаги илғор, ҳаётни гўзал қилувчи, инсонни юксалтирувчи ғояларни, илм-маърифатни ўзлаштириб келган. Биз қадимдан Юнонистон, Ҳиндистон, Эрон, Ҳитой, Россия билан илмий-маданий ҳамкорликда, алоқада бўлиб келганмиз. Ҳозир ҳам дунё илм-фани ютуқларини эгаллашга бўлган иштиёқ бизда тобора ортмоқда. Ёшларимиз тараққий этган мамлакатларда таҳсил олиб қайтмоқда, Европа, Америка, Япония, Корея тадбиркорлари, ўқув юртлари билан узвий алоқа ўрнатилиши ижобий самара бермоқда. Шу боис демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуришда ҳам биз ривожланган мамлакатлар тажрибасига таянамиз. Эркинлик, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, эркин ва умумхалқ сайловларини ўтказиш, сўз эркинлигини таъминлаш, ҳокимиятлараро назорат ва жамоатчилик назорати каби таъминчилар бизда жорий этилганини жаҳон ҳамжамияти эъти-

роф этмоқда. 2004 йил охирида мамлакатимизда икки палатли Олий Мажлисга сайловлар бўлиб ўтди ва Қонунчилик палатаси билан Сенат шакллантирилди.

Дарҳақиқат, бу Ўзбекистон тараққиётида муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. У очик фуқаролик жамияти сари юксалиш ҳамда демократия тамойилларини мустаҳкамлашда дадил қадам бўлди. Кўриниб турибдики, бунда фақат Фарб демократияси талаблари эмас, балки ўзимизнинг қадимий давлатчилик анъаналари ҳам ҳисобга олинган. Бошқача айтганда, Шарқ демократияси унсурлари ва энг асосийси, миллий-маънавий қадриятларимиздан ҳам самарали фойдаланилмоқда.

Президент Ислом Каримов Россиянинг “Независимая газета” мухбирига берган интервьюсида демократияни “экспорт” қилиш, жумладан, Украинада бўлиб ўтган воқеалар ҳақида тўхталиб бундай деган эди: “... мен Ўзбекистонда Украина ёки Грузия сценарийси такрорланиши мумкин деб ўйламайман”, чунки, биринчидан, Ўзбекистон халқи СССР пайтидаги мутеълик, камситилиш, бизга “иккинчи даражали одамлар” қабилида паст назар билан қарашларни англаб етди, энди биз “тил-забони йўқ, қиёфасиз кўпчилик” деб таҳқирланган одамлар эмасмиз. Ўзбекистон халқи “бугун ўз мамлакатада, ўз юрти учун, келгуси авлодлар тақдири учун масъулиятни чуқур ҳис қилиб яшаётган инсонлардир”¹.

Биз Фарб турмуш тарзи, ахлоқини кўр-кўрона қабул қила олмаймиз. Бу бизнинг асрий анъаналаримизга ёт. Чунки ҳаддан ташқари индивидуализмга берилиш, худбинлик, ўзимбўларчилик, шахсий манфаат йўлида ҳеч нарсадан тап тортмай, босиб-янчиб кетиш каби хусусиятлар халқимиз табиатига асло тўғри келмайди.

Зикр этилган суҳбатда Юртбошимиз, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш ишлари босқичма-босқич, изчиллик билан давом этаётганини қайд этиб, бундай деган эди: “Фақат ҳар ким бу йўлни ўзига хос йўсинда босиб ўтади. Биз халқ ҳокимияти бўлмиш демократиянинг фун-

¹ “Халқ сўзи”, 2005йил 19 январь.

даментал тамойилларига асосланган, уларга сўзсиз риоя этган ҳолда, айти пайтда ўз ҳаракатларимизни халқимизнинг тафаккури, неча минг йиллик турмуш тарзи билан мувофиқ равишда олиб боришимиз керак” .

Бу ўринда нималар назарда тутилмоқда?

Аввало халқимизга хос бўлган шахсий қобилиятни жамоавий удумлар билан уйғунлаштириш, эл-юрт, маҳалла-қўй назаридан қолмаслик, дину диёнатдан ташқари чиқмаслик туйғуси назарда тутилади. Халқимиз қиёфасини белгилайдиган ор-номус, ҳамият, мардлик, виждон амрига итоат этиш, адолатпешалик, ҳақгўйлик сифатлари йўқолмаслиги керак. Хаё, андиша, лафз, омонатга хиё-нат қилмаслик, ростгўйлик дини исломимизда ҳам, халқ тушунчасида ҳам мустаҳкам ўрин олиб келган. Улуғ мутафаккирларимиз бу ахлоқий сифатларни ўз асарларининг бош ғояси қилиб белгилаганлар. Шулар асосида комил инсон ҳақидаги тушунча шаклланган. Яхши, эзгу ахлоқ ҳеч қачон қонунларнинг амал қилишига, бозор иқтисоди ривожига ёки ҳокимиятлар ишининг юритилишига тўсқинлик қилмайди. Аксинча, фозиллик, ақлу фаросат, покиза ахлоқ умумий тараққиётга ёрдам беради. Бу гапни айтаётганимиз бежиз эмас, албатта. Чунки, Ёрбдаги айрим “ўта либераллар” (чунончи, Сорос жамғармаси атрофида уюшганлар) миллий урф-одат, анъаналар демократияга зид келади, шунинг учун улардан иложи борича воз кечиш керак, деган қарашни тарғиб этмоқда. Уларнинг назарида, демократия бу — ҳамманинг Америка ёки Европа турмуш тарзи, анъаналарини қабул қилишидир. Бунинг учун Шарқ мамлакатлари ўз миллий қиёфаси, маънавий-ахлоқий қадриятларидан воз кечиши даркор. Яъни ёппасига америкалаштириш, христианлаштириш йўлидан бориш. Масалан, фарзандлар вояга етгач, ота-она насиҳатларига қулоқ солиши, улар билан маслаҳатлашиши шарт эмас, ҳатто оилада ҳам ҳар ким ўзи учун яшайди, эр хотин ишларига, хотин эрининг ишларига аралашмайди.

Беҳаёлик, бир аёлнинг бир йўла бир неча эркак билан

алоқа қилиб юриши (хатто бунда пайдо бўладиган боланинг отаси ким бўлиши ҳам муҳим эмас), бетгачопарлик, андишасизлик каби Ғарбда ривожланган ахлоқни бизнинг ёшлар онгига сингдиришга уринмоқдалар. Албатта, бунинг тагида жуда катта фалокат бор. Бу демократия эмас, балки демократия ниқоби остида миллий қиёфани бузиш, миллий ифтихор ва ўзликни англашдан маҳрум этиш, ҳайвоний ҳирс-эҳтиросларни кучайтириб, руҳий-маънавий фазилатларни, яъни одамийликни йўқ қилишдир. Бу гоят қабиҳ ниятдир. Бунда нафақат алоҳида кишилар шикастланади, балки бутун миллатлар емирилади ва одамларимиз шундай гоани олиб келиб сингдирганлар учун тайёр қуролга, “тараққий этган” қулга айланади. Афсуски, бундай бузғунчи гоаларга берилувчилар ҳам орамизда йўқ эмас. Ҳолбуки, ота-боболаримиз буни қаттиқ қоралаганлар, инсонийликка зид ҳодиса деб қараганлар. Масалан, маънавиятимиз бобокалони ҳазрат Алишер Навоий ўз асарларида ҳалоллик, поклик, камтаринлик, ростгўйлик, ҳаё, вафо, ибо, андиша, тавозеъ, хушсуханлик каби ахлоқий сифатларни улуглаб таъриф этади.

Чунончи, ул зот “Маҳбуб ул қулуб” асарида ёзади: “Одамийнинг яхшироғи улдирким, порсо ва пок бўлғай ва ҳақ сўзни айтурда бевахму пок бўлғай. Ўзи поку кўзи покни инсон деса бўлур, тили ариф (нозик) ва қўнгли ариғни мусулмон деса бўлур”. Ёки:

“Ҳаёсизда вафо йўқ. Вафосизда ҳаё йўқ.. Карам (саховат) ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва ҳаё — икки ҳамзод фарзанд. Ҳар неча ул иковга нур била сафоур, бу иковга иттисол (боғланиш) била пайванд.. Комиллар аҳли ҳаё ва ноқислар беҳаё...”

Бу сифатлар чин инсоний фазилат бўлиб, инсоннинг ақлий салоҳияти, илм олиш ва асосийси, бизнинг халқимизга хос жавонмардлик, ҳимматбаландлик, меҳру оқибат йўқолмаслиги керак. Шу ўринда Алишер Навоийнинг яна бир фикрига эътибор қилайлик. Ул зот ёзади: “Ҳар кишиким, бир қавмнинг сулук ва оҳангин тузар, тадрижи била

хамул қавмнинг рангин тутар. Хар кимгаким пайравлик этар, ул мутобаат хосиятидин ул етган ерга етар”. Бу гапнинг мазмуни мана бундай: “Кимки бир қавмнинг (миллатнинг) йўлини ва расму русуми, одатларини қабул қилса, бора-бора ўша қавм (миллатнинг) қиёфасига мослашиб қолади ва ана шу эргашиш оқибатида ўша қавм етган ерга етади”.

Ҳазрат Навоий бунда эргашган одам (халқ) олдин кетган қавм (миллат) “етган ерга етади” деганда икки маънони кўзда тутган: 1) агар қавм маънавият жиҳатидан устун бўлса, ундан ўрганмоқ, унга эргашмоқ жоиз. Аммо қавм маънавий жиҳатдан тубан бўлса, унга эргашиш таназзулга олиб боради. Умуман, бу ўринда Навоийнинг кимки бир қавмнинг йўлини тутса, ўша қавмнинг рангини олади, деган фикри муҳим. Бу аини ҳақиқат. Чунки, миллий анъана, тарихан шаклланган маънавий қиёфа бой берилса, миллий ўзлик ҳам, мустақиллик ҳам бой берилади.

Худди шунинг учун Юртбошимиз миллий ғояни одамлар онига сингдириш, миллий ўзликни англаш ва мустақамлашга ҳар доим даъват этиб келиши ва буни жамиятимиз барқарорлиги, яхлитлигининг асосий омили деб қараши бежиз эмас. Чунки ҳар қандай ёт ғояларга қарши туриш, ақидарапаستликнинг, сохта демократияпарастликнинг олдини олишнинг энг ишончли воситаси — миллий истиқлол ғоясидир.

Президент Ислом Қаримов “Миллий мафкура - давлатимиз ва жамиятимиз қурилишида биз учун руҳий-маънавий куч-қувват манбаи” маърузасида, жумладан, шундай фикр билдиради: “Маънавият, мафкура борасида четдан кўр-кўрона нусха кўчириб, бирон натижага эришиб бўлмайди. Чунки, бизнинг дунёқарашимиз, халқимизнинг тафаккури, турмуш тарзи ниҳоятда ўзига хослиги билан ажралиб туради”¹.

Бу ўзига хослик қуйидагиларда кўринади:

1) адолатга ташналик, одил инсонлар, одил раҳбарни улуглаш; 2) саховатпешалик; 3) ҳалоллик, ростгўйликни

¹ Қаримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаравон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон, 2000, 471-бет.

талаб қилиш; 4) ўз туғилган жойи, маҳалласи, шаҳрига муҳаббат; 5) ота-онага, оилага муҳаббат; 6) кишилар ўртасида ўзаро ҳурмат-эҳтиром; 7) ҳаё-андишани йўқотмаслик.

Халқимиз қон-қонимизга, миллий сийратимизга сингиб кетган бу хислатларни муқаддас деб билади. Оддий тил билан халқ буни “одамгарчилик” деб атайди. Миллий тарбиямиз ҳам шунга асослангандир.

Президентимизнинг таъкидлашича, “Биз шарқона тарбия кўрганмиз, ўз одатларимиз, анъаналаримиз, ўз бетакрор инсоний табиатимиз мавжуд.

Айтинг-чи, биздагидай рангба-ранг, инсонпарвар қадриятлар яна қаерда бор? Андиша, мурувват, меҳр-оқибат, орият, ибо, ҳаё, мулозамат деган сўзларни бошқа бир тилга таржима қилиш мумкинми? Халқимизнинг инсонийлик фазилатларини ўзида намоён этадиган бундай атамаларни бир-бир санаб, юзлаб мисоллар келтириш мумкин. Шундай экан, барпо этаётган давлатимиз келажагимиз илдизи теран тарихимизга, бетакрор маданиятимизга, юксак мақсадаларимизга монанд бўлиши лозим”¹.

Давлат маънавиятсиз, миллий мафкурасиз мавжуд бўла олмайди. Миллий мафкура эса асрлар давомида шаклланган халқ тафаккури, маънавий қадриятларига таянади. Демак, давлат маънавиятга таянса, маънавият айна вақтда давлатга таянади. Шу маънода, миллий маънавият ва миллий давлат ўзаро эгизак ва яхлитдир. Ўзбек демократик давлати ва фуқаролик жамияти, бир томондан, миллий анъаналарга, иккинчи томондан, умуминсоний қадриятларга таяниб, тузилади.

Агар ана шу уйғунлик бузилса, миллий ўзлигимизга ҳам, давлатчилик тараққиётига ҳам путур етади.

Шу боис, биз миллий-маънавий камолот йўлидан бориб, маърифатли жамият қуриш билан улуг мутафаккирларимиз орзу-армонини ҳам амалга оширамиз ва дунё ҳамжамятидан ўзига хос фазилатларга эга халқ сифатида ўрин оламиз.

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаравон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон, 2000, 471-бет.

Маърифат ва эркинлик ҳамеша маънодош тушунчалар бўлиб келган. Чунки, эркинлик туйғуси кишини илм-маърифат дунёсига етаклайди ва айна вақтда, киши қанчалик маърифатли бўлса, ўзини шунча эркин ҳис этади.

Шу тариқа, «ахлоқ», «эркинлик», «маънавият» ва «маърифат» тушунчалари бир-бири билан боғлиқ ҳолда олиб қаралиши лозим. Эркинлик — бебошлик ва анархия эмас. Қонундан ташқари чиққан, анъанадан чекиниб, ахлоқсизлик қилган одам эркин одам эмас, балки бузғунчи ва бошқалар эркига тажовуз қилувчи кишидир. Қонун ва ахлоқ доирасида эркин фаолият олиб бориш — бу жамоа бўлиб яшаш, бошқалар эркини ҳурмат қилиш демакдир.

Ақидапарастлар мана шуни ҳисобга олмайди. «Демократия» ни экспорт қилувчилар ҳам бунга эътибор қилмайди. Ҳар бир мамлакат ўз халқининг табиатига мос давлат қурди ва халқ бундай давлатни қўллаб-қувватлайди.

Шу тариқа, маънавият, одоб-ахлоқ, маърифат халқимиз юксалиши, ўзига ҳос давлатчилик анъаналарига эга бўлишининг бош омили, ёт ғоялар, зарарли таҳдидларни бартараф этишда асосий кучдир.

МИЛЛИЙ ҒОЯ, МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ — ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛИ

2.1. Миллий истиқлол ғояси — демократик янгилашларни аниқ мақсадлар сари йўналтирувчи куч

Миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини юртдошларимиз қалби ва онгига синдириш ўта муҳим масаладир. Одамларни бу эзгу ғояларга ишонтириш орқали олижаноб мақсадлар сари сафарбар этиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки халқнинг руҳи, кайфияти, ҳиссий кечинмалари ва фаолият кўрсатишга шайлиги унинг ҳаракат дастури бўлган умуммиллий ғояга ишончи билан белгиланади. Ана шундай ишонч жамият аъзоларида мустақам эътиқодни шакллантириб, уларни янада жипслаштиради, мамлакат фуқароларининг ўзаро тоғув, дўст ва иноқ бўлиб яшашига, ўз манфаатларини Ватан манфаатлари билан уйғунлаштиришга чорлайди.

Юртбошимиз Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида демократик янгилаш ва тадрижий таракқиёт томон босқичма-босқич ва изчиллик билан “Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари” интилаётган жамиятни йўналтирувчи куч ҳақида тўхталиб, бундай деган эди: “Инкор этиб бўлмайдиган ушбу ҳақиқат шу муқаддас заминимизда яшаётган ҳар бир инсоннинг қон-қонига, вужудига сингиб кетишини истардим”.

Миллий истиқлол ғояси, аввало, халқни, аҳолининг турли қатламлари, мамлакатимиздаги хилма-хил қарашдаги кишилар, сиёсий партияларни юрт тинчлиги, ватан равнақи, халқ манфаати йўлида бирлаштирувчи маънавий омилдир. Бу борада президентимиз ўз маърузасида алоҳида таъкидлаганидек, «сиёсий партиялар халқни, миллатни қадим-

қадимдан бирлаштириб келаётган муштарак гоёлар ҳам борлигини доимо эсда тутиши зарур. Шу боис улар ўз манфаатларини ҳимоя қилишда бир-бирига рақиб ёки муҳолифат бўлиши мумкин, лекин ягона Ватан, ягона халқ манфаатлари ҳақида гап кетганда ҳаммаси бир мушт бўлиб бирлашиши даркор. Бугунги кунда бизнинг юртимизда миллий истиқлол гоёси ана шундай бирлаштирувчи куч бўлиб ҳисобланади”¹.

Дарҳақиқат, жамиятни йўналтирувчи, қолаверса, бошқарувчи миллий истиқлол гоёсига эга бўлган ва комил ишонч асосида ўз ҳаётий йўлини аниқ белгилаб олган инсон ёт ва зарарли гоёлар таъсирига асло берилмайди, ўткинчи қийинчиликларга бардош беради. Унда гоёвий ирода мустаҳкам бўлади. Шу маънода, миллий истиқлол гоёси халқимизнинг янги жамият қуриш борасидаги ҳаракат дастури десак, муболага бўлмайди. Кишилар қалбига ишонч руҳини бахш этиш миллий истиқлол гоёси аجدодларимизнинг бебаҳо мероси ва умумбашарий қадриятларга таяниши, ёшларни комил инсонлар этиб тарбиялашга ундаши, мамлакатимизнинг дунё ҳамжамятига уйғунлашиб боришини назарда тутиш сингари муҳим омиллар орқали таъминланади. Бу гоё меҳнатсеварлик, қатъий ирода, сабр-тоқат, меҳр-оқибат, каттага ҳурмат, кичикка иззат, яхшиларга эргашиш, ёмондан қочиш сингари халқимиз фазилатларининг янада сайқал топишига хизмат қилади.

Мамлакатимиз иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларни теран идрок этиб, атрофлича таҳлил қилиш жамиятда соғлом муҳит шаклланишига ёрдам берди. Миллий истиқлол гоёсининг мақсад ва вазифалари умуминсоний қадриятлар устиворлиги тамойилига тўла-тўқис мос келади. Улар мамлакатимизнинг жаҳондаги ил-ғор давлатлар тажрибаси асосида мафкуравий жараёнларда, фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги (плюра-

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 14-бет.

лизм), демократик эркинликлар ва инсон ҳуқуқларини таъминлашга доир халқаро андозаларга ҳамоҳанглиги билан ҳам катта аҳамият касб этади.

Шу маънода, миллий истиқлол ғояси умумбашарий тамойиллар, минтақавий жараёнлар ва миллий манфаатлар ўртасидаги алоқадорликни ўзида акс эттириши билан бирга, халқимизнинг ирода-интилишларини намоён этувчи самарали тизимга айланди.

Мустақиллик йилларида жамиятимиз аъзоларининг дунёқараш, фикрлаш тарзида туб ўзгаришлар рўй берди. Халқимизни бирлаштирадиган, бунёдкорлик фаолиятига сафарбар этадиган, унинг эзгу мақсадлари ва ҳаётий манфаатларини ўзида мужассасам этадиган миллий ғояни яратиб ижтимоий-сиёсий ва маънавий тараққиётимизнинг муҳим шарти бўлиб қолди. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, **“Олдимизга қўйган олижаноб мақсад-муддोलаримизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг хуружидан ҳимояланиш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда”**¹.

Ана шу зарурат туфайли миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари шаклланди.

Демократик жамиятда амал қиладиган плюрализм (фикрлар, қарашлар хилма-хиллиги) кишиларга ўз ҳаётий манфаатлари, мақсад ва интилишларини акс эттирадиган илғор ғояни танлаш, ҳимоя қилиш ва ривожлантириш имконини беради.

Миллий истиқлол ғоясининг шаклланиш жараёнини таҳлил қилиш жамиятда бирон бир ғоянинг тўғри, илмий ва ҳаётийлигига ишонч ҳосил қилиш ўз-ўзидан рўй бермаслигини кўрсатади. Мафкурага ишонч уйғотиш, унда акс этган

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000, 3-бет.

Ғоялар таъсирида одамларни сафарбар этиш функцияси муайян шахсларнинг фаолияти орқали рўёбга чиқади. Чунки ишонтирмоқ — кишиларнинг руҳи, кайфияти, ҳиссий кечинмалари, қалби ва шуурига таъсир қилмоқдир. Бу вазифани амалга оширувчи кишилардан юксак инсоний фазилатлар, шу ғоя йўлида фидоийлик, билим, малака, нутқ маҳорати талаб этилади.

Кенг халқ оммасини бирон бир ғоянинг илғор ва инсонпарвар эканлигига ишонтирмоқ учун, аввало, мазкур ғоя халқ турмуш тарзига яқин, бевосита дахлдор эканлигини, шунингдек, уни одамлар онига етказишнинг энг қулай восита ва усуллари аниқлаб олиш керак бўлади. Бунда давлат сиёсатининг устувор йўналишлари, мақсад ва вазифаларини мафкуравий жиҳатдан асослаш, айниқса, муҳимдир.

Бинобарин, бизнинг миллий ғоямизда замон руҳи, халқ психологияси, эҳтиёж ва талаблари ҳар томонлама акс этиши, бутунги ҳаётнинг энг долзарб муаммолари, унинг стратегик мақсадлари билан узвий боғланган. Бу эса ўз навбатида порлоқ келажакка интилиш ва қатъий ишонч муқаррар равишда катта ижтимоий юксалишга туртки беришини кўрсатади. Фан ва техника тараққиёти борасида эришилган ютуқлар билан бирга, мафкурамизнинг жонли, эҳтиросли ва жозибадор ғояси инсонлар қалбини ларзага келтиради, уларни фаол ҳаракатга ундайди, яхши ва саодатли кунларга ишонч ҳиссини уйғотади.

Маълумки, инсоният тарихида чуқур из қолдирган буюк давлат арбоблари, ҳарбий саркардалар кенг оммани ишонтириш, юксак марралар сари рағбатлантириш қобилиятига эга бўлган моҳир нотик бўлган. Улар ғоянинг ишонч-ли ва ҳаётий бўлиши учун у, аввало, илмий-назарий асосга эга бўлиши, ҳаётий далилларга таяниши лозим эканини яхши билган. Буюк аجدодларимиз мафкуравий кураш — жамиятнинг онгли ва фаол қатламининг бирон бир ғояни ҳимоя қилиш, қарор топтириш йўлидаги кураши эканини англаб етган. Ана шундай кишилар етакчилик қиладиган инсонпарвар ва демократик жамият ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши

маърифат билан курашади. Бу кураш охир-оқибатда эзгуликнинг разолат устидан, яхшиликнинг ёмонлик устидан қозонажак галабаси билан интиҳо топади.

Мустақиллик ғоясининг ўзаги бўлган — танлаган тараққиёт йўлимизнинг тўғри, адолатли ва ҳаққоний эканига, у мана шу заминда истиқомат қиладиган ҳар бир инсоннинг ҳаётий манфаатларига мос тушishiга кенг оммани ишонтириш, кишиларни озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги бунёдкорлик ишларига сафарбар этиш миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан биридир.

Бугунги кунда одамларга мустақиллик йилларида эришилган ютуқларни ҳаётий фактлар орқали содда ва лўнда қилиб тушунтириш, истибдод асоратларини тарихий далиллар асосида фoш этиш миллий истиқлол ғоясини кишилар онига сингдиришда муҳим аҳамият касб этади. Бу ғоянинг асосий тушунча ва тамойилларини халқимиз, айниқса, ёшлар ўртасида кенг тарғиб этиш, биринчи навбатда, раҳбар кадрлар, зиёлилар, оммавий ахборот воситалари ходимларининг муҳим вазифаси, фуқаролик бурчидир. Миллий истиқлол ғоясига садоқат, касбий маҳорат, кенг оммани ишонтириш ва сафарбар этиш қобилияти — кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда асосий мезон бўлмоғи лозим.

Мафкуравий тарғибот ишларининг муваффақиятини белгилайдиган ҳаётий қонуният бор: бошқаларни бир ғояга ишонтирмоқ учун, аввало, унга ўзини юракдан ишонишинг, бошқаларни ёндирмоқ учун ўзинг ёнишинг, бошқаларни ғафлат уйқусидан уйғотмоқ учун ўзинг уйғоқ ва огоҳ бўлишинг шарт! Миллий ғоянинг халқпарвар, тараққийпарвар эканига бўлган ишонч кундалик ҳаёт синовларидан ўтсагина, сўз ва иш бирлигига эришилсагина, бу ғоя мустаҳкам эътиқодга айланади. Эътиқод устувор ерда чинакам инсоний ҳаёт бўлади; эътиқод учун, илғор ғоя тантанаси учун кураш жараёнида инсон шахси шаклланади, у бунёдкор кучга айланади.

Жамият фақат ўз шахсий манфаати теграсида ўралашиб юрган одамлар йиғиндисидан иборат эмас. Умумий ман-

фаатларни теран англаш — кишиларнинг жамият бўлиб уюлишига, ижтимоий талаб ва нормаларни эътироф этиб, уларга амал қилишига сабаб бўлади. Бу, айниқса, ҳозирги даврда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмокда.

Одамларда Ватан дея аталмиш улуг бир оилага мансублигини ҳис этиш туйғуси ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки муттасил ва изчил ғоявий тарбия самараси ўларок, юзага чиқади. Оиладаги тотувлик, ахиллик, меҳр-шафқат хислатлари узлуксиз равишда турли шаклларда олиб бориладиган ахлоқий тарбиянинг маҳсули бўлгани каби, жамиятнинг ғоят хилма-хил қатламларини умумий манфаатлар атрофида жипслаштириш, одамлар ўртасида ҳамжиҳатлик, тотувлик, ўзаро ёрдам хислатларини шакллантириш ҳам изчил мафкуравий тарбия воситасида амалга оширилади. Шу маънода айтиш мумкинки, миллий истиқлол ғояси кишилар онига теран сингиши билан улар умумий мақсад сари интилувчан маслакдошларга айланади.

Жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳлар, партиялар, синфлар, қатламлар миллий ғоя асосида сиёсий-ижтимоий жараёнларга ўз муносабатларини белгилайди. Бироқ, ғоянинг сафарбар этувчилик хусусияти ўзгаришлар жараёнида доим ҳам кўзга аниқ ташланавермайди, балки туб ижтимоий ўзгаришлар даврида яққолроқ намоён бўлади. Масалан, мамлакат мустақиллиги ва ахлитлигига таҳдид соладиган турли мафкуравий хавф-хатарлар кучайган ҳозирги шароитда кишиларни Ватан истиқлоли, Юрт равнақи йўлида жипслаштириш ва сафарбар этишда миллий ғоя муҳим аҳамият касб этади.

Сиёсий курашлар даврида аҳолининг жуда оз қисмини ва тор доирадаги манфаатларни кўзловчи, бузғунчиликни мақсад қилиб олган мафкуралар ҳам дунёга келиши мумкин. Президентимиз таъкидлаганидек, “Халқ — ўзининг минг йиллик анъана ва тажрибалари, сўнмас хотираси ва буюк туйғулари билан яшаб келаётган қудратли куч. Ёлғонга, алдовга дуч келган пайтда унинг асрий қадрият-

лари, доимо уйғоқ виждони тилга киради, ноҳақликка, қабихликка қарши курашга даъват этади”¹.

Бу жараёнда бунёдкорлик ғоялари билан қуролланган кенг халқ оммасининг идеаллари, манфаатларини ўзида мужассам этувчи мафкурагина инсонпарварлик, тараққий-парварлик тамойиллари асосида мамлакат, халқ тақдирида ижобий аҳамиятга эга бўлади, кишиларни эзгу ишларга даъват этади.

Миллий ғоя халқ тараққиётининг энг оғир, мураккаб даврида, айниқса, бир ижтимоий-сиёсий тузумдан янгисига ўтиш жараёнида кенг халқ оммасини маънавий-руҳий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди. Уларда келажакка ишонч туйғуларини уйғотишга хизмат қилади. Ана шу сабабдан ҳам чинакам миллий асосга эга бўлган истиқлол ғояси ўзининг жозибаси билан кишиларни ўз кучига ишонишга, истиқболга умид билан қарашга даъват этади. Бунда халқ орзу-умидларининг қай даражада акс этиши ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки, фаровон ва бахтли ҳаёт қуриш, ижтимоий адолатни қарор топтириш, миллатлараро тотувлик, тинчлик, дўстлик ер юзидаги барча халқларнинг азалий орзусидир. Демак, миллий истиқлол ғоясининг ҳаётийлиги, таъсирчанлиги халқ орзу-умидларини нечоғлиқ тўлиқ ва ёрқин акс эттириши, уларни рўёбга чиқаришнинг йўллари ва воситаларини қай даражада тўғри белгилашга боғлиқдир. Зеро, жамият аъзолари бу ғояда ўз ҳаётий манфаатлари, орзу-умидлари ифодасини кўргани учун ҳам бугунги кунда бардам, уйғоқ ва фаол кучга айланди.

Бу борада ғоявий тарбия ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий камолотнинг асосини ташкил этади. Ҳар қандай ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий тарбия муайян ғояни ҳимоя қилиш, тарғиб этиш ва ривожлантиришга қаратилган бўлади. Хусусан, ёвузлик, беҳаёлик, шафқатсизликни тарғиб этиш орқали ёшларни ахлоқий жиҳатдан бузишга қаратилган бадий

¹ Ислон Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор”, 2000 йил 8-июнь.

фильмларда жамият барқарорлигига раҳна солишдан иборат мафкуравий мақсад яширинган. Бугунги кунда ҳаёт қуйидаги фикрнинг ғоят тўғрилигини кўрсатмоқда: “Онги шаклланиб улгурмаган аксарият ёш томошабинлар бундай фильмлардан кўпинча турли ёвузлик, йиртқичлик, шафқатсизликларни ўрганади, холос. Натижада уларнинг дийдаси қотади, қалбидан тошбағирлик, зўравонлик, ахлоқсизлик каби иллатлар жой олганини ўзи ҳам сезмай қолади. Ҳатто шундай томоша ва фильмларнинг қаҳрамонларига кўр-кўрона тақлид қилишни истайдиган йигит-қизлар ҳам топилади. Чунки улар бундай уйдирма талқинлар таъсирида қўл ураётган иши қандай аянчли оқибатларга олиб келишини тушуниб етмайди”¹.

Бинобарин, ҳозирги даврда турли мафкуравий полигонларга оид ғоялар ошқора ёки яширин, бевосита ёки билвосита, тўғридан-тўғри ёки рамзий, шаклларда тарғиб этилмоқда. Улар фаолияти аниқ бир ғоявий мақсадга йўналтирилган бўлиб, бу ният кўпинча кўзга ташланмайди. Ғоявий тарбиянинг асосий мақсади кишиларда ана шундай ҳолларга нисбатан ҳушёрлик, сезгирлик ҳиссини шакллантириш, ёт ва зарарли ғояларга қаршилик кўрсатиш қобилиятини шакллантиришдан иборатдир.

Миллий истиқлол ғояси жамиятдаги барча ижтимоий қатламлар ва гуруҳларнинг умумий ҳаракат дастури, уларни фаолликка даъват этувчи восита ҳисобланади. Унинг олий мақсади — Ватан раънақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги ғояларига таянган ҳолда халқимизни мустақилликни мустаҳкамлаш, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишга сафарбар қилишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида жаҳон афғор оммасининг тинч бунёдкорлик ҳаётига хавф сола бошлаган халқаро терроризм,

¹ Ислоҳ Каримов. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор”, 2000 йил 8-июнь.

экстремизм ва радикализмга қарши курашиш, уларнинг бирламчи манбаларига зарба бериш тўғрисида тўхталиб, бундай деган эди: “... ёвузлик ва террорчилик мафкурасини яратаётган кўплаб радикал ва экстремистик марказларнинг, биринчи навбатда, ёшлар онгини захарлаб, зомбига айлантириб, улардан террорчилар тайёрлаш бўйича конвейер ташкил этаётган, халифалик тузишдек турли хомҳаёлларни амалга оширишга уринаётган қабих кучларнинг илдизини қирқиб ташлаш керак”.

Ана шу сабабдан ҳам мамлакатимиздаги мавжуд интеллектуал салоҳиятни Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлигига эришиш учун сафарбар этиш миллий истиқлол қояси тарғиботининг асосий мақсадидир. Шунинг ҳам инобатта олиш зарурки, халқни фақат олижаноб ва илғор гояларгина эмас, балки Ватан мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини хавф остида қолдирадиган турли кўринишдаги мафкуравий таъйиқларга қаршилик кўрсатиш зарурати ҳам жипслаштиради. Бугунги кунда миллий истиқлол гояси, бир томондан, Ўзбекистон заминиде келажак буюк, фаровон жамият барпо этиш учун халқимиз куч-қувватини жипслаштиришни, уни бунёдкорлик ишларига сафарбар этишни, иккинчи томондан эса, миллий мустақиллигимизга жиддий хавф солаётган мафкуравий таҳдидларга зарба бера оладиган мард, жасур, ватанпарвар авлодни тарбиялашни ҳам кўзда тутди.

Ҳап шундаки, мамлакатимизнинг бундан кейинги ривожланиш истиқболлари, жамиятни демократлаштириш ва янгилаш вазифалари кўп жиҳатдан халқимиз иродасини миллий гоя атрофида нечоғлиқ жипслаштиришга, унинг ватанпарварлик, инсонпарварлик, тараққийпарварлик, фаоллик, омилкорлик фазилатларини янада такомиллаштиришга боғлиқ. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, “Ҳаммамизнинг мақсадимиз шу муқаддас она юртимизнинг тинчлиги ва тараққиётини таъминлаш экан, баҳам-

жихат бўлиб, ҳар биримиз ўз вазифамизни сидқидилдан бажаришимиз керак”¹.

Бу эса Ўзбекистон халқининг туб манфаатлари, мамлакат мустақиллиги, юрт тинчлиги, миллатлараро тотувлик, фуқаролар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва ҳар бир оила, маҳалла-қўйнинг фаровонлиги борасида ҳар биримиз масъул эканимизни англатади.

2.2. Баркамол авлод тарбияси — миллий юксалиш омили

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги Президент Ислон Каримов маърузасида: “Албатта, биз, аввалгидек, давлат ва жамиятни ислоҳ этиш ҳамда модернизация қилишда ўзбек моделининг муҳим таркибий қисми бўлган босқичма-босқичлик тамойилига бундан буён ҳам қатъий амал қиламиз”, дея таъкидлади.

Демак, Ўзбекистон мустақиллиги, унинг келажаги биздан бутунги шиддат билан ўзгариб бораётган дунёга мувофиқ иш юритиш, жаҳон ҳамжамятида топган муносиб ўрнимизни мустаҳкамлашни талаб этади. Бу жараён ўз-ўзидан жамиятни демократлаштириш йўлида давом этаётган ислохотларга оғишмай амал қилишни тақозо қилади.

Бинобарин, юртимиз мустақил давлат сифатида таркиб топган дастлабки даврдан бошлаб, эртанги кунимизнинг эгалари бўлган баркамол авлод тарбиясига алоҳида эътибор қаратилди. Аввало, мазкур жараёни чуқурлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”-ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” (1997 йил) қабул қилинди. Шунингдек, таълим-тарбия, кадрлар тайёрлаш масалалари бўйича бир қатор тармоқ дастурлари қабул қилинди.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005, 29-бет.

Ниҳоят, Президентимизнинг “2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида”ги Фармони таълим тизимида янгилашни, юксалиш жараёнларини фаоллаштиришга туртки берди.

Келажак ёшлар кўлида. Аслида, бу ортиқча изоҳни талаб этмайдиган ҳақиқатни жаҳондаги кўплаб халқларнинг узоқ ва яқин тарихи исбот этган. Хусусан, Европадаги Ренессанс даври таълим тизимидаги туб ўзгаришлардан, тафаккур эркинлигидан бошланди. Натижада педагогика ва таълим масалаларига бағишланган қатор рисоалар, янги мактаблар дунёга келди.

Қолаверса, Европада “Маърифатчилик асри” деб ном олган XVIII аср зиёлилари ҳам янги авлод тарбиясини таълим тизимини тубдан ислоҳ этишдан бошладилар. Француз файласуфи Жан Жак Руссонинг “Эмиль ёки тарбия” асари ҳануз ўз қимматини сақлаб қолмоқда. Маърифатпарварлар, санъат, адабиёт, театрда тарбия воситаси, янгича тафаккур мураббийсини кўрдилар. XVIII аср “фикр дунёни бошқаради” ибораси энг кўп такрорланадиган иборага айланди ва бу давр мутафаккирлари келажакни белгилаб берувчи, дунёни бошқаришга қодир бўлган ана шундай фикрни, тафаккурни шакллантириш учун курашдилар.

Дарҳақиқат, Президентимиз Ислом Каримов “буюк тарбиячи” деб атаган тарих масаланинг бошқа жиҳатидан ҳам сабоқ беради. Замон билан ҳисоблашмаслик, замонга мувофиқ одамларни тарбиялаш ишига эътиборсизлик мамлакатни, халқни таназзулга етаклайди. Жумладан, XVI-XVII асрларда дунёнинг энг қудратли салтанатларидан бири бўлган Усмонли империяси XVIII асрга келиб, замон билан ҳисоблашмай қўйгани учун тараққиётдан орқада қолиб заифлашди, бўлиниб кетиш хавфи остида қолди. Фақатгина тезлик билан кўрилган чора-тадбирлар мамлакатни бу хавфдан асраб қолди. Яъни, биринчи навбатда таълим-тарбияга эътибор қаратди ва таълим тизимини тубдан ислоҳ этди.

Туркистон ўлкасининг XIX аср иккинчи ярмида мустамлакачилик балосига йўлиққанининг сабаби ҳам шунда. Шунинг учун истиқлолимиз қаҳрамонлари — жадид миллатпарварлари ҳам юрт ва халқнинг келажаги қайғусида ишни мактаб ислохотларидан бошладилар. Даврнинг ёрқин сиймоларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий жадид зиёлиларнинг умумий фикрларини лўнда ифодалаб: **“Мактаб — дунё иморатларининг энг муқаддаси ва қадрлисидир. Мактабнинг чин ва ҳақиқий маъносини билган миллатлар жонлари, моллари ила ҳиммат ва ғайратларини сарф этиб, миллатнинг тараққийи ривожига ижтиҳод қилурлар”**, — дея таъкидлади. Таълим-тарбия ишларига умрини бахшида этган Абдулла Авлоний эса миллатнинг **“саломат соҳили”**га чиқишининг воситасини қуйидагича кўрди:

“Ёшларимиздан маданиятга лойиқ равишда ўқуб, диний ва маданий кишилар ҳозирланса, тарбия таълимга моҳир олим ва олима, адиб ва адибаларимиз етушса, мактаб ва мадрасаларимиз мунтазам ва тартиблик бўлса, зи-роат, саноат ва тижорат ишларига моҳир кишилар етушуб, замонага мувофиқ равишда иш юритилса, — кутубхоналар ва қироатхоналар очилса, ширкатлар (товаришество) барпо қилинса, юқоридаги дейдигимиз каби, халқимиз орасидан замонага лойиқ улум ва фунундан бо-хабар уламоларимиз кўпайса, оч ва ялонғоч кишилари-мизнинг маишатларини тузутмак учун ҳаракат қилинса, ўқутилса, ахлоқ ва одоб ўргатилса, шул вақтда эскинча орасидан чиқуб, ҳақиқий маданият бўстониға юзлангон ҳамда маданият тўлқунларидан қутулиб, соҳили саломат-га чиқгон бўлур эдук”¹.

Президент Ислам Каримов Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги маърузаларида Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг устувор йўналишларининг бири

¹ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд. Т.: Маънавият, 1998, 219-220-б.

сифатида “барча ислохотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезонидир”, — дея алоҳида таъкидлади. Бу, аввало, “фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида, шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб бориш”¹ ни талаб этади. Босиб ўтган йўлимизга назар ташласак, кўриш қийин эмаски, тараққиётимизнинг ҳар бир босқичида бажариш лозим бўлган вазифалар мазмунан бойиб, чуқурлашиб бораётган ислохотларнинг заминида ана шу инсон омили, баркамол авлод тарбияси масаласи турибди. Биргина мустақил тараққиётимизнинг рамзий поғоналарига эътиборни қаратсак, бунга амин бўламиз. Эслайлик, 1997 йил — “Инсон манфаатлари йили”, 1998 йил — “Оила йили”, 1999 йил — “Аёллар йили”, 2000 йил — “Соғлом авлод йили”, 2001 йил — “Оналар ва болалар йили”, 2002 йил — “Қарияларни қадрлаш йили”, 2003 йил — “Обод маҳалла йили”, 2004 йил — “Меҳр-муруват йили”, 2005 йил — “Сиҳат-саломатлик йили”.

Йилларга берилган номларда миллий юксалишнинг таъини, мақсади ва омили бўлган баркамол авлод қайғуси ўз ифодасини топган. Уларнинг ортида чуқур маъно-мазмун, аниқ режа ва ишлар, изчил сиёсат турибди.

Дарҳақиқат, биз бутун улкан имкониятлар даврида яшамокдамиз. Бироқ уларни реал воқеликка айлантириш йўлидаги ғов ва хафв-хатарлар ҳам бисёр.

Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ислохотларни изчиллик билан амалга ошириш учун, аввало, инсонлар онгида туб ўзгаришлар юз бериши зарур. Зеро, кишилар тафаккурини банд этган эски андозалардан, тор қолиплардан, ўз умрини яшаб бўлган ақидалардан халос этмай туриб, янги давр, тарихий тараққиёт билан табиий равишда қўл ушлашиб келадиган янгидан-янги муаммоларни ҳал этиб бўлмайди.

¹ Қаримов И.А. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2003, 33-б.

Президент Ислом Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида мустақил тараққиётимизга хавф солаётган ташқи ва ички таҳдидлар ва уларни олдини олиш йўллари ҳақида батафсил фикр юритиб, маънавий кадриятлар ҳамда миллий ўзликни англашнинг аҳамиятига алоҳида урғу бериб: **“Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий кадриятларни ривожлантирмай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди”**¹, — дея алоҳида таъкидлаган эди.

Маълумки, “комил инсон”, “баркамол авлод” тушунчалари алоҳида мазмун касб этади. Хўш, бутунги кунда, мустақил Ўзбекистон шароитида “баркамол авлод” деганда қандай авлодни тушунамиз? Мамлакатимиз келажагини, миллий юксалишимизни белгилайдиган авлод қандай сифатларга эга бўлиши лозим?

Ҳамонки, Ўзбекистон мустақиллигига, юртимизда яшаётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини яратишга қаратилган барча ислохотларнинг самарасини йўқ қилишга, юртимизда қарор топган тинч-осуда ҳаётни издан чиқаришга ҳаракат қилаётган кучлар бор экан, “одамларнинг онги ва тафаккури учун кураш ҳал қилувчи аҳамият касб этаётган бир вазият” сақланиб қолмокда экан, бутунги комил авлод аввало ана шу ички ва ташқи таҳдидларга тўсиқ бўлишга қодир, маънавий жиҳатдан мукаммал, ўзлигини англаган, иймон-эътиқоди мустаҳкам, муқаддас кадриятларни ўзига сингдирган, иродаси бақувват бўлмоғи керак.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов Россиянинг “Независимая газета” мухбирига берган интервьюсида айрим Ғарб давлатларининг ноҳолис хатти-ҳаракатлари, халқаро террорчилик хавфи ва уларга қарши кураш хусусида гапирар экан, жумладан, Украина ва Грузияда содир бўлган

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998, 125-бет.

“бахмал инқилоб”ларни тайёрлашда Ғарбнинг таъсири ҳақидаги саволга жавоб бериб, Ғарбнинг таъсиридан кўра муҳимроқ ички омилга диққатни жалб этди. Президент Ўзбекистонда Украина ёки Грузия сценарийси такрорланиши мумкин эмаслигини таъкидлаб: “Нега деганда, улар (фуқароларимиз) энди бир пайтлар СССР Олий Совети халқ депутатлари съездларида беписандлик билан “тил-забони йўқ, қиёфасиз кўпчилик”, деб аталган одамлар эмас. Улар бугун ўз мамлакатада, ўз юрти учун, келгуси авлодлар тақдири учун масъулиятни чуқур ҳис қилиб яшаётган инсонлардир...”¹ деган эди.

Бунга эришганимизнинг энг асосий сабабларидан бири, аввал бошдан жамиятни маънавий янгилаш ишига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилганида.

Юртбошимизнинг 1992 йилда эълон қилинган ва дастурий аҳамият касб этган “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” китобидаёқ “Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари” деб номланган алоҳида бобида кўрсатилган тўрт асосий негиз бунинг асосий мазмунини очиб берган:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик.

Бу тушунчалар бир-биридан ажралмас ва бир-бирини тақозо этган ҳолда, Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини қуришда мустаҳкам асос вазифасини ўтайди.

Зеро, Ватан равнақи, Юрт тинчлигини ўз тақдирини бутун жамият ва ҳатто бутун инсоният тақдирига дахлдорлигини чуқур ҳис этган, асрлар синовидан ўтиб, инсонлик моҳиятини ўзида мужассам этган маънавий қадриятлар онгу қалбига сингган, ўз фикри ва салоҳиятини эркин ва фаол

¹ Ислоҳ Каримов. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. “Халқ сўзи”, 2005 йил 19 январь.

намоён эта оладиган, юксак ахлоқ-одобли, маърифатли шахсларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Мавлоно Мир Алишер Навоий ёзмишлар:

*“Хукамо ҳам дедилар, шахни тенгиз, хайли арик,
Ул ачигдур бу ачиг, ул чучук ўлса бу чучук”.*

Навоий наздидаги шохни давлат рамзи деб олсак, халқнинг, ҳар бир фуқаронинг давлат ҳолатини белгилаши аён бўлади. Агар Арик -дарё, яъни халқ табиати аччиқ бўлса, яъни маънан баркамол бўлмаса, турли иллатлардан фориғ бўлмаган бўлса, унинг сувлари қуйилган денгиз, яъни давлат ҳам аччиқ, яъни унда адолат, меҳр-шавқат, эзгулик бўлмайди ва аксинча.

Энг замонавий билимлар билан қуролланмаган, билим ва тафаккур дунёси кенг кишиларсиз Ўзбекистоннинг келажagini, жаҳон ҳамжамиятидаги мустақкам ўрнини тасаввур этиб бўлмайди. Бугунги кунда бу ортиқча изоҳни талаб этмайдиган ҳақиқат эканлиги барчага аён. Шунинг учун ҳам баркамол авлодни етиштиришнинг бош воситаси бўлган таълим тизимини ислоҳ этиш жараёнида миллий таълим мазмуни ва сифатини замон талаблари даражасига кўтариш билан бир қаторда, тараққий топган давлатлардаги ўқув марказларига бориб ўқишларига, профессор-ўқитувчиларнинг хорижда малакаларини оширишларига ҳамда таълим соҳаси билан боғлиқ хорижий маблағ ва грант-ларни республикага жалб этишга катта эътибор қаратилиб келинмоқда.

Аммо масаланинг яна бир жиҳати бор. XX аср файласуфларидан бири: **“Маънавият билан уйғунлашмаган билим ёввойи одам кўлидаги чўқморга айланади”**, - деган эди. Демак, Президент Ислам Каримов таъбири билан айтганда, **“демократик қадриятларнинг оддий истеъмолчиси эмас, балки уларнинг фаол яратувчиси ва ҳимоячиси”**¹ бўлишга қодир инсонгина чинакам инсоний фазилатларга эга бўлган комил шахсга айланади. Эркин фикрлайдиган, ўзининг қатъи нуқтаи назарига эга бўлган, юксак маъ-

навийтли шахс ёт бузғунчи ғояларга нисбатан иммунитет ҳосил қилиши ва эгаллаган билимларини эзгу ишларга, юрт равнақига йўналтириши мумкин бўлади. Фуқароларимиз, аввало, ёшларимиз онги ва қалбида ғоявий иммунитетни шакллантириш, уларни миллий истиклол ғоясидан қудратли восита билан қуроллантириш борасида талай ишлар амалга оширилди. Лекин уларнинг қўлами қанчалик кенг бўлмасин, хотиржамликка берилиш нотўғри бўлар эди. Чунки жаҳонда ва минтақамизда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар, таркиб топган ижтимоий ва маънавий ҳолат ғоявий ва сиёсий рақибларимизга дунё жамоатчилиги олдида ўзларини “афғор омма манфаатларини кўзлаб иш юритувчи қандайдир идеал сиёсий ҳаракат сифатида намоён этиш имкониятини яратиш эҳтимоли ошиб бормоқда”. Улар илгари сураётган ғояларнинг давлатлар ва миллатлар орзу-ниятларига сиртдан ўхшашлиги баъзи узоқни кўролмайдиган омикишиларнинг қарамоғига илтиқирмоқда. Жумладан, Президентимиз Ислон Каримов “Независимая газета” мухбири билан суҳбатда бу ҳақда шундай дейди: “Сир эмас, бизда фаолият кўрсатаётган халқаро ташкилотлар ҳар доим ҳам олижаноб ниётларни кўзлайвермайди. Айтайлик, “XXI аср лидерлари” каби мавзуларда ўтказилаётган семинарларда улар иқтидоли ёшларни “танлашда ҳокимиятга ёрдам” беради, бироқ бунда улар энг аввало, ўз манфаатларини кўзлашади. Сўнгра чет элга мунтазам сафарлар уюштирилади, уларда турли симпозиум ва семинарлар давомида бу одамларнинг онгига ғоят усталик билан таъсир ўтказилади. Шу тариқа ўзларини “дунё фуқаролари” деб атайдиган кишилар тоифаси тайёрланади. Бу ҳозирги воқелигимизда “оддий одамлар сари ўн кадам”, деб аталади. Жуда зўр. Кейинчалик ана шу гўзал ибора пайдо бўлган мамлакатнинг уч нафар фуқароси Тошкентда портлашлар уюштиради”¹.

¹ Каримов И.А. Биз танлаган йўл — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2003, 34-б.

XVIII асрнинг машҳур француз файласуфи Жан Жак Руссо “Демократия золимларни дунёга келтиради”, – деб ёзган эди. Бир қарашда бу фикрда зиддият бордек, “демократия” ва “золим” бир-бири билан боғланмайдиган тушунчалар бўлиб туюлади. Аммо, бугунги кунда демократия тантана қилган айрим давлатларнинг ашаддий террорчиларга, ҳатто “ҳизб-ут-таҳрир” каби террорчи ва қотилларни етказиб бераётган ташкилотларга бошпана берганлиги, “инсон ҳуқуқлари”, “сўз эркинлиги” каби демократик қадриятлар ҳақида сафсата сотиб, уларни ҳимоясига олаётгани Руссо сўzlари беҳуда эмаслиги, улар ортида реал хавфга ишора борлигини кўриш мумкин. Яна бир ачинарли томони шундаки, айрим яқин кўшнилариимиз экстремистик гуруҳларнинг пайдо бўлишини “демократия тақчиллиги билан” боғлашга уринмоқдалар.

Бунга Президентимиз Ислон Каримов ўз муносабатини асосли норозилигини билдириб юқорида тилга олинган интервьюсида шундай деди: “Қозоғистон МХКнинг юқори мартабаги вакилларида бири .. баёнот беришча, бу одамлар — “шахидлар”, экстремистлар, улар Қозоғистонга эмас, айнан Ўзбекистонга қарши иш кўрмоқда. Гўёки бунинг сабаби — Қозоғистонда эътиқод эркинлиги ва барча демократик меъёрлар амал қилмоқда, шу боис ашаддий жангариларнинг бу мамлакатга қарши даъвоси йўқ эмиш”¹.

Бундай фактлар ёшларнинг комиллик даражаси ҳусусида гап борганда, уларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини ва давлат, жамият, халқ олдидаги бурчларини таниган ва “ҳуқуқий маданият” соҳиби бўлишлари лозимлигини аён этади. Ҳазрат Алишер Навоий сўzlари билан айтганда:

*“Иш эрур улким, ўзи они қилур,
Ҳикмат улким, ҳам ўзи они билур”.*

Яъни, биз барпо этаётган ҳуқуқий демократик давлатнинг таянчи бўлган қонун устуворлигига риоя этиш мажбуриятга эмас, фазилатга айланмоғи лозим. Бунинг учун одамлар-

¹ Ислон Каримов. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. “Халқ сўзи”, 2005 йил 19-январь.

ни ва аввало, ёшларни демократияга ўргатиш зарур, токи киши шахсий жавобгарлик ҳиссини туйсин, ахлоқ меъёрларига риоя этиш унинг учун ички заруратга айлансин.

Ният, сўз ва иш бирлиги ҳар қандай ҳаракатнинг самарасини белгилайди. Бугунги ёшлар эртага мамлакатимиз ҳаётининг барча жабҳаларини ўз қўлига оладиган, бугунги ниятларимизни эртага рўёбга чиқарадиган кишилар. Улар ҳар томонлама етук бўлишлари, шу жумладан жисмонан соғлом бўлишлари ҳам муҳим. Миллат келажаги ҳақида қайғурган Абдулла Авлоний ҳам бола тарбияси ҳақида фикр юритар экан, тарбия жараёнини уч қисмга бўлган эди: “бадан тарбияси”, “фикр тарбияси”, ва “ахлоқ тарбияси”. Авлоний “бадан тарбияси”ни биринчи ўринга қўйгани бежиз эмас, зеро: “Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқумок, ўқутмок, ўрганмок ва ўргатмок учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларинда, ишларинда, ибодатларинда камчилик қилурлар. Маишатимизни роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлидур. Агар жисм тозаллик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювуб овора бўлмок кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур”¹.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунлардан мамлакатда спорт ва жисмоний тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратила бошланди. Айниқса сўнгги йилларда Ўзбекистонда оммавий жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш устувор йўналишлардан бирига айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукуматининг бу соҳага оид бир қатор фармонлари ва қарорлари эълон қилинди. Жумладан, 1992 йили январь ойида “Ўзбекистон Республикасида жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида” Қонун чиқарилди, 2000 йил 27 июл-

¹ Абдулла Авлоний. Танланган асарлар: 2 жилдлик. 2-жилд. Т.: Маънавият, 1998, 38-39-б.

да Ўзбекистон Республикасининг “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги Қонуннинг янги таҳрири эълон қилинди. Спортни янада ривожлантириш мақсадида 1999 йил май ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш тўғрисида”ги Қарори ва “Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш дастури” қабул қилинди.

Яна шунини айтиш жоизки, юртимизда ёшларни нафақат руҳий баркамол авлод қилиб тарбиялашга, балки жисмонан соғлом бўлиб ўсишга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, 1993 йил февраль ойида Тошкент шаҳрида “Раҳмшадқат, соғломлаштириш ва спорт Республика жамғармаси” ташкил қилинди, шу йил 23 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Соғлом авлод учун” ноҳукумат хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди. 2002 йил 24 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармасини тузиш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинди ва шу Фармонни бажариш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори чиқди (2002 йил 31 октябрь), 2004 йил 29 августда эса Республика Президенти чиқарган “Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонни бажариш юзасидан Вазирлар Маҳкамаси “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарорини қабул қилди. Унда асосий диққат-эътибор жисмоний ва маънавий соғлом ёш авлодни тарбиялаш ва бунинг учун шарт-шароит яратишга қаратилди ҳамда болалар спортини ривожлантириш ва айниқса қишлоқ жойларда ўқувчи ёшларни жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишга оммавий жалб этиш умумий ўрта таълим тизимини такомиллаштиришнинг муҳим вазифаси ва 2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурининг ажралмас қисми деб белгилаб қўйилди.

Ўқувчи ва талабалар учун уч босқичли спорт ўйинлари — “Умид ниҳоллари”, “Баркамол авлод” ва “Универсиада”-лар тобора кўпроқ оммавий кўлам касб этиб бормоқда. Ёшларнинг барча қатламларини жисмоний тарбия ва спортта оммавий жалб этишнинг бундай уч босқичи узлуксиз тизими жаҳон тажрибасида ҳали кузатилмаган ва бунга илк мартаба Ўзбекистонда асос солинди.

Шу билан бирга, Ўзбекистон ҳукумати инсон ва оиланинг жисмоний ва маънавий соғломлигининг асосини ташкил этувчи оммавий спортни янада кенг тарғиб этиш ва ривожлантириш мақсадида бир қатор чора-тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни амалга ошириш бўйича қатор тадбирлар белгиланмоқда. Жумладан, 2003 йил 4 ноябрь куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Оммавий спорт тарғиботини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” навбатдаги Қарорни чиқарди. Унга асосан “Ўзтелерадио” компанияси, Давлат Жисмоний тарбия ва спорт қўмитаси, “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати ва Болалар спортини ривожлантириш жамғармасининг таклифи билан 4-махсус “Спорт” телеканали ташкил этилди.

Ниҳоят Ўзбекистонда “маданият ва спортни ривожлантириш муаммоларини комплекс тарзда ҳал этиш, жисмонан соғлом, маънавий жиҳатдан бой ва баркамол шахсларни тарбиялаш учун шарт-шароитлар яратиш, соғлом турмуш тарзи ва спортта муҳаббат туйғусини сингдириш, аҳолининг маданий ва эстетик талаб-эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш, шунингдек, маданият ва спорт соҳасини бошқаришни такомиллаштириш, бу соҳада давлат сиёсатини амалга оширишни мувофиқлаштириш даражасини кўтариш мақсадида” 2004 йил 27 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигини ташкил этиш тўғрисида” ги Фармони эълон қилинди.

2005 йилнинг “Сиҳат-саломатлик йили” деб эълон қилиниши ва у билан боғлиқ тадбирларнинг ишлаб чиқилгани ҳам баркамол авлодни вояга етказиш ишининг узлуксиз давоми бўлди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, миллат, ватан, халқ истиқболи йўлида амалга оширилаётган ислохотларни, миллий уйғониш ғоясини рўёбга чиқарадиган авлод ҳар томонлама етук бўлмоғи керак. Бунинг учун ёшларга миллий ўзлигини англатиш, уларнинг қалби ва онига миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириш, замонавий билимлар билан қуроллантириш, маънавий ва жисмоний жиҳатдан чиниқтириш лозим. Ана шундай баркамол авлод эл-юртимизнинг фаровон ва бахтли келажagini ҳал қилишдек катта масъулият билан боғлиқ шарафли ишни адо этишга қодир бўлади.

2.3. МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК — БАРҚАРОРЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛИ

Маълумки, ҳозирги вақтда юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади. Ер юзиде эса миқдоран бир неча юзтадан тортиб бир неча юз миллионни ташкил этадиган 1600 дан ортиқ этник гуруҳлар яшайди.

«Дунёнинг ҳақиқий бойлиги, — деб ёзади Президентимиз, — қадриятларни ўзаро айирбошлаш, бир-бирини бойитиш имконияти ана шу хилма-хилликдадир.

Аммо ҳозирги замоннинг ҳал қилиниши мушкул бўлган муаммоларидан бири ҳам унга бориб тақалади. Дунёда яшайтган этносларнинг кўпчилиги ўз миллий давлатчилигига эга эмас. Дунё сиёсий харитасида атиги икки юзга яқин давлат борлиги ҳам бунинг далилидир»¹.

Этник гуруҳларнинг давлат тузилмалари сонидан кўпчилиги аксарият мамлакатларга кўп миллатлилиқ хослигини кўрсатади. Бу, бир томондан, миллий сиёсат давлат кундалиқ сиёсатининг узвий қисми, иккинчи томондан, миллатлар ўртасидаги муносабатнинг характери мамлакат тараққиётига кучли таъсир кўрсатувчи омиллардан бири эканидан далолат беради.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 69-б.

Кўп миллатлилик сабаблари таҳлил қилинса, икки хил ҳолат кузатилади. Аввало, бир мамлакат ҳудудида қўшни давлатнинг асосий халқининг вакиллари истиқомат қилиши оқибатида қарор топган кўп миллатлиликни фарқлаш лозим. Масалан, Ўзбекистонда бизга қўшни, ўз мустақил давлатларига эга бўлган қирғиз, қozoқ, тожик, туркман халқлари вакиллари азалдан яшаб келади.

Шуни таъкидлаш жоизки, Осиё, Европа, Америка, Африканинг аксарият мамлакатларида бундай кўп миллатлилик энг кўп тарқалган бўлиб, уни табиий-тарихий кўп миллатлилик деб аташ мумкин. У асрлар давомида ёнма-ён ҳаёт кечириб келган халқларнинг бир-бирлари билан ниҳоятда аралаш яшагани натижасидир.

Иккинчи турдаги кўп миллатлиликни шартли равишда ижтимоий-сиёсий кўп миллатлилик, деб аташ мумкин. У бир-биридан тили, маданияти, турмуш тарзи билан фарқланувчи халқларнинг турли ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий омиллар таъсирида муайян ҳудудда биргаликда яшай бошлаши туфайли юзага келади. Турли урушлар, босқинлар ҳам бунга сабаб бўлган. Бундай ҳол дунёнинг барча минтақаларида кузатилади.

Мамлакатимизнинг кўп миллатлилиги ҳақида гап кетар экан, у айнан ижтимоий-сиёсий омиллар таъсирида чуқурлашиб борганини таъкидлаш зарур. Чунончи, чоризм истибдоди ва шўро империяси даврида юртимизга турли миллат вакиллари кўплаб кўчиб келишди.

Шунингдек, республикамизнинг миллий таркиби 1941-1945 йиллардаги уруш даврида янада ўзгарди. Ўзбекистон фронталди ҳудудларидан эвакуация қилинган 1 миллиондан ортиқ кишини қабул қилди, уларга ёрдам, меҳр-мурувват кўрсатди. Бундан ташқари, бутун бир халқларнинг қатоғон қилиниши натижасида корейслар, қрим-татарлар, месхети турклари, немислар каби бир қатор халқ вакиллари ҳам юртимизга мажбурий тарзда кўчирилди.

Мамлакатимизда шу ва бошқа сабаблар натижасида кўп миллатлилик объектив воқеликка айланган бўлса, кўпгина дав-

латларда у бутунги кунда моддий қашшоқлик, иқтисодий қийинчиликлар, миллатлар ва фуқаролараро низоларни чиқаришга интилиш каби омиллар таъсирида чуқурлашиб бормокда.

Мазкур жараёнлар моҳиятидан келиб чиқиб, бундан буён ҳам мамлакатларнинг кўп миллатлилиги сақланиб қолади, дейишимиз мумкин.

Яқин ўтмишдаги миллий сиёсат: моҳият ва оқибат

Кўп миллатлилиқ реал ҳолат экан, у давлатлар сиёсатида ўз ифодасини топмаслиги мумкин эмас. Кўп миллатлилиқ даражаси қанчалик юқори бўлса, у давлат сиёсатида шунчалик чуқур ўз ифодасини топади. Шундай бўлса-да, ҳар бир давлатда миллий сиёсат ўзига хос тарзда намоён бўлишини таъкидлаш зарур. Масалан, яқин ўтмишда амалга оширилган миллий сиёсат ҳақида кўп ёзилган. Аммо унинг моҳиятини тўлалигича англаб етиш учун яна кўплаб тадқиқотлар олиб бориш кераклиги ҳам шубҳасиз.

Бундай таҳлил мустақилликнинг қадрига етиш, жамиятимизда содир бўлаётган ижобий ўзгаришлар, озод юртимиздаги миллатлараро муносабатларнинг характери, турли миллатга мансуб фуқароларимиз ҳаётидаги маънавий уйғониш ва маданий юксалиш жараёнини тўғри ва чуқур тушуниш учун ниҳоятда муҳимдир. Шунини инобатга олган ҳолда, шўро даври миллий сиёсатининг айрим жиҳатларига эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, улўф адибимиз Абдулла Қодирий айтганларидек, «Мозийга қайтиб иш кўрмоқ хайрлик дейдилар».

Энг аввало, бу даврда миллатлар ва элатларнинг асосий ҳуқуқлари поймол этилганини таъкидлаш зарур. Хусусан, миллий тилларда таълим олиш, маданиятларни ривожлантириш учун шароит яратиш, миллий ҳаёт ва ўзликни сақлаб қолиш билан боғлиқ умумэътироф этилган қоидалар шўро Конституциясида белгилаб қўйилгани бўлсада, амалда миллатларни маҳдудликда сақлаш ва пировард натижада қўшиб юборишдек мақсадга бўйсундирилган эди. Унга эришиш йўлида республикалар этник таркибини қасддан

мураккаблаштиришдек онгли, аниқ режани кўзлаб сиёсат олиб борилганини қайд этиш лозим.

Шу билан бирга, «чегараларни тозалаш», «хоинларни жазолаш» каби шиорлар остида бутун бир халқларнинг оммавий депортация қилинишига ҳам ушбу йўлдаги ҳаракатларнинг узвий қисми сифатида қараш керак.

Шунингдек, миллий масала бирон марта ҳам муҳокама қилинмаган бўлса-да, «миллатчиликка» қарши кураш давлат ҳокимияти ва коммунистик партия раҳбарларининг доимий диққат марказида турди. КПСС Марказий Комитети 1926-1982 йиллар орасида «миллатчиликка» қарши курашга қаратилган 30 дан ортиқ ҳужжат қабул қилгани ҳам буни тасдиқлайди.

Шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида қабул қилинган ана шундай ҳужжатларда руҳонийлар, тадбиркорлар ва зиёлиларнинг миллатпарварлик йўлидаги ҳаракатларига қарши курашга чақириш устувор эди. Бу амалиётда ўзининг мудҳиш акс садосини топди. 1937-1938 йилларда йирик «миллатчи» гуруҳларнинг фош этилиши ҳамда кўзга кўринган давлат ва жамоат арбобларининг қатағон қилиниши бунга мисол бўла олади.

Динга бўлган агрессив муносабатни ҳам совет давридаги миллий сиёсатнинг узвий қисми сифатида қарашга ҳақлимиз. Зеро маънавиятнинг ана шундай мустаҳкам асосига зарба бермай туриб, миллатларни қўшиб юборишдек мақсадга эришиб бўлмаслиги аниқ эди. Масалан, манбаларда, 1929 йилдан 1939 йилгача бўлган ораликда Туркистонда 14 минг масжид бузиб ташлангани қайд этилади. 1917 йилда Туркистонда 20 минг масжид мавжуд бўлган бўлса, 1953 йилга келиб, фақат 250 та масжид қолган.

Миллий ўзига ҳосликни писанд қилмаслик, халқларни доимий қўрқув ва ҳадик остида сақлашга интилиш кейинги даврларда ҳам давом эттирилди. Минглаб одамлар жавобгарликка тортилган «ўзбеклар иши» кампаниясини унинг сўнгги кўринишларидан бири сифатида баҳолаш мумкин.

Умуман олганда, қайд этилган далиллар ҳам «миллатларни яқин келажакда қўшиб юбориш» фақат орзу-ният бўлиб қолмаганини, уни рўёбга чиқариш йўлида аниқ амалий ишлар олиб борилганини ва улар охир-оқибатда аксил-миллий мазмун-моҳиятга эга сиёсат асосига қурилган тузумнинг ҳалокати учун замин тайёрлаганини кўрсатади.

Бугунги кундаги ёндашувлар ва моделлар хилма-хиллиги

Истиқлолнинг миллатлараро муносабатларда акс этиши ҳақида гап кетар экан, фақат яқин ўтмиш билан солиштириш орқалигина унинг моҳиятини тўлиқ англаб етиб бўлмаслиги табиий. Бугунги кунда кечаётган жараёнларнинг моҳиятини англаш учун, аввало бошқа мамлакатларда, хусусан, собиқ иттифоқ таркибига кирган айрим республикалардаги воқелик билан солиштириш мақсадга мувофиқдир.

Хусусан, собиқ иттифоқ ҳудудида бугунги кунда кам деганда 3 та миллий сиёсат модели амал қилаётганини таъкидлаш зарур.

Биринчи модел айрим Кавказорти республикаларига хос. Титул (мамлакатга ном берган) миллатнинг барча соҳаларда мутлақ устуворлигини таъминлаш ва мавжуд муаммоларни куч ишлатиш, зўравонлик йўли билан ҳал қилишга уриниш ушбу моделнинг ўзига хос хусусиятидир. Чунончи, ушбу минтақада ўтган асрнинг 80-йиллари охирида титул бўлмаган миллатларга нисбатан “бизнинг еримиздаги меҳмон” қабилида муносабатда бўлинди. Бу титул бўлмаган этнослар ўртасида туғилишнинг кўпайишини олдини олишга қаратилган чораларни кўриш лозимлиги, камсонли миллатлар ғуж (компакт) яшайдиган чегара районларига титул миллат вакиллари кўчириш орқали демографик вазиятни ўзгартириш ҳақидаги ғоялар ва унга асосланган турли амалиёт шаклларида ўзлигини намоён қилди.

Ана шундай сиёсат натижаси ўлароқ бугунги кунда ушбу минтақа мураккаб этник зиддиятлар юки остида қолди.

Юқоридагидан фарқли равишда, иккинчи модел амал

қилаётган айрим Болтиқбўйи мамлакатларида вазият бир оз юмшоқлигини таъкидлаш зарур. Шундай бўлса-да, титул бўлмаган миллатларга бўлган муносабатни қониқарли деб бўлмайди. Хусусан, “русийзабон аҳоли”га “оккупантлар” сифатида қараш одатий бир ҳолга айланган.

Ҳар хил ҳуқуқий актларни қабул қилиш, шу ерда туғилиб, катта бўлганидан қатъи назар, “оккупантларга” мамлакат фуқаролигини бермаслик, миллий тилда таълим олиш имкониятини чеклаш орқали уларни ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларидан мумкин қадар четлатиш, турли ноқулайликлар яратиш орқали кўчиб кетишга мажбур қилишга уриниш мазкур миллий сиёсат моделининг асосий хусусияти ҳисобланади.

Агар жиддий эътибор бериладиган бўлса, юқоридаги миллий сиёсат шакллари асосий бўлмаган миллатларнинг гуж бўлиб яшашини салбий ҳодиса сифатида баҳолашга таянади. Аслида эса, турли халқларнинг бир ҳудудда ҳаёт кечириши том маънодаги бойлиқдир. Зеро, мутафаккирлардан бири таъкидлаганидек, “Икки кишида биттадан олма бўлиб, улар алмашсалар уларнинг ҳар бирида биттадан олма бўлади. Аммо икки кишида биттадан гоё бўлиб, улар алмашганида эса уларнинг ҳар бирида иккитадан гоё бўлади”.

Ўзаро ҳурмат ва ишонч асосига қурилган миллатлараро муносабатларни ҳам ана шунга қиёслаш мумкин. Чунки, ҳар бир миллат ўзининг тили, бетакрор маданияти, урф-одатлари, анъаналарига эга. Биргаликда яшаш ва ҳамкорликда ҳаёт кечириш натижасида уларнинг ҳар бири бойийди, урф-одатлар, анъаналар ўзаро таъсирда сайқаллашади, доимий равишдаги ўзаро муносабат ва мулоқот туфайли халқларнинг турмуш тарзи ўзгаради.

Инсониятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларда эришган ютуқлари ана шундан далолат бериб турибди.

Ўзбек миллий сиёсати моделининг моҳияти

Юқорида қайд қилинганидек, кўп миллатлилиқ мустақил ривожланиш йўлидан дадил олға бораётган Ўзбекистон учун ҳам хосдир. Агар 1897 йилда мамлакатимизнинг бугунги ҳудудида 70 миллат ва элат вакиллари яшаган бўлса, 1926 йилда уларнинг сони 91 тага, 1959 йилда 113 тага, 1979 йилда эса 123 тага етди. Бугунги кунга келиб, уларнинг сони 130 дан зиёд бўлиб, Ўзбекистон аҳолиси таркибидаги улуши 20 фоизни ташкил этади.

Ўзбекистонга этник гуруҳларнинг мамлакат бўйлаб тарқоқ яшашини ифодаладиган кўп миллатлилиқ билан бир қаторда, муайян миллатлар вакилларининг алоҳида ҳудудларда ғуж бўлиб яшаш ҳолатини назарда тутадиган мульти-миллатлилиқ ҳам хосдир. Демак, оқилона ташкил этилган миллий сиёсат мамлакатимиз учун ҳам муҳим ҳаётий аҳамиятга эга.

Маълумки, миллатлараро муносабатлар миллатлар, элатлар, этник гуруҳларнинг ўзаро ва турли этнос вакилларининг шахслараро алоқасидек икки шаклда мавжуд бўлади. Структуравий нуқтаи назардан эса, у ижтимоий ҳаёт соҳаларига мос равишда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий муносабатлар кўринишида намоён бўлади.

Мазкур ҳолат, биринчидан, жамият миллий тузилишининг таркибий қисми ҳисобланган этносларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий эҳтиёж ва манфаатларини рўёбга чиқариш, иккинчидан, миллатлараро муносабатларда кечаётган жараёнларни тўғри баҳолаш ҳамда мавжуд муаммоларни ҳал қилишга қаратилган, комплекс характерга эга чора-тадбирларни ишлаб чиқишдек бир-бири билан узвий боғлиқ икки вазифани ҳал этишни зарур қилиб қўяди. Уларнинг муваффақиятли ҳал қилиниши миллий ҳаётда кечаётган ўзгаришларнинг характери ва йўналишини прогноз қилиш ва назоратини ташкил этиш, муаммоларни ечиш имконини беради.

Қайд этилган вазифаларнинг қандай мақсадларни қўзлаб

ҳал этилиши эса моҳият эътибори билан стихиялиликлка деярли ўрин қолдирмайдиган, ижобий ёки салбий мазмунга эга миллатлараро муносабатлар типини шакллантиришга асос бўлади. Хусусан, миллий тенгсизлик, ўзга миллатларга нисбатан беписандлик билан қараш, муайян ҳолларда эса антагонизмнинг устуворлиги миллатлараро муносабатларнинг салбий мазмунга эгалитидан далолат беради.

Миллатлараро муносабатлардаги барқарорлик ўз-ўзидан юзага келмайди. Мамлакатимизга нисбатан олинганда миллатлараро муносабатларнинг тенгҳуқуқлиликл, ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамкорликлка асосланган ўзига хос сифатий ҳолати — миллатлараро тотувлик қарор топганини алоҳида қайд этиш лозим. Бошқача айтганда, оқилона ташкил этилган миллий сиёсат натижасида муайян кучлар аланга олишидан манфаатдор бўлган, мустабид тузум даврида дарз кета бошлаган этник муносабатлар истиқлол туфайли мутлақо янги асосда ривож топди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов бу ҳақда тўхталиб, “алоҳида гурур ва ифтихор билан таъкидлаб айтмоқчиманки, Ўзбекистоннинг бойликлари кўп, лекин бизнинг энг катта бойлигимиз, энг юксак қадриятимиз, бу — жамиятимизда ҳукм сураётган тинчлик, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликлдир”¹, деб таъкидлаган эди.

Буни хоризжлик мутахассислар ҳам эътироф этмоқда. Япониялик элим Шин Ватанабе фикрича, миллатлараро муносабатлар билан боғлиқ муаммоларни ечишда уч хил йўл мавжуд. Биринчи йўл АҚШ, Франция, Германия каби давлатларга хос бўлиб, у иқтисодий фаровонликлни таъминлаш, турли этник гуруҳларнинг моддий эҳтиёжларини ҳар томонлама қондиришга асосланади. Ироқ, Афғонистон, собиқ Югославия каби мамлакатларда намоён бўлган иккинчи йўл зўрликлка таяниши ва ҳар қандай миллийликлни бостиришга интилиши билан ажралиб туради. Учинчи йўлнинг энг ёрқин

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. 10-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002, 181-б.

тимсоли Ўзбекистон бўлиб, унда миллатлараро ҳамжиҳатликни таъминлашда миллийлик ва умуминсонийликнинг энг яхши жиҳатларини ўзида мужассам этган маънавият, таълим, меҳр-мурувват каби қадриятлар синтезига асосланиб сиёсат олиб борилади¹.

Ўзбекистон ўзи танлаган бу йўлнинг моҳиятини мустақиллигининг илк кунлариданоқ очиқ баён қилиб, тегишли ҳуқуқий замин ярата бошлаган эди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгаш Баёнотида Ўзбекистон ўз ҳудудида яшовчи барча халқларга тенг сиёсий ҳуқуқларни ва ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий ривожланишда тенг имкониятларни кафолатлаши, ирқчилик, шовинизм, миллатчиликка, халқларнинг ҳуқуқларини чеклаш йўлидаги ҳар қандай уринишларга қатъиян қарши чиқиши эълон қилинган эди. Бундай қоида 1991 йилнинг 31 августида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги Қонунда ҳам мустаҳкамлаб қўйилди².

Айни пайтда, республикаimizда кўп миллатлиликка яратувчилик қудратига эга бўлган омил сифатида қаралганини алоҳида таъкидлаш зарур.

Ўзбекистон ўзининг миллий сиёсат моделини танлаб олар экан, мазкур соҳада халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидаларига ҳам содиқлигини эълон қилди. 1992 йил 26 февралда Ўзбекистон Республикасининг Хельсинки Яқунловчи актига имзо чекиш маросимида Президент Ислоҳ Каримов сўзга чиқиб, умумбашарий қадриятлар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, оз сонли миллатларни ҳимоя қилиш, миллати ва динидан, ижтимоий келиб чиқиши ва мавқеидан қатъи назар, давлатнинг ҳар бир фуқароси учун муносиб турмуш шароитларини яратиш талаблари бизга яқин ва тушунарли эканини таъкидлаган эди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Убайдуллаева Р., Бекмуродов М. Приоритет личного развития. «Правда Востока», 7 апреля 2004 года.

² Ўзбекистон Республикаси: мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. Т.: Ўзбекистон, 1992, 7-8, 12-б.

Республикамиз амалда ана шу қоидага қатъий риоя қилиб келмоқда. Бугунги кунда бу миллий сиёсат Конституция-мизда ўз ифодасини топган:

- миллий тил, урф-одатлар ва анъаналар ҳурмат қилинишини таъминлаш ва уларнинг ривожланиши учун қулай шарт-шароит яратиш;

- фуқароларнинг жинси, irqи, миллати, тили, дини, эътиқоди, шахси, ижтимоий келиб чиқиши ва мавқеидан қатъи назар, тенглиги;

- миллий мансублигидан қатъи назар, фуқароларнинг мамлакат сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги тенг ҳуқуқли иштирокини кафолатлаш, уларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши қаратилган миллий, irqий, диний адоват ва низони тарғиб қилувчи фаолиятга йўл қўймаслик;

- Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт, сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланишини таъминлашдек асосий тамойиллар шаклида ҳаётга татбиқ этилмоқда.

Мазкур тамойиллар, таъбир жоиз бўлса, «этник ранг» касб этган тамойиллардир. «Ўзбекистон халқини, миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади»¹, - деган қоидадан келиб чиқилса, Асосий қонунимизда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлар барчага бирдек тегишли экани англашилади. Демак, миллий сиёсатимизнинг асосий мақсади кишиларнинг, этник ва бошқа белгиларидан қатъи назар, ягона Ўзбекистон халқи сифатида жипслашуви ва бирлигига эришишдир.

Ўзбекистоннинг миллий сиёсат модели, унинг ташқи сиёсат соҳасидаги фаолиятида ҳам ўз ифодасини топмоқда. Бу мамлакатимизнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа халқаро ҳамда минтақавий ташкилотларнинг ҳамкорлик, тинчлик, этник можароларни тинч йўл билан ҳал қилиш фаолиятига мос сиёсат олиб бораётганида ҳам яққол кўринмоқда.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 1995, 19-б.

Республикамиз миллатлар ва элатларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишга доир халқаро битимларни амалга ошириш ва халқаро майдонда этник бирликларнинг ҳуқуқларини таъминлаш тамойилларини ишлаб чиқиш жараёнида ҳам фаол қатнашмоқда. Хусусан, Ўзбекистон "Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт", "Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт", «Ирқий камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги халқаро Конвенция», "Геноцид жиноятларининг олдини олиш ва унга нисбатан жазолар тўғрисидаги Конвенция", "Миллати, элати, дини ёки тили нуқтаи назаридан кам сонли бўлган гуруҳга мансуб шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларация" каби қатор ҳужжатларни имзолагани ҳам мазкур йўналишдаги ҳаракатлар қўламини белгилаб беради¹.

Юқорида қайд қилинган тамойилларга асосланган ва оқилона ташкил этилган сиёсат туфайли миллатидан қатъи назар, барча фуқароларимиз жамиятимиз ижтимоий, сиёсий, маънавий ҳаётида фаол иштирок этиб, мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йўлида самарали меҳнат қилиб келмоқдалар. Улар Ўзбекистонни ўзларининг Ватани, тақдирлари Ўзбекистон тақдири билан туташ, ўз миллий маданиятлари ривожини Ўзбекистон тараққиётининг узвий қисми деб билмоқдалар. Фидокорона меҳнати ва ижтимоий ҳаётдаги фаол иштироки учун Ватанимизнинг олий мукофоти "Ўзбекистон қаҳрамони" унвони билан тақдирланганлар орасида ўзбеклар ва қорақалпоқлар билан бир қаторда рус, тожик, украин, қозоқ, корейс, араб миллатига мансуб юртдошларимизнинг борлиги эса ана шундай меҳнат юқори баҳоланаётганининг ёрқин нишонасидир.

¹ Қаранг: Права человека. Выпуск 1. М.: Национальный центр по правам человека. 1997, с. 5-6.

Миллий маданиятлар равнақини таъминлаш йўлида

Яқин ўтмишда ҳар қандай халқнинг ўз тарихи, маданияти, тили, анъаналарини билиш ва ўрганишга бўлган қизиқишининг ортиб бориши миллатчиликнинг ўсиши деб баҳоланар эди.

Бундан фарқли ўлароқ, республикамизда миллий-маданий эҳтиёжларни қондириш, этник қадриятларни асраб-авайлаш ва ривожлантиришга табиий - тарихий жараён сифатида қаралмоқда.

Давлат ўзини демократик, дунёвий давлат деб эълон қилгани билан миллатлараро муносабатлардаги муаммолар йўқ бўлиб кетмайди. Хуқуқларни декларация қилиш билан бир қаторда уни амалга ошириш йўлида аниқ ишлар қилинсагина тенглик реал характер касб этади. Шу нуқтаи назардан қараганда, турли миллат ва элат вакиллариининг маданий-маърифий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган институционал асосларни яратишга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда.

Бунда турли миллат ва элат вакиллариининг миллий-маданий эҳтиёжларини тўлақонли қондириш, уларнинг урф-одатлари ва анъаналари ривожланишига ҳар томонлама шарт-шароит яратиш мақсадида Республика байналмилал маданият маркази тузилгани, миллий-маданий марказлар фаолиятига кенг йўл очиб берилгани муҳим аҳамиятга эга бўлди. Агар 1991 йилда уларнинг сони бор - йўғи 10 та атрофида бўлган бўлса, 2005 йилга келиб, республикамизда 27 миллатнинг 138 миллий-маданий маркази фаолият кўрсатмоқда. Улар ўзлари мансуб бўлган этноснинг тили, маданияти, урф-одатлари, анъаналарини сақлаб қолиш ва ривожлантириш, миллатлараро тотувликни таъминлашга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

“Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, — деб таъкидлайди Ислон Каримов, — мамлакатимизда истиқомат қилаётган ҳар бир халқ ва миллатнинг этник ўзига хослиги, тили, урф-одати, анъаналарини сақлашда муҳим роль ўйнайдиган миллий-маданий марказларнинг фаолиятини ривожлантириш учун бугун барча шарт-шароит ҳамда

имкониятларни яратар эканмиз, бу билан биз одамларнинг тинч ва осойишта ҳаёти, эртанги кунга ишончининг мустаҳкам пойдеворини бунёд этган бўламиз”¹.

Айтиш мумкинки, миллий-маданий марказлар ўз олдларидаги ана шу масъулиятни ҳис қилган ҳолда фаолият кўрсатмоқдалар.

Биринчидан, улар миллий қўшиқ, рақс, анъаналарни сақлаб қолиш ва ривожлантириш йўлида аниқ амалий ишларни бажармоқда. Миллий-маданий марказлар қошида қирғизларнинг “Сайра қомуз”, украинларнинг “Джерелю”, дунганларнинг “Чинмё” фольклор ансамбли сингари 40 дан ортиқ бадийи жамоалар фаолият кўрсатиб келаётгани бунга мисол бўла олади.

Иккинчидан, профессионал санъат намуналарини тарғиб қилишга алоҳида эътибор берилмоқда. Қозоқларнинг “Коктем”, арманларнинг “Хоравац-шоу”, немисларнинг “Югенштерн”, месхети туркларининг “Мико” театр - студиялари, русларнинг “Ветеран”, полякларнинг “Пляст”, белорусларнинг “Катюша”, яхудийларнинг “Шалом” каби хор жамоалари ва чолғу асбоблари оркестри каби 30 дан ортиқ бадийи жамоалар фаолиятида бунинг исботини кўриш мумкин.

Учинчидан, ҳар бир миллат истиқболи табиий равишда, ёшлар билан боғлиқ. Шу нуқтаи назардан қараганда, миллий-маданий марказлар ёшларни ўз миллий маданияти ва этник кадриятларини ўрганиш ҳамда эъзозлаш руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор бермоқдалар. Буни русларнинг “Топатушки”, корейсларнинг “Са-муль”, немисларнинг “Штернхен”, украинларнинг “Наши хорошки”, полякларнинг “Мазурчек” каби жами 15 га яқин болалар ансамбллари фаолияти мисолида кўrsa бўлади.

Миллий-маданий марказларнинг қайд этилган йўналишлардаги фаолияти бир томондан, диаспора вакилларини миллий тарих, урф-одат ва анъаналардан хабардор қилишга,

¹ Каримов И.А. Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 10 йиллигига бағишланган тантанали мажлис қатнашчиларига табрик. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашамиз. 10-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2002, 182-б.

бошқа томондан, этник ўз-ўзини англашига таъсир қилиб миллий бирликнинг мустаҳкамланишига хизмат қилмоқда.

Таълим тизими миллатлараро тотувлик ғоясини сингдиришга хизмат қилувчи муҳим механизм сифатида намоён бўлиши билан бир қаторда, миллатлараро муносабатларнинг аҳолини кўрсатувчи ўзига хос лакмус қоғози эканини ҳам қайд этиш зарур.

Шундай экан, таълим тизимида ижтимоий адолат устуворлигини таъминлаш миллатлараро муносабатларга ижобий таъсир кўрсатиши аниқ. Энг асосийси бу мезонлар ҳамisha аниқ кўринишга эга бўлади.

Шу нуқтаи назардан қараганда, миллий сиёсатимизда таълим билан боғлиқ масалаларга алоҳида эътибор берилмоқда.

Хусусан, мамлакатимизда ўрта ва олий таълим 7 тилда олиб борилаётгани, миллий тилларда боғчалар, мактаблар тизимини ривожлантириш, уларни педагогик кадрлар ва зарурий ўқув дастурлари ҳамда дарсликлар билан таъминлашга алоҳида эътибор бериш миллий сиёсатимизда марказий ўринни эгаллаганини таъкидлаш жоиз.

Айни пайтда, мустақиллик миллий ҳаётда мутлақо янги бўлган "якшанба" мактабларининг пайдо бўлиши ва ривожланишига замин яратганини қайд этиш зарур. Айнан якшанба мактаблари республикамызда яшовчи диаспораларга ўз она тиллари, миллат тарихи ва маданиятини ўрганиш учун имконият яратиб бермоқда. Масалан, арман маданий маркази қошидаги "якшанба" мактабида бугунги кунда арман тили ва адабиёти билан бир қаторда, халқ хореографияси ва фольклоридан таълим берилади.

Поляк, украин, грек миллий-маданий марказлари қошида ташкил этилган якшанба мактабларида таҳсил олган 10 дан ортиқ ёшлар бугунги кунда Польша, Украина ва Греция олийгоҳларида таҳсил олмоқда.

Қам сонли диаспораларнинг ўз тиллари, тарихи ва маданиятини ўрганиши ҳақида гап кетар экан, мамлакатимизда яшовчи яҳудийлар учун ҳам шундай имконият яратилганини таъкидлаш зарур. Хусусан, Тошкент, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ташкил этилган мактабларда яҳудий миллатига ман-

суб болалалар иврит тили, яхудий халқи тарихи, маданиятини ўргана бошлагани мустақиллик берган имконият самарасидир.

Олий таълим тизимида эса ўқиб миллий тилларда олиб боришчи махсус факультет ва бўлимлар фаолият кўрсатмоқда. Хусусан, бир қатор ўқув юртларида рус, тожик, қозок, туркман филологияси факультетлари, педагогика ва бошланғич таълим услубиёти мутахассисликлари бўйича кадрлар тайёрловчи бўлимлар мавжудлиги фикримизнинг далилидир.

Юқоридаги мисоллар республикадаги ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини рўёбга чиқариш, қадрият, анъаналарини сақлаб қолиш ва ривожлантиришга қаратилган миллий сиёсатимизнинг асосий тамойиллари ҳаётда ўзининг аниқ ечимини топаётганининг исботидир.

Ягона Ватан туйғуси камол топмоқда

Миллатлараро тотувликнинг жамиятда барқарор бўлишини таъминлаш йўлидаги амалий ишлар маънавий-руҳий жараёнларда ҳам ўз ифодасини топмоқда. Шу нуқтаи назардан қараганда, фуқароларимизда “Ўзбекистон — ягона Ватан” деган туйғу қарор топганини таъкидлаш зарур. “Мен 1997 йилнинг сентябрида ўзимнинг тарихий Ватаним бўлмиш Жанубий Кореяга сафар қилдим, — деб хотирлайди Г.Ким. — Орадан бир ҳафта ўтмасданок мен Ватаним, туғилиб ўсган ерим, Ўзбекистонимни соғина бошладим.

Шунда мен дунёда Ўзбекистондан кўра азизроқ жой йўқлигини ич-ичимдан туйдим... Нега Ўзбекистон мен учун шундай азиз бўлиб қолди? Чунки, мен шу ерда ўсдим ва шу ерда яшайман. Энди менинг келажак ҳаётим ҳам шу Ватан истиқболи билан чамбарчас боғлиқ”¹.

Ватан мавҳум тушунча эмас. «Бир гал Туркменистонга бориб бир катта тўйда кураш тушдим. Ишонасизми, 16 полвон билан олишиб, барчасини енгдим. Тўйдан сўнг одамлар биз тушган автобусни ўраб олишди. «Шу мард, паҳлавон

¹ Гликерья Ким. Ўзгулик ва бахт саодат ғояси. Миллий ғоя — бизнинг ғоя. Т.: 2000, 131-б.

ўглингизни бизга қолдиринг кам қилмаймиз. Биз ҳам ўз элимизда шундай зўр полвонимиз бўлишни хоҳлаймиз. Йўқ деманг!» Табиийки, бу таклифга на мен, на отам рози бўлдик, — деб хотирлайди машҳур спортчи, кураш бўйича жаҳон чемпиони Маҳтумқули Маҳмудов. — Отам ётиги билан: «Биродарлар, мени тўғри тушунинг, менда зарра ихтиёр йўқ. Маҳтумқули менинг полвоним эмас, у Сурхондарёнинг, Ўзбекистоннинг полвони», — дедилар»¹.

Келтирилган ҳаётий мисол ҳам юртдошларимизда, миллатидан қатъи назар, ягона Ватан туйғуси шаклланганининг ёрқин далилидир.

Ўзбекистон халқи ҳаёти ва тафаккурида содир бўлаётган ижобий ўзгаришларни яққол кўрсатувчи бундай мисолларни яна истаганча топиш мумкин. Аммо миллатлараро муносабатларни уйғунлаштириш серқирра ва мураккаб жараён эканини, у давлат муассасалари ва жамоат ташкилотлари кундалик фаолиятининг узвий қисмига айланган тақдирдагина кўнгилдагидек самара беришини ҳеч қачон ёддан чиқармаслик лозим.

Шу нуқтаи назардан қараганда, жойларда миллатлараро муносабатларни янада уйғунлаштиришга қаратилган ишлар мазмунан бой ва шаклан ранг-баранг бўлишини таъминлаш зарур. Зеро, ҳар бир инсоннинг ҳаёти конкрет бир ташкилот (ишхона, ўқув юрти) ва муайян янаш жойида (уй, маҳалла) кечади. Айнан мана шу нуқталарда тарғибот ишларининг тўғри ташкил этилиши фуқароларнинг назария (сиёсат) ва амалиёт бирлигини чуқур англашларига ёрдам беради.

Узоқ давр мобайнида ҳукмрон бўлган бир хил фикрлаш иллатидан қутилиш, тафаккурни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ақидалар кишидан озод қилиш, кишиларимизда демократик тамойиллар, қонуннинг устуворлигига ҳурмат туйғусини камол топтириш ҳам муҳим вазифадир. Бусиз ижтимоий, хусусан, миллий ҳаётда бўлаёт-

¹ Маҳмудов М. Ўзбекистон шарафи — ҳар нарсадан улуғ. Миллий ғоя — бизнинг ғоя. — Т.: 2001. 96-б.

ган ўзгаришларни эскича андозалардан келиб чиқиб тушунишдан қутулиш мумкин эмас.

Мамлакатимизда бўлаётган ўзгаришлардан миллати, элатидан қатъи назар, барча фуқароларимиз тез, чуқур ва кенг хабардор бўлиб боришига эришиш зарур. Чунки, бу мамлакат, юрт тақдирига дахлдорлик туйғусининг камол топишидаги ўрни беқийсдир.

Хулоса ўрнида, инсонпарварлик моҳиятта эга миллий сиёсат моделининг ишлаб чиқилиши ва амалга татбиқ этилиши мамлакатимиз ҳаётида туб ижобий ўзгаришларнинг содир бўлишига замин яратди, деб ишонч билан айтиш мумкин. Шундай экан, юртимизда истиқомат қилаётган турли миллат ва элатлар вакиллари ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорлик республикаимиздаги ижтимоий-сиёсий бар-қарорлик ва тараққиётнинг муҳим омилларидан бири бўлиб қолаверади.

ТАДРИЖИЙЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ (Хулоса ўрнида)

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламдаги ислохотлар юртимиз тараққиёти ва унинг истиқболи билан боғлиқ бўлиб, тадрижий ривожланиш жараёнида янада тақомиллашиб, чуқурлашиб бормоқда. Бу хусусиятлар, айниқса, мамлакат ҳаётини тубдан янгилаш, мавжуд муаммоларни кечиктирмасдан ҳал этиш, тараққиёт жараёнида юзага чиқадиган долзарб масалаларнинг ечимини топишда яққол кўзга ташланмоқда. Бундай серқирра ва кенг кўламли ислохотлар Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ танлаб олган истиқлол ва тараққиёт йўли, жамиятни ҳар томонлама янгилаш концепциясига асосланган ҳолда, янги аср, янги минг йиллик бошида ҳаётнинг ўзи илгари сураётган талаблар билан боғлиқ равишда янгича маъно-мазмун касб этиб бормоқда.

Президент Ислом Каримов **«Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир»** номли маърузасида ушбу тадрижийликни назарда тутиб, **«Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш биз учун биринчи даражали устувор мақсад ва вазифа бўлиб қолаверади»**, дея таъкидлагани бежиз эмас. Бу жараён авваламбор жамиятни эркинлаштириш, унинг маънавий-руҳий, сиёсий-ҳуқуқий мазмунини янгилаш, ҳар бир фуқаро онги ва дунёқарашини, тафаккур тарзини ўзгартиришни тақозо этади.

Чунки, жамиятни янгилаш бу — инсоннинг онгини янгилаш, тафаккурини юксалтиришдан бошланади. Демак, тафаккурни ўзгартириш, тафаккур тарзини янгилаш, жамиятни янгилашнинг асосидир. Ана шундагина руҳ ва тафаккур эгаси бўлган инсоннинг тенгсиз қобилиятини, чексиз яратувчилик имкониятларини рўёбга чиқариши учун шароит яратилади. Шундагина ҳар бир фуқаро ўзини озод ҳис этиш, эркин фаолият кўрсатиш орқали бунёдкорлик

фазилатларини шакллантиришга, том маънода ўзининг тақдирини ўзи белгилаш орқали жамият тақдирини белгилашга дахлдор эканини англай бошлайди. Ҳар бир кишида жамият ҳаётига дахлдорлик, миллат ва мамлакат тақдирига бефарқ бўлмаслик ҳисси шаклланади.

Президент Ислон Каримов ўз маърузасида таъкидлаганидек, биз «Тадрижий, яъни эволюцион изчиллик хусусиятларига эга бўлган ислохот ва ўзгаришлар тарафдоримиз. Фақат бу янгиланишлар ижтимоий муносабатлар ва турмуш тарзининг ўзгариши, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқ ҳолда амалга оширилиши даркор». Бунда сўз ислохотларнинг тадрижийлиги ва изчиллиги ҳақида бормоқда. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки ҳар қандай давлат, айниқса, ўтиш даврида, туб ўзгаришлар ва кенг миқёсли ислохотлар жараёнида ўзгарувчан вазиятга монанд изчил сиёсат юритиши, вақт ўтган сари ўз тажрибаларини бойитиб, жамиятнинг тадрижий ривожининг узлуксизлигини таъминлаши зарур.

Тадрижий тараққиётнинг устивор йўналишларидан бири — «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» тамойилида яққол кўзга ташланади. Бу давлат ваколатларини аста-секинлик билан ўзини ўзи бошқариш органларига бевосита ўтказишга қаратилган кенг миқёсли сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий жараёндир. Мазкур жараён жамиятда жамоат ташкилотларининг ролини ошириш, улар фаолиятида фуқаролар иштирокини таъминлаш, ўзини ўзи бошқариш идоралари орқали аҳолининг ҳаётий эҳтиёжларини қондириш, маҳалла ва қишлоқ фуқаролик йиғинларининг ваколатларини янада кучайтиришни тақозо этади.

Сиёсий партиялар, уюшмалар ва бошқа нодавлат ташкилотларнинг жамият ҳаётига таъсирини кучайтириш, жамоатчилик ичига кириб бориш орқали ҳар бир фуқаронинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш ўта мураккаб ва узок муддатли, узлуксиз давом этадиган жараёндир. Бироқ, фақат шу йўл орқалигина фуқаролик жамиятини шакллантириш

ва аҳолининг ҳокимият фаолиятидаги иштирокини кучайтириш ва кенгайтириш мумкин.

Эски жамиятга хос боқимандалик, тобеълик ва мутелик кайфиятидан одамлар қон-қонига сингиб кетган бошқа асоратлардан қутилиш, инсон онги ва тафаккурида кескин бурилиш яшаш осон иш эмас. Бу — доимий ва узлуксиз тараққиётни, тадрижий иш юритишни тақозо этадиган мураккаб вазифа. Ана шундай мураккаб, кенг қамровли вазифа нодавлат ташкилот ва сиёсий уюшмалар зиммасига юклатилгани ҳақида тўхталиб, Президентимиз бундай деб таъкидлади: **“Одамлар онгида демократик кадриятларни мустаҳкамлашда, уларнинг сиёсий ва фуқаролик фаоллигини оширишга, мамлакатда рўй бераётган демократик ўзгаришларнинг кўламини кенгайтириш ва чуқурлаштиришда бу ташкилотларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир”**¹. Дарҳақиқат, сиёсий партиялар, турли жамоат ташкилотлари фаолияти бевосита жамоатчилик дикқатини ўзига тортадиган, унинг қалбига кириб борадиган, уни ўз ортидан эргаштирадиган даражада самарали бўлиши керак. Айни пайтда, фуқаролар эркин жамият ва эркин яшашнинг моҳияти давлат ҳукмронлигида эмас, балки жамоат ташкилотларининг фаоллигида мужассам эканини англаб етиши зарур. Фақат шундагина Юртбошимиз таъкидлаганидек, **давлат ва ҳокимият устидан жамоатчилик назорати вужудга келади**. Бу эса, ўз навбатида, демократик жамият ва фуқаролик жамиятининг янги сифат даражасига кўтарилганидан далолат беради.

Шу билан бир қаторда, жамият тараққиёти жараёнида ҳаётимизга турли ёт ғояларнинг тажовуз қилаётгани, ахборот хуружининг авж олаётгани, умуман, шунга ўхшаш мамлакатимиздаги тинчлик-осойишталик ва барқарорликка таҳдид солаётган ҳолатларни назардан қочирмаслигимиз лозим. Яқиндагина Андижонда рўй берган нохуш ҳодисалар

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: Ўзбекистон, 2005.

ҳам буни яққол кўрсатиб турибди. Президент маърузасида ҳам ён-атрофимизда юз бераётган салбий воқеалардан сабоқ чиқариш зарурлиги қайта-қайта таъкидланиши бежиз эмас. Маърузада турли радикал кучларнинг ғоявий таъсирларидан, миллий анъаналаримиз ва турмуш тарзимизга зид бўлган қарашлардан, тараққиётимизга таҳдид солаётган мафкура-лардан огоҳ бўлишимиз ва уларга муносиб жавоб бера олиш лозимлиги уқтирилади. Ақидапарастлик, динни ниқоб қилиб олган бузғунчи ғоялар, наркобизнес ва халқаро терроризмнинг турли шакллари авж олаётган бир пайтда буюк мақсад сари оғишмай, бир тану, бир жон бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилишни тақозо этади.

Президент Ислоҳ Каримов ана шуларнинг барчасини назарда тутиб, Ўзбекистоннинг янги юз йилликдаги тадрижий тараққиёт йўлини қуйидагилардан иборат деб кўрсатди.

Давлат қурилиши соҳасида, ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиниши нуқтаи назаридан, ижроия ҳокимияти аҳамиятини ошириш, айна пайтда, унинг ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш орқали ҳокимият масъулиятини кучайтириш.

Икки палатали парламентга ўтишнинг тадрижийлиги.

Бу борадаги ислохотларнинг дастлабки босқичида бир палатали парламент тимсолида ўзбек миллий қонунчилик мактабини яратиш, зарур тажриба ва қўникма ҳосил қилиш, қонунчилик ҳокимиятини жаҳон андозаларига яқинлаштириш орқали босқичма-босқич такомиллаштириб боришга эришилди. 14 йиллик тадрижий таррақиёт мобайнида тўпланган тажриба ҳамда жаҳон парламентаризми илғор намуналари ва миллий қонунчилик мактаби анъаналарининг уйғунлашуви негизида икки палатали ўзбек миллий қонунчилик ҳокимияти вужудга келтирилди. Энди унинг юксалиш даври бошланди.

Суд ҳокимияти соҳасида. Суд-ҳуқуқ органларининг собиқ иттифоқ давридаги жазоловчи, фуқароларга таҳдид солувчи, қўрқув механизмидан воз кечиб, бу соҳани адолатли жамият рамзига айлантириш сари катта қадам таш-

ланди. Бошланган ислохотларни давом эттирган ҳолда, суд-хуқуқ тизими фаолиятини демократик тамойиллар асосида такомиллаштириб бориш вазифалари қўйилди. Яъни, энди бу тизим таркибидаги идоралар фуқароларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қиладиган, уларнинг манфаатларига хизмат қиладиган инсонпарвар ва адолатли органга айлантирилмоқда.

Тадрижий тараққиёт жараёнида **эркин сўз, эркин фикр** ҳимоя қилинадиган демократик жамият қуриш йўлидан борилмоқда. Бу оммавий ахборот воситаларининг том маънода «тўртинчи ҳокимият» даражасига кўтарилиши, фуқароларнинг фикр-мулоҳазалари, истак ва мақсадларини очик намоён қила оладиган минбарга айланишини тақозо этади. Ушбу соҳадаги вазифалар хусусида тўхталиб, Президент Ислон Каримов қуйидагиларни таъкидлади: **«Бу борадаги асосий вазифа — мамлакатимизда ислохотларни чуқурлаштириш жараёнининг муҳим таркибий қисми бўлиш матбуот, телевидение, радио фаолиятини янада либераллаштириш, уларнинг мустақиллиги ва эркинлигини амалда таъминлашдан иборат».**

Албатта, бу ОАВнинг жамият ҳаётига чуқурроқ кириб боришига кенг йўл очиб беради. Бироқ, ҳар қандай эркин матбуот, ҳар қандай эркинлик қонун доирасида бўлиши, ахборот воситалари орқали билдирилаётган фикр-мулоҳазалар умумий тараққиётга, юрт ва халқ манфаатига хизмат қилмоғи шарт. Бу ҳар бир матбуот ҳодимининг юксак сиёсий салоҳият, замонавий билим ва малака, мустақиллик ва Ватан равнақиға хизмат этадиган эътиқодга эга бўлишини талаб этади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг концепцияси ва асосий йўналишлари 1991 йил 30 август куни бўлиб ўтган Олий Кенгаш сессиясида қабул қилинган «Мустақиллик ҳақидаги баёнот»да ифодаланган эди. Унда жумладан, шундай сўзлар битилган: **«Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларда мустақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатнашади, унинг мақсадлари мустаҳкам тинчлик, қуролсизланиш, ўз ҳудудини қурол-яроғлардан холи**

қилиш, ядровий қурооллар ва бошқа оммавий қиргин қуроолларини йўқотиш, суверен давлатлар ўртасидаги низо ва зиддиятларни ҳал этишда куч ишлатиш ва тазйиққа йўл қўймасликдан иборат». Ушбу ғоя ва мақсадлар 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам мустаҳкамланган.

Ана шу ҳуқуқий асос Ўзбекистон давлатининг ташқи сиёсатида ўзига хос муҳим манба сифатида хизмат қилиб келмоқда. Бугун мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида кўплаб давлатлар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатган. Шу йўлда қатор халқаро ташкилот, иттифоқ ва уюшмалар аъзоси сифатида ўзини намоён этмоқда.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистон бугун глобал муаммога айланиб бораётган ва инсоният ҳаётига таҳдид солаётган халқаро терроризм, наркобизнес, диний ақидапарастлик ва бошқа бузғунчи ғояларга қарши курашда фаоллик кўрсатаётган мамлакатлар қаторига киради. Шунинг ўзиёқ Ўзбекистоннинг тарихан қисқа давр мобайнида дунё муаммоларини ҳал этишда, сайёрамизда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий жараёнларда ўзининг қатъий позициясини намоён этиб, эзгулик, инсонпарварлик ва адолат тамойилларини қарор топтиришда жаҳондаги энг қудратли давлатлар билан ёнма-ён туриб, мазкур масалаларни ҳал этишга муносиб ҳисса қўшаётганидан далолатдир.

Ўзбекистонинг ташқи сиёсати ва дунё муаммолари ҳақида тўхталиб, Президент Ислам Каримов бундай деган эди: «Биз наркоагрессия, халқаро терроризм, диний экстремизм ва сепаратизм учун ҳеч қандай «транзит» мамлакат йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас, деб ҳисоблаймиз. Ишончим комил, бундай тажовузкор кучлар билан «ўйин» қилиш, уларга қарши курашдан ўзини четга олишга ҳар қандай уриниш катта хатодир». Демак, Ўзбекистон инсоният ҳаётига таҳдид соладиган ҳар қандай ғайриинсоний ҳаракатларга қарши бораверади. Бу мамлакатимиз раҳбари-

нинг бундан 12 йил муқаддам Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 48-сессияси минбаридан айтган масалаларининг изчил давомидир. Умуман олганда, ҳар қандай давлат сиёсати ўзининг изчиллиги, тадрийжийлиги ва давомийлиги билан қимматлидир. Акс ҳолда, жамиятда парокандалик, бош-бошдоқлик юз бериши мумкин.

Изчил ва тадрийжий сиёсат туфайли Ўзбекистон ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаш, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида туб ислохотларни амалга ошириш, жамиятимизни эркинлаштириш, фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидан дадил бормоқда. Мазкур маърузада кўтарилган масалалар, устивор вазифалар ва истиқболдаги режалар Ислом Каримов ғояларининг тадрийжий давоми ва вақт ўтган сари такомиллашиб, бойиб бораётган амалий сиёсатининг натижасидир.

МУНДАРИЖА

Ўзбекистонда демократик жамият асосларини шакллантириш вазифалари	3

1-БЎЛИМ. ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ МУҲИМ ВАЗИФАЛАРИ

1-боб. Давлат қурилиши ва бошқаруви соҳасини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари

1.1. Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятнинг конституциявий асосда бўлиши таъминлаш	18
1.2. Ўзбекистонда парламентаризмнинг ривожланиши	27
1.2.1. Парламентнинг ҳуқуқ ва ваколатларини кенгайтириш — унинг роли ва таъсирини кучайтириш омили	37
1.2.3. Сенат фаолияти асосида умумдавлат ва ҳудудий манфаатларнинг мутаносиблигига эришиш	52
1.4 Суд ҳокимиятининг мустақиллигини мустаҳкамлаш масалалари	62

2-боб. Кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамияти сари

2.1. Ўзбекистон фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида	72
2.2 Одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш ва аҳолининг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги иштирокини кенгайтириш	79
2.4. Ўзини ўзи бошқариш органларининг роли ва ваколатларини амалда кучайтириш	89
2.5. Сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик қарорларни қабул қилишдаги роли ва таъсирини ошириш	98
2.6. Давлат ва ҳокимият тузилмалари устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш муаммолари	112

2-БЎЛИМ. СУД-ҲУҚУҚ ТИЗИМИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ВА ЯНА- ДА ЛИБЕРАЛЛАШТИРИШНИНГ УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ

1-боб. Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ тизимининг янги концепцияси

1.1. Судларнинг жиной, фуқаролик ва хўжалик ишлари бўйича ихтисослашуви	124
1.2. Суд ишларини юритишда апелляция ва кассация институтлари	128

1.3. Тергов-суриштирув, ҳибсда сақлаш муддатларининг қисқартирилиши ва ишларни судларда кўриб чиқиш муддатларининг қатъий белгиланиши	134
1.4. Суд соҳасида кадрларни танлаш ва тасдиқлашнинг амалдаги тартиби	141
1.5. Судда ишларни кўришда ҳолислик ва суд муҳокамасида тортишув принципининг тартиби	145
1.6. Жиноятлар таснифининг ўзгартирилиши	151
1.7. Жиноят кодексига киритилган ўзгариш ва қўшимчаларга шарҳлар	161
1.8. Ярашув институти — одил судловнинг муҳим шакли	168

2-боб. Суднинг ролини ошириш — ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлидаги қонуний жараён

2.1 Суд назоратини кучайтириш зарурати	175
2.2. Процессуал мажбурлаш чораларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини судларга ўтказиш	181
2.3. Жазо тизимидан ўлим жазосини чиқариш — суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштиришнинг муҳим масаласи	185

3-боб. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг масъулиятини кучайтириш

3.1. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг профессионал вазифалари ва масъулияти	194
3.2. Ҳуқуқ-тартибот органлари тизимида коррупцияга қарши кураш	209

4-боб. Қонун ҳимоячиларининг тадбиркорлик, бизнес ва хусусий сектор вакилларига нисбатан муносабатини ўзгартириш

4.1. Тадбиркорлар фаолиятига ноҳолис муносабатдан воз кечиш ва тадбиркор ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлаш	215
4.2. Тадбиркорлик, бизнес ва хусусий сектор вакиллари фаолияти учун зарур ҳуқуқий асос, имтиёз ва кафолатлар тизимини яратиш	226

3-БЎЛИМ. ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИ РИВОЖ-ЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

1-боб. Оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун демократик андозаларни жорий этиш —

Ўзбекистонда демократик янгилашни жараёнини чуқурлаштириш ва фуқаролар эркинликларини таъминлашнинг муҳим шарти

1.1. Оммавий ахборот воситалари фаолиятини янада либераллаштириш	234
1.2. Оммавий ахборот воситаларининг иқтисодий эркинлиги — уларнинг мустақил фаолият юритиши ва ривожланишининг асосий омили	245
1.3. Оммавий ахборот воситаларини эркинлаштиришда кадрларнинг ўрни	253
1.4. Замонавий рақамли ахборот-телекоммуникация ва компьютер технологияларини жорий этиш вазифалари	258

4-БЎЛИМ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ СИЁСАТИ-НИНГ УСТУВОР ЙўНАЛИШЛАРИ

1-боб. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни ва нуфузи

1.1. Ўзбекистон жаҳон сиёсати ва халқаро муносабатларнинг фаол иштирокчиси	266
1.2. Ўзбекистон манфаатини ҳимоялаш — ташқи сиёсатимизнинг асосий мақсади	277
1.3. Мудофаа ва хавфсизлик органлари тизимини ривожлантириш	285

2-боб. Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш

2.1. Марказий Осиёда геостратегик ҳолат: муаммо ва ечимлар	295
2.2. Марказий Осиёда интеграция жараёнлари ва бозор ислохотларини ривожлантириш	302
2.3. Марказий Осиёда иқтисодий, сув-энергетик, транспорт-коммуникацион, экологик муаммолар ечимининг амалий механизмни шакллантириш	311
2.4. Марказий Осиёни оммавий қирғин қуроқларидан холи қилиш ва ядровий таҳдиддан ҳимоялаш масалалари	316
2.5. Афғонистондаги вазиятни барқарорлаштириш ва мамлакатни қайта тиклаш жараёнлари	320

3-боб. Ўзбекистон ва халқаро ташкилотлар

3.1. Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти билан ҳамкорлигини ривожлантириш	325
3.2. Хавфсизликни таъминлашда Ўзбекистоннинг ЕХХТ ва НАТО билан ҳамкорлиги	330
3.3. Халқаро молия ва иқтисодиёт тузилмалари ҳамда ташкилотлари билан ҳамкорликни ривожлантириш	337
3.4. Ўзбекистоннинг МДХ ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш йўллари	344

4-боб. Ўзбекистоннинг дунё давлатлари билан ҳамкорлик муносабатларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш	
4.1. Ўзбекистоннинг дунёдаги етакчи давлатлар (АҚШ, Россия, Япония, Хитой) билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш	355
4.2. Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқи давлатлари билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш	369
4.3. Ўзбекистоннинг Осиё-Тинч океани минтақаси, Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё, Яқин Шарқ мамлакатлари билан муносабатларини ривожлантириш	374

5-боб. Халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши курашда дунё мамлакатлари билан ҳамкорлик	
5.1. Халқаро терроризм, экстремизм ва радикализмнинг бирламчи манбаларига қарши кураш вазифалари	382
5.2. Жангари, мутаассиб кучларга қарши курашаётган давлатлар, ташкилотлар билан ҳамкорлик	385
5.3. Халқаро терроризмни ислом дини билан боғлашга уринишлар ва уларнинг оқибатлари	391

5-БЎЛИМ. ИҚТИСОДИЙ ИСЛОҲОТЛАРНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ

1-боб. Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш	
1.1. Ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиш	498
1.2. Макроиқтисодий сиёсат ва иқтисодий ўсиш	406
1.3. Иқтисодиётда таркибий ислохотларни амалга ошириш ва мамлакатни модернизация қилиш	414
1.4. Инвестиция жараёнлари ва миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлаш муаммолари	422
1.5. Аҳоли даромадларининг ўсиб бориши ва ижтимоий барқарорлиқнинг таъминланиши	437

2-боб. Хусусий мулк миқёсининг кенгайиб бориши ва хусусий тармоқнинг жадал ривожланиши	
2.1. Хусусийлаштиришни янада чуқурлаштириш ва хусусий мулк миқёсини кенгайтириш	446
2.2. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувини янада чеклаш ва маъмурий ислохотларни амалга ошириш	451
2.3. Кичик бизнес ва фермерликни ривожлантириш	459

3-боб. Уй-жой коммунал хўжалигини ислоҳ қилиш	
3.1. Уй-жой коммунал хўжалигидан фойдаланиш тизими	471
3.2. Уй-жой коммунал хўжалигидан фойдаланишни такомиллаштириш йўллари	473

4-боб. Молия-банк тизимида ислохотларни чуқурлаштириш жараёнлари	
4.1. Молия-банк тизимининг қонуний-меъёрий асосини такомиллаштириш	482
4.2. Банк маблағларини иқтисодиётнинг реал секторига йўналтириш чора-тадбирлари	488
4.3. Пул оқимларини банк тизимига жалб этиш — иқтисодиёт ривожининг муҳим омили сифатида	495
4.4. Миллий валюта ва унинг алмашув курсини мустаҳкамлаш муаммолари	502
4.5. Аҳолининг банкларга бўлган ишончини тиклаш муаммолари	511

5-боб. Солиқ сиёсатини такомиллаштириш йўллари	
5.1. Солиқ юкини пасайтиришнинг самарли йўллари	521
5.2. Табиий ресурслардан самарали фойдаланишда солиқлар таъсирини ошириш йўллари	528
5.3. Маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг рағбатлантирувчи ролини оширишнинг иқтисодий аҳамияти	539
5.4. Солиқларни мувофиқлаштирувчи меъёрий ҳужжатларни мукаммаллаштириш	549

6-БЎЛИМ. МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ СОҲАСИ — ИСЛОҲОТЛАРНИНГ МУҲИМ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ

1-боб. Жамиятни янгилаш ва модернизация қилиш соҳасидаги ғоявий тўсиқлар ва уларни бартараф этиш йўллари	
1.1. Ўзбекистонда дин ва давлат муносабатлари	556
1.2. Демократия моделларининг “экспорти” — миллий давлатчилик тараққиётига таҳдид солувчи хавф	567
1.3. Демократик “транзит”: назария ва амалиёт	573
1.4. Маънавият, ахлоқ-одоб ва маърифат — ёт ғояларга ишончли тўсиқ	580

2-боб. Миллий ғоя, маънавият ва маърифат — тараққиёт омили	
2.1. Миллий истиқлол ғояси — демократик янгиланишларни аниқ мақсадлар сари йўналтирувчи куч	589
2.2. Баркамол авлод тарбияси — миллий юксалиш омили	598
2.3. Миллатлараро тотувлик — барқарорлик ва тараққиёт омили	610
2.4. Тадрижийлик ва тараққиёт (хулоса ўрнида)	627

**Китоб Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат
ва жамият қурилиши академиясида тайёрланди**

Муаллифлар жамоаси:

Абдуазизова Н., Абдурахмонов О., Абдурасулова Қ., Абулқосимов Х.,
Азизов С., Азизов Х., Алиев М., Алимбоев С., Арипов А., Асқаров З.,
Аҳмедов О., Аҳмедов Х., Бекмуродов И., Бердиназаров З., Беркинов Б.,
Бобобеков А., Болтаев О., Валиев Б., Дониёров А., Дўстмухаммад Х.,
Қирғизбоев М., Жакбаров М., Жўраев Н., Жўраев С., Жўраев Т.,
Иминов О., Иноғомжонова З., Исломбеков У., Исмоилова Г.,
Исроилов Ж., Комилов Н., Кушакаев Б., Мавлонов О., Мирбобоев Б.,
Мирқосимов С., Мусаев Ф., Мухитдинов Х., Мухиддинова Ф.,
Набиев Э., тузувчи ва масъул муҳаррир-Назаров Қ., Нурибегов Р.,
Отахонов Ф., Очилдиев А., Пайзуллаев Б., Пахрутдинов Ш.,
Раджабова М., Раҳмонов А., Раҳимова Д., Раҳимова М., Ризаев Ш.,
Рустамбоев М., Сагдуллаев А., Сатторов А., Саидов А., Саидов У.,
Саидолимов С., Сафаров Ғ., Содикова Ш., Тохиров Ф., Тошмуродов Ш.,
Тошмуродова Б., Убайдуллаева С., Умаров Б., Умарова Н., Усмонов А.,
Фозилов О., Хасанов Ж., Хасанов Р., Ҳайдаров Н., Ҳоджиев Ю.,
Холбеков А., Хусанов О., Хусниддинов З., Эргашев И., Эргашев Ф.,
Юлдашев Ш., Куронов М., Қўчқоров Р., Қосимов А., Қосимов Н.,
Қудратхўжаев Ш., Ғаниев А., Ғаниев Ш., Ғофуров С., Ҳамдамов А.

**Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш ва
янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох
қилиш йўлида**

“Akademiya” нашриёти
Тошкент, 2005 й.

Мухаррирлар Умаров Б., Ганиев Ш.
Мусаххичлар Абдуллаева М., Соатова Т.
Техник муҳаррир Қурбонова Н.
Компьютерчи Мирносирова К.
Безакловчи-рассом Султанов Р.
Нашр учун масъул Қобулова Д.

Теришга берилди 5.05.2005 й. Босишга рухсат этилди 30.05.2005 й.
Бичими 60x90/16. Офсет босма. Шартли б.т. 40,0. Нашриёт ҳисоб табағи 40,0.
Адади 5000. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 110.

“Сано-Стандарт” МЧЖ босмахонасида офсет усулида chop этилди.
Манзил: Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100.